ГЛАСНИК 41

српског археолошког друштва 2025

ГОДИНА АРХЕОЛОГИЈЕ

Време је за прошлост.

Манифестација „Година археологије 2025”

У 2025. години Српско археолошко друштво спроводи манифестацију „Година археологије”. За лого манифестације је одабрана иконична силуета скулптуре Прародитељка, пронађена на локалитету Лепенски Вир. Током 2025. године, низ активности као што су предавања, изложбе, радионице и интерактивни рад са публиком у више од 20 градова промовише културно наслеђе Србије и слави археологију у свим својим облицима. Повод за ову манифестацију је 160 година од првих документованих археолошких ископавања у Србији. У лето 1865. Јанко Шафарик, тада чувар (управник) *Музеума сербскоī* (данас Народни музеј Србије), спроводи ова ископавања на планини Рудник.

(лого: Dechko Tzar)

Програмски одбор манифестације „Година археологије 2025”

Manifestation “The Year of Archaeology 2025”

In 2025, the Serbian Archaeological Society is implementing a series of events under the title “The Year of Archaeology 2025”. The project logo is the iconic silhouette of the sculpture Praroditeljka (*Progenitrix – Foremother*), found at the site of Lepenski Vir. During 2025, numerous activities such as lectures, exhibitions, workshops, and interactive work with broad public in more than 20 cities are being organised so as to promote the cultural heritage of Serbia and celebrate archaeology in all its forms. This series of events is marking the occasion of 160 years since the first documented archaeological excavations in Serbia. In summer 1985, Janko Šafárik, the then custodian (director) of the *Serbian Museum* (today’s National Museum of Serbia), conducted these excavations on Mount Rudnik.

(logo: Dechko Tzar)

Programme board of the manifestation “The Year of Archaeology 2025”

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 41 2025

Београд Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Драгана Антоновић, Археолошки институт, Београд
Заменик уредника: Селена Витезовић, Археолошки институт, Београд

Редакциони одбор: Душан Михаиловић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Роберт Вејлон (Одељење за антропологију, Универзитет Мичиген, Ан Арбор), Емина Зечевић (Народни музеј Србије, Београд), Гордана Јеремић (Археолошки институт, Београд), Иван Радман-Ливаја (Археолошки музеј, Загреб), Наташа Миладиновић-Радмиловић (Археолошки институт, Београд), Кристина Шарић (Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду), Драгана Филиповић (Институт за пра- и протоисторију, Кристијан-Албрехтс универзитет, Кил), Пјотр Григоријевич Гајдуков (Археолошки институт Руске академије наука, Москва), Анастасиос Антонарас (Музеј византијске културе, Солун)

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд
За издавача: Адам Црнобрња
Лектура и коректура (српски језик): Александра Шуловић
Лектура и коректура (енглески језик): Јелена Витезовић
Графички дизајн: Кристијан Релић
Штампа:

ISSN 0352-5678 (Штампано изд. / Print)
ISSN 3009-3503 (Online)
УДК 902/904

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dragana Antonović, Institute of Archaeology, Belgrade
Assistant editor: Selena Vitezović, Institute of Archaeology, Belgrade

Editorial board: Dušan Mihailović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor), Emina Zečević (National Museum of Serbia, Belgrade), Gordana Jeremić (Institute of Archaeology, Belgrade), Ivan Radman-Livaja (Archaeological Museum in Zagreb), Nataša Miladinović-Radmilović (Institute of Archaeology, Belgrade), Kristina Šarić (Faculty of Mining and Geology, University of Belgrade), Dragana Filipović (Institute for Pre- and Protohistory, Christian-Albrechts-University, Kiel), Pyotr Grigorievich Gajdukov (Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow), Anastasios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki)

Publisher: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
For publisher: Adam Crnobrnja
Proof reading (Serbian): Aleksandra Šulović
Proof reading (English): Jelena Vitezović
Graphical design: Kristijan Relić
Printed by:

Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије.

The journal was published with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia

Београд 2025 Belgrade

САДРЖАЈ
CONTENTS

РАСПРАВЕ
STUDIES

М. Ц. Церовић: Раноенеолитска рондела на локалитету Шанчина у Десићу код Шапца, резултати археолошких истраживања 2017–2022. године 7

M. C. Cerović: Early Eneolithic rondel at the site of Šančina in Desić, near Šabac, results of the archaeological research from 2017–2022 38

Б. Трипковић, К. Пенезић: Археолошки остаци и простор на локалитетима типа обровац: поглед из геоархеолошких бушотина 43

B. Tripković, K. Penezić: Archaeological remains and space at the Obrovac-type of sites: a view from geoarchaeological cores 72

М. Љуштина, М. Селаковић, Д. Милановић: На трагу производње питоса. Латенска керамичарска пећ са локалитета Аџине њиве – Брајково 75

M. Ljuština, M. Selaković, D. Milanović: On the trail of *pithoi* production. La Tène pottery kiln from the site of Adžine Njive – Brajkovo 96

M. N. Džamtovski: Recently discovered altar from Rogatica dedicated to Liber Pater (eastern Roman *Dalmatia*) 99

М. Н. Џамтовски: Недавно откривени жртвеник из Рогатице са посветом Либеру Патеру (источна римска Далмација) 123

Н. Ђ. Радиновић: Преглед типова амфора са простора јужне капије римског утврђења *Timacum Minus* 125

N. Đ. Radinović: Overview of *amphora* types from the southern gate of the Roman fort *Timacum Minus* 147

Д. Николић, Н. Стругар Бевц: Ранословенска кућа и сведочанства о изради накита на налазишту Ритопек–Река 151

D. Nikolić, N. Strugar Bevc: An Early Slavic house and evidence of jewellery making at the site of Ritopek–Reka 188

Ђ. Милосављевић: Остаци Цркве Светог Пантелејмона у Ловцу 191

Đ. Milosavljević: Remains of the Church of St. Panteleimon in Lovac 207

В. Микашиновић, Т. Шаркић, Д. Николић, К. Ђукић: Прелиминарни резултати биоантрополошких анализа материјала са локалитета Црквина (Доња Бела Река, Бор) 209
V. Mikašinović, T. Šarkić, D. Nikolić, K. Đukić: Preliminary results of bioanthropological analyses of material from the site of Crkvina (Donja Bela Reka, Bor) ... 231

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА
EXCAVATIONS AND SURVEYS

N. Mirković Marić, I. Tomažič, M. Marić, New results of archaeological research at the site of Crna Bara – Prkos 233
Н. Мирковић Марић, И. Томажич, М. Марић: Нови резултати археолошких истраживања на локалитету Црна Бара – Пркос 253

П. Милојевић, С. Перић: Праисторијска налазишта у горњем току Белице ... 259
P. Milojević, S. Perić: Prehistoric sites in the upper course of the Belica River 282

В. Михајловић, Ј. Пендић, А. Бандовић, И. Кајтез, М. Јанковић: Рекогносцирање кремanske котлине 2021. године 291
V. Mihajlović, J. Pendić, A. Bandović, I. Kajtez, M. Janković: Archaeological field survey of the Kremna Basin in 2021 324

К. Дмитровић, Д. Ћирковић: Резултати заштитних истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2023. године 331
K. Dmitrović, D. Ćirković: Results of rescue archaeological excavations in the courtyard of the National Museum Čačak in 2023 361

А. Ристић, Д. С. Радисављевић: Локалитети Градац (Градиште) и Црквиште у Риђевштици код Трстеника – резултати археолошких ископавања 1987. године 369
A. Ristić, D. S. Radisavljević: The sites of Gradac (Gradište) and Crkvište in Riđevštica near Trstenik – results of archaeological excavations in 1987 399

А. Ђукић: Средњовековне и рановековне надгробне плоче из села Церова код Рудника 401
A. Đukić: Medieval and Early Modern gravestones from the village of Cerova near Rudnik 418

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ
CONTRIBUTIONS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

С. Митић: Наводони гробни налаз са Новог Брда из средњовековне збирке Народног музеја Ниш 419
S. Mitić: Alleged grave find from Novo Brdo from the medieval collection of the National Museum Niš 435

ПРИКАЗИ
REVIEWS

Selena Vitezović, Christoforos Arampatzis (eds.) HUNTING AND FISHING IN THE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC: WEAPONS, TECHNIQUES AND PREY, Archaeopress, 2024 (Ivana Dimitrijević) 439

IN MEMORIAM

Андрej Михajлович Обломски (1957–2023)
(И. О. Гавритухин, Н. В. Лопатин) 445

Љиљана Мандић (1952–2024)
(Д. Милосављевић) 451

Душан Крстић (1927–2024)
(Н. Радојчић) 459

ДОДАТАК
APPENDIX

Упутство ауторима 464
Guidelines for the authors 465

Уређивачка политика 466
Editorial policy 467

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.1

РАНОЕНЕОЛИТСКА РОНДЕЛА НА ЛОКАЛИТЕТУ ШАНЧИНА У ДЕСИЋУ КОД ШАПЦА, РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА 2017–2022. ГОДИНЕ

Момир Ц. Церовић
Шабац

e-mail: cermomir@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљено: 28. 4. 2025.
УДК: 903”636”(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.
902.2(497.11)”2017/2022”

Апстракт: *У раду су представљени резултати вишегодишњих археолошких истраживања на локалитету Шанчина, у поцерском селу Десић код Шапца. Истраживања су реализована 2017–2022. године, у оквиру пројекта Народног музеја Шабац „Археолошка истраживања локалитета Парлози, Шанчина, Париповац у Десићу код Шапца”. На локалитету Шанчина истражена је површина од преко 280 м² у оквиру 15 сонди и 3 контролна рова. Откривене су и истражене веома интересантне непокретне археолошке структуре, као и покретни археолошки налази. Међу непокретним археолошким структурама најзначајнији су: бунар у центру; палисадни ров по рубу централног купастог узвишења; и капија кроз кружни земљани бедем насут уз дрвену палисаду. Покретне археолошке налазе представљају бројни фрагменти керамичких посуда које су углавном секундарно гореле, од којих су нарочито индикативни: један двоухи пехар и фрагменти пехара на високој и перфорираној, цилиндричној нози. Пехари овог типа карактеристични су за раноенеолитске и средњоенеолитске културе Панонске низије. Пет С14 датума добијених из узорака угљенисаних стубова палисаде и жита потврђују раноенеолитско датовање овог импозантног земљаног утврђења.*

Кључне речи: *рондела, земљано утврђење, шанац, палисадни ров, земљани бедем, бунар, рани енеолит, Поцерина*

Увод

О резултатима археолошких истраживања на локалитету Шанчина током прве три године трајања пројекта, 2017–2019. године, у литератури је већ било говора (Церовић и Јевтић 2019, 81–83; 2021, 46–47; Jevtić i Cerović 2022, 9–44). У стручну литературу локалитет је први пут уведен педесет година раније – 1967. године, када је у склопу истраживања праисторијског (градинског) насеља на оближњој главици Парлози, на Шанчини, истражена једна мања сонда, димензија 4 x 2 м, и установљено да се овде ради о „утврђеном насељу с краја неолита и почетка бронзаног доба” (Васиљевић

1967). Неколико година после дата је врло смела, да не кажемо произвољна, графичка реконструкција овог утврђеног насеља, чије интегралне делове, поред главице Парлози, чине земљани бедеми и шанац на локалитету Шанчина, као и знатно скромнији кружни објекат на локалитету Париповац (Васиљевић и Трбуховић 1970). Исти аутори су земљане објекте на Шанчини и Париповцу недуго потом уврстили у посебан тип неолитских насеља – тип обровац (Трбуховић и Васиљевић 1975). Три и по деценије касније обровци су поново у жижи интересовања археолошке науке.[1] Оба обровца на потесу Парлози у Десићу, које су претходни истраживачи сврстали у тип II (Трбуховић, Васиљевић 1975), потоњи истраживачи не увршћавају ни у једну од четири, односно пет категорија обровaца (Трипковић, Церовић, Булић 2013, 53–54). Парадоксалан обрт десио се неколико година касније и Шанчина постаје „једини потпуно очуван локалитет типа Обровац" (Трипковић 2020, 80, 82), уз озбиљне замерке актуелним истраживачима што су одступили од „установљене културноисторијске традиције српске археологије" (Трипковић 2020, 92), и аналогије за импозантну земљано-дрвену архитектуру на Шанчини, какву нема ниједан локалитет типа обровац у Мачви и Поцерини, потражили на другој страни – међу познатим европским локалитетима који су различито називани и протумачени. Бавећи се „загонетним светом праисторијских обровaца", професор Милош Јевтић је отишао корак даље и импозантно утврђени кружни објекат на локалитету Шанчина у Десићу издвојио као нови тип обровца – „тип Десић", приписујући му погрешно још неких десетак обровaца, не наводећи о којим је обровцима реч (Јевтић 2024, 17).

Мала узвишења окружена ровом народ у Мачви и Поцерини најчешће зове Шанац или Шанчина, неретко Обровчина, и врло ретко Обровац, и доводи их у везу са бојевима из турског времена.[2] Кружни земљани објекат на локалитету Шанчина у Десићу више пута, као и у наслову овог рада, назвали смо ***рондела*** како бисмо одмах на почетку указали да се овде не ради ни о салашу сезонског типа, још мање о сталном насељу мање породичне заједнице (Трбуховић и Васиљевић 1975; 1983); нити о специјалној адаптацији на локалне хидролошке (мочварне) услове живота, како су обровце протумачили потоњи истраживачи (Chapman 1981; Трипковић, Церовић, Булћ 2013; Трипковић 2017).

[1] Пројекат „Живот у мочвари: микрорегионална адаптација у северозападној Србији, 5000–2500" покренуо је 2010. године Б. Трипковић са Филозофског факултета у Београду, уз свесрдну подршку Народног музеја у Шапцу. М. Церовић био је део истраживачког тима 2010–2016. године.

[2] Усмена казивања локалних становника у контакту са М. Церовићем.

Кружни земљани објекат или кружно земљано утврђење; ограђени и утврђени кружни простор; обровац или рондела; или било који интернационални назив за праисторијске локалитете окружене ровом, земљаним бедемом и палисадом: *rondell, enclosure, kreisgrabenanlagen, henge* итд. питање је терминологије, и сматрамо да је мање битно. Много битније је одговорити на питање функције ових објеката – ко их и када гради, а ко спаљује? За објекат на Шанчини у Десићу сматрамо да имамо довољно елемената да кажемо да засигурно није обровац, бар не у смислу како је до сада тумачена њихова функција. Највише индиција иде у прилог тези да се овде ради о објекту култног карактера, али се не искључује ни хипотеза да се ради о некој врсти соларне опсерваторије, што се опет преплиће са различитим култним радњама.

Положај и опис локалитета

Археолошки локалитет Шанчина налази се у подножју Цера, са његове североисточне стране, у шумовитом потесу Парлози (географске координате 44º 37′ 34.49″ – 19º 30′ 28.65″). Смештен је на самом искрају благо нагнуте греде (лингуле), на надморској висини 186–198 м, између две дубоко усечене јаруге (дубодолине) којим се бујичне воде Парлошког потока сливају са обронака Цера, и мало ниже уливају у речицу Врбовицу, која представља природну границу између села Радовашница и Десић. Иако катастарски припада Десићу, до локалитета се најлакше стиже из Радовашнице, од Мирковића кућа, од којих је удаљен не више од 500 корака.

Рељеф шабачке Поцерине у коме се налази потес Парлози и локалитет Шанчина окарактерисан је заталасаним земљиштем надморске висине између 150 и 350 м (сл. 1). Шабачка Поцерина је северна подгорина планине Цер, и као таква представља јужну границу Мачве – акумулативне равнице омеђене Дрином са запада, Савом са севера и Посавско-тамнавском гредом са истока. Цер је громадна планина на самом ободу Панонског басена, упореднички издужена око 20 км, са највишом тачком на надморској висини 687 м. Висинска разлика између десне обале Саве и врха Цера већа је од 600 м, што указује да је ово подручје нагнуто од југа ка северу, условљавајући правац и смер водотокова: Мутника, Беле реке, Милошевице, Добраве, Думаче и Јереза (Марковић 1967; Грчић 2002). На речним терасама дуж њихових корита регистрован је велики број налазишта из различитих периода праисторије (Васиљевић, Трбуховић 1970; Трбуховић, Васиљевић 1972; Стојић, Церовић 2011).

Сл. 1. Панорамски снимак подножја Цера, локалитет Шанчина означен стрелицом (фото: М. Церовић)

Fig. 1. Panoramic view of the foothills of Cer, the site of Šančina is marked with an arrow (photo: M. Cerović)

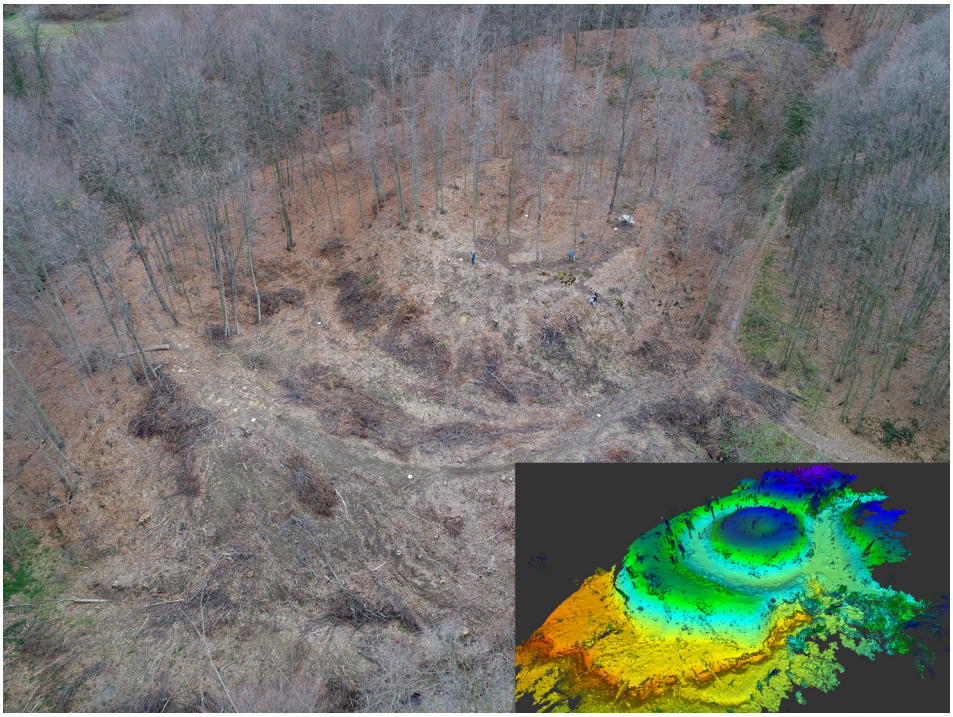

Сл. 2. Локалитет Шанчина, снимак из дрона и 3D модел (израдио „Гео 3С" ДОО Београд)

Fig. 2. The site of Šančina, an aerial view and 3D terrain model (made by "Geo 3S" Belgrade)

Данас се на локалитету Шанчина, иако под високом листопадном шумом која отежава сагледавање импозантног земљаног утврђења у целини, лепо виде сви његови најзначајнији објекти (сл. 2):

- **Централни кружни објекат** (сл. 3) у облику заравњене купе са остацима земљаног бедема по рубу (први или унутрашњи бедем), пречника око 25 м (мерено између највиших тачака на круни бедема); пречник купе у основи двапут је већи и износи око 50 м (сл. 3 и 4). Централни кружни простор на купастом узвишењу има чанкасту профилацију, са висинском разликом између највише тачке на круни бедема и најниже у средишњем делу око 2,30 м (сл. 4);
- **Шанац,**[3] који са три стране: јужне, источне и северне, опасује централно купасто узвишење (са западне стране је природна дубодолина Парлошког потока); има разгрнуту „U"-профилацију, ширине око 5 м при дну и око 25 м у горњим зонама; дубок је 4–6 м;
- **Други (спољашњи) земљани бедем,** висине око 4 м (мерено од дна шанца), који у облику потковице фланкира шанац са три стране; има закошене стране и заравњену круну ширине око 4 м.
- **Земљани „мост" преко шанца** на југозападној страни, који је знатно девастиран и због тога се мало теже уочава;
- **Тумулоидно земљано узвишење** које се налази на јужној страни, наспрам „моста" и прилазне рампе, која је, претпостављамо, водила уз косину купе до капије, за коју постоје индиције да је била на западној страни; представља највиши објекат овог утврђења са котом 198,10 м.
- **Мањи део другог шанца** на југоисточној страни, дужине 45 м, максималне ширине 6 м, и дубине 2 м;
- **Део трећег земљаног бедема** на истој страни, дужине 40 м, максималне ширине 3 м, и висине око 2 м. Међусобно су паралелни и оба полазе приближно од средине закошене, природне греде, и нагло се завршавају на рубу дубоке јаруге на источној страни.

Наведени архитектонски елементи овог земљаног утврђења углавном су резултат људске активности, али има и елемената природног рељефа, које су градитељи вешто искористили да се централни објекат што боље обезбеди, или да се додатно појача и истакне његов симболични значај.

У редоследу активности приликом градње овог утврђења градитељи су по свему судећи прво на искрају природне греде врло прецизно обеле-

[3] Шанац или ров? Сматрамо да је за ров ових димензија адекватнији термин *шанац*, од кога је изведен топоним *Шанчина*, и представља аугментатив (увећаницу) именице *шанац*.

Сл. 3. Централно кружно узвишење у облику заравњене купе, поглед са севера (фото: М. Церовић)

Fig. 3. Central circular tump in the shape of a flattened cone, view from the north (photo: M. Cerović)

жили круг пречника 21,5 м, и по кружници ископали дубок ров, у који су, један до другог, поставили масивне дрвене стубове. На овај начин унутрашњи кружни простор не већи од 363 м² опасали су импозантном дрвеном палисадом, уз коју су са спољне стране насули земљани бедем чија висина није била мања од 2,5 м. Дебљина бедема је износила око 6 м, у основи. За насипање бедема користили су земљу ископану у шанцу. Шанац су прокопали са три стране око централног кружног објекта: јужне, источне и северне; функцију шанца на западној страни имала је дубодолина Парлошког потока.

Централно купасто узвишење формирано је, то је очигледно, копањем дубоког и широког шанца са три стране око кружног платоа на искрају природне греде. Прокопавањем шанца са јужне, више стране, плато на коме ће бити изграђен централни објекат одвојен је од природне греде у залеђу, која се постепено уздиже ка Церу. Прокопавањем шанца, дубоког око 4 м, са источне и северне, ниже стране формирано је централно узвишење које добија облик заравњене купе пречника око 50 м у основи, и око 35 м при врху. Насипањем земљаног бедема око палисаде централно купасто узвишење „расте" за додатних 2,5–3 м у висину, али се постепено и сужава за око десетак метара у односу на пречник платоа на коме је извршено укопавање

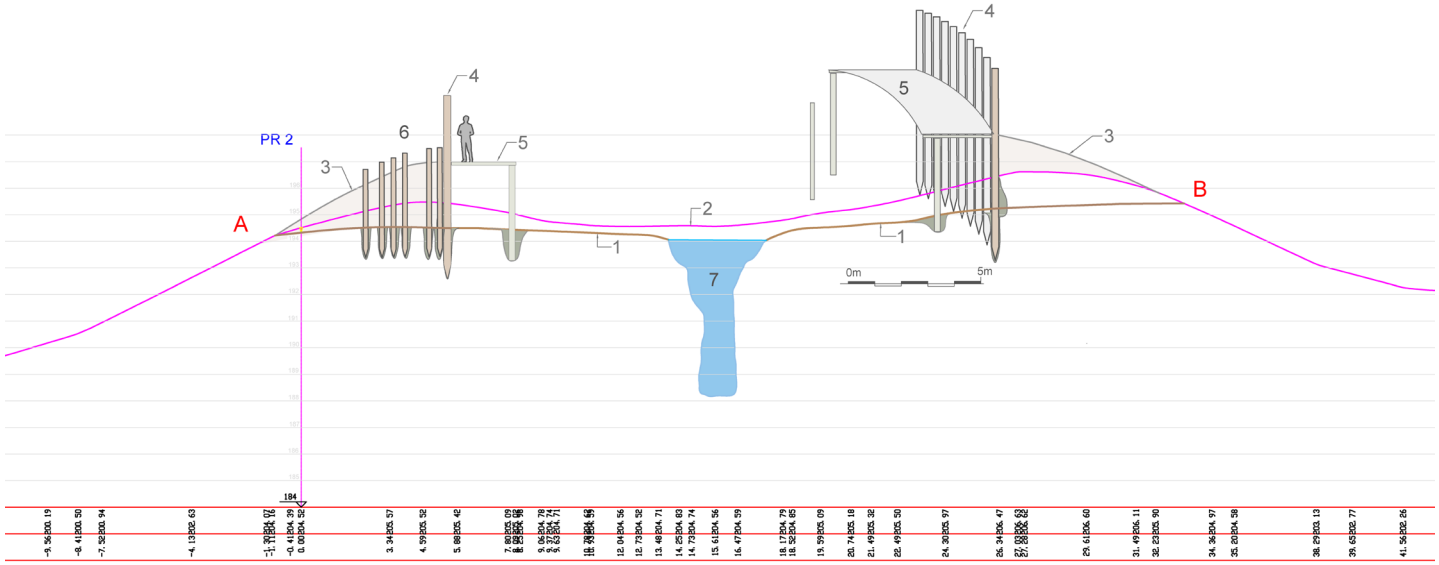

Сл. 4. Пресек по оси север–југ централног кружног објекта са графичком реконструкцијом могућег првобитног изгледа: 1 – палеоповршина; 2 – линија затечене конфигурације; 3 – претпостављена висина земљаног бедема; 4 – реконструкција дрвене палисаде; 5 – реконструкција платформе; 6 – реконструкција дрвене подграде пролаза кроз бедем; 7 – бунар (израдио: С. Живановић)

Fig. 4. Cross-section along the north–south axis of the central circular building with a graphic reconstruction of its possible original appearance: 1 – palaeosurface; 2 – line of the current configuration; 3 – assumed height of the earthen rampart; 4 – reconstruction of the wooden palisade; 5 – reconstruction of the platforms; 6 – reconstruction of the wooden support of the passage through the rampart; 7 – well (made by: S. Živanović)

палисаде и започето насипање бедема. Истовремено, по источном и северном рубу природне греде формира се ***други (спољни) земљани бедем*** укупне дужине преко 100 м, потковичастог облика, који опасује шанац и одваја га од десетину метара дубоке вододерине. Круна бедема је заравњена и има ширину око 4 м.[4] Геоархеолошке сонде и контролни ров (ров 3), којим је бедем делимично пресечен, показали су да се овде не ради о земљаном насипу, већ да је бедем формиран самим прокопавањем шанца, тј. да га чине интактни геолошки слојеви природне греде, али се не искључује могућност мањих или већих интервенција људске руке на нивелацији круне бедема. Ископаном земљом из шанца насут је масивни ***земљани бедем (први или унутрашњи)*** око дрвене палисаде дубоко укопане у палисадни ров који затвара пун круг пречника око 21,5 м на платоу заравњене купе, чији пречник није могао бити мањи од 35 м. Приликом прокопавања шанца са јужне стране, на делу уз дубодолину Парлошког потока остављен је неископан део ширине око 5 м, који је, по свему судећи, представљао ***земљани „мост”*** преко шанца до централног објекта на платоу заравњене купе. Данас је тај прелаз преко шанца знатно развучен, најпре услед вишемиленијумског дејства ерозије, и још агресивније у новије време приликом извлачења посечене шуме помоћу запреге и трактора, од којих се виде дубоко усечени колотрази.[5] Максимална, очувана висина „моста”, мерена у односу на дно шанца, износи око 1 м, и око 3 м у односу на дно дубодолине Парлошког потока на западној страни. Сондом 15 из 2022. године направљен је пресек кроз источну половину „моста” како би се установило да ли је имао какву дрвену подграду. Показало се да није, највероватније зато што није изграђен насипањем земље, него је формиран тако што на том делу шанац једноставно није прокопан. У наставку земљаног „моста” ка југу виде се остаци прилазног пута усеченог у стрмину дубодолине Парлошког потока, који се у благом луку пење око тумулоидног узвишења, са његове западне стране, повезујући објекат на Шанчини са залеђем.

Тумулоидно узвишење је највиша тачка овог импозантног објекта на Шанчини, са надморском висином преко 198 м. Насуто је наспрам моста, као нека врста „куле стражаре”. Пречник основе му је 10 м, а максимална висина насипа, судећи по стратиграфији у контролном рову (ров 1), којим је пресечена северна половина, износи 0,80 м. Наиме, у источном профилу рова на дубини од 0,35–0,40 м, као и на дубини од 0,70 м, недалеко од центра туму-

[4] Врло је вероватно да је круна бедема заравњена у новије време, пошто по бедему иде шумски пут за потребе извлачења посечених стабала.

[5] Дубодолина Парлошког потока лети је сува и служи као шумски пут за тракторе којим се извлаче посечена стабла.

лоидног узвишења, уочени су ситнији комади црвено запеченог лепа. Пошто се ради о врло уједначеном слоју жутомрке земље, и није уочена палеоповршина, остало је нејасно да ли је ово узвишење природна формација или га је насула људска рука. На другој страни моста, уз косину купе не виде се остаци сличне прилазне рампе, за коју претпостављамо да је постојала, и да је била усечена у косину купе са њене западне стране, те да се њоме стизало до улаза у централни објекат окружен палисадом и бедемом насутим уз њу. На круни земљаног бедема на тој страни јасно се види улегнуће (депресија), највероватније, од засутог пролаза кроз бедем. Чињеница да је западна страна купе, која полази из дубодолине Парлошког потока, убедљиво најстрмија, готово вертикална, наводи на претпоставку да су је бујичне воде потока, који баш ту прави благу кривину, вековима поткопавале, због чега се прилазна рампа обрушила. Чињеница је, такође, и то да се и данас до централног кружног простора на заравњеној купи најлакше приступа с „моста", иако је он знатно нижи него што је првобитно био. Наравно, знатно је нижи и земљани бедем који се неминовно обрушио након што је изгорела дрвена палисада уз коју је био насут. Обрушавање и развлачење бедема на унутра преко дебелог рушевинског слоја, који је најдебљи управо уз бедем, довело је до формирања чанкасте профилације, коју данас има плато на централном купастом узвишењу.

Мањи делови још једног ***(другōг) шанца и трећег земљаног бедема*** виде се на југоисточној страни локалитета. Очувани су у дужини од око 45, односно 40 м; ширина једног и другог је 6, односно 3 м, а дубина, односно висина око 2 м. Ископавања на овим структурама, нажалост, нису вршена.

Цео локалитет је под средње густом, листопадном шумом, у појединим деловима високих букових и храстових стабала. На деловима где је у скорије време сечена шума данас је непроходна шикара. Такав случај је на северној страни локалитета, где је током 2017. године спроведена тзв. тотална сеча, па су ти делови сада зарасли у густ, непроходан багремар. Након извршене тоталне сече указала се јединствена прилика да се бар са те стране направи драгоцена фото-документација о изгледу Шанчине (сл. 3). Шума у коју је Шанчина обрасла, вероватно убрзо након што је напуштена, нема сумње, утицала је да ефекат вишемиленијумске ерозије буде минималан и да се земљане структуре овог праисторијског објекта тако добро очувају.

Методологија истраживања

Због чињенице да је Шанчина у приватном власништву и да нисмо имали дозволу власника да сечемо шуму, једина могућа методологија истраживања било је сондажно ископавање, уз отварање археолошких сонди на

слободном простору између шумских стабала, што је најдиректније утицало и на њихове димензије. У фокусу истраживања био је кружни плато на купастом узвишењу, на коме је отворено и истражено 13 археолошких сонди и један контролни ров (ров 2) укупне површине 228,5 м².[6] У још две сонде отворене у шанцу истражено је додатних 19,5 м², и још 12 м² у оквиру два контролна рова: рова 1 на тумулоидном узвишењу димензија 7 х 1 м; и рова 3 димензија 5 х 1 м на другом – спољашњем бедему. Укупна истражена површина износи 260 м². Поред археолошких сонди, током прве кампање истраживања, на различитим деловима земљаног утврђења избушено је и 25 археогеолошких сонди, ручним сврдлом промера Ø 70 мм, дубине 1,5–5,5 м.[7] На североисточној страни централног, кружног платоа, где су шумска стабла била проређена, извршена је георадарска проспекција. Нажалост, ради се о ограниченом простору величине свега 28 м² (8 х 3,5 м), па су и добијени резултати у складу с тим.[8] Све археолошке сонде, као и контролни ровови оријентисани су по основним правцима страна света.

Резултати истраживања

Најзначајније резултате до којих се дошло током шестогодишњих археолошких истраживања на Шанчини представљају непокретне археолошке структуре, али и покретни налази, на основу којих можемо са великом вероватноћом говорити о првобитном изгледу овог импозантног земљаног утврђења, његовој могућој функцији и временском оквиру из кога потиче.

Непокретне археолошке структуре

Јама-бунар. Један од најзначајнијих и најзагонетнијих објеката откривен је и истражен током прве године истраживања у сонди 1, која је отворена у средишњем и уједно најнижем делу чанкастог (конкавно профилисаног) платоа на централном купастом узвишењу. У питању је јама-бунар дубине 6,35 м, варијабилног промера и облика. При врху, на нивоу са ког је извршено укопавање (кота 194,00), бунар је најшири и има пречник око

[6] Ситуациони план истражених површина види у М. Јевтић, 2024, ст. 30 (коте изохипси су погрешне).

[7] Археогеолошким сондирањем руководила је колегиница Кристина Пенезић. Добијени резултати биће накнадно публиковани. Ми јој и овом приликом најискреније захваљујемо.

[8] Георадарско скенирање и снимање из дрона са израдом дигиталног модела терена (сл. 2) извршио „Гео ЗС" ДОО Београд. Коришћен је георадарски систем GPR RAMAC Control Unit II са радарском антеном фреквенције 250 MHz и дрон DJI Phantom 4 PRO са камером RedEd. Детаљан извештај геоскенирања део је пројектне документације. Најзначајнији резултати биће накнадно публиковани.

3,50 м. Овде одмах треба констатовати да то, највероватније, није првобитна ширина, тј. да није пречник ископа, него пре последица обрушавања највиших делова бунара. Такође, треба истаћи да у испуни нису уочени значајнији прослојци здравице из обрушених зидова бунара, што би могло да се протумачи постепеним и дуготрајнијим процесом обрушавања и мешања са културним слојевима којим је бунар запуњен након што је напуштен. Ипак, не треба искључити ни другу могућу опцију да се обрушавање десило, ако је затечена ширина заиста последица обрушавања, пре напуштања и запуњавања рушевинским слојем. То би онда значило да је бунар био првобитно знатно дубљи, и да смо на дубини око 6,30 м наишли на слој здравице обрушене са горњих зидова бунара. С обзиром на то, намеће се трећа опција: да је бунар у горњем, ширем делу имао неку врсту подграде – дрвени сантрач, те да је због тога и првобитно био шири. Бунар се са дубином постепено сужава, и на дубини око 2,50 м прелази из кружне у заобљену правоугаону форму димензија 1,20 x 1,20 м. Према дну се незнатно шири и достиже ширину око 1,30 x 1,40 м. Запуну бунара од врха до дна карактерише веома уједначен културни садржај у виду велике концентрације црвено запечене земље и лепа, нарочито изражене уз зидове бунара. У горњим, ширим деловима неретко су налажени мањи или већи комади ломљеног камена. Појединични комади лепа су прегорели и имају тамномрку боју. На дубини 3,50–4,50 м запуну карактерише сивозеленкаста боја са истим културним садржајем и нешто већом концентрацијом гари и грумења угљенисаног дрвета. У следећих осамдесетак центиметара доминира плавичастосива нијанса слоја; при самом дну са жућкастонаранџастим прослојцима, и непромењеним културним садржајем. На различитим дубинама у испуни налажени су фрагменти керамичких посуда различитих типова и димензија (Jevtić i Cerović 2022, 18, sl. 9). Поред већине фрагмената који су секундарно горели, због чега имају црвену боју, на већим дубинама су се налазили и фрагменти црне боје печења, који нису горели. Нажалост, услед велике влажности у фази су распадања. Најиндикативнији је фрагмент пехара на високој, перфорираној, звонастој нози, пронађен на дубини 5,10 м (сл. 10). Њему су, највероватније, припадали и фрагменти плитког реципијента са увученим ободом и надоле обореном језичастом дршком, који су се распадали приликом подизања. Врло занимљив налаз представља фрагмент дршке пехара, овалног пресека, украшене косим, пластично моделованим ребрима.

Палисадни ров са јамама од стубова представља непокретну археолошку структуру, која нам је понајвише „испричала" о градњи и првобитном изгледу објекта на централном купастом узвишењу. Први пут смо га конста-

товали на јужној страни кружног платоа у сонди 3, у дужини од свега 1,5 м, колико је износила ширина сонде отворене између два стабла букве која нисмо смели посећи. Палисадни ров је откривен испод рушевинског слоја у коме су преовладавали већи или мањи комади црвено запеченог лепа, као и оног прегорелог, који је имао модроцрвену нијансу и који се, када се иде у дубину, све више „подвлачио" под земљани насип бедема (Jevtić i Cerović 2022, 21, sl. 12). Дебљина рушевинског слоја уз бедем износила је готово 1,20 м. Кад је описани рушевински слој подигнут, испод њега је констатована црвено запечена површина, слична подници неког већег ватришта, као и ништа мање запечен слој у земљаном насипу бедема, који се у благом луку повијао на унутра, изнад рова. Ров је био запуњен истим рушевинским слојем. На дубини од око 0,60 до 0,70 м, пошто је делимично испражњен, указале су се контуре четири јаме од стубова, које је било могуће испразнити још око 0,70 м у дубину (Jevtić i Cerović 2022, 21, sl. 13). Као и ров, и јаме су биле запуњене рушевинским слојем, у коме је било и угљенисаних остатака дрвених стубова. Показало се да је заравњена и запечена површина за коју смо у првом моменту помислили да је подница неке велике пећи, односно ватришта, у ствари, првобитна газна површина која се, као и унутрашња страна земљаног бедема, запекла у пожару у ком је изгорела дрвена грађа овог објекта, заједно са масивном дрвеном палисадом, која је уједно представљала и подграду земљаном насипу. Кад је ова дрвена подграда изгорела, земљани насип бедема је под сопственом тежином „кренуо" на унутра, због чега се запечени слој бедема у благом луку повио преко дебелог рушевинског слоја лепа који је ту претходно пао са палисаде и дрвених објеката прислоњених уз њу. Земља жутосиве боје из горњих делова земљаног бедема, у тањем или дебљем слоју, прекрила је рушевински слој који је најдебљи уз бедем и постепено се тањи ка центру кружног платоа.

У сондама 4 и 5, истраженим током наредне (2018) године откривено је још 8 м палисадног рова са 20 јама од стубова.[9] Сонда 4, димензија 10 х 2 м, отворена је на источној страни кружног платоа, дужим странама оријентисана је по правцу исток–запад, тако да својом ширином сече кружницу палисадног рова. Сонда 5, димензија 6 х 3 м, отворена је на супротној страни, и супротне је оријентације у односу на сонду 4. Отворена је на круни првог (унутрашњег) земљаног бедема, тако да својим северозападним делом

[9] Наглашавамо да се ради о јамама од стубова, а не о јамама за стубове пошто је утврђено да нису копане појединачне јаме за стубове него су стубови ређани један до другог, или са малим размаком, у унапред ископан ров. Ископану земљу градитељи овог објекта су до одређене висине, приближно до пола од укупне дубине рова, набијали око стубова, па се чинило да се ради о јамама појединачно укопаваним на дну рова.

Сл. 5. Сонда 5 и сонда 7; подигнут рушевински слој са првобитне газне површине и пражњење палисадног рова; жута земља је насип бедема (фото: М. Церовић)

Fig. 5. Trench 5 and trench 7; raised rubble layer from the original tread surface and the excavation of the palisade ditch; yellow earth represents the rampart embankment (photo: M. Cerović)

захвата јасно уочљиву депресију, за коју смо претпостављали да би могла бити од засутог улаза – капије (сл. 5). Такође, било је логично претпоставити да ће на месту где је био улаз, за ширину улаза, палисадни ров бити прекинут. Супротно очекивању прекида није било, ров се настављао даље ка северу испод корења једног огромног храста. Чињеница да нисмо наишли на прекид палисадног рова навела нас је на закључак да улаз ипак није био на том месту, упркос депресији на круни бедема која је говорила супротно. У обе сонде, испод рушевинског слоја дебљине 0,60–1,30 м, откривена је прилично заравњена првобитна газна површина местимично нагорела. Рушевински слој карактерише велика концентрација црвено запеченог лепа, у горњим зонама прилично издробљеног, па је цео слој компактнији; у доњим зонама леп је интензивније запечен, има модроцрвену боју, и мање се дроби, па су између појединих комада лепа евидентне веће шупљине. Много је комада који су делимично стопљени (витрификовни). На већим комадима

лепа виде се отисци различите дрвене грађе: преплета од прућа и тањих или дебљих грана, цепаних талпи и облица различите дебљине (сл. 9). Не мали број је са отисцима облица пречника око 25 цм. Најдебљи рушевински слој је уз земљани насип бедема, на месту где је пре пожара била дрвена палисада. Од интензивне ватре у којој је изгорела палисада, земљани бедем који је био насут са спољне стране палисаде запекао се местимично и преко 20 цм, попримивши црвеносмеђу боју. Слично се десило и са првобитном газном површином, али и са косо укопаним, унутрашњим зидом палисадног рова који је из неког разлога, очито, остао незасут, па је и сам био изложен ватри пожара, и запуњен истим рушевинским слојем. Ситнији комади лепа упали су и на места изгорелих стубова. У већини случајева доњи делови стубова су се угљенисали. Ти угљенисани остаци стубова нарочито добро су очувани у палисадном рову у сонди 4. У сонди 4, као и у свим наредним које су отворене уз бедем, откривене су несвакидашње структуре, на први поглед сличне зидном лепу. Ради се о песковитим структурама различитих облика и димензија, црвенкастосмеђе боје, најчешће аморфног облика, ређе у облику дебљих плоча, понекад и са отиском облица. Неретко имају димензије преко 40 цм (сл. 9). Налазе се претежно у тампон-зони између рушевинског слоја и земљаног насипа бедема, као да су биле сложене са спољне стране палисаде. Али има их и у рушевинском слоју у који су доспеле, вероватно, након урушавања палисаде. Шта тачно представљају и која им је функција могла бити – није јасно. Реакција детектора метала указује на присуство металичних елемената у њиховој структури.

У сондама 7 и 8 из 2019. године (сл. 5,); 9, 10 и 11 из 2020. (сл. 6–8); и сондама 12 и 13 из 2021. откривена су и истражена додатна 34 м палисадног рова са 86 јама од стубова, што је све скупа 43,5 м рова и 110 јама. Остало је неистражено око 24 м рова са приближно око 62 јаме. У идеалној реконструкцији, дрвену палисаду на Шанчини чинило је између 170 и 180 стубова, који су затварали пун круг обима 67,5 м и површине 363 м².

Откривени и истражени делови палисадног рова у 10 од укупно 15 сонди показују велику међусобну сличност како у смислу градње, тако и смислу стратиграфске слике испуне у њима, настале након катастрофалног пожара и урушавања дрвено-земљане архитектуре овог импозантног објекта. Неимари који су га градили најпре су на заравњеном платоу на искрају природне греде врло прецизно обележили кружницу пречника 21,5 м, по којој ће копати палисадни ров. Због висине палисадних стубова било је неопходно ископати веома дубок ров, чија је дубина износила и до близу 2 м. Да би у томе успели, морали су да започну да копају широк ров, на поједи-

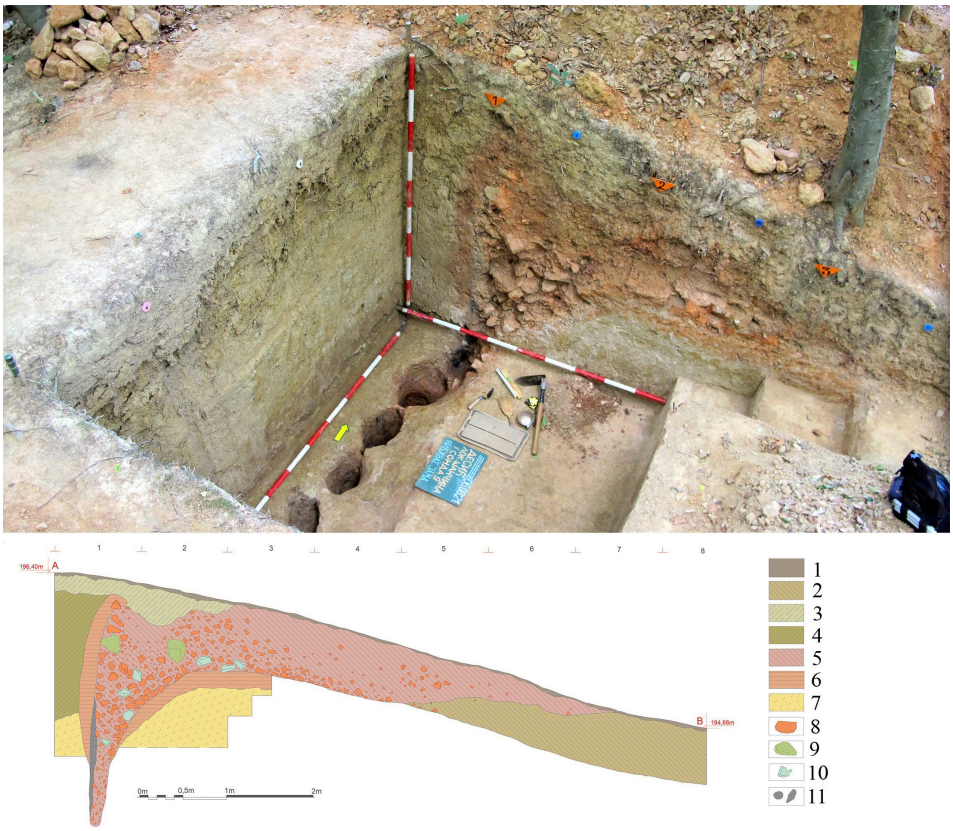

Сл. 6. Сонда 9 након механичког просецања палеоструктура, са делом северног профила (фото: М. Церовић); цртеж северног профила: 1 – шумски хумус, 2 – жутомрка земља, 3 – жутосива земља, 4 – жутомрка – земљани насип бедема, 5 – црвенкаста са великом конентрацијом лепа – рушевински слој, 6 – црвеносмеђа запечена земља, 7 – здравица, 8 – већи комади лепа, 9 – песковите структуре, 10 – камен, 11 – угљенисано дрво – остаци стубова (цртао: М. Церовић и С. Живановић)

Fig. 6. Trench 9 after mechanical cutting of palaeostructures, with part of the northern profile (photo: M. Cerović); northern profile section: 1 – forest humus, 2 – yellow-brown soil, 3 – yellow-grey soil, 4 – yellow-brown – earthen rampart, 5 – reddish soil with a high concentration of daub – rubble layer, 6 – reddish-brown burnt earth, 7 – virgin soil, 8 – large pieces of daub, 9 – sandy structures, 10 – stone, 11 – charred wood – remains of pillars (drawing: M. Cerović and S. Živanović)

ним местима и до 1 м. Са дубином ров се све више сужавао да би на самом дну ширина рова била колико и пречник дрвених стубова. Спољни зид рова, уз који су постављани стубови палисаде, вертикално је засецан приликом ископа, док је унутрашњи, из горенаведеног разлога знатно закошен (сл. 6 и

Сл. 7. Сонда 11, западни профил у току механичког просецања палеоструктура (фото: М. Церовић)

Fig. 7. Trench 11, western profile during the mechanical cutting of palaeostructures (photo: M. Cerović)

7). Пражњење тако дубоког рова, а поготово појединачних јама од стубова било је веома отежано; до самог дна неизводљиво. Да би утврдили тачну дубину до које је палисада била укопана, и на адекватан начин документовали добијене резултате, у сонди 11, уз њен западни профил извршено је тзв. механичко просецање палеоструктура (првобитне газне површине и укопаних структура) на нешто ширем простору, и механички ископ у слоју здравице све до нивелете до које су досезала дна јама од стубова. У једној од њих дно је било на дубини од цела 2 м, мерено од нивелете са које је извршено укопавање. Све до дна, јаме су биле запуњене рушевинским слојем у виду ситнијих комада запеченог лепа, међу којима су се налазили и угљенисани остаци дрвета. У појединим јамама пронађени су компактнији остаци угљенисаних стубова, као што је то био случај у делу палисадног рова откривеног у сонди 4. Зидови рова: унутрашњи знатно закошени и спољашњи вертикални уз који су се наслањали стубови палисаде увек су интензивно запечени, с тим што интензитет запечености и дебљина запеченог слоја здравице опада са дубином. У пресецима добијеним приликом механичког сечења укопаних структура, као и здравице у коју су биле укопане, а које смо 2021. године

извршили и у сонди 9 (сл. 6), лепо се види описани облик рова, његова испуна и запечени зидови, као и континуитет запеченог слоја који се спушта са првобитне газне површине низ закошени зид у дубину рова. Својом црвенкастосмеђом бојом, слој дебљине 10–12 цм јасно се одваја од жутомрке здравице. Црвеносмеђи запечени слој дебљине понекад и преко 20 цм прати се и по вертикали с друге (спољашње) стране рова, како у здравици у коју је укопан ров, тако и у насипу земљаног бедема насутог уз палисаду.

Велику енигму представља рушевински слој који се спушта са првобитне газне површине у дубину палисадног рова. Већ је речено да се ради о слоју црвено запеченог лепа који је на рубу рова, делимично и у рову, као и слоју изнад рова, препечен и има модроцрвену боју. Због препечености лепа слој је изровашен са већим или мањим шупљинама између појединих комада, које су понекад и веома дубоке.[10] Чињеница да су горњи, шири делови палисадног рова запуњени истим рушевинским слојем какав имамо на првобитној газној површини унутар палисаде, као и континуитет запеченог слоја првобитне газне површине и унутрашњег, закошеног зида рова, указује да је горња половина рова била незапуњена све до пожара и урушавања надземних архитектонских структура. Што је то тако, заиста није лако објаснити. Било би крајње логично да је ров, након што су у њега постављени дрвени стубови, до врха запуњен земљом претходно ископаном у њему, и земља око стубова добро набијена, с обзиром на то да је палисада уједно представљала и својеврсну подграду земљаном бедему настуом прилично високо са њене спољне стране. У испуни рова истраженог у сонди 9, у слоју с лепом, пронађена је већа количина ломљеног камена и крупнијих речних облутака. Остало је нејасно где је толика количина камена била пре урушавања, која му је функција могла бити и на који начин је заједно са зидним лепом доспео у испуну рова. Првобитна газна површина откривена у сонди 9 знатније је закошена, и спушта се од палисадног рова ка бунару у центру кружног платоа, који је за око 1,20 м нижи. У свим осталим сондама ради се о прилично заравњеној, готово водоравној палеоповршини гажења.

Након што је ископан палисадни ров и у њега постављени дрвени стубови, приступило се ископу шанца и насипању земљаног бедема око дрвене палисаде, која је уједно, како је већ речено, представљала подграду земљаном насипу. Бедем је, нема дилеме, насут земљом ископаном у шанцу. Његова висина данас износи од 1,00–2,00 м. Није тешко претпоставити да је пре пожара, у коме му је изгорела подграда, био знатно виши. Сондом 8 и ровом 2 у продужетку сонде направљен је пресек кроз земљани насип

[10] У поједине шупљине могла је да се завуче скоро цела држаља ашова.

бедема, где се у профилу јасно види танак прослојак тамније земље од палеовегетације, и преко њега 2 м насипа. Ширина бедема у основи износи 6–8 м. Данас је највиша тачка на заобљеној круни бедема готово 3 м иза позиције дрвене подграде-палисаде, а првобитно је морала бити, управо, уз њу. Док га је са унутрашње стране подупирала вертикална дрвена подграда, земљани насип бедема имао је пресек у виду четвртине круга, са највећом висином тик уз подграду (сл. 4). Кад је подграда-палисада изгорела у пожару, и више је није било, знатна количина земље из насипа обрушила се на унутра и у дебелом слоју 0,30–0,50 м, местимично и преко 0,60 м, преслојила рушевински слој. На овај начин бедем је знатно изгубио на висини, добио заобљену круну и пресек у облику развученог полукруга. Ако имамо у виду дубину укопавања подграде-палисаде; очувану и претпостављену првобитну висину земљаног насипа, и ако претпоставимо да је палисада бар 2,5–3 м била виша од насипа, долазимо до закључка да је била изграђена од стубова чија је дужина морала бити између 6–7 м (сл. 4).

Знатан део земље ископане у шанцу вероватно је употребљен и за омазивање објеката израђених у техници преплета непосредно уз палисаду, са унутрашње стране, можда и на некој врсти високе платформе. Рушевински слој дебљине и преко 1,30 м у највећем проценту чини запечени зидни леп, и евидентан је по целом обиму централног кружног платоа, с тим што је све тањи како се удаљава од земљаног бедема. На око 3 м од бедема дебљина рушевинског слоја се креће 0,40–0,60 м. Из 13 археолошких сонди истражених на централном кружном платоу, унутар првог или унутрашњег бедема потиче преко 200 м³ зидног лепа. То говори, ако је просечна дебљина блатног премаза износила 7,5 цм, реч је о лепу са око 3000 м² зидова. Вишак земље ископане у шанцу, који је морао постојати с обзиром на његове димензије, вероватно је завршио у дубоким вододеринама иза другог земљаног бедема.

Капија или пролаз кроз земљани бедем и дрвену палисаду откривена је последње године рада на овом пројекту, у јесен 2022. године, у оквиру северног проширења сонде 11, које је отворено на круни бедема, на месту где се видела већа депресија, слична оној која се још увек види и на западној страни. У проширењу сонде чије су димензије биле 6 x 4 м откривени су остаци северне капије или пролаза кроз бедем. Ради се о два међусобно паралелна рова дужине 6,30 м, и око 2,50 м један од другог (сл. 8). У роговима су пронађени угљенисани остаци стубова који су чинили подграду земљаном насипу и спречавали да се земља из бедема обрушава на пролаз. У источном подградном рову откривени су остаци 6 стубова у низу, на различитом међусобном растојању које иде од око 15 до 40, па и 60 цм. Сви су

Сл. 8. Северно проширење сонде 11 са подградним рововима пролаза кроз земљани бедем након пражњења и поглед на источни подградни ров пролаза кроз бедем (фото: М. Церовић)

Fig. 8. Northern extension of trench 11 and underground ditches of the rampart passage after emptying, and view of the eastern underground ditch of the rampart passage (photo: M. Cerović)

откривени у прва три метра рова, иако је зид рова интензивно запечен у дужини од око 4,20 м. Максимална ширина ровова је око 30 цм. Ров на западној страни пролаза је знатно мањег интензитета запечености и са оскуднијим угљенисаним остацима стубова. Првобитна газна површина у пролазу откривена је на релативној дубини од око 0,90 м, мерено у односу на круну

бедема, што одговара нивелети гажења с друге стране палисадног рова, тј. унутар палисаде. Овај податак показује, уједно, да је земљани насип бедема насут уз палисаду на северној страни упола нижи од насипа на јужној страни. Да ли се овде ради о неким посебним разлозима градитеља, или је у питању различит учинак ерозије, тешко је рећи. Нивелета пролаза има благ пад ка северу и прати конфигурацију терена, с тим што од трећег метра наглије пада и на шестом је за око 0,90 м нижа од првобитне газне површине непосредно уз палисаду. Овај заравњенији део пролаза карактерише мање или више нагорела палеоповршина са зонама повећане концентрације гари и расутог угљевља, нарочито у његовој источној половини. Задња два метра оба подградна рова врло су плитко укопана, и једва да се уочавају у виду две уске траке црвенкасте земље, које се, како изгледа, настављају даље низ косину купастог узвишења. Простор између њих карактерише жутомрка земља без трагова гажења. Податак да на место капије палисадни ров није прекинут, напротив, да је био и широко и дубоко укопан, са јамама од палисадних стубова, чија су дна била на дубини око 2 м, наводи на закључак да је овај пролаз накнадно отворен. Када тачно, можемо само да нагађамо. Могуће су две опције: по првој то је могло бити још током градње, а након што су постављени палисадни стубови које су градитељи морали посећи кад су променили план; друга опција је да је отворен касније током употребе објекта, што је подразумевало и уклањање дела земљаног бедема за ширину пролаза. Обострана дрвена подграда која је спречавала обрушавање земље из бедема на пролаз била је неопходна у сваком случају.

Кружни простор унутар палисаде, на нивоу првобитне газне површине прилично је заравњен сем на западној страни, где је знатно нагнут од палисаде ка центру. Извесна висинска разлика постоји и по правцу север–југ, у корист јужне стране. У оквиру 13 сонди истражено је 220,5 м² унутрашњег простора, што је 65% од укупне његове површине од 363 м². Делови ближе палисадном рову били су под знатно дебљим рушевинским слојем, и изложени интензивнијој ватри, услед чега је првобитна газна површина мање или више запечена, често и преко 10 цм у дубину палеоземљишта. Поједине зоне се црне од изгореле дрвене грађе. Бројни комади зидног лепа са отисцима различите дрвене грађе указују да су се на простору уз палисаду, са њене унутрашње стране, налазили неки објекти изграђени у техници плетера и лепа, од којих нису уочени било какви други елементи. Овде се пре свега мисли на низове јама од стубова који су носили преплет од тањих или дебљих грана, чији се отисци виде на великом броју већих или мањих комада испеченог зидног лепа. И поред упорног глачања првобитне газне

Сл. 9. Кремена алатка из сонде 11; део песковитих структура и зидног лепа из рушевинског слоја у сонди 4; фрагмент лепа са отисцима стубова-балвана; фрагмент зидног лепа са отисцима преплета од дебљих грана (фото: М. Церовић)

Fig. 9. Flint tool from trench 11; part of sandy structures and house daub from the rubble layer from trench 4; fragment of baked daub with impressions of wooden posts; fragment of the wall daub with impressions of thicker branches (photo: M. Cerović)

површине, као и незапечених слојева здравице испод, трагање за јамама од зидних стубова као незаобилазних грађевинских елемената објеката од преплета, било је безуспешно. Велики број комада лепа са отисцима масивних стубова, од којих су поједини имали пречник преко 20 цм (сл.9), наводе на закључак да је, можда, и палисада била облепљена дебелим блатним премазом. Овде се одмах намеће питање: у које сврхе? Палисаду која има само функцију палисаде, у овом случају и подграде за земљани насип споља, нема много логике омазивати. Али, ако су уз њу били „прислоњени" некакви објекти, и ако је она уједно представљала један од зидова тих објеката, онда има смисла. Чињеница да нису откривене јаме од зидних стубова, као и да су на више места пронађене појединачне јаме већих димензија у које су, вероватно, били укопани масивни стубови слични оним у палисади, наводе на претпоставку да су се ти објекти од преплета налазили на некој врсти платформе коју су носили стубови палисаде заједно са стубовима укопаним

у дубоке појединачне јаме (сл. 4). Откривено их је и испражњено укупно 6, од чега су се 4 налазиле на приближно истом растојању 2,5–3 м у односу на палисадни ров, као што је то случај са јамом откривеном у сондама 4 и 8[11], и јамама у сондама 2, 7 и 10. Јама 1 откривена ближе источном профилу сонде 2 и јама у сонди 6 су на знатно већој удаљености од палисадног рова. Две јаме у сонди 2, са још две у сондама 4 и 6, чине прилично правилан низ по правцу исток–запад на међусобном растојању 4–5 м. Врло је могуће да су ове јаме и стубови у њима били радијално распоређени и да су пратили кружницу палисаде. Све јаме су коничног облика; пречника око 1 м при врху, и око 0,30 м при дну; укопане у здравицу 1–1,20 м. Испуну у њима, као и у палисадном рову, чине комади зидног лепа и црвено запечена земља из рушевинског слоја, и понеки комад ломљеног камена којим су, вероватно, стубови били додатно учвршћивани. У појединим је било угљенисаних остатака стубова. Као и палисадни ров и оне су од врха до дна запуњене рушевинским слојем.

Шанац је, како је већ истакнуто, прокопан са три стране око централног кружног платоа: јужне, источне и северне. На западној страни функцију шанца имало је дубоко природно корито Парлошког потока. Шанац има разгрнуту „U"-профилацију (или заобљену „V"-профилацију), ширине око 5 м на дну и око 25 м при врху; дубок је 4 м.[12] Висинска разлика између највише тачке на круни првог (унутрашњег) земљаног бедема и најниже тачке на дну шанца износи око 6 м. Чињеница да на источној страни постоји још дубља природна вододерина, и да је могла бити, као и она на западној страни, природна брана, као и да је ипак упоредо с њом прокопан шанац, отвара могућност да су градитељи објекта на Шанчини на овај начин желели да добију затворен систем који се могао пунити водом која је са обронака Цера дотицала Парлошким потоком. Први истраживач Шанчине претпоставља да је на северозападној страни, на месту где Парлошки поток излази из система утврде, постојала нека врста бране којом је систем затваран и шанац пуњен водом (Васиљевић 1967).

Покретни археолошки налази

Покретне археолошке налазе прикупљене током истраживања на Шанчини углавном чине фрагменти керамичких посуда различитих облика и величина. Занимљиво је да већина керамичких налаза потиче из сонди

[11] Половина исте јаме откривена је у сонди 4, а једна четвртина у углу сонде 8.

[12] Стратиграфија у сонди 14 из 2022. показује да ерозија, као ни таложење шумског хумуса нису битније утицали на дубину шанца, па самим тим ни на његову ширину.

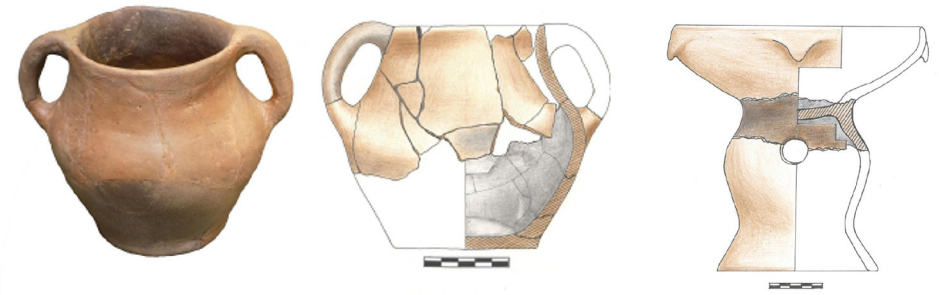

Сл. 10. Двоухи пехар пронађен у сонди 4, након рестаурације, и фрагмент (дно) пехара на високој, перфорираној нози, графичка реконструкција (цртао: М. Церовић)

Fig. 10. Beaker with two handles found in trench 4, after restauration, and beaker fragment (bottom) on a high, perforated foot, a graphic reconstruction (drawing: M. Cerović)

истражених на јужној половини централног кружног платоа. У сонди 4, недалеко од њеног западног профила, на нивоу заравњене првобитне газне површине откривена је мања концентрација камења, пречника око 1 м, у којој је поред ломљеног камена било и већих речних облутака. Неколико већих облутака у облику заобљеног квадра, насатично постављених по рубу, наводи на претпоставку да се овде ради о остацима неког ватришта. Других елемената карактеристичних за ватришта или огњишта није било. Између камења били су расути фрагменти неколико различитих посуда, међу којима су били и делови мањег керамичког пехара са две дршке (Jevtić i Cerović 2022, 23 сл. 16), који је имао све елементе за рестаурацију (сл. 10).[13] Највећа концентрација фрагмената керамичких посуда откривена је у југозападном делу сонде 6, где су пронађени делови разрушене пећи, као и уз источни профил сонде 2, што представља наставак зоне са керамиком из сонде 6. Преовладавају фрагменти већих керамичких посуда, грубље израде, без орнаментике, и углавном су секундарно горели. У питању су већином неукрашени лонци са непрофилисаним ободом, цилиндричним или коничним вратом, заобљеним трбухом и равним дном. Једно такво дно пречника 22 цм нађено је на запеченој подници разрушене пећи, која је изгледа имала калоту, судећи по комадима добро запеченог лепа, лучне профилације. Лонци су

[13] Рестаурацију и конзервацију извршила Тамина Кесић у Музеју града Новог Сада. Користимо и ову прилику да искажемо искрену захвалност.

имали, највероватније, по две масивне, вертикалне дршке овалног пресека, постављене на рамену или трбух суда (Т. I, 3; Т. II, 1, 2). Нешто мањи лонци, сличне дршке су имали на врату, непосредно испод обода (Т. II, 6). Један фрагмент са делом кружне перфорације вероватно је део звонасте ноге пехара сличног пехару чији су делови нађени у бунару (Т. II, 7). Истом типу припада и дно нађено у рушевинском слоју, непосредно уз насип земљаног бедема у сонди 12. Дно једног оваквог пехара је перфорирано током израде (Jevtić i Cerović 2022, 32 сл. 19, 6). У сондама отвореним у северном делу централног кружног простора керамички налази су права реткост. Из сонде 10 потичу фрагменти две коничне зделе: једна са унутра задебљалим ободом, а друга са увученим, стањеним ободом (Т. II 3, 8). У сонди 11, у једној од јама у палисадном рову, нађен је фрагмент трбуха већег лонца, са масивном дршком кружног пресека. Занимљиве покретне налазе представља угљенисано жито пронађено испод преврнутог дна већег керамичког суда у сонди 7, као и на првобитној газној површини, недалеко од палисадног рова у сонди 12. У оба случаја жито је нађено на релативно ограниченом простору, што указује да се налазило у некој врсти реципијента: у првом случају керамичког; у другом, можда, дрвеног или кожног, с обзиром на то да на месту налаза жита није било уломака керамике. Занимљив налаз представља комад зидног лепа украшен плитко урезаном мрежом (Jevtić i Cerović 2022, 23, сл. 15). Кад је реч о покретним археолошким налазима, индикативно је одсуство каменог и коштаног алата, као и животињских кости. Једна једина алатка – кремени стругач тамносиве боје (сл. 9) – пронађена је у сонди 11, на релативној дубини од 2,45 м, при дну јаме од палисадног стуба.

Закључак

Шестогодишња археолошка истраживања на локалитету Шанчина у Десићу имала су за циљ да се истраже и што боље документују све непокретне археолошке структуре од којих се састоји ово импозантно земљано утврђење; као и да се покуша дати одговор на питања: када и ко га је сградио и коју функцију је имало. Ништа мање значајно није ни питање односа према, само на први поглед, сличним објектима у непосредном окружењу – објектима типа обровац, као и аналогијама у Европи.

Како је већ истакнуто Шанчину су претходни истраживачи сврстали у локалитете типа обровац (Трбуховић и Васиљевић 1975). Потоњи истраживачи локалитета овог типа најпре је не уврштавају ни у једну од пет категорија очуваности (Трипковић, Церовић, Булић 2013, 53–54) да би неколико година касније Шанчина у радовима првопотписаног аутора управо цити-

раног рада и руководиоца пројекта „Живот у мочвари...” словила за „једини потпуно очуван локалитет типа Обровац” (Трипковић 2017; 2020, 82). Сматрамо да земљано утврђење на локалитету Шанчина у Десићу не припада „посебном типу насеља – типу обровац”, као што није ни „једини потпуно очуван локалитет”. То како он данас изгледа, није толико ствар очуваности колико је ствар његовог првобитног изгледа најдиректније повезаног са начином градње и функцијом коју је имао. Захваљујући шуми у коју је рондела на Шанчини зарасла, вероватно, убрзо пошто је престала да буде функционална, добро је очувана. Слично је и са обровцима који су обрасли шумом, за разлику од објеката истог типа који се налазе на њивама и интензивно се обрађују. Они се, нажалост, једва уочавају на терену.[14]

Без икаквих археолошких ископавања, приликом просте визуелне проспекције локалитета и околног рељефа, види се врло јасна разлика између Шанчине и свих осталих локалитета типа обровац. Још једном наглашавамо: не зато што је „једини потпуно очуван...” него зато што је грађен са сасвим другом идејом, за друге потребе градитеља, па се у складу с тим објекат (утврђење) на Шанчини и првобитно значајно разликовао од осталих насеља типа обровац, протумачених као „микрорегионална адаптација на мочварно окружење”. Исто толико се и рељеф у коме се налази Шанчина разликује од мачванске равнице, у којој се налази највећи број обровaца. Најпре то, па избор места за подизање овог објекта на завршетку једне природне греде између две дубоке вододерине, на ушћу два потока у трећи, који мештани зову и речицом, само по себи говори о некој посебној намени овог малог, али импозантно утврђеног објекта. Тако масивне бедеме и још импозантнији шанац, који се „виде из авиона”, нити је могла, нити је градила, макар била и многобројнија породична заједница. Тако обимне радове – најпре ископ палисадног рова; припрема масивних стубова за палисаду; подизање палисаде; па ископ шанца укупне дужине око 100 м, из кога је ископано преко 6.000 м³ земље; насипање ископане земље уз палисаду и формирање првог (унутрашњег) бедема високог најмање 2,5 м; уклањање вишка земље из шанца; изградња дрвених објеката уз палисаду са унутрашње стране, скроз укруг и, како се чини, на некој врсти платформе, те њихово омазивање блатом, од чега имамо дебео рушевински слој зидног лепа, местимично и преко 1,3 м – могла је да изведе само много шира друштвена заједница, којој је овај објекат и служио. И, око тога, сматрамо, да нема дилеме. Оно око чега се може полемисати то је сврха тог и таквог објекта. Тако добро

[14] М. Јевтић их издваја као посебан тип „тип Липолист“, правећи хронолошку разлику између једних и других (Јевтић, 2024, 37–38).

утврђен, сваког ко га види наводи на помисао да је служио у фортификационе (одбрамбене) сврхе. Имајући у виду да је брањени простор пречника од свега двадесетак метара, и да се у њега могао склонити веома ограничен број људства, сматрамо да се не ради о одбрамбеном карактеру објекта. На крају, да је требало да има ту функцију, био би сграђен на неком од околних узвишења уместо у њиховом подножју. На врху оближње главице претходни истраживачи су утврдили постојање насеља градинског типа (Парлози) и довели их у директну везу једно с другим, сматрајући погрешно да чине комплексан фортификациони систем.

Велико је питање да ли се толики труд и рад може, уопште, објаснити рационалним разлозима. Чини се вероватнијим да је монументалност овог утврђења ирационална и да се тиче духовне сфере живота градитеља (Edwards, David N. 2005).

Шта је онда та шира друштвена заједница сградила на ушћу Парлшког потока у Врбовицу? И зашто су изабрали баш то место?

На почетку наших истраживања, управо резонујући да им је близина текуће воде била битна, помишљали смо да се овде ради о неком рударском окну или, можда, металуршком центру. Размишљајући у том правцу, и за поменуте громаде песковите структуре које смо налазили у рушевинском слоју, претежно сконцентрисане уз земљани бедем насут уз палисаду, и на које реагује детектор метала, помишљали смо да имају везе са том врстом актиности. На то нас је наводило и интензивно црвенило рушевинског слоја, за који смо се више пута запитали да ли је резултат једнократне ватре, тј. пожара, или неких трајнијих процеса везаних за високе температуре. Међутим, изостали су налази који неминовно иду уз активности те врсте: рударење или металургију. Ту се пре свега мисли на неопходан алат и шљаку. Ништа од тога на Шанчини нисмо пронашли. Недостатак животињских кости као остатака хране, уз недостатак камених или коштаних алатки, указује да се овде не борави, већ повремено долази да би се обавиле неке сасвим друге радње, највероватније култног карактера; принеле жртве боговима или проверило календарско знање у вези са најоптималнијим роковима за сетву, као и са репродуктивним циклусима животиња које су гајили. За земљорадничко-сточарске заједнице тог времена знања те врсте била су од животног значаја. Угљенисано жито нађено на два места на Шанчини можда је, управо, семе које је донето да се „освешта" и сачува до сетве, или је својеврсни дар невидљивим силама које треба да подаре земљи плодност, и здравље у кући и тору. Фрагменти пехара на високој и перфорираној звонастој нози (сл. 10), међу којима је и једно перфорирано дно, делови су посуда које су

највероватније служиле у одређеним обредима; пехар са перфорацијом на дну реципијента, вероватно, за приношење течне жртве – обред либације. Ако су ови пехари музички инструменти (керамички бубњеви), како их тумаче поједини истраживачи (Simon Wyatt, Journal of Neolithic Archeology, comment posted July 23, 2008), опет се могу довести у везу са различитим обредним радњама обављаним уз пратњу музичких инструмената типа тарабуке (дарбуке), на које ови пехари веома личе.[15]

Амбијент у коме је рондела на Шанчини изграђена, монументалност појединих елемената овог објекта, и неопходност ангажовања великог броја људи на њиховој изградњи, непокретне археолошке структуре, као и покретни археолошки налази, све то скупа говори да се овде ради о својеврсном „светом месту" које су изградиле и на коме су се повремено окупљале праисторијске заједнице више поцерских праисторијских насеља сличних насељу на оближњој главици, а којих је у непосредном окружењу сигурно било.

Прикупљена археолошка грађа, међутим, не пружа довољно елемената за поуздану идентификацију градитеља и сврху подизања кружног земљаног објекта, у непосредној близини отвореног насеља градинског типа. Покретни археолошки налази, пре свега уломци већег броја керамичких посуда, само у неким елементима могу се користити за културно опредељење налазишта. Стилски осетљиве посуде са Шанчине у Десићу имају сличности са културом Бубањ I (Бубањ – Хум Ia, према М. Гарашанину), али су типолошки ближе неукрашеној керамици касног Ленђела (рани енеолит западнопанонског културног круга) и хоризонту на прелазу Тисаполгар у Бодрогкерестур културу, који се датује у крај раног и почетак средњег енеолита Велике мађарске низије (Pavúk 2000; Barna et al. 2019). Ако се имају у виду поменуте аналогије, предложени су последњи векови 5. миленијума као време трајања утврђења у Десићу (Jevtić, Cerović 2022, 39). Установљена релативна хронологија Шанчине, добијена класичном методом аналогија стилски осетљивих керамичких налаза, потврђена је недавно са неколико *AMS 14C* датума који су урађени у лабораторији у Дебрецину „ISOTOPTECH ZRT" (табела 1). На основу пет узорака: три узорка угљенисаних остатака дрвених стубова из палисадног рова, и два узорка угљенисаних зрна жита, добијен је хронолошки оквир унутар последње трећине 5. миленијума (4330–4050. г. п. н. е.).

Резултати су потврда процене старости керамичких налаза на основу компаративних студија са сличним налазима на другим налазиштима. Делови пехара на звонастој, перфорираној нози, као и двоухих пехара сличних пехару

[15] Види на http://tarabukamj.blogspot.com https://sr.wikipedia.org

AMS ^{14}C Lab Code	Sample prep. Nr.	Sample ID/name	Sample material	Yield (%)	Conventional ^{14}C age (yrs BP) (± 1σ)	Calibrated calendar age (cal AD/BC) (2σ)
DeA-35385	I/2971/1	EDM 1	Charred wood	46.9	5326 ± 27	cal BC 4310 – 4050
DeA-35386	I/2971/2	EDM 63A	Charred wood	58.5	5397 ± 28	cal BC 4337 – 4168 cal BC 4092 – 4074
DeA-35387	I/2971/3	EDM 95	Carbonated grains	50.9	5372 ± 27	cal BC 4330 – 4059
DeA-35388	I/2971/4	EDM 110	Charred wood	42.5	5386 ± 28	cal BC 4334 – 4064
DeA-35389	I/2971/5	EDM 128	Carbonated grains	43.5	5331 ± 30	cal BC 4315 – 4050

Табела 1. Резултати датовања С14 методом

Table 1. Results of dating using the C14 method

из сонде 4 на Шанчини, пронађени су и на енеолитској градини Бодњик код Коцељеве, која је датована стотинак година раније (Палавестра, Богдановић, Старовић 1993; 1996; Живановић 2013). Са локалитета Ливаде у Каленићу код Уба потиче више пехара оба типа, међу којим има и оних са перфорацијом на дну плићег коничног реципијента (Благојевић 2005; Blagojević 2014).

Културну припадност ронделе у Десићу тешко је одредити. Кружно земљано утврђење на локалитету Шанчина је у многим аспектима јединствено налазиште, и практично прва систематски истраживана праисторијска ронделa на нашим просторима, што отежава њено културно опредељење. Географски прилично удаљене аналогије налазимо у културама из друге половине 5. миленијума на простору Трансданубије и горњег Потисја у Мађарској. Насупрот панонским елементима, утицај раноенеолитског културног комплекса Салкуца–Криводол–Бубањ (заступљен готово на целом простору Србије) тешко је уочљив и веома скромно заступљен на налазишту у Десићу. Керамички налази са Шанчине (претежно је реч о деловима већих пехара грубље фактуре и деловима посуда за складиштење) указују на јако присуство панонских елемената са краја неолита и почетка бакарног доба. Преовлађују елементи најмлађе, раноенеолитске фазе Ленђел културе (Lengyel III–IV) заступљене на налазиштима из јужних делова Трансданубије.

Захвалница: Шестогодишњи пројекат „Археолошка истраживања локалитета Парлози, Шанчина, Париповац у Десићу код Шапца” финансирало је Министарство културе и информисања Републике Србије. Посебну захвалност дугујем научном консултанту на пројекту професору Милошу Јевтићу. За помоћ и корисне сугестије захвалан сам колеги Милошу Спасићу из Музеја града Београда, као и колеги Саши Живановићу из Народног музеја у Пожаревцу за дигитализацију теренских скица, и Маринку Антонијевићу за компјутерску обраду керамичких налаза и фото-прилога.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексић, А. 1892. Мачва са нарочитим погледом на поплавне прилике, *Гласник Српскоī ученоī друштва* 72 (1891): 1–105.

Barna P. J. at al. 2019. A circular enclousere and settlement from the mid-fifth millennium BC at Balatonmagyaród-Hídvégpuszta. In: E. Bánffy, Hrsg. J. P. "*Trans Lacum Pelsonem"* – Prähistorische Forschungen in Südwestungam (5500–500 v. Chr.), 117–160. Castelum Pannonicum Pelsonense 7. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Благојевић, М. 2005. Керамичке посуде из раноенеолитске куће са локалитета Ливаде, Каленић, *Колубара 4,* 31–77.

Blagojević, M. 2014. Transition from Late Neolithic to Eneolithic in Western Serbia in the Light of Recent Research – arsheological rescue excavations in the Kolubara mining basin. In: *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe* (eds. W. Schier, F. Droşovean), Radhen/Westf, 187–212.

Булатовић, А., Филиповић, В. и Глигорић Р. 2017. *Лозница – Културна стратиīрафија праисторијских локалитета у Јадру, Рађевини и Азбуковици*: Београд–Лозница.

Vasiljević, M. 1967a. Desić–Parlozi, Šabac – utvrđeno naselje s kraja neolita i početka bronzanog doba. *Arheološki pregled* 9: 21–22.

Васиљевић, М. 1967б. Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу, *Годишњак Историјскоī архива* V, Шабац: 121–156.

Васиљевић, М. 1969. Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу, *Годишњак Историјскоī архива* VII, Шабац: 449–468.

Васиљевић, М. 1996. *Мачва – историја, становништво*, Богатић.

Васиљевић, М. и Трбуховић, В. 1970. *Шабац у прошлости* 1 (део први Праисторија), Шабац:37–62.

Garašanin, M. 1979. Vinčanska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja, II Sarajevo: 144–212.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.

Грчић, М. и Грчић, Љ. 2002. *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд.

Живановић, З. 2013. *Енеолитска īрадина Бодњик*, Коцељева, Библиотека „Јанко Веселиновић"

Edwards, David N. 2005**.** The archaeology of religion, In *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion,* edited by Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Staša Babić and David N. Edwards, 110–128. London: Routledge.

Јевтић, М. 2024. Загонетни свет праисторијских обровaца у северозападној Србији – Кратка историја истраживања, *Гласник Српскоī археолошкоī друштва* 40, 7–44.

Jevtić, M. i Cerović, M. 2022. Circular enclosure from the Early Copper Age in North-Western Serbia, *Starinar* LXXII: 9–44.

Марковић, Ј. Ђ. 1967. *Рељеф Мачве, шабачке Посавине и Поцерине – Геоморфолошка студија,* Београд, Географски институт ПМФ.

Палавестра, А. Богдановић, И. Старовић, А. 1993. Бодњик, Дружетић – енеолитско градинско насеље, *Гласник Српског археолошког друштва* 9, 186–191.
Палавестра, А. Богдановић, И. Старовић, А. 1996. Бодњик – Дружетић, Кампања 1994, *Гласник Српског археолошког друштва* 11, 190–197.
Pavuk, J. 2000. Das Epilengyel/Lengyel IV als Kulturhistorisch Einheit, *Slovenska archeologia* XLVIII-1, 1–26.
Podborský, V. 1988. *Těšetice-Kyjovice 4* – Rondel osady lidu s moravskou malovanu keramikou, Brno.
Спасић, М. 2013. Неолитско насеље Стублине код Обреновца, *Годишњак града Београда* LX: 11–38.
Spasić, M. 2013. *Neolitsko naselje Stubline kod Obrenovca*, Muzej grada, Beograd.
Стојић, М. и Церовић, М. 2011. *Шабац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*. Београд, Археолошки институт Београд и Народни Музеј Шабац.
Trbuhović, M. i Vasiljević, M. 1972. Rekognosciranje u Podrinju i sondažna istraživanja. *Arheološki pregled* 14, 164–189.
Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1973. Rekognosciranje u Podrinju, *Arheološki pregled* 15: 133–158.
Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1975. „Обровци" – посебан тип неолитских насеља у западној Србији, *Старинар* XXIV–XXV (1973/1974): 157–161.
Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1983. *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*, Шабац, Народни музеј Шабац.
Трипковић, Б. 2013. *Домаћинство и заједница. Кућне и насеобинске историје у касном неолиту Централног Балкана*, Београд.
Tripković, B. 2017. Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac": Stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze, Archaica 5: 65–78.
Трипковић, Б. 2020. *Велики свет и мали светови, Структура и значење археолошких пракси у Србији*, Филозофски факултет, Београд.
Трипковић, Б., Церовић, М., Булић, Д. 2013. Културно наслеђе северозападне Србије: Локалитети типа Обровац – четрдесет година касније, *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним областима*, Српско археолошко друштво и Завод за заштиту споменика културе Ваљево: 45–56.
Трипковић и други 2017. Шанац–Изба код Липолиста, локалитет типа „обровац": стратиграфија и релативна хронологија, *Гласник Српског археолошког друштва* 33: 47–71.
Tripković, B. and Penezić, K. 2017. On-siteand off-site in Western Serbia: A geoarchaeological perspective of Obrovac type settlements, *Quaternary International* 429: 35–44.
Церовић, М. и Јевтић, М. 2019. *Рондела из раног енеолита на локалитету Шанчина у Десићу код Шапца – Археолошка истраживања 2018. године*, Реферат на годишњем скупу САД, мај–јун 2019, Неготин, Србија, 81–83, Српско археолошко друштво, Музеј Крајине Неготин.
Церовић, М. и Јевтић, М. 2021. *Рондела из раног енеолита на локалитету Шанчина у Десићу код Шапца – Архолошка истраживања 2019. и 2020 . године*, Реферат на

годишњем скупу САД, октобар 2021, Параћин, Србија, 46–47, Српско археолошко друштво, Завичајни музеј Параћин.
Црнобрња, А. 2009. *Неолитско насеље на Црквинама у Стублинама. Истраживања 2008. години,* Обреновац.
Chapman, J. 1981. *The Vinča Culture of South – East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society*, BAR Int. Series 117.
Chapman, J., GaydarskaB., and Hardy, K. 2006. Does enclosuremake a difference? a view from the Balkans. In: *Enclosing the past: inside and outside in prehistory* (eds. A. Harding, S. Sievers, and N. Varnaclová), Sheffield: 20–43.
Wyatt, S. 2007. *The Drums of the Southern TRB.* Unpublished PhD Dissertation, Edinburgh University.
Wyatt, Simon, Journal of Neolithic Archeology, www.jungsteinSITE.de

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Momir C. Cerović
Šabac

EARLY ENEOLITHIC RONDEL AT THE SITE OF ŠANČINA IN DESIĆ, NEAR ŠABAC, RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH FROM 2017–2022

Keywords: *rondel, earthen fortification, ditch, palisade trench, palisade, earthen rampart, well, Early Eneolithic, Pocerina*

The largest part of the paper is dedicated to the analysis of archaeological data collected during the multi-year research of the prehistoric rondel of small dimensions in Desić (2017–2022).The general picture of this site, published after the first three years of archaeological works, has not changed significantly. The last three archaeological campaigns were mainly focused on the area outside the palisade trench, primarily on exploring the structure of the inner and outer ramparts, as well as small archaeological trench excavations on the bottom of the wide ditch between the ramparts. All these structures were without archaeological finds. Special attention is focused on the discovery of the entrance (the gate) of the rondel in Šančina. It was logical to assume that, during the design of one or more gates through which the circular earthen fortification would be entered, a break was made in the palisade trench, dug from the inner side of the high earthen rampart. Finally, a wide passage was discovered on the northern part of the rampart, protected on both sides by a series of wooden pillars, placed perpendicularly to the inner edge of the palisade ditch. Since the palisade trench at the site of the northern gate is not interrupted, it is most likely that the passage through the massive rampart was broken after the construction of the ramparts. The same way of building the gate was probably used on the southern part of the rampart.

The existence of a deep well in the central part of the rondel, i.e., in the central part of the inner palisade trench, has been archaeologically confirmed south to the Sava and Danube rivers only at the site of Šančina in Desić. Archaeological finds discovered immediately next to the palisade trench were very modest and consisted almost entirely of pieces of crushed baked daub, with various impressions of wood and undecorated pieces of medium and larger ceramic vessels. Shallow bowls with a fine manufacture and polished surface, which are otherwise the most numerous type of vessels in Late Neolithic / Early Eneolithic settlements, were conspicuously absent.

Contrary to fairly reliable data on the time of origin of the rondel in Šančina in Desić (the last centuries of the 5th millennium), when it comes to the

question of the cultural origin and the reason for building a smaller circular enclosure with a huge earthen rampart from the Early Copper Age, we do not have any relevant archaeological material at our disposal. The construction of a smaller rondel with a double earthen rampart, an internal palisade and a wide ditch at the site of Šančina in Desić can be reliably attributed to the inhabitants of an open, single-layer settlement from the late phase of the Early Eneolithic, built on the adjacent, levelled top of the hill (the site of Parlozi–Glavica).

The extremely small number of discovered and researched settlements in the area of western Serbia from the time of the construction of the rondel in Desić makes it difficult to estimate how much of the post-Neolithic cultures from the Pannonian region and how much of the northern Balkan region contributed to the construction of the rondel from Desić. We assume that, in this case, the Pannonian concept of building one rondel from the post-Vinča period south of the Sava and the Danube was crucial.

The extraordinary effort of a small prehistoric community that was required to build the rondel in Desić, as well as some others archaeological finds, point to the sacred role of this earthen circular fortification on the northern slopes of Mt. Cer.

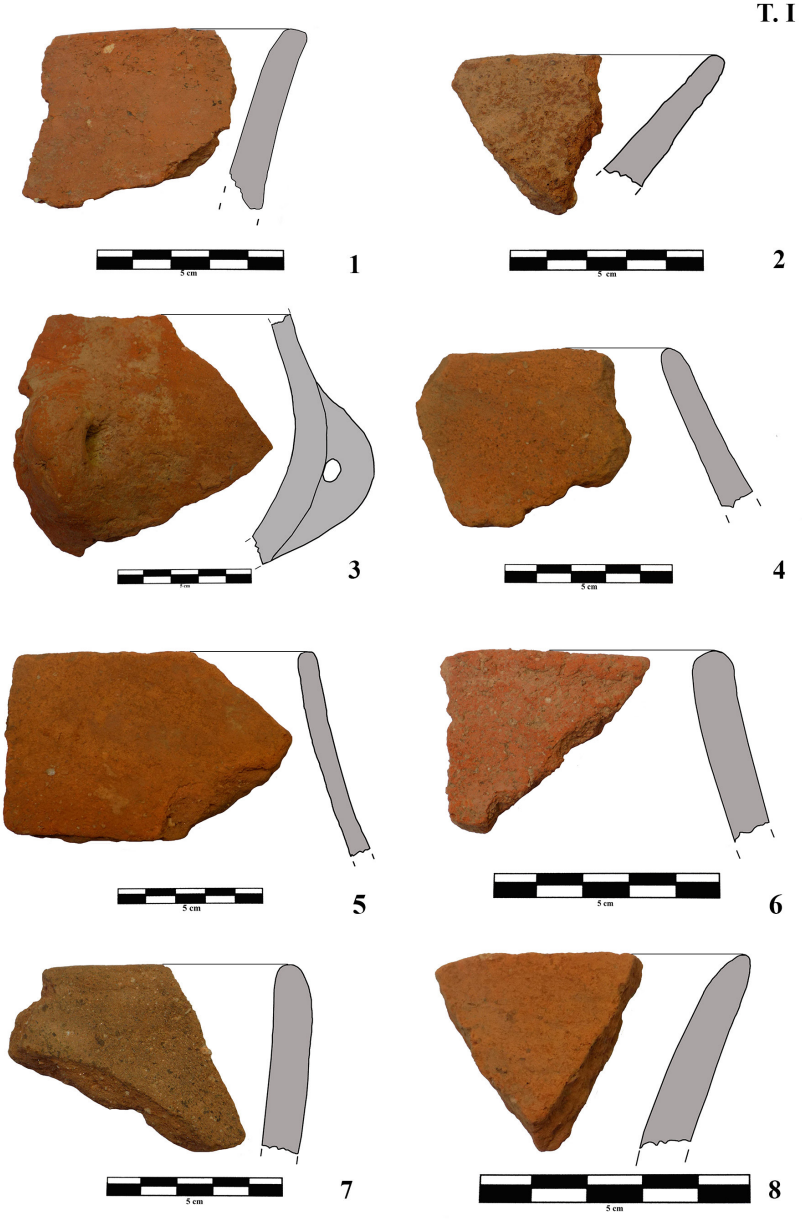

T. I Фрагменти керамичких посуда различитих типова
(израдили: М. Церовић и М. Антонијевић)

Pl. I Fragments of ceramic vessels of various types
(made by M. Cerović and M. Antonijević)

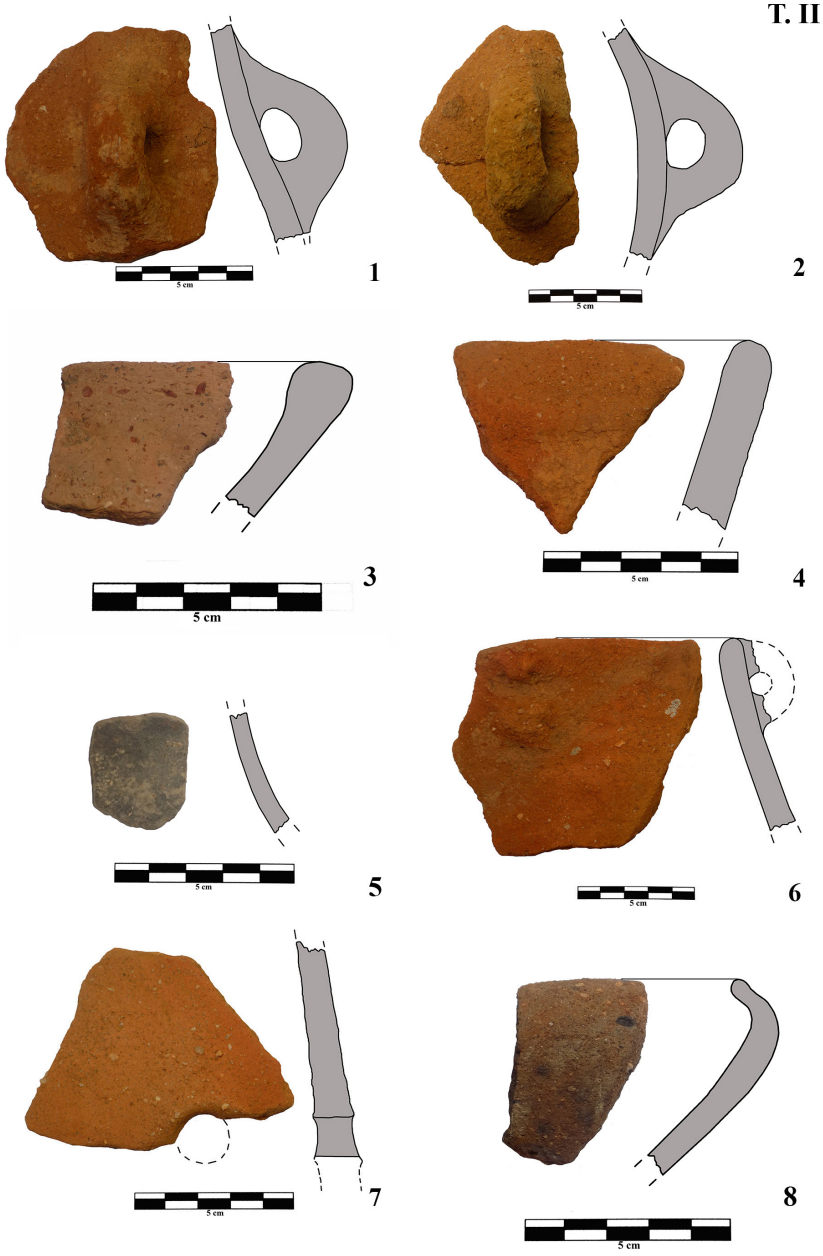

T. II Фрагменти керамичких посуда различитих типова
(израдили: М. Церовић и М. Антонијевић)

Pl. II Fragments of ceramic vessels of various types
(made by M. Cerović and M. Antonijević)

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.2

АРХЕОЛОШКИ ОСТАЦИ И ПРОСТОР НА ЛОКАЛИТЕТИМА ТИПА ОБРОВАЦ: ПОГЛЕД ИЗ ГЕОАРХЕОЛОШКИХ БУШОТИНА

Бобан Трипковић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8703-2683
Кристина Пенезић
Институт Биосенс, Универзитет у Новом Саду
ORCID https://orcid.org/0000-0001-7640-3269

e-mail: b.tripkovic@gmail.com
Прегледни рад
Примљено: 30. 4. 2025.
УДК: 902.2:550.822(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Апстракт: *Локалитети типа обровац су ограђени и утврђени простори, најчешће кружне основе, претежно лоцирани у данашњој западној Србији. У овом раду су представљени резултати добијени приликом геоархеолошких бушења на осам локалитета, што чини око 15% регистрованих налазишта. Док су специфичнија истраживачка питања која се односе на палеотопографију, животну средину и ограђивање локалитета били предмет раније геоархеолошког проучавања, изостала је прецизнија анализа културне стратиграфије, распрострањености материјалних остатака и оквира за разумевање културне динамике на налазишту. Локалитети су различитог степена површинске видљивости, која је у иницијалној истраживачкој фази изложена и третирана као степен очуваности. Бушењем је поред зоне налазишта са материјалним остацима увек испитивано и подручје изван њега, при чему број бушотина може да се разликује у зависности од очуваности налазишта и специфичнијих запажања на терену. Добијени резултати су систематизовани, дискутовани и разматрани у односу на друге податке добијене на основу претходних рекогносцирања и/или накнадних ископавања.*

Кључне речи: *западна Србија, рани енеолит, 5. миленијум, локалитети типа обровац, ограђени и утврђени простори, геоархеолошке бушотине*

Увод

Локалитети типа обровац су ограђени и утврђени простори, најчешће кружне основе, претежно лоцирани у данашњој западној Србији.[1] Откриве-

[1] Основни подаци и закључци из овог рада саопштени су у оквиру излагања *Локалитети типа Обровац: геоархеолошка перспектива* на XL годишњем скупу Српског археолошког друштва, одржаном у Београду, 5–7. јуна 2017. Истраживачки узорак је у међувремену побољшан сазнањима из бушотина на још два налазишта, која су такође укључена у овај текст.

ни су и истраживани пре више од пола века, за шта захвалност дугујемо необичној упорности и преданости Миливоја Васиљевића, вишедеценијског кустоса Народног музеја Шабац, и Војислава Трбуховића, сарадника Археолошког института у Београду, чије су археолошке праксе обележиле другу половину 20. века у западној Србији, а између осталог, довеле до основне систематизације и почетне интерпретације ове групе до тада непознатих праисторијских налазишта (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Они су тада протумачени, уз ретке изузетке, као насеобински простори из касног неолита и раног енеолита, чији су становници прилагодили локацију за живот у баровитој и мочварној средини. У време почетне интерпретације није постојало адекватно теоријско залеђе у српској праисторијској археологији, нити је била развијена истраживачка пракса која је могла да укаже на аналогије и потом развија или мења интерпретацију евидентираних ограђених и утврђених локалитета. Од 2010. предузете су многе активности у циљу бољег разумевања хронологије и културних пракси на локалитетима типа обровац, што је подразумевало примену савременијих истраживачких метода, али и омогућило проверу ранијих закључака и успостављање другачијих интерпретација (Трипковић et al. 2013; Tripković and Penezić 2017; Tripković 2020; Jevtić and Cerović 2022; Jevtić 2024).

Истраживања различите врсте и обима обављена су на више локација (Трипковић et al. 2017; Tripković and Penezić 2017; Трипковић et al. 2024; Tripković 2020; Јевтић и Церовић 2022). Она показују да је реч о локалитетима који претежно потичу из раног енеолита, из периода након винчанске културе. То би значило да раније одређење ових локалитета оквирно у Винчу–Плочник, касну фазу винчанске културе или период прелаза од неолита у бронзано доба захтева реинтерпретацију њиховог културног контекста и процеса који су обележили подручје западне Србије током 5. миленијума. На основу почетних резултата, приступљено је поступној и свеобухватној интерпретацији локалитета типа обровац, од провере некадашњих хипотеза о начину настанка локалитета и окружења (Трипковић 2017; Tripković and Penezić 2017; Veselinović et al. 2021), преко сензитивнијих запажања која се тичу порекла сировина и артефаката (Шошић-Клинџић и Трипковић 2018; Марковић 2022), керамичке технологије и третмана површине посуда (Вуковић и Трипковић 2023; Vuković and Tripković 2024) до улоге и значаја налазишта у регионалном културном окружењу (Tripković et al. 2019; Milanović et al. 2023; Jevtić and Cerović 2022; Jevtić 2024). Тиме је, такође, отворен читав спектар нових истраживачких питања која се односе на оснивање, трајање и напуштање ограђених локација, на културну физиономију

простора западне Србије у време и након винчанске културе, на друштвене праксе повезане са изградњом и употребом ограђених простора, као и на њихово значење и употребу у савременом друштву (Milanović et al. 2023; Трипковић 2017; Трипковић 2020).

Од времена када су локалитети типа обровац установљени као засебан тип праисторијских налазишта и потом готово скрајнути из истраживачког видокруга, испитивања су била углавном усмерена на проверу истинитости оригиналних тврдњи или претпоставки, засновано на подацима из стратиграфских сонди. Недавно је, базирајући се на резултатима екстензивног истраживања локалитета Шанчина у Десићу, успостављена још једна важна смерница у разумевању локалитета типа обровац. У раду који је, према нашем мишљењу, један од чворишта за разумевање културних пракси у праисторији западне Србије, М. Јевтић критички разматра историјат истраживања обровaца, стратиграфију и изглед те установљује поделу на два типа (тип Шанчина и тип Липолист), при чему тип Шанчина повезује са централноевропским праксама изградње кружних структура са ровом и бедемом (Rondel, Kreisgrabenanlage), са наменом о којој се још дискутује, док тип Липолист повезује са местима становања која су окружена ровом (Јевтић 2024; уп. Literski und Nebelsick 2012). Иако је разноврсност локалитета типа обровац веома рано наговештена (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић), она је била заснована на опсервацији њиховог изгледа у простору, а потом и на резултатима добијеним из геоархеолошких бушотина или из малих стратиграфских сонди. Нова запажања настала су, пре свега, по аналогији са локалитетом који је истражен на великој површини, при чему је прикупљена дијагностичка материјална култура и откривени су до сада непознати објекти. Овај рад је наставак систематизације археолошких података добијених приликом геоархеолошких бушења како би се, ако се имају у виду претходна и нова сазнања, боље разумели изглед, културна стратиграфија и динамика коришћења простора на овим занимљивим археолошким налазиштима.

Циљеви и метод истраживања

Геоархеолошка бушења налазишта типа обровац обављена су у првој етапи на шест локација, при чему је фокус био на разумевању окружења у којима су локалитети настајали (Tripković and Penezić 2017). Тада је дискутовано о односу палеоземљишта, палеотопографије и локације насеља, принципима формирања културног депозита и присуству и карактеру ровова/канала који ограђују локалитет. Закључци су били да су насеља основана

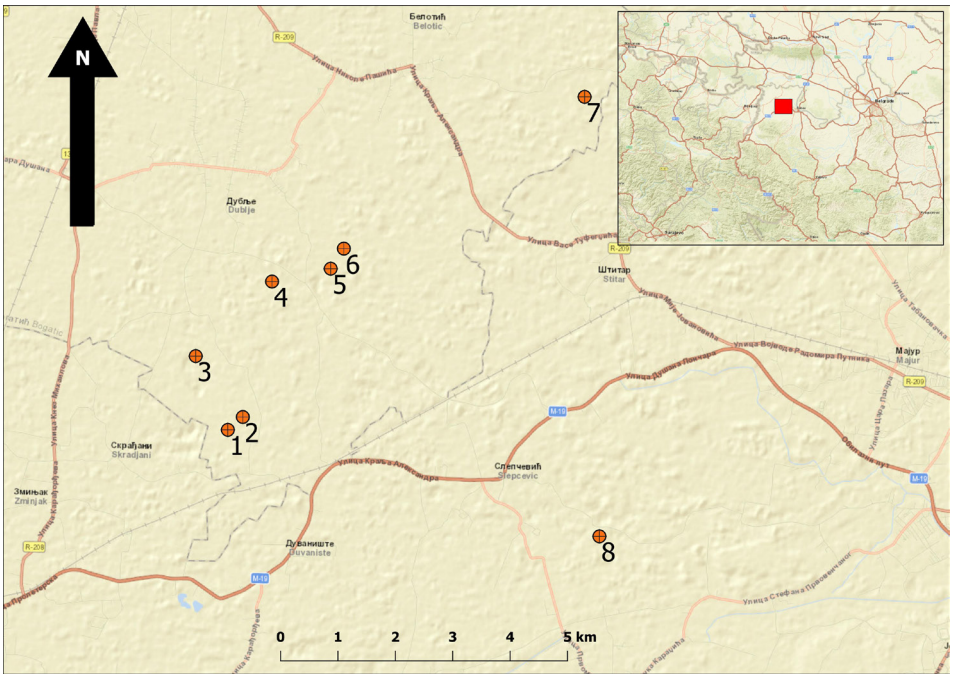

Сл. 1. Мапа испитиваних локалитета: 1 – Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, 2 – Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, 3 – Лизаловица у Дубљу, 4 – Обровац у Липовцу, 5 – Шанац у Обровчинама у Дубљу, 6 – Шанац у Ливада–Пењивама, 7 – Шанац на Обрви, 8 – Бељевине – Ликића шума. За израду мапе коришћена је подлога Esri Topo World

Fig. 1. Map of sites mentioned in the text: 1 – Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, 2 – Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, 3 – Lizalovica in Dublje, 4 – Obrovac in Lipovac, 5 – Šanac in Obrovčine, Dublje, 6 – Šanac at Livade–Penjive, 7 – Šanac na Obrvi, 8 – Beljevine – Likića Šuma. Base map: Esri Topo World

у влажној средини, да су многа била окружена ровом, при чему су ровови вероватно били стално или периодично испуњени водом, и да су локалитети оштећени модерном агрикултуром (Tripković and Penezić 2017). Штавише, тестирана је ранија хипотеза да су локалитети насипани земљом ископаном из рова како би се издигао ходни хоризонт (Трбуховић и Васиљевић 1983), али резултати нису могли да понуде афирмацију таквог запажања (Трипковић 2017). С друге стране, запажања о културној стратиграфији и распрострањености археолошких остатака, са низом значајних истраживачких импликација, остала су тада у другом плану и она чине срж овог рада. Циљеви истраживања су засновани на старим и веома ограниченим знањима о површинској распрострањености археолошких остатака (Трбуховић и

Васиљевић 1983; Трипковић 2013), на основу физичке видљивости археолошких налазишта (Трипковић et al. 2013) и, напослетку, на основу резултата истраживања који су у међувремену публиковани (Tripković and Penezić 2017; Jevtić and Cerović 2022; Jevtić 2024; Трипковић et al. 2024). У раду су коришћене опсервације из објављених података (Tripković and Penezić 2017), укључена су запажања из стратиграфских бушотина која нису претходно разматрана (Обровчине 1 и 2 у Ратковача–Лугу), а у међувремену су, такође, урађена додатна геоархеолошка бушења на два налазишта различитог степена очуваности (Бељевине – Ликића шума код Богосавца и Шанац у Ливадама–Пењивама код Дубља), у сврху бољег разумевања просторне и културне динамике на локалитетима типа обровац (сл. 1). Циљеви овог истраживања могу условно да се поделе у три области:

Изглед и очуваност налазишта – Локалитети типа обровац су иницијално дефинисани на основу величине (велики и мали) и физичких одлика (попут рова и бедема или удубљења у средини) које су препознате приликом теренске проспекције уз запажање да су многи локалитети оштећени (Трбуховић и Васиљевић 1975; 1983). Локалитети су касније, приликом поновног обиласка, на основу физичке видљивости прелиминарно разврстани у пет категорија, од изузетно упадљивих у пејзажу, који су протумачени као очувани, до других који се не истичу, на основу чега је претпостављено велико оштећење културног слоја. То је иницијално повезано с интервенцијом савремене културе, односно позицијом локалитета у зонама шумарака, због чега су очувани, или на отвореном подручју које је изложено интензивној агрикултури и, према томе, довело до промене физичког изгледа налазишта (Трипковић et al. 2013). То свакако није било идеално решење или интерпретација, јер не узима у разматрање динамику културног пејзажа у прошлости, чак наговештава да су локалитети иницијално изгледали идентично, штавише да су били приближне видљивости у пејзажу све до савременог доба. На основу нових истраживања, у стању смо да боље уочимо разлике међу локалитетима (уп. Јевтић 2024). Ради евентуалне корекције или допуне постојећих запажања, у овом истраживању локалитети су селектовани тако да обухвате широк спектар физичке видљивости или очуваности. То су локалитети у шумарцима (Обровчине 1 у Ратковача–Лугу код Дубља, Бељевине – Ликића шума код Богосавца, Шанац на Обрви код Мачванског Белотића; Шанац у Обровчинама у Дубљу), потом локалитети у агрикултурној зони који су доминантно брежуљци и истичу се, мање или више, у окружењу (Обровчине 2 у Ратковача–Лугу код Дубља; Лизаловица у Дубљу), као и они који се једва назиру у крајолику (Шанац у Ливадама–Пењивама код Дубља).

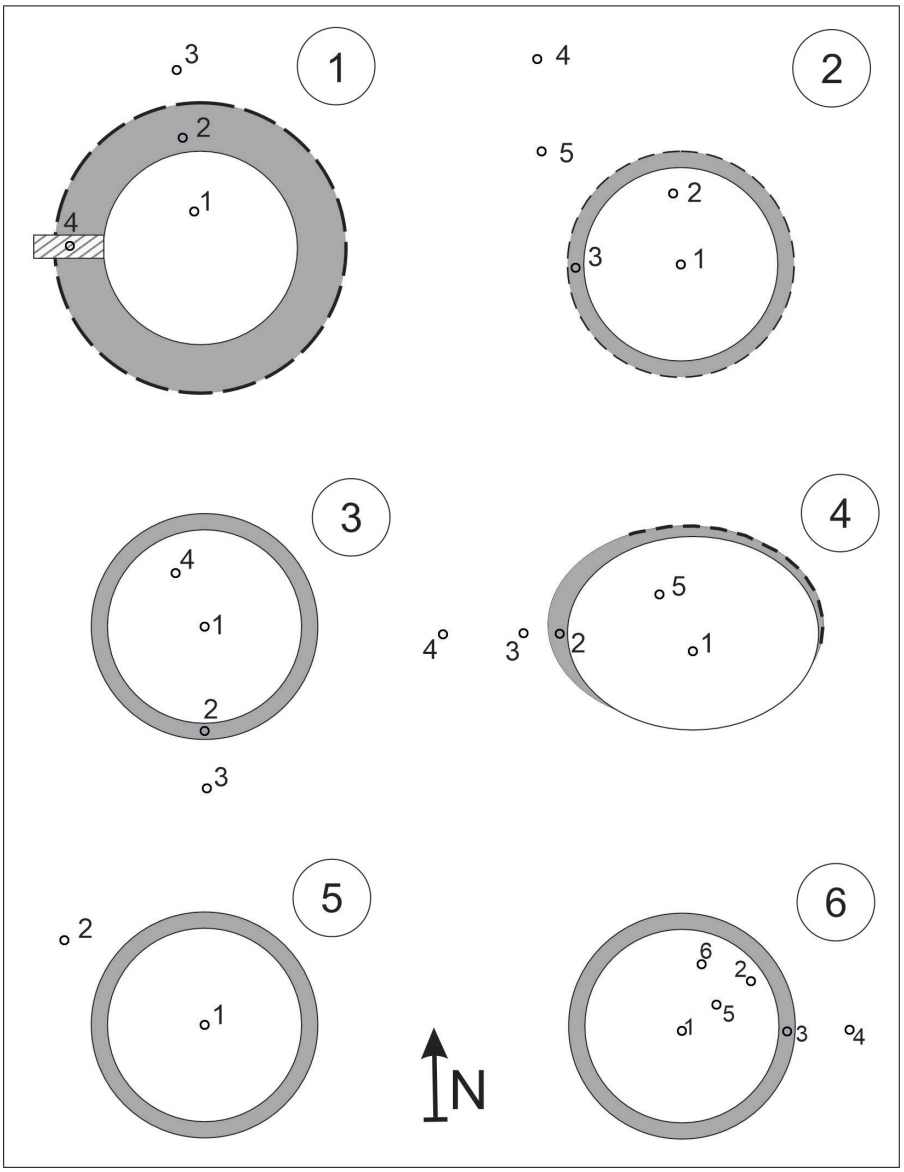

Сл. 2. Шематски приказ локалитета са позицијама стратиграфских бушотина. 1 – Бељевине – Ликића шума, 2 – Шанац у Ливада–Пењивама, 3 – Шанац на Обрви, 4 – Обровац у Липовцу, 5 – Лизаловица, 6 – Шанац у Обровчинама. Сиве зоне означавају претпостављене позиције ровова

Fig. 2. Schematic overview of sites with positions of stratigraphic cores. 1 – Beljevine, Likića Šuma, 2 – Šanac in Livade–Penjive, 3 – Šanac na Obrvi, 4 – Obrovac in Lipovac, 5 – Lizalovica, 6 – Šanac in Obrovčine. Grey areas mark presumed positions of channels

На основу налазишта која су предмет овог рада, као и других која су у међувремену ископавана (Шанчина–Десић, Jevtić and Cerović 2022; Шанац–Изба код Липолиста, Tripković 2017; Трипковић et al. 2017), циљ је размотрити првобитни изглед налазишта и, евентуално, механизме културне промене.

Културна стратиграфија и интензитет коришћења простора – Мали локалитети типа обровац (оригинално типови II и III), судећи према ограниченим старим сазнањима (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983), претежно су једнослојна налазишта, са малим садржајем културних остатака, на основу чега би се свакако могло судити да су то биле релативно краткотрајно заузете локације или локације посебне намене. То, међутим, није правило јер нова истраживања упућују на интензивније коришћење простора, са грађевинама, разноврсном материјалном културом и јасним насеобинским карактером (Трипковић et al. 2017; Трипковић et al. 2024), и управо су они недавно дефинисани као тип Липолист (Јевтић 2024). Напослетку, важно је подсетити на релевантне истраживачке податке о материјалној култури из различитих периода на бар неким локалитетима типа обровац, што имплицира вишеструко настањивање и, последично, вишеслојну стратиграфију (Трбуховић и Васиљевић 1975; Стојић и Церовић 2011; Трипковић 2013). Из наведених разлога, културна стратиграфија и интензитет заузимања простора анализирани су на основу физичких карактеристика налазишта, дебљине културног слоја, врсте објеката и материјалних остатака (сл. 2). На појединим локалитетима у ту сврху урађено је знатно више бушотина, што је зависило од ситуације на терену и врсте археолошких остатака на површини. То се посебно односи на локалитете Шанац у Обровчинама у Дубљу, Обровчине 1 и 2 у Ратковача–Лугу и Шанац на Обрви, који су били предмет специфичнијег узорковања ради појашњења аспеката који се тичу заузимања локације и коришћења простора.

Границе локалитета и просторна динамика – Овај сегмент истраживања изазван је претпоставком да широк ров који окружује локалитет у појединим случајевима не представља границу налазишта. Претпоставка је заснована на резултатима регионалне теренске проспекције и запажању да се материјална култура на неким локалитетима распростире изван површине омеђене ровом (Трбуховић и Васиљевић 1983). На основу расположивих података не знамо да ли се ради о површинском развлачењу археолошког материјала пољопривредном механизацијом или о простору који је коришћен у праисторији. Сазнања са других локалитета указују да подручје омеђено ровом обично приказује најдужу секвенцу у заузећу локалитета, али и да ров не представља стриктну границу настањивања или

коришћења простора у прошлости (Šošić et al. 2024). Осим тога, у западној Србији идентификован је велики број насеља из 5. миленијума у зони најгушће дистрибуције обровaца, који могу да буду у некој врсти везе са кружним локалитетом, као што је већ установљено у Поцерини (Vasiljević 1967; Jevtić and Cerović 2022). Ако се има у виду да коришћење и обликовање простора изван рова представља део уобичајене насеобинске динамике, поставља се питање у којој се мери то односи на локалитете у шумовитој и мочварној западној Србији, ограниченој доступним простором за настањивање и култивацију, или било које друге активности. Због тога је, у мери у којој су то дозвољавала финансијска средства, тестирано присуство археолошких остатака или културне стратиграфије изван примарне локације. Планско бушење подручја изван локалитета изведено је на свих осам локација, упоредо са геоархеолошким бушењима ради разумевања педолошке подлоге (Tripković and Penezić 2017). У појединим случајевима, где су то површински остаци или подаци из литературе наговештавали, урађено је више бушотина, као у Обровчинама 1 и 2 у Ратковача–Лугу код Дубља (сл. 2). У међувремену је са овог последњег објављен и прелиминарни извештај о ископавању (Трипковић et al. 2024), што анализу простора чини додатно интересантном.

Истражени локалитети: претходна и нова сазнања

Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, село Дубље (Богатић). Локалитет се налази у атару села Дубље, у шумарку који је са источне стране оивичен исушеним меандром Јереза, чије је корито прокопано и служи као модеран дренажни канал. Пречник локације је око 30 м, истиче се као узвишење кружне основе, и окружен је јарком широким око 6 м. Урађено је четрнаест бушотина на брежуљку (10), у рову (2) и на простору изван рова (2). На локалитету се испод површинског слоја дебљине око 0,3 м налазио културни слој са црвено печеном земљом или горелим лепом дебљине 0,3–0,4 м, и то у три различите зоне. Културни слој је забележен до 0,8 м, на дубини на којој се у свим бушотинама уочава ходни хоризонт (сл. 3). Судећи према две бушотине (ОЛ1: 2, 14), испуну јарка је чинио претежно тешко оцедит глеј, који сведочи о земљишту засићеном водом током дужег периода. У шест бушотина на локалитету је уочен слој црвено печене земље или горелог лепа, док у четири није уочен дијагностички археолошки материјал. Две бушотине су урађене на простору северно и западно од локалитета, али су неки трагови коришћења простора били видљиви само у северној бушотини. Тамо је нађено, на дубини од 0,7–0,9 м неколико комада угљена и фрагмент црвено

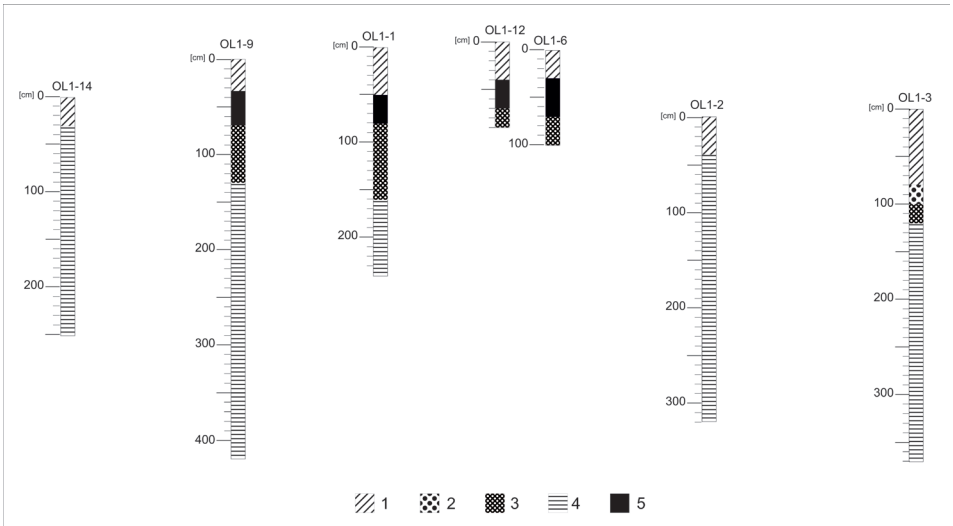

Сл. 3. Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина. 1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Ниво ходне површине, 4 – Геолошка подлога, 5 – Зона црвено печене земље

Fig. 3. Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, Dublje, stratigraphic cross-section based on cores. 1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Past walking surface, 4 – Underlying sediment, 5 – Area of red burned soil

горелог лепа. Слој у којем су нађени таман је, богат хумусним садржајем и могао је представљати ходну површину у прошлости. С обзиром на то да је бушотина са траговима настањивања одмах с друге стране рова, недалеко од налазишта, то би значило да постоји могућност ширења према северу, што би требало у будућности проверити.

Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, село Дубље (Богатић). Налази се непосредно у суседству локалитета Обровчине 1, од којег га одваја исушени меандар Јереза. Локалитет се налази на пољопривредном земљишту, делимично је оштећен земљорадњом, мада је узвишење још видљиво. Окружено је депресијом која указује на постојање јарка (сл. 4). На локалитету је ископано 28 бушотина (19 на брежуљку, 2 у депресији која имплицира постојање рова и 7 изван зоне брежуљка), већином у сврху израде геоархеолошких профила и ради дефинисања распрострањености археолошких остатака. Стратиграфија је прилично једноставна. Испод зоне орања дебљине 0,3–0,4 м налази се културни слој са археолошким остацима који се спушта до дубине од 0,8 м. Дебљина културног слоја варира и креће се 0,2–0,5 м. У бушотини ОЛ2-10, урађеној у депресији која окружује налазиште са источне стране, на дубини 2,30–2,40 м идентификовано је неколико груменова изгорелог лепа црвене

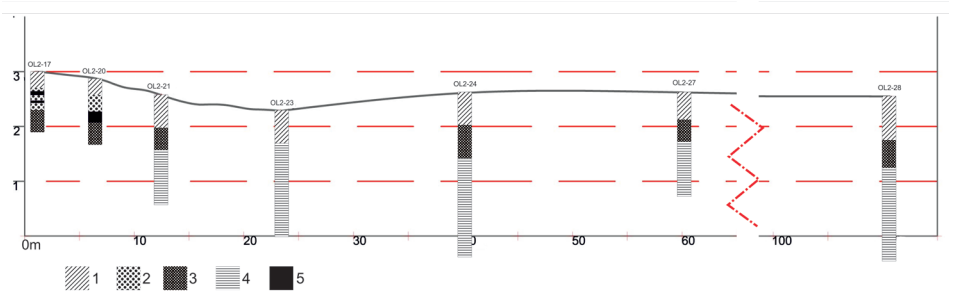

Сл. 4. Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина

Fig. 4. Obrovčine 2 in Ratkovača–Lug, Dublje, stratigraphic cross-section based on cores

боје, што индицира постојање дубоког рова (Tripković and Penezić 2017). Занимљиво је да у депресији са северне стране, у оквиру бушотине ОЛ2-23, сличан ров није уочен. На самом узвишењу заступљени су грађевински остаци на најмање две локације, што је идентификовано и магнетометарским снимком (Трипковић et al. 2024), а остаци оштећених грађевина уочени су у виду компактног лепа и у бушотинама ОЛ2-3, 17 и 20. Занимљиво је да су уочени трагови настањивања или коришћења простора изван брежуљка, што се уочава у бушотинама ОЛ2-12 и у мањој мери у бушотини ОЛ2-25, на удаљености 20–30 м од јарка.

Лизаловица у Дубљу (Боїашић). Локалитет се налази недалеко од села Дубље, на парцели изложеној интензивној агрикултури. Уочава се у виду брдашца пречника око 40 м, окруженим депресијом која јасно указује на постојање рова (сл. 5). Локалитет се налази недалеко од речног меандра који је у новије време прокопан ради дренаже земљишта и регулације водног режима. Иако је локалитет веома оштећен агрикултуром, на његовој површини бројни су остаци материјалне културе, углавном грнчарија и окресани камен, који упућују на касни неолит. Са његове површине прикупљен је већи број фрагмената грнчарије са изразитом каснонеолитском традицијом. Ради провере стратиграфије, урађене су две бушотине, приближно у центру налазишта и на простору изван локалитета, са северозападне стране. Према бушотини на локалитету, оранички слој допире до 0,4 м, након чега се уочава тамни хумусни слој дебљине 0,4 (дубина 0,4–0,8 м) који не садржи археолошке остатке. У бушотини изван локалитета (ЛИЗ: 2), између површинског слоја дебљине 0,5 м и земље тамније боје нађен је керамички фрагмент, који је вероватно доспео као последица оштећења локалитета и развлачења материјала пољопривредном механизацијом.

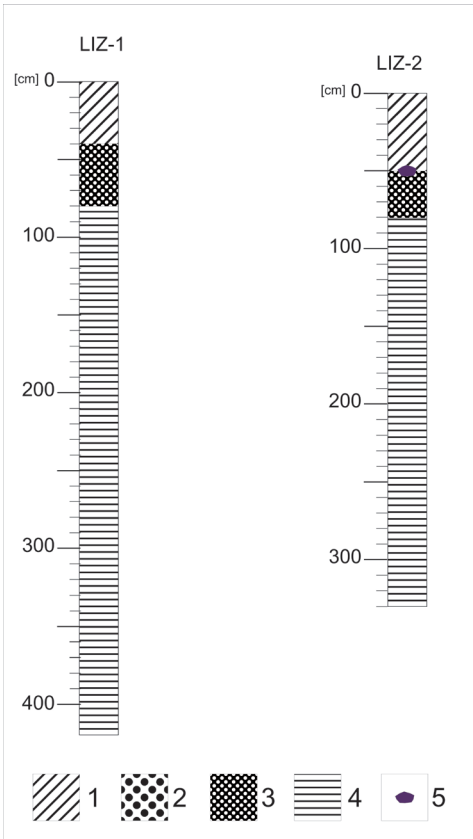

Сл. 5. Лизаловица код Дубља, стратиграфија на основу бушотина. 1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Ниво ходне површине, 4 – Геолошка подлога, 5 – Фрагмент керамике

Fig. 5. Lizalovica near Dublje, stratigraphy based on cores. 1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Past walking surface, 4 – Underlying sediment, 5 – Pottery fragment

Обровац у Липовцу, село Дубље (Богатић). Локалитет је откривен 2010. на источној периферији Дубља, на потезу Липовац. Реч је о омањем брду, пречника око 100 м које је с једне стране оивичено стрмим падом према потоку, док се са осталих страна могуће налазио ров, судећи према депресији која је упадљива у појединим деловима. Локалитет је под интензивном култивацијом, а културни слој је оштећен, са релативно упадљивим налазима грнчарије и окресаног камена на површини, на основу чега је прелиминарно датован широко, у касни неолит и рани енеолит. На локалитету је урађено пет бушотина у средишњем делу брда (2), у јарку (1) и изван локалитета (2). Бушотине на брду урађене су на највишем делу и приближно у средишту локалитета, међусобно удаљене десетак метара. Након зоне орања (0–0,4 м) до дубине од 1 м налази се културни слој са комадима грнчарије и изгорелим фрагментима лепа (сл. 6). Испод њега се налази слој који је дефинисан као геолошка подлога. Чињеница да се испод тог слоја налази палеоземљиште доноси различите интерпретативне изазове, од могућности да је слој погрешно протумачен на терену, да представља слој без археолошког материјала или да представља неки вештачки насип на локалитету пре настањивања. У бушотини у јарку испод површинског слоја налази се археолошки материјал до 1,3 м дубине (комади горелог лепа и фрагменти грнчарије), и то вероватно одговара испуни рова, док се испод налазе водом засићени слојеви глеја, који су глиновити и сиви и који

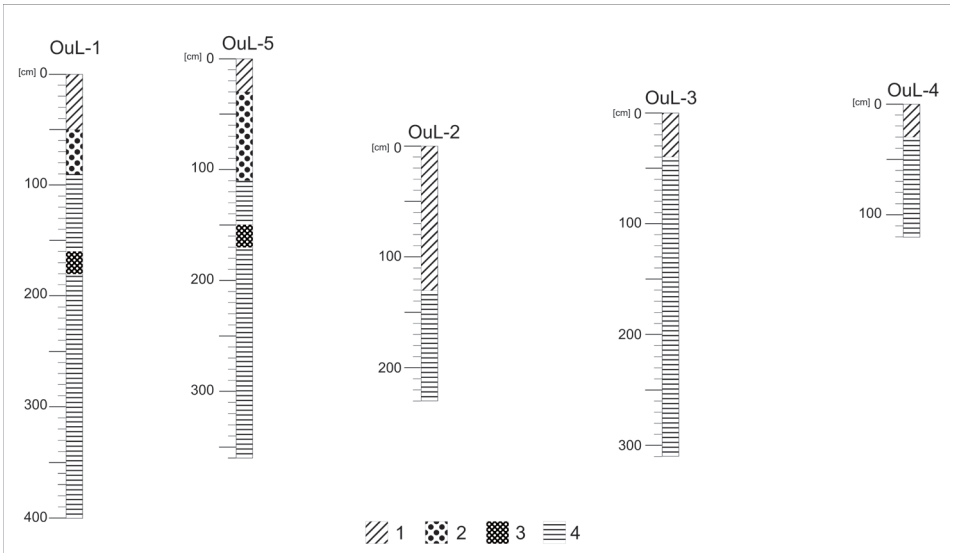

Сл. 6. Обровац у Липовцу, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина.
1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Ниво ходне површине,
4 – Геолошка подлога

Fig. 6. Obrovac in Lipovac, Dublje, stratigraphic cross-section based on cores.
1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Past walking surface, 4 – Underlying sediment

чине уобичајен геолошки садржај свих ровова око локалитета типа обровац. Насеље има изглед тела, али самим бушењем није било могуће јасно установити вертикалну стратиграфију и више хоризоната становања. Изван локалитета, на западној страни урађене су две бушотине и у њима није било археолошких остатака па се, према томе, насеље није ширило на тој страни.

Шанац у Обровчинама, село Дубље (Боїашић). Локалитет у виду кружног узвишења се налази у атару села Дубља, у шумарку на ободу некадашње баре Кулаче. Пречник локалитета је 23 м, а висине је до 2 м. Висина локалитета се смањује од ивице према средини, формирајући неку врсту депресије. Дигитална реконструкција терена такође указује на благу депресију око налазишта, што имплицира постојање рова који је поменут у старим извештајима у време када је био добро очуван (Trbuhović i Vasiljević 1973). На простору налазишта и окружењу је урађено шест стратиграфских бушотина, и то на простору налазишта (4), у каналу који окружује локалитет (1) и изван локалитета (1). Површински слој чини колувијални депозит дебљине 0–0,5/0,9 м вероватно настао као последица распадања органске шумске простирке и ерозије бедема (сл. 7). Културни слој дебео је од око 0,5 м до 1 м, при чему су две бушотине садржале остатке лепа *in situ* на ду-

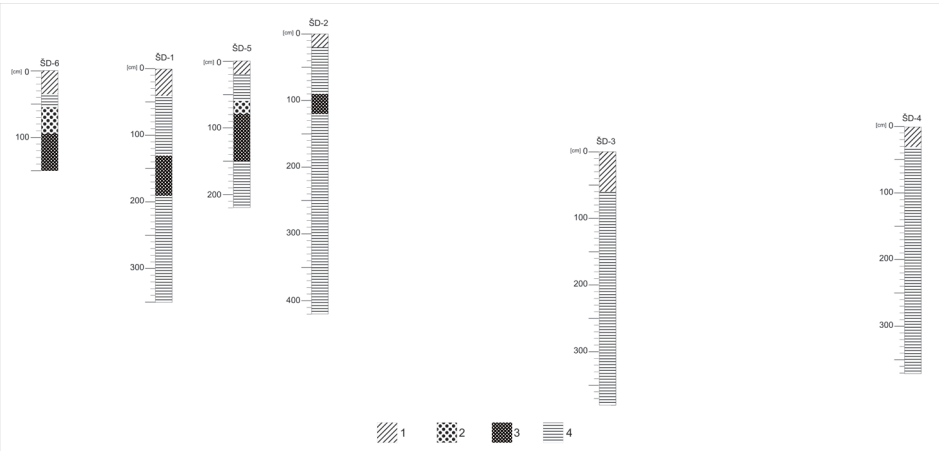

Сл. 7. Шанац у Обровчинама, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина.
1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Ниво ходне површине,
4 – Геолошка подлога

Fig. 7. Šanac in Obrovčine, Dublje, stratigraphic cross-section based on cores.
1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Past walking surface, 4 – Underlying sediment

бини 50–90/100 цм. Дебљина и изглед археолошких остатака, као и културни слој указују на веома интензивну ватру која је уништила објекат. Испод културног слоја се налази палеоземљиште мрке боје. Бушотина на месту претпостављеног рова није потврдила његово постојање, али су уочени засићени седименти који указују на дуготрајно присуство воде и испирање земљишта. У пробној бушотини изван локалитета, недалеко од ивице налазишта, није било археолошких остатака. Дебљина ораничког слоја овде је износила 0,7 м, али на површини такође није било могуће уочити културне остатке. То указује да се локалитет није ширио изван простора оивиченог ровом, бар не у истраживаном делу.

Шанац на Обрви, село Мачвански Белошић (Бошатић). Издиже се над окружењем у виду брежуљка окруженог упадљивом депресијом тла која указује на постојање рова. Сам брежуљак је пречника до 40 м, а окружен је депресијом широком око 6 м. Налази се у шумарку па је због тога релативно очуван, али је, према речима власника парцеле, локалитет раније био под култивацијом и био је знатно виши. На локалитету су урађене четири бушотине, на самом брежуљку (2), у рову (1) и на простору ван локалитета (1). У бушотини 1 одмах испод површинског слоја налази се дебео слој црвенкастожуте земље помешане са комадима лепа који се завршава на дубини 1,1 м, након чега је уочен слој тамне земље, највероватније палеоземљиште на којем је основано насеље (сл. 8). У бушотини 4 испод површинског слоја

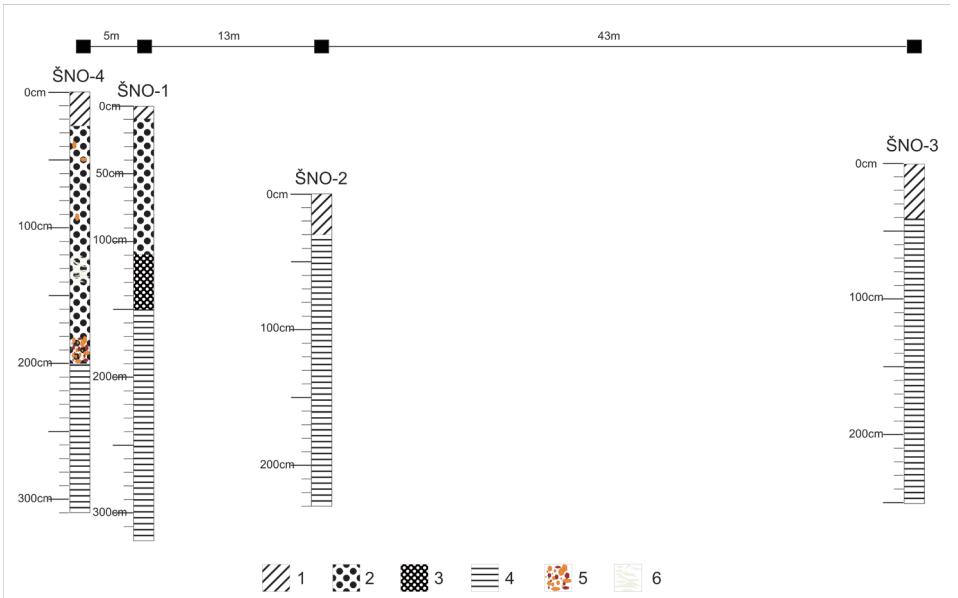

Сл. 8. Шанац на Обрви, Мачвански Белотић, стратиграфски профил на основу бушотина. 1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Ниво ходне површине, 4 – Геолошка подлога, 5 – Зона горелог лепа, 6 – Зона пепела

Fig. 8. Šanac na Obrvi, Mačvanski Belotić, stratigraphic cross-section based on cores. 1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Past walking surface, 4 – Underlying sediment, 5 – Area of burned daub, 6 – Area of ash

налази се дебео слој са археолошким остацима који се спушта до 2 м дубине. Ова бушотина одликује се слојевитошћу, јер се на 1,3–1,6 м налази дебео слој лепа и пепела, док се испод налазе остаци грађевине у виду слоја компактног лепа до дубине од 2 м. Испод археолошког слоја није уочено палеоземљиште, па је овде можда реч о јами која је пробила палеоземљиште. Бушотина у депресији која окружује локалитет не показује јасно укоп и дубину рова, али се испод површинског слоја налази до дубине од 2,3 м глејно и песковито земљиште, које упућује да је локалитет био окружен водом. У јединој бушотини изван локалитета, око 25 м јужно од ивице локалитета, нема трагова археолошких остатака па се заузеће локације није ширило у том смеру.

Шанац у Ливада–Пењивама, село Дубље (Богатић). Локалитет се налази око 400 м североисточно од локалитета Шанац у Обровчинама у Дубљу. Локалитет је приликом проспекције заведен под овим именом, али се његова локација и опис разликују у појединостима од налазишта оригинално забележеног и описаног под истим називом (в. Трбуховић и Васиљевић 1983). Налази се на ораници и готово је потпуно уништен. Уочава се као

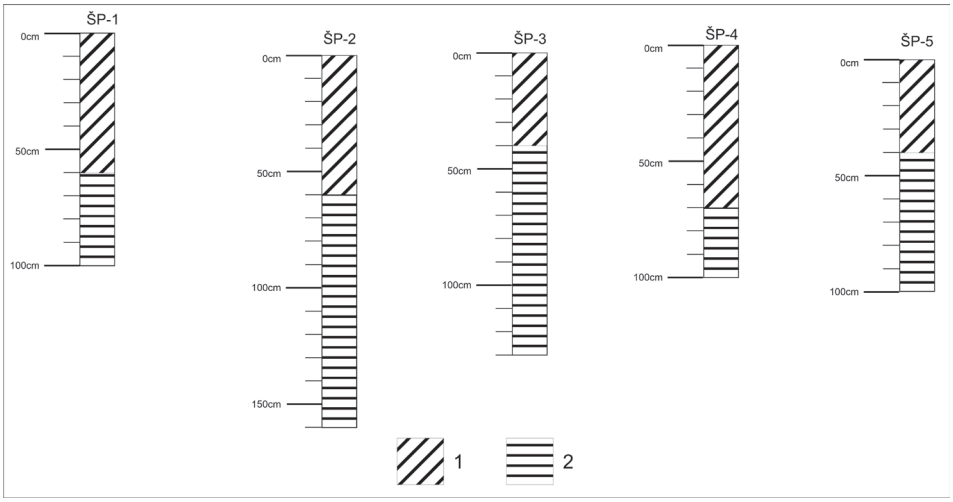

Сл. 9. Шанац у Ливада–Пењивама, Дубље, стратиграфски профил на основу бушотина. 1 – Површински слој, 2 – Геолошка подлога

Fig. 9. Šanac in Livade–Penjive, Dublje, stratigraphic cross-section based on cores. 1 – Topsoil, 2 – Underlying sediment

веома благо кружно узвишење пречника до 30 м, а по његовој површини се налазе појединачни комади керамике и окресаног камена. На локалитету је урађено пет бушотина на остацима узвишења (2), у јарку (1) који се на терену не уочава, али је претпостављен, и изван локалитета (2) са северне стране, на локацији која на сателитском снимку изгледа као суседна кружна површина. Бушотине на кружном узвишењу указују на слој дубоког орања (до 0,6 м), након чега следи светлији седимент са местимичним конкрецијама, који је археолошки потпуно стерилан (сл. 9). Испод овог седимента налази се влажан и сив седимент који указује на присуство подземних вода. Бушотина у претпостављеном јарку урађена је са западне стране локалитета. Остаци рова нису откривени, али присуство наранџастих прослојака у седименту указује на повремено присуство високих подземних вода. Бушотине изван локалитета су биле археолошки потпуно стерилне, а испод ораничког слоја седимент је такође влажан, глиновит и са наранџастим прослојцима и индикаторима високих подземних вода.

Бељевине – Ликића шума, село Богосавац (Шабац). Локалитет се налази на обали исушеног тока речице чије је корито прокопано и служи као дренажни канал. Истиче се као брежуљак пречника до 40 м, висине 2 м, и релативно је добро очувано узвишење. Међутим, сам простор локалитета је веома нераван услед археолошке сонде која је ископавана и још је видљива,

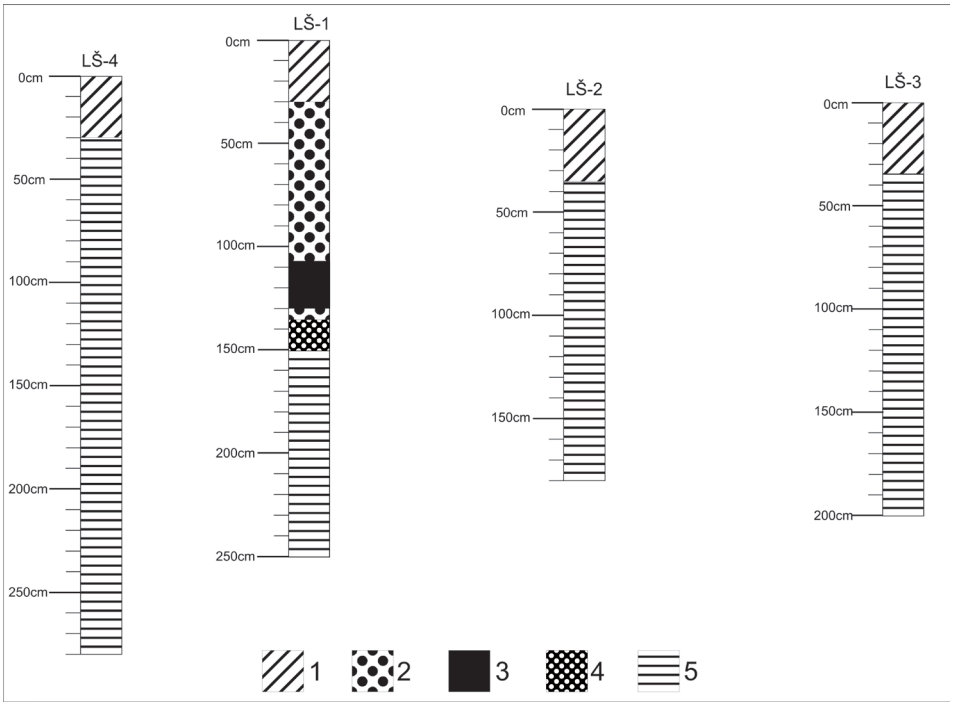

Сл. 10. Бељевине – Ликића шума код Богосавца, стратиграфски профил на основу бушотина. 1 – Површински слој, 2 – Археолошки слој, 3 – Зона горелог лепа, 4 – Ниво ходне површине, 5 – Геолошка подлога

Fig. 10. Beljevine – Likića Šuma near Bogosavac, stratigraphic cross-section based on cores. 1 – Topsoil, 2 – Archaeological layer, 3 – Burned daub area, 4 – Past walking surface, 5 – Underlying sediment

као и неколико јама које су производ аматерских и нерегулисаних ископавања. Са локалитета потиче материјал из раног енеолита, али и бронзаног и гвозденог доба (Стојић и Церовић 2011). У време теренске проспекције 2010. и поплава које су задесиле Мачву, јарак око локалитета је био испуњен водом, што указује како је могао да изгледа праисторијски амбијент у време настањивања ове локације. На локалитет се могло приступити једино дугом рампом, ширине 3 м, која је служила као прилаз. На локалитету су урађене четири бушотине, и то на брежуљку (1), у каналу (1), на приступној рампи (1) и изван локалитета (1). Бушотина у северном делу локалитета указала је на богат археолошки депозит. Иако се спорадично грумење ситног, горелог лепа налазило и у првом метру буштине, од дубине од 105 цм се наилази на тридесетак центиметара дебелу зону компактног, горелог лепа, која представља делове неке *in situ* грађевине (сл. 10). Ова горела зона лежи

на могућем слоју пепела, чија дебљина иде и до двадесетак центиметара. Овај део бушотине свакако представља остатке антропогених активности и лежи на слоју првобитне ходне површине, која представља хумусни слој формиран на геолошкој подлози. Бушотина у јарку указује на седимент који је глиновит, влажан, сив и без примеса, са траговима високих подземних вода, настао у воденим и влажним окружењима. Као такав се уклапа у позицију у пејзажу, указујући на присуство воде у депресији која је окруживала локалитет. Исти седимент се налази на простору ван локалитета, без трага културног наслојавања. Бушотина на приступној рампи садржи у површинском слоју веома ситне фрагменте горелог лепа, а до 1,2 м овај седимент је жућкаст, са присуством конкреција, и могуће да слој представља наслојавање из времена изградње рампе. Испод тог слоја, од 1,2 м налази се сиви глеј, глиновит и влажан са мноштвом трагова љуштура пужева. Овај сиви глеј указује на водом засићене седименте који одговарају испуни канала који окружује локалитет.

Дискусија

Изглед и очуваност налазишта

Међу испитиваним локалитетима заступљена је извесна разноврсност у погледу величине, културне стратиграфије, распрострањености материјалних остатака и очуваности. Постоје докази или индиције да је већина локалитета окружена јарком, о чијој ширини, дубини и изгледу располажемо различитим подацима. Тамо где је око налазишта добро очуван (ОЛ1, ШНО), јарак има ширину од око 6 м. На локалитетима чији је јарак видљиво наслоњен на стари речни меандар (ОЛ1), директан проток воде је вероватно допринео ерозији зидова и тако додатно утицао на његову ширину. У већини случајева јарак је индициран на основу плитке, али видљиве депресије која опасује локалитет или његов део (ОРЛ2, ЛИЗ, ОУЛ, ШД, ЛШ), али о обиму људске интервенције за неке међу њима не можемо да судимо без ископавања. У бушотинама у депресији или јарку су заступљени водом засићени седименти који указују да је бар периодично био испуњен водом. Пошто је Мачва често плављена, не знамо да ли се присуство воде односи на оригиналну употребу јарка, али је важно истаћи да тог водом засићеног седимента нема у бушотинама изван јарка (Tripković and Penezić 2017). За већину налазишта, међутим, у старим извештајима помиње се присуство рова, а код појединих налазишта оно је потврђено или даље индицирано и бушотином (ОЛ2) или магнетометарским снимком (ЛИЗ), што се такође односи и на друга истраживана налазишта (Шанац–Изба код Липолиста).

Сл. 11. Бељевине – Ликића шума код Богосавца, поглед на приступну рампу
Fig. 11. Beljevine – Likića Šuma near Bogosavac, view of the access ramp

У једном случају (ОЛ2), бушотином је индицирано присуство рова до 2,5м дубине, на основу грумења лепа у испуни (в. Tripković and Penezić 2017). Бушотина у депресији са северне стране истог локалитета, била је, међутим, археолошки стерилна, без видљивог присуства рова. У том делу, иначе, депресија тла није упадљиво изражена па не знамо да ли се на тој страни можда налазио прекид рова, односно приступ на локалитет. Локалитет ЛШ је један од ретких за који у прошлости нису наведени остаци рова (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983), али је одређена интервенција вероватно постојала. Наиме, локалитет је у влажним данима и сезонама потпуно окружен водом, а тада се до њега долази једино дугом, артефицијелном земљаном рампом ширине око 3 м (сл. 11). Пробна бушотина на рампи у Бељевине – Ликића шума указује на веома једноставну стратиграфију, са ситним фрагментима горелог лепа у површинском слоју и са жутим наслојеним седиментом до 1,2 м дубине, који можда указује на израду рампе. Мања приступна рампа је такође запажена на локалитету Шанац–Изба код Липолиста (Трипковић et al. 2017). С обзиром на то да код већине локалитета слична рампа није визуелно уочена, то може да буде последица слабе очуваности, или је понегде приступ локалитету могао да буде израђен

на други начин, у виду једноставне дрвене конструкције или на неки други начин, што је неопходно утврдити даљим истраживањем.

У основи највећег локалитета Обровац у Липовцу налази се геолошка подлога изнад ходне површине, али за сада нисмо склони да то интерпретирамо као земљани набој, нарочито због величине налазишта. У другим случајевима, наводи да је уобичајено реч о локацијама вештачки издигнутим ради заштите од поплава нису могли да буду потврђени, а судећи према ранијим запажањима (Tripković 2017) склони смо да изазовемо такву тврдњу. Оно што је раније идентификовано као слој земљаног набоја представља палеоземљиште, археолошки стерилно, а његова изразито тамна боја у неким истраживаним случајевима (Шанац–Изба код Липолиста) највероватније је последица живљења на налазишту, односно потиче од распаднутих органских остатака (Трипковић 2017). Ископавања и стратиграфска бушења су, међутим, показала да ниво палеоземљишта, односно ходне површине на коју је наталожен културни слој, приближно јесте у нивоу са истим или сличним слојем изван локалитета. С обзиром на то да локалитети типа обровац, бар већина њих, иницијално нису били издигнуте локације, разлози зашто чине тачке доминантне у простору морају се тражити на другој страни, у њиховом оригиналном изгледу и принципима културног наслојавања. На основу изгледа локалитета у тренутку проспекције и података из литературе, претпостављен је њихов првобитан изглед – најистакнутији део био је бедем, вероватно са палисадом, са унутрашње стране прстена (Трипковић 2017). Ово није ново запажање, с обзиром на то да су први истраживачи установили остатке бедема, видљиве приликом проспекције или ископавања, за највеће локалитете типа обровац, чији пречници достижу више стотина метара, али и за неколико мањих локалитета, попут Шанчина у Десићу (Трбуховић и Васиљевић 1975) и Шанац у Обровчинама у Дубљу (Trbuhović i Vasiljević 1973: 133). За два последња налазишта је уочено или претпостављено и постојање палисаде на ободу.

Ископавања и запажања приликом ископавања Шанца у Обровчинама у Дубљу иницијално су утицала и на раније покушаје да се реконструише изглед локалитета типа обровац (Трипковић 2017). Постојање бедема, евентуално са палисадом, на добро очуваним локалитетима, који су данас обично прекривени шумском вегетацијом, манифестовало би се опадањем висине од периферије према центру. Тиме се у средишту налазишта формира депресија коју су први истраживачи идентификовали на 11 локалитета као „удубљење" у централном делу (Трбуховић и Васиљевић 1983). Оно је од испитиваних локалитета данас још увек јасно уочљиво на локали-

тету ШД (Трипковић 2020). Ако се упореди стратиграфија у бушотинама на локалитету ШД, онда културни слој јесте нешто дебљи на периметру (бушотина 2) од бушотина у којима је забележено присуство археолошких остатака (бушотине 5 и 6), али не и од бушотине 1 у централном делу, где уопште нема археолошких остатака. Осим тога, неки од локалитета, који се данас сматрају релативно очуваним, били су у прошлости знатно виши, као Шанац на Обрви, за који извештаји наводе висину до 3 м, или Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, за које је поменута висина до 4 м у односу на најнижу тачку у шанцу. На основу визуелног утиска, бушотина и прецизног мерења видимо драстично умањење тих вредности. Примера ради, висинска разлика између референтне тачке на површини јарка и тачке на површини брежуљка данас износи 1,67 м, док је површина локалитета издигнута 0,77 м у односу на простор с друге стране јарка. Оба локалитета су првобитно такође сврстана у групу налазишта са „удубљењем" у средини (Трбуховић и Васиљевић 1975), што показује да су од времена открића била изложена оштећењу и промени, вероватно под утицајем агрикултуре, и да „удубљење" у централном делу не би требало да буде једини начин идентификације бедема. Штавише, то говори да њихова локација у простору који данас није под култивацијом не значи да су били поштеђени девастације у прошлости. Да се централна депресија на налазишту, међутим, највероватније односи на локалитет са бедемом указује локалитет Шанчина у Десићу, где је бедем са палисадом уочен приликом ископавања (Jevtić and Cerović 2022), и потом послужио као интерпретативни модел за тумачење других локалитета са депресијом према средишту налазишта (Јевтић 2024). На основу изреченог, укопи две јаме за стубове на локалитету ОЛ1, уочени приликом ископавања у сонди близу обода локалитета, прелиминарно протумачених као део неког грађевинског објекта (Трипковић et al. 2024), вероватно се могу прецизније тумачити као остаци палисаде.

С друге стране, локалитети који се данас претежно налазе на отвореном видно су оштећени, мада се још истичу у простору као издигнуте кружне површине. То је случај са овде приказаним локалитетима Обровчине 2 у Ратковача–Лугу, Шанац у Ливада–Пењивама, Обровац у Липовцу или раније истраженим локалитетом Шанац–Изба код Липолиста (Трипковић et al. 2017). Оштећења ових локалитета огромном већином су настала као последица интензивне агрикултуре, услед коришћења пољопривредне механизације, и у време хидротехничке мелиорације (Трипковић 2017). Неки међу њима налазе се, међутим, у шумарцима и релативно су добро очувани, попут локалитета Бељевине – Ликића шума код Богосавца. Помисао да би лока-

литети из ове групе оригинално могли да изгледају слично локалитетима са бедемом и, евентуално, палисадом, из данашње истраживачке перспективе не изгледа исправна (уп. Јевтић 2024), иако је рационално следити идеје: да мали кружни локалитети типа обровац имају аналогију у великим локалитетима типа обровац, где су уочени и описани бедеми (Трбуховић и Васиљевић 1975); да ископавање рова на периметру последично резултује стварањем бедема са унутрашње или спољашње стране рова (наведено према Borić et al. 2018); или, да оштећени омањи кружни локалитети јесу изгледали исто попут неоштећених или мање оштећених са удубљењем у средишњем делу (Tripković 2017). У том погледу, занимљив је локалитет Шанац у Ливада–Пењивама код Дубља, који је иницијално сврстан у групу локалитета са удубљењем у средини (бедемом и палисадом?) (Трбуховић и Васиљевић 1983), док би данас, према тренутном изгледу и уколико је прецизно идентификован, више подсећао на телоидне локалитете. Због тога је, ради разумевања разлика међу њима неопходно размотрити културну стратиграфију.

Културна стратиграфија и интензитет коришћења простора

Културна стратиграфија на испитаним локалитетима доноси занимљиве разлике међу налазиштима у погледу дебљине и конзистентности културног слоја. На очуваним локалитетима који су вероватно имали бедем и палисаде на периметру (ШД, ШНО, ОЛ1) културна стратиграфија је релативно једноставна. Испод површинског слоја налазио се слој жуте земље који подсећа на геолошку подлогу, и на који се наставља слој са археолошким остацима или слој који је идентификован као палеоземљиште. Тамо где су археолошки остаци уочени, дебљина културног слоја не прелази 1 м (ОЛ1, ШД). На тим локалитетима су уобичајено забележене зоне црвено печене и растресите земље или компактног лепа, што асоцира на постојање грађевина. Оне се на локалитету ОЛ1 распростиру у различитим зонама унутар простора окруженог јарком те, уколико је реч о грађевинама, могуће да је било најмање два или више објеката (сл. 12). У једном случају (ШНО) дебљина културног слоја износи нешто више од 2 м, при чему је стратиграфија слојевита, са зонама пепела и слојем компактног лепа на дну, што можда указује на испуну јаме.

Зоне са лепом уобичајено се повезују са грађевинама, али, с обзиром на то да су грађевине веома ретке на сличним кружним локалитетима широм Европе, поставља се питање идентификације, односно да ли је реч о зонама интензивног горења, које резултује дебелим слојем црвено печене земље, или је реч о изгорелим грађевинама од дрвета и блата као што је прелиминарно претпостављено, о чијој функцији не знамо довољно. Важно

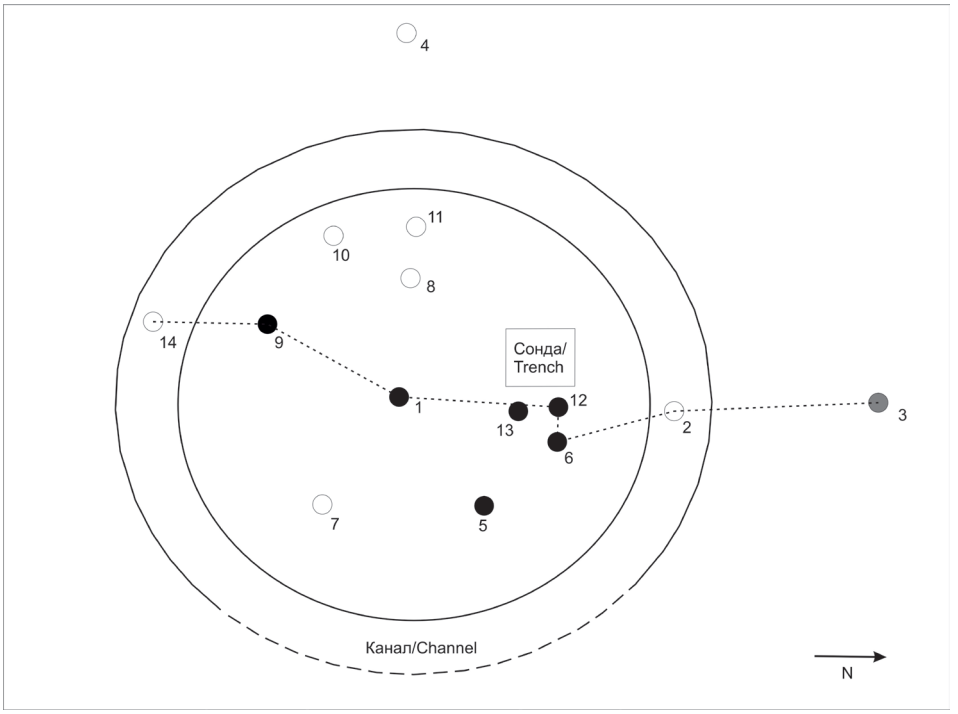

Сл. 12. Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, Дубље, шематски приказ позиције бушотина. Беле тачке означавају бушотине без присуства археолошких слојева; црне тачке означавају бушотине са присуством археолошких слојева; сиве тачке означавају бушотине са археолошким материјалом који није *in situ*. Испрекидана линија представља профил кроз локалитет, представљен на сл. 3

Fig. 12. Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, Dublje, schematic overview of core positions. White dots mark core positions without archaeological remains; black dots mark core positions with archaeological remains; grey dots mark core positions with archaeological material that is not *in situ*. Dashed line represents the position of the cross-section represented in Fig. 3

је, међутим, истаћи да су дебљи слојеви компактног или растреситог лепа и црвено печене земље откривени на свим локалитетима, а њихово присуство је забележено и ископавањем. У Десићу, где је истраживање обављено у широком ископу, ова ситуација је такође остала недоречена, јер су извештавани комади лепа са отисцима прућа, као и зоне црвено печене земље (Jevtić and Cerović 2022). С друге стране, на локалитету Шанац у Обровчинама у Дубљу приликом ископавања констатовани су остаци „зграде за становање" са огњиштем (Trbuhović i Vasiljević 1973: 133), због чега је иницијално и опредељен као насеље, упркос малој површини. Такође, ископавање једне

Сл. 13. Обровчине 1 у Ратковача–Лугу, Дубље, слојеви у оквиру бушотине ОЛ1-1
Fig. 13. Obrovčine 1 in Ratkovača–Lug, Dublje, layers within the OL1-1 core

стратиграфске сонде у северном периферном делу ОЛ1 није пружило задовољавајућу потврду о изгледу и врсти објеката (Трипковић et al. 2024). Штавише, на основу увида у стратиграфију бушотина, стиче се утисак да у стратиграфији ОЛ1 нема разлике између бушотина са црвено печеном земљом и лепом и оних које садрже жуту прашкасту земљу која подсећа на геолошку подлогу. Разлика је једино у интензивном горењу на појединим локацијама, чиме је настао дебео слој црвено гореле земље са лепом (сл. 13). Ово може у будућности да буде важна смерница за разумевање изградње и просторних пракси на малим кружним локалитетима.

Важно је истаћи да, упркос интензивном горењу и малој површини већине налазишта, дијагностички културни слој са траговима гара, пепела, грудвица лепа и др. није забележен у свим деловима локалитета. У ШД дијагностички културни слој није прецизно идентификован у најмање две од шест бушотина, док на ОЛ1 није забележен у пет од десет бушотина. Док то може да буде последица методолошког ограничења, односно чињенице да културни слој не може увек бити идентификован на основу геоархеолошког бушења, оно је такође индикација да су изградња локалитета са бедемом и

палисадом и даље активности биле просторно специфичне и веома ограничене у интензитету и обиму, о чему сведочи и релативно мали број артефаката у ископаваним случајевима. Просторна организација је, такође, оно где се међу овим локалитетима уочавају извесне разлике. Тако се у централном делу ОЛ1-1 налази дебео слој црвено гореле земље помешане са комадима лепа, у ШНО-1 слој црвенкастожуте земље садржи комаде лепа, док у ШД није било никаквих остатка у централној бушотини. С друге стране, бушотина у ШД-1 указује да је најдебљи културни слој у централном делу, иако је потпуно стерилан, односно не садржи дијагностичке археолошке остатке или објекте. У Шанчини код Десића се у истој зони налази бунар испуњен археолошким остацима (Jevtić and Cerović 2022), што указује да су те централне зоне на појединим налазиштима имале посебну намену. Ово је, вероватно још један аспект на основу кога ће у будућности бити могуће идентификовати диференциране културне праксе на овим кружним налазиштима. Хемијска анализа просторних активности на ШД и ШНО индицирала је различите зоне употребе, које су прелиминарно повезане са свакодневним праксама (Veselinović i dr. 2022), о чему не можемо да доносимо коначан закључак без екстензивног ископавања и контекстуалних анализа. С обзиром на то да су већ установљене одређене разлике у културним праксама, то за сада указује да ни сви локалитети са бедемом и палисадом нису изгледали исто или да су били коришћени на исти начин.

У бушотинама на телоидним локалитетима уочени су културни слојеви различите дебљине, мада на мање специфичан начин (ОУЛ, ЛШ, ОЛ2, ЛИЗ). Културни слој је очекивано најдебљи код локалитета који се највише истичу у пејзажу, односно код оних најбоље очуваних. У случају Обровца у Липовцу две суседне бушотине показују неједнаку дебљину културног слоја, што можда указује на укопавање плиће јаме. Локалитет Бељевине – Ликића шума сигурно је био коришћен током више културних периода, судећи према остацима материјалне културе (Стојић и Церовић 2011), па је дебља културна стратиграфија на основу једне испитане бушотине свакако последица вишекратног настањивања које овом локалитету даје карактеристике тела. На локалитетима попут ОЛ2, ЛИЗ или ШЛП непоремећен културни слој је танак (ОЛ2, ЛИЗ) или је локалитет готово нивелисан земљорадњом (ШЛП). На очуваним локалитетима се у практично свим бушотинама могао уочити или реконструисати дијагностички културни слој. То ову групу налазишта чини квалитативно и функционално различитом од претходне.

Грађевине су на овим локацијама уочене на основу зона веома компактног лепа (ЛИЗ, ЛШ, ОЛ2), али се уочавају и сличности у погледу ин-

тензитета заузимања простора. С једне стране, оштећења виших делова спречавају да сагледамо размере настањивања и заузимања ових кружних локација, које је могло да обухвати дужи период. С друге стране, евиденција грађевина из бушотина указује на стабилне и дуготрајне грађевинске праксе. Иако су локалитети типа обровац уобичајено перципирани као краткотрајни или сезонски, на неким од њих (Обровчине 2 у Ратковача–Лугу) могу се уочити објекти или поднице у суперпозицији (Трипковић et al. 2024), што значи да бар неки међу њима јесу настањени дужи период или су представљали места повременог повратка.

Границе налазишта и расиростирање археолошких остатака

Иако простор окружен јарком сугерише да су локалитети типа обровац били заузети на стриктно дефинисаној зони, интензивна проспекција, обављена пре више од 50 година указала је на могућност да се неки локалитети простиру изван простора окруженог јарком (Трбуховић и Васиљевић 1983). Мада је то иницијално могло бити последица нивелације простора и развлачења материјалних остатака приликом орања, дубље испитивање тог проблема указује да су се неке активности могле одвијати ван ограђене зоне. То за сада није потврђено грађевинским остацима, али је индицирано постојањем археолошког слоја испод слоја модерног орања (ОЛ2 – 12, 25) или траговима лепа, који индицирају да су неки простори повремено коришћени (ОЛ1 – 3). То је, такође, индицирано и бушотином изван насеља на локалитету Лизаловица у Дубљу, где се на граници између палеоземљишта и површинског слоја налази комад грнчарије (ЛИЗ – 2). Подаци из појединачних бушотина свакако нису довољно поуздани за сагледавање распрострањености археолошких остатака, а нешто од тога могло је да буде и последица секундарне депозиције, али изгледа да корисници ограђених кружних простора, било да је реч о настањеним местима или местима од посебног значаја, нису били стриктно ограничени на простор окружен ровом.

О односу локалитета типа обровац са насељима у непосредном окружењу није могуће успоставити хронолошку или културну везу, због недовољног истраживања. Индикативне су забелешке из више извора да се неки локалитети налазе поред већег неолитског насеља (Сврачјак код Миокуса), да је на истој локацији постојало раније неолитско насеље (Ликића шума код Богосавца), да су локалитети попут Парлози–Шанчина–Париповац у Десиљу део истог система заузимања и коришћења простора у раном енеолиту, и да су велика насеља ограђена ровом попут Великог Обровца могла да буду у вези са мањим локалитетима (Трбуховић и Васиљевић 1983; Јевтић 2024), мада за сада немамо потпуније податке о међусобним односима. Подруч-

је северозападне Србије веома је богато налазиштима из касне праисторије, међу којима су многа тек оквирно и непоуздано датована у касни неолит, али је ипак реч о густој мрежи изграђеног простора неуобичајеној у другим срединама (Трбуховић и Васиљевић 1983; Стојић и Церовић 2011). С друге стране, насеља 5. миленијума била су често композитна у карактеру и састојала се од више суседних и ограђених простора, које на основу површинских остатака најчешће препознајемо као један локалитет, што говори у ком смеру могу да се развију даља испитивања. Штавише, локалитети типа обровац понекад су лоцирани у групама (уп. Трипковић et al. 2024), али услед лоше очуваности и недостатка екстензивних ископавања не познајемо добро шта то груписање значи, односно да ли је реч о истовременим локацијама и да ли су, с обзиром на извесну разноврсност, истог карактера и намене.

Већина локалитета који су предмет овог рада налази се на међусобним дистанцама од неколико стотина метара до неколико километара, а неки ограђени простори, попут ОЛ1 и ОЛ2 су у непосредном суседству, штавише, забележени су као исти локалитет. Друга налазишта, која нису била предмет овог рада, а чије су прецизне локације познате, такође се налазе у непосредној близини и тако чине прилично густу мрежу локалитета ограђених широким јарком (Milanović et al. 2023; Стојић и Церовић 2011; Трипковић et al. 2013). Иако не располажемо прецизним хронолошким односима, до сада има много елемената који указују да би локалитете типа обровац у западној Србији требало разматрати као релативно ограничен хронолошки феномен. Постојећи апсолутни датуми и дијагностичка материјална култура указују да сви потичу из последњих векова 5. миленијума (Трипковић et al. 2017; Трипковић et al. 2024; Jevtić and Cerović 2022; Јевтић 2024; Milanović et al. 2023). Чињеница да се у западној Србији налазе на ограниченом простору и на релативно малим међусобним дистанцама до сада је спутавала разумевање шире регионалне културне слике у којој ти локалитети, судећи према материјалној култури, несумњиво партиципирају. Ако се у обзир узму нова истраживања, локалитети типа обровац јесу занимљив израз заузимања и коришћења простора у хетерогеном културном амбијенту након распада регионалних каснонеолитских друштава. Чињеница да на истраживаним локалитетима има помешаних културних одлика, чак и артефаката који су производ хибридизације култура касног неолита и раног енеолита (Vuković and Tripković 2024), указује да локалитети типа обровац, они коришћени за становање и они са посебном наменом, представљају време кретања, мешања и реконфигурације идентитета који су обележили каснонеолитско доба у ширем регионалном оквиру.

Закључак

Локалитети типа обровац препознати су у прошлости као посебан културни феномен карактеристичан за западну Србију и, посебно, мачванску равницу. Већином су их чинила мања кружна узвишења опасана широким јарком, а као до тада непознат културни феномен, пратили су их занимљиви наводи о широким рововима и механичком прилагођавању простора које је требало да локацију прилагоди за настањивање у мочварној и баровитој Мачви (Трбуховић и Васиљевић 1975; Трбуховић и Васиљевић 1983). Обилазак локација је потврдио назначене описе, односно постојање локалитета, широких јарака и материјалне културе из неолитског и енеолитског доба, али је евиденција била веома разноврсна у погледу квалитета прикупљених података (Трипковић et al. 2013). Из тог разлога се на основу теренских запажања могло говорити једино о изгледу и очуваности налазишта, али не и о начину настанка, интензитету заузећа и распрострањености археолошких остатака. Геоархеолошка бушења дизајнирана су да унапреде наша сазнања о локалитетима типа обровац, нудећи нове информације у погледу очуваности локалитета, начину настанка, културној стратиграфији и распрострањености археолошких остатака. На основу тога реконструисан је оригинални изглед налазишта као локације окружене јарком и бедемом са палисадом, а новија разматрања овог проблема указују да се то могло односити на ограничен број локалитета. Судећи према резултатима геоархеолошких бушења и ископавања ограниченог обима, коришћење простора је било различитог интензитета, од кратко заузете локације са могуће засебном наменом, до локације која је периодично настањивана и обнављана, или је била настањена током дужег периода. Корисници тих дуготрајнијих локалитета највероватније су одређен спектар активности обављали изван зоне оивичене јарком, али то такође није правило, па је у будућности важно размотрити разлоге те разноврсности у коришћењу простора.

БИБЛИОГРАФИЈА

Borić, D. and al. 2018. Enclosing the Neolithic World: A Vinča Culture Enclosed and Fortified Settlement in the Balkans. *Current Anthropology* 59 (3): 336–346.

Vasiljević, M. 1972 Ratkovača u Lugu, Dublje, SO Bogatić – praistorijsko naselje. *Arheološki pregled* 14, 166.

Veselinović, G., Tripković, B., Antić, N., Šajnović, A., Kašanin-Grubin, M., Tosti, T. and Penezić, K. 2022. Reconstruction of paleoenvironment and ancient human activities

at Obrovac-type settlements (Serbia) using a geochemical approach. *Quaternary International* 610: 122–132. https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.001

Вуковић, Ј. и Трипковић, Б. 2023. Третмани површина посуда после печења у раном енеолиту: пример с локалитета Шанац–Изба код Липолиста (западна Србија). *Зборник Народног музеја Србије* 26-1, 93–106.

Vuković, J. and Tripković, B. 2024. Mixed pottery traditions in the 5th millennium western Serbia: Insights from the site of Šanac-Izba near Lipolist, in *Pots as media: Decoration, technology and message transmission*, eds. V. Bikić and J. Vuković, 153–168. Belgrade: Institute of Archaeology and Faculty of Philosophy.

Jevtić, M. and Cerović, M. 2022. Circular enclosure from the Early Copper Age in North-Western Serbia. Site of Šančina in Desić, near Šabac (excavations 2017–2019). *Старинар* (н. с.) 2: 9–44.

Јевтић, М. 2024. Загонетни свет праисторијских обровaца у северозападној Србији: кратка историја истраживања. *Гласник Српског археолошког друштва* 40: 7–44.

Literski, N., Nebelsick, L. D. 2012. Katalog der Kreisgrabenanalgen und vertwandten Tell der ersten Hälfte des 5. Jt. v. Chr, in Mittel- und Südosteuropa, in *Neolithische Kreisgrabenanlagen in Europa- Neolithic Circular Enclosures in Europe*, hrsg. F. Bertemes und H. Meller, 433–532. Halle: Tagungen des Landesmuzeums für Vorgeschichte.

Marković, N. 2022. Pondering Pottery – Elemental Characterization of Early Eneolithic Pottery from Šabac-Izba near Lipolist. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici* 52 (3), 221–236.

Milanović, D., Antonijević, M. and Živanović, S. 2023. The transition from the Late Neolithic to the Early Eneolithic in northwestern Serbia: Reconsideration and suggestion for future work. *Studia Praehistorica* 17, 35–102.

Стојић, М. и Церовић, М. 2011. *Шабац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу*. Београд: Археолошки институт; Шабац: Народни Музеј.

Trbuhović, V. i Vasiljević M. 1973. Rekognosciranja u Podrinju. Šanac u Dublju, SO Bogatić – neolitsko naselje. *Arheološki pregled* 15, 133.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1975. Обровци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији. *Старинар* (н. с.) 24–25: 157–62.

Трбуховић, В. и Васиљевић, М. 1983. *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*. Шабац: Народни музеј.

Трипковић, Б. 2013. *Домаћинство и заједница. Кућне и насеобинске историје у касном неолиту централног Балкана*. Београд: Филозофски факултет.

Трипковић, Б. 2017. Значење и вредност археолошког наслеђа: пример из Мачве, у *Културно добро данас – вредност и значење*, ур. Н. Живковић, 60–72. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Tripković, B. 2017. Nastanak lokaliteta tipa „Obrovac": Stratigrafsko vrednovanje stare hipoteze. *Arhaika* 5, 65–78.

Трипковић, Б. 2020. *Велики свет и мали светови: структура и значење археолошких пракси у Србији*. Београд: Филозофски факултет.

Трипковић, Б., Церовић, М. и Булић, Д. 2013. Културно наслеђе северозападне Србије: локалитети типа 'Обровац', четрдесет година касније, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, 45–56. Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

Tripković, B. and Penezić, K. 2017. On-site and off-site in western Serbia. *Quaternary International* 429: 35–44. DOI: 10.1016/j.quaint.2015.12.004

Трипковић, Б., Церовић, М., Филиповић, Д., Трипковић, А. и Живаљевић, И. 2017. Шанац–Изба код Липолиста, локалитет типа Обровац: стратиграфија и релативна хронологија. *Гласник Српског археолошког друштва* 33: 47–72.

Tripković, B., Šošić-Klindžić, R. Kalafatić, H., Šiljeg, B., Hršak, T., Miloglav, I. and Vuković, J. 2019. Circles in the rye, mounds in the wood: an archaeological story of the enclosed sites in the Northern Balkans, Paper presented at the International Conference *Prehistoric Communities along the Danube*, November, 28–30, in Osijek, Hrvatska.

Трипковић, Б., Церовић, М., Пенезић, К., Трипковић, А., Живаљевић, И., Филиповић, Д., Шошић Клинџић, Р. и Вуковић, Ј. 2024. Обровчине у Ратковача–Лугу код Дубља (Богатић), локалитет типа обровац – стратиграфија, хронологија и окружење. *Гласник Српског археолошког друштва* 40: 45–68.

Chapman, J. 1981. *The Vinča Culture of Southeast Europe*. BAR International Series 117: Oxford: Archaeopress.

Šošić-Klindžić, R. i Tripković, B. 2018. Okresani kameni artefakti sa ranoeneolitskog lokaliteta Šanac–Izba (Lipolist, zapadna Srbija). *Arhaika* 6, 1–26.

Šošić Klindžić, R., Šiljeg, B. and Kalafatić, H. 2024. Multiscale and Multitemporal Remote Sensing for Neolithic Settlement Detection and Protection – The Case of Gorjani, Croatia. *Remote Sensing* 16(5), 736 https://doi.org/10.3390/rs16050736

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Boban Tripković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Kristina Penezić
BioSense Institute, University of Novi Sad

ARCHAEOLOGICAL REMAINS AND SPACE AT THE OBROVAC-TYPE OF SITES: A VIEW FROM GEOARCHAEOLOGICAL CORES

Keywords: *Western Serbia, Early Copper Age, 5th millenium, Obrovac-type of sites, circular enclosures and fortified places, geoarchaeological cores*

Sites of the Obrovac type are circular enclosures, mostly located in today's western Serbia. They were discovered and researched more than half a century ago, due to the unusual, decades-long persistence and dedication of Milivoj Vasiljević, curator of the Šabac National Museum, whose archaeological activities marked the second half of the 20th century in western Serbia, and among other things, led to the basic systematisation and interpretations of this group of specific prehistoric sites. Since 2010, many activities have been undertaken with the aim of researching and gaining a better understanding of cultural practices in sites of the Obrovac type, which allowed for the verification of earlier conclusions, but also the making of new ones. This opens up a whole range of new research questions related to the establishment, duration and abandonment of small circular sites, to the cultural physiognomy of the area of western Serbia in the period after the Vinča culture, to social practices associated with the construction and use of enclosed areas, to their meaning and use in modern societies.

This paper presents the results obtained by geoarchaeological coring at eight sites, which make up about 15% of registered sites. While more specific research questions related to palaeotopography, environment, and site enclosure were the subject of earlier geoarchaeological studies, a more precise analysis of the cultural stratigraphy, distribution of material remains, and a framework for understanding cultural dynamics at the site was lacking. The aim of this paper is to observe the archaeological site as a changing physical and cultural space. The sites were sampled so as to be of different visibility, which was determined on the basis of their preservation level in the initial research phase. By coring, in addition to the zone of the site with material remains, the off-site area was also examined, whereby the number of cores may differ depending on the preservation level of the site and more specific observations on the ground. On this basis,

the original appearance of the site as an inhabited location surrounded by a wide ditch and a rampart was reconstructed. The sites, however, probably varied in function and intensity of occupation, from sites built for a specific function (small rondels) to sites that were periodically inhabited and rebuilt or inhabited for a longer period (small circular settlements).

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.3

НА ТРАГУ ПРОИЗВОДЊЕ ПИТОСА. ЛАТЕНСКА КЕРАМИЧАРСКА ПЕЋ СА ЛОКАЛИТЕТА АЏИНЕ ЊИВЕ – БРАЈКОВО

Марија Љуштина
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-6740-8022
Магдалена Селаковић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Драган Милановић
Археолошки институт, Београд
ORCID https://orcid.org/0000-0002-5589-9127

e-mail: mljustin@f.bg.ac.rs
Оригинални научни рад
Примљено: 2. 4. 2025.
УДК: 903.02”638.3”(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Апстракт: *Заштитна археолошка истраживања локалитета Аџине њиве – Брајково у селу Кленак, у општини Рума, спроведена су током 2021. и 2022. године на траси будућег ауто-пута Рума–Шабац–Лозница. Током радова је, у оквиру латенског насеља, истражена добро очувана керамичарска пећ. Она припада типу вертикалних пећи са дводелним ложиштем, укопаним у лесну подлогу и прегрђеним средишњим потпорним зидом на два једнака сегмента, а посебно се истиче својом масивношћу. Пречник решетке износи 213 цм. Јама из које се приступало пећи налазила се непосредно испред ложишта. Затечена је испуњена остацима горења и лепа, и великом количином уломака познолатенске керамике. Након престанка рада пећи, искоришћена је за одбацивање керамичких производа. Керамички фрагменти из простора за печење били су изложени секундарном печењу, на основу чега је закључено да је реч о секундарно депонованим уломцима. Резултати типолошке анализе керамичког материјала из простора за печење указују на издвајање посуда великих димензија – биконичних питоса, чија је производња у оваквој пећи била могућа управо захваљујући њеним великим димензијама. Осим тога, материјал из Кленка може директно или индиректно да буде потврда различитих секвенци у оперативном ланцу производње керамике.*

Кључне речи: *Аџине њиве – Брајково, млађе гвоздено доба, керамичарска пећ, питоси, производња керамике, Chaîne opératoire*

Увод

Заштитна археолошка истраживања локалитета Аџине њиве – Брајково у селу Кленак, у општини Рума, спровео је Археолошки институт у

Сл. 1. Мапа Карпатског басена са позицијом локалитета Аџине њиве – Брајково у Кленку

Fig. 1. Map of the Carpathian Basin with the position of the site of Adžine Njive – Brajkovo in Klenak

Београду[1] током 2021. и 2022. године, на траси будућег ауто-пута Рума–Шабац–Лозница. Радовима су претходила геофизичка истраживања.

Локалитет је смештен на левој обали реке Саве (сл. 1) и подељен је у три сектора, при чему сектор 3 обухвата простор речне терасе на којем је раније евидентирано насеље типа тел. Латенска керамичарска пећ откривена је у јесен 2021. године у сектору 3, током машинског пресецања каснонеолитског рова, ближе његовој јужној ивици. Тада су приликом рада багера у мањој мери оштећени горњи део пећи и северозападни део приступне јаме.

Иако чини само једну грађевинску целину у свеукупном насеобинском контексту, пећ је привукла пажњу истраживача својим конструктивним елементима и покретним материјалом који је пронађен у њеној испуни. Истраживања изнета у овом раду спроведена су са циљем препознава-

[1] Археолошким истраживањима руководили су др Драган Милановић и др Мирослав Кочић, а финансирали су га Азвирт Србија и Коридори Србије.

Сл. 2. Керамичарска пећ са приступном јамом – ортофотографија
Fig. 2. Pottery kiln with access pit – orthophoto

ња различитих фаза производње грнчарије, за коју је претпостављено да је била у употреби у латенском насељу на Аџиним њивама.

Керамичарска пећ

Добро очувана керамичарска пећ (сл. 2) припада типу вертикалних пећи са дводелним ложиштем (уп. Paralovo 2023), укопаним у лесну подлогу и преграђеним средишњим потпорним зидом (дебљине 8–10 цм) на два једнака сегмента. Ложило се кроз двострука издужена уста, односно надсвођени тунел постављен на северној страни пећи (ширина отвора 45–59 цм, висина отвора 30–39 цм, од тога димензије западног отвора: ширина 45 цм, висина 30 цм, источног отвора: ширина 59 цм, висина 39 цм), чији су канали затечени испуњени тамносмеђом растреситом земљом са прослојцима пепела и гарежи. Подница ложишта крушколике форме налазила се на приближно истом нивоу на којем и под приступне јаме, изузев дела уз сам отвор, на којем је улегнута. На дуготрајнију употребу пећи може указивати чињеница да су и подница и зидови преграђеног ложишта интензивно запечени.

Изнад двојног укопаног ложишта смештена је масивна кружна решетка (R: 213 цм) са неправилно распоређеним, укошеним кружним перфорацијама (R: 4–4,5 цм), које се од дна ка врху благо сужавају. Ослањала се на преградни зид и оквир пећи (лежиште), који иде око читавог њеног обима. Моделована је од глине, а са горње стране установљено је постојање према-

Сл. 3. Керамичарска пећ – подужни пресек: 1 – приступна јама; у секундарној употреби депонија; 2 – уста/тунел/канал ложишта; 3 – преградни зид дводелног канала ложишта; 4 – комора ложишта / доња комора пећи; 5 – решетка у простору за печење / горњој комори пећи; 6 – зид простора за печење / горње коморе пећи; 7 – оквир пећи

Fig. 3. Pottery kiln – longitudinal cross-section: 1 – stokers pit; in secondary use, a waste pit; 2 – stoking channel/firebox/mouth; 3 – retaining wall of the stoking channel; 4 – combustion chamber / lower chamber of the kiln; 5 – flue plate of the firing chamber / upper chamber; 6 – wall of the firing chamber; 7 – kiln frame

за. У средишњем делу њена дебљина износи 22–24 цм, док је ближе оквиру пећи дебљина нешто већа, 28–29 цм. Пресецањем решетке по подужној оси пећи омогућено је прецизније сагледавање појединих конструктивних елемената (сл. 3). Са њене доње стране констатовани су отисци дрвене арматуре на коју је решетка постављана. На унутрашњим зидовима ложишта није евидентирано постојање лежишта подупирача на која се могла ослањати супструкција. Под одређеним углом, дрвене гредице су се могле пружати преко потпорног зида, са којим су формирале носач решетке (уп. Веселиновић 1957, 29). Код латенских керамичарских пећи перфорације на решетки су се понекад затварале глиненим чеповима, како би се контролисао интензитет печења. То је потврђено налазима чепова купастог облика, којима су затварани отвори решетке керамичарске пећи истражене у сонди VIII на Гомолави (Веселиновић 1957, 30). На решетки пећи из Кленка пронађен је *in*

situ један чеп, којим је била запушена кружна перфорација (сл. 11). Са истом сврхом, накнадно је проширено неколико отвора у рубним зонама решетке.

Посуде припремљене за печење постављане су на решетку, односно у простор за печење цилиндричног облика, дефинисан запеченим зидовима, који су били укопани у каснонеолитски културни слој. Зидови су се очували у висини 50–65 цм изнад нивоа поднице решетке, тако да не можемо поуздано утврдити да ли су били недовршени или су се завршавали куполом. Код ових грађевинских структура најчешће су једини показатељи постојања куполе комади запечене глине или лепа, у којима су понекад видљиви и остаци прућа од којих је грађен костур (Веселиновић 1957, 28; Dimitrijević 1971, 578; Šimić-Kanaet 1996, 156). Купола је могла бити трајна или привремена. Привремена купола се уклањала након завршетка сваког печења. Овакво решење повлачи негативне споредне ефекте, као што су нижа топлотна ефикасност, губитак топлоте и повећан ризик од пуцања. Насупрот томе, трајна, стабилна купола обезбеђује већу изолацију, спречавајући расипање топлоте (Paralovo 2023, 101–102). Уколико је простор за печење био затворен куполом, она се само једним својим делом налазила изнад површине тла. Не треба сасвим искључити ни могућност постојања цилиндричних пећи са привременим покривачем од траве (бусења), што се у експерименталним истраживањима показало као адекватан начин задржавања топлоте (Kreiter 2008, 134).

Јама из које се приступало пећи налазила се непосредно испред ложишта, са њене северне стране. Овалне је основе (димензија 2,45 х 1,85 м, дубине 1,30 м), са прилазном каскадом уз североисточни зид. Затечена је испуњена остацима горења и лепа, нарочито интензивним на дну испред отвора ложишта, као и великом количином уломака керамике из латенског периода. Након престанка рада пећи, искоришћена је за одбацивање керамичких производа.

У периоду Lt B конструишу се по први пут лончарске пећи чији је ослонац решетке истовремено делио ложиште и надсвођени канал у две коморе, док се током фазе Lt C поред кружних појављују и пећи крушколике основе (Zeiler 2009, 269–270; Mangel and Thér 2018, 199). Према формалним и функционалним карактеристикама, пећ из Кленка припадала би типу који Е. Паралово (Paralovo 2023, 113) издваја на основу постојања дужег канала за ложење, коморе за печење која је делимично изграђена испод нивоа тла, већих димензија и система у којем су керамичке посуде приликом печења наслагане једне на друге, а А. Сотђа (Sotgia 2019, 301) означава као тип 3.2, са две јаме (једном из које се ложи и другом која је доња комора ложи-

шта) и вертикалном структуром. Територијално најближе аналогије налазу из Кленка потичу са насеобинског локалитета Гомолава у Хртковцима, у чијим су оквирима издвојене посебне производне зоне испуњене бројним лончарским пећима и депонијама керамике, од којих се поједине пећи издвајају по својим изразитим димензијама (Јовановић 1965, 129; Јовановић 1979, 10). Свих 15 структура истражених на Гомолави припадају дводелним цилиндричним пећима, а код појединих су се очували и надсвођени канали (Јовановић 1971, 127; Brukner 1974, 24; Jovanović B. i Jovanović M. 1988, 39–40). Постојање тунеластог додатка може се претпоставити и за структуру бр. 557 истражену на локалитету Стари Виногради у Чуругу, с обзиром на то да се потпорни зид настављао у делу испред решетке (Trifunović 2008, 110). Ипак, без обзира на структуралне сличности, ове керамичарске пећи показују извесну варијабилност у погледу димензија, што може указивати на разлике у производним капацитетима. Поред неколико примера конструкција већих размера из Гомолаве, и пећи са локалитета у Селенчи у северозападној Бачкој (плоча са решетком имала је димензије 1,70 x 1,90 м) (Popović 2000, 94), лончарска пећ из Кленка истиче се својом масивношћу. Њено релативно хронолошко опредељење у каснолатенски период потврђује карактеристични керамички репертоар.

Керамички материјал

У простору за печење посуда и на решетки пећи, пронађена су укупно 1684 керамичка уломка (табела 1). Спроведена је типолошка анализа, за коју је коришћен систем типова дефинисаних на основу комбиновања формалних и потенцијалних функционалних критеријума (према Tankó 2010). Метричка анализа података примењена је у ограниченој мери, с акцентом на биконичним питосима великих димензија. Идентификовани су следећи типови: зделе, пехари, лонци, амфоре и питоси. Зделе су посуде код којих вредност висине није већа од највећег пречника, нити мања од трећине вредности највећег пречника. Према процентуалној заступљености обода, у керамичком асемблажу зделе су преовлађујуће (51,02%), од којих чак преко 90% припада биконичним зделама „S”-профилације. Веома ретко се срећу полулоптасте зделе, а изузетно и зделе биконичног облика. Поред сервирања и конзумације хране и/или течности, могле су имати функцију краткорочног складиштења. Занимљиво је поменути да је, с обзиром на велики степен фрагментованости анализираног материјала из зоне пећи са Аџиних њива, реконструисана управо само једна биконична зделa „S”-профилације, прстенастог дна, израђена на брзом витлу.

Простор за печење/Firing area	Број фрагмената/ Number of fragments	%	Маса/Mass (kg)	%
Укупан број фрагмената керамике/Total number of ceramic fragments	1684	100	104,08	100
Фрагменти биконичних питоса великих димензија/ Fragments of large biconical pithoi	543	32,24	59,48	57,15

Табела 1. Заступљеност фрагмената биконичних питоса великих димензија у односу на укупан број керамичких уломака

Table 1. Share of large biconical *pithoi* fragments in relation to the total number of ceramic sherds

Пехари су затвореније форме, сложене профилације, дефинисане превасходно на основу присуства дршки, намењене сервирању и конзумацији течности. Евидентирани су ретки примерци пехара цилиндричног врата и биконичног трбуха, са тракастим дршкама, које су се очувале само у фрагментима. Приметан удео асемблажа чине амфоре, односно посуде затвореније форме и сложене профилације, намењене складиштењу хране и/или пића. Међу овим облицима најбројније су биконичне амфоре већих димензија, профилисаних обода са пластично наглашеним хоризонталним ребром на рамену. Питоси отвореније форме, са хоризонтално профилисаним ободима су знатно ређе заступљени.

Када је у питању начин израде, посуде које су израђене на брзом витлу рађене су од фино пречишћене глине са додатком песка, углачаних или исполираних површина. Најчешће су сиве или тамносиве, али и тамноцрвене, окер и светлосмеђе боје. Орнаментисање је евидентирано на малом броју керамичких уломака. Техником глачања декорисане су зделе, пехари и амфоре, изведбом једноставних глачаних линија, ретко и на унутрашњим површинама посуда. Једна амфора је, поред пластичног ребра на врату, декорисана сноповима глачаних лучних линија унутар хоризонталне траке оивичене ребром на рамену. Урезивање плитких хоризонталних уреза је из-

Сл. 4. Фрагмент обода биконичног питоса са жлебом на горњој површини
Fig. 4. Fragment of the rim of a biconical *pithos* with a groove on the upper surface

узетно, док је неколико фрагмената трбуха, који могу припадати амфорама и зделама, украшено сликањем наизменичних белих и тамноцрвених хоризонталних трака.

Међу керамичким облицима израђеним на спором витлу упадљиво се издвајају биконични питоси хоризонтално профилисаних обода са жлебом на горњој површини (сл. 4). Припадају групи посуда великих димензија, отворених форми и дебелих зидова, намењених дугорочном складиштењу намирница. Разлике су уочљиве и у саставу глине од које су израђивани, у коју су додаване велике количине песка и каменчића. На врату су декорисани ширим хоризонталним жлебом. На седам уломака трбуха ових посуда очувале су се хоризонталне дршке, које су ручно моделоване и накнадно налепљене на тело посуде. Приликом макроскопског посматрања на појединим примерцима дршки, евидентирани су утисци изведени прстом. Овим питосима припада чак 543 фрагмента (32,39%), од којих није било могуће реконструисати ниједан профил, делом због великог степена фрагментованости, као и услед вишеетапног печења којем су били изложени.

Сви керамички фрагменти из простора за печење били су изложени секундарном печењу у одређеној мери, на основу чега се закључује да је реч о секундарно депонованим уломцима. За разлику од остатка асемблажа, уломци биконичних питоса великих димензија секундарно су горели у знатној мери. Спајањем фрагмената њихових обода, установљено је да су у

Сл. 5. Реконструисани ободи питоса из простора за печење
Fig. 5. Reconstructed rims of *pithoi* from the firing area

простору за печење одбачени делови четири питоса (сл. 5). Међу њима је пронађен свега један фрагмент дна који припада овим посудама, што упућује на закључак да су у тренутку одбацивања ове посуде биле оштећене.

Значајан удео асемблажа чине ситуласти лонци са хоризонталним жлебом испод задебљаног обода, који су прављени без употребе витла или на витлу. У већини случајева израђени су од глине са примесама графита, у коју су ретко додавани лискун и, изузетно, дробљене шкољке, што је примећено на сасвим малом броју уломака. Украшени су тзв. чешљастом орнаментиком, која се састоји од водоравних, лучних или косих уреза, каткад у комбинацији са мотивом валовнице или формирајући мотив мреже.[2] Код једног ситуластог лонца је, уз уобичајену чешљасту декорацију, испод хоризонталног жлеба изведен орнамент који се састоји од низа паралелних косих линија, формираних убодима. Поред ситуластих лонаца, идентификовани су уломци лонца равног обода и заобљеног тела, декорисаног пластичном

[2] Одређен број трбуха украшен чешљастом орнаментиком могао би припадати питосу какав је пронађен у приступној јами (сл. 12), што се услед високе фрагментованости материјала, секундарног горења и оштећења површина није могло поуздано одредити.

траком на најширем делу трбуха, испуњеном косим урезима. Израђен је од глине са доста примеса лискуна и може се везати за халштатске традиције (Dizdar 2001, 79–80). Међу керамиком рађеном без употребе витла пронађен је и уломак обода коничне посуде, декорисан дубоким косим урезима у низу на унутрашњој површини. Као посебна група издвојени су малобројни лонци профилисаних обода, који су израђивани на витлу од глине са примесама дробљених шкољки, површина светлобраон и сиве боје.

Оперативни ланац за производњу керамике на локалитету Аџине њиве – Брајково

Оперативни ланац (*chaîne opératoire*) – ансамбл различитих али комплементарних приступа у студијама технологије – примарно је осмишљен како би свакој технолошкој студији дао сврху. Као последица тога, више различитих становишта може бити спојено у потрази за разумевањем технологија из прошлости. Примера ради, један истраживач може проучавати физичка својства неког материјала, док се други може бавити друштвеном вредношћу неког артефакта или поступка у вези са њим, али се њихови закључци усмеравају ка разумевању технолошког система, његових чинилаца и функционисања читавог друштва (уп. Martinón-Torres 2002, 38). У студијама керамике, приступ оперативног ланца користи се за реконструкцију мултискаларне мреже која повезује различите кораке у производним процесима (студије порекла које повезују изворе глине/примеса/пигмената и посуда), произвођаче (повезујући оне који обезбеђују и припремају глину/примесе/пигменте и оне који производе посуде [уколико су у питању различите особе], оне који су одговорни за једну фазу производног процеса и оне који су одговорни за другу [опет уколико то није иста особа], и/или оне који користе исте производне технике), произвођаче и дистрибутере, произвођаче и кориснике (повезивање произвођача и корисника), и кориснике међусобно (повезујући оне који користе исту врсту посуда) (Roux 2020, 16 са литературом). Идентификовање процеса производње није једноставан задатак, с обзиром на то да сваки захват производи трагове који могу избрисати, негирати претходне карактеристике. Додатно отежава чињеница да исти карактеристични трагови који се препознају на површини могу бити добијени различитим техникама, али такође иста техника може произвести различите трагове (Roux 2016, 107).

Свака фаза производње керамике у оперативном ланцу развија се под утицајем великог броја различитих социокултурних чинилаца. Дефинисање различитих фаза производње грнчарије несумњиво сложеног техноло-

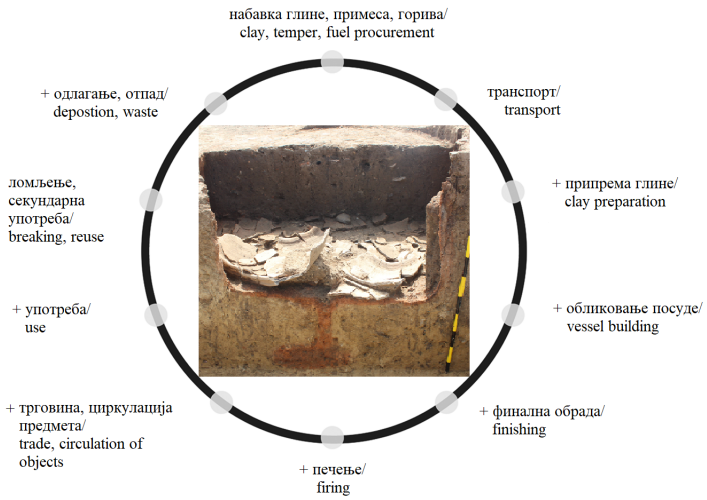

Сл. 6. *Chaîne opératoire* – фазе производње керамике у оперативном ланцу на локалитету Аџине њиве – Брајково

Fig. 6. *Chaîne opératoire* – stages of ceramic production in the operational chain at the site of Adžine Njive – Brajkovo

шког процеса препознатих на локалитету Аџине њиве – Брајково (сл. 6) био је један од главних циљева овог рада.

У процесу израде керамике најважнија сировина јесте глина, али се користе и други материјали (примесе које се додају у грнчарску смесу, пигменти, гориво, вода). Глина се никада не набавља насумично, већ се извори глине бирају селективно (Vuković 2017, 92). Набавка глине зависи од различитих фактора, у првом реду од геолошких карактеристика околине, као и од удаљености глиништа и начина транспорта. Остали фактори који могу да утичу на набавку сировине могу бити повезани са контролом сировине, ограниченим приступом, идеолошким и традицијским уверењима, организацијом насеља, социјалним статусом грнчара (Miller 2007, 109). О набавци глине, примеса, горива за грнчарску пећ на Аџиним њивама није било могуће закључити ништа конкретно, с обзиром на то да у околини локалитета није потврђено постојање глиништа које је могло бити експлоатисано у касној праисторији. Сходно томе, не може се говорити ни о индикаторима транспорта поменутих сировина до грнчарске радионице. По правилу се и као гориво користе доступне локалне сировине. Дрво је најповољније за високе температуре преко 1100°C, док се за ниже температуре најчешће као гориво користи пољопривредни отпад (балега и слама). Предност отпадног

Сл. 7. 1–3. Примесе песка и каменчића у глини коришћеној за израду питоса

Fig. 7. 1–3. Admixtures of sand and pebbles in the clay used to make *pithoi*

горива (енг. *waste fuel*) јесте та што оно не може бити исцрпљено, као што је случај са дрветом. Избор горива зависи од грнчарске смесе као и од врсте посуде (Rye 1981, 104).

Претпостављено је да је припрема глине вршена у непосредној близини места печења, аналогно другим локалитетима на којима су потврђени грнчарски радионички центри (уп. Трифуновић 2008; Ljuština and Spasić 2014). Такву претпоставку поткрепљује налаз комада кварца, откривеног у приступној јами пећи. Додатну потврду пружа етноархеолошка литература (Ђорђевић 2009, 487–494). На основу макроскопске анализе финалних производа, може се закључити да су у глину додаване примесе: песак, каменчићи, графит, дробљена шкољка и лискун. У припреми се издваја глина за биконичне питосе, великих димензија и хоризонтално профилисаних обода са жлебом на горњој површини, којој су додаване велике количине песка и каменчића (сл. 7/1–3). У случају једног питоса, поред песка и каменчића, евидентирано је присуство уситњених шкољки (сл. 8). Ове опсервације у складу су са подацима из етноархеолошке литературе: питоси су израђивани од сировинске масе разнородне фактуре, која се креће од ситнозрне до крупнозрне, а коју су чиниле глина и примесе које су јој додаване (песак, уситњен камен, плева итд.) (Ђорђевић 2009, 487).

О обликовању посуда такође се може закључивати искључиво на основу финалних производа. Посуде које су могле бити печене у анализираној пећи рађене су на витлу или без употребе витла. Велики питоси рађени су на спором, ручном витлу, на шта посредно указују примесе у глини (каменчићи и песак). Етноархеолошка литература сведочи да су питоси у праисторији могли бити грађени на више начина: без витла, на ручном грнчарском витлу, спајањем делова претходно направљених на ножном витлу

Сл. 8. Примесе шкољки и песка у глини коришћеној за израду питоса
Fig. 8. Admixtures of shells and sand in the clay used to make *pithoi*

или комбинацијом техника градње од кобасица и вртења на ножном витлу, али увек дебелих зидова, с обзиром на то да се очекивало да ће посуда током израде, печења и употребе издржати велика оптерећења, што због сопствене тежине, што због тежине садржаја (Ђорђевић 2009, 487 са литературом). Фрагменти питоса са Аџиних њива носе сведочанство израде у етапама (уп. Вуковић 2013, 73), када се пре обликовања на спором витлу (сл. 9/3), користи „техника кобасица" (енг. *coil building*) (сл. 9/1, 2). Прво се формирају „кобасице" (*coils*), ваљањем глине по равној хоризонталној површини или вертикално између дланова, да би се затим „кобасице" слагале на претходно формирано дно. Овај начин грађења посуде ствара грубу и неравну површину на којој су видљива удубљења тамо где се „кобасице" спајају (Rye 1981: 67; Vuković 2017, 97–98). У случају питоса са Аџиних њива, видљиво је да прелом није компактан (сл. 9/1), на основу чега се може закључити да „кобасице" нису биле чврсто спојене.

Сл. 9. Идентификовање техника израде биконичних питоса:
1) и 2) техника „кобасица”; 3) споро витло

Fig. 9. Identifying techniques for making biconical *pithoi*:
1) and 2) coil building; 3) slow wheel

Финална обрада површине у одређеном броју случајева укључивала је украшавање глачањем, урезивањем и убадањем, сликањем, пластичним додацима (сл. 10). Када су у питању велики питоси, ако се узме у обзир њихова основна складишна функција, очекивало би се да није посвећивано превише пажње обради спољне површине и да није било потребе за украшавањем. У праисторији то јесте био чест случај, иако су забележени и примери пажљиве обраде спољне површи и украшавање урезима, апликацијама, чак и бојењем и сликањем (уп. Ђорђевић 2009). У случају питоса са локалитета Аџине њиве–Брајково, на питосима је констатовано украшавање метличастим орнаментом, урезивањем и жлебљењем (сл. 10/1, 2). Уколико се аплицираним дршкама на питосима може приписати и декоративна функција, у групу декоративних техника додаје се и аплицирање (сл. 10/3, 4). Поменуте технике су, уз декоративну, имале и важну функцију у руковању посудама. Нажалост, алатке или друга директна сведочанства о активностима украшавања посуда нису уочени.

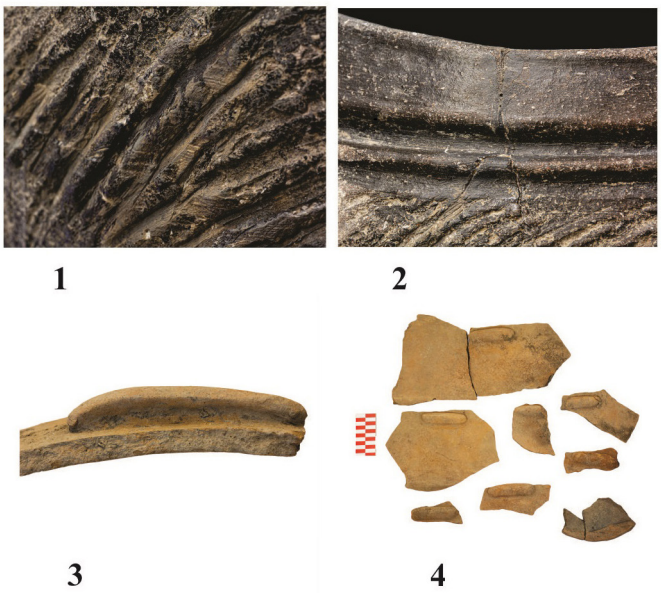

Сл. 10. Технике украшавања питоса: 1) урезивање; 2) жлебљење; 3) и 4) аплицирање
Fig. 10. Techniques for decorating *pithoi*: 1) incisions; 2) grooves; 3) and 4) appliqués

Директно пиро-технолошко сведочанство, тј. потврду печења керамике представља пећ са траговима употребе, од којих се на првом месту могу поменути разграђена калота и присуство чепова (сл. 11) којима се регулишу доток ваздуха и температура печења. Предност пећи у односу на печење на отвореном и печење у јамама управо је у томе што се задржава температура и спречава продирање хладног ваздуха. Избор облика пећи традиционално је довођен у везу са врстом производње, али многи примери доказују да то није морао да буде случај. Облик може проистећи из примене конкретне грађевинске технике, пошто пећ треба да обезбеди одређени степен изолације, а може бити и одговор на одређено гориво. Ложиште пећи одвојено је од простора за печење, а додавањем димњака и решеткастих преграда побољшава се одвод дима из простора за печење и постиже се потпуна оксидациона или редукциона атмосфера (Rye 1981, 98; Paralovo 2023, 111). Иако је велики део анализиране керамике био секундарно изложен високим температурама, на основу остатака посуда које нису секундарно гореле закључено је да су биле печене углавном у оксидационим условима. На дуготрајнију употребу пећи може да укаже то што су подница и зидови преграђеног ложишта интензивно запечени. Димензије пећи указују на испуњен минимални услов за производњу питоса великих димензија. Ет-

Сл. 11. Чеп за затварање кружних перфорација на решетки керамичарске пећи из Кленка

Fig. 11. Plug for closing circular perforations on the flue plate of the kiln from Klenak

ноарехолошки експеримент у којем је успешно испечена посуда по димензијама аналогна латенским питосима, запремине од преко 300 l (Ђорђевић 2009), упућује на дуготрајност процеса печења. Печење је трајало око шест сати, а обављено је у пећи која је постепено загревана, како би се на нижим температурама извукли из посуде последњи трагови влаге која би потенцијално довела до пуцања приликом печења (Ђорђевић 2009, 500).

Готови питоси трговином завршавају на различитим местима у насељу на Аџиним њивама, а могуће и у другим насељима, на шта указује морфолошка сличност са керамиком из других археолошких контекста (уп. Sladić 1986). Ово је посредно сведочанство о трговини/циркулацији финалних керамичких производа радионице чију пећ анализирамо. О дуготрајности употребе бар неких од тих производа, а самим тим и о њиховој вредности, сведоче потврде крпљења оштећених питоса, потврђених рупицама на трбуху (сл. 12/1–3), а могуће и присуством кородиране гвоздене кламфе са лучно савијеним крајевима (сл. 13) у депонији пећи. О ломљењу посуда говори висока фрагментованост налаза, али нема директних индиција о секундарној употреби керамичких производа. Финалну фазу у оперативном ланцу – претварање керамике у отпадни материјал и његово одлагање – илу-

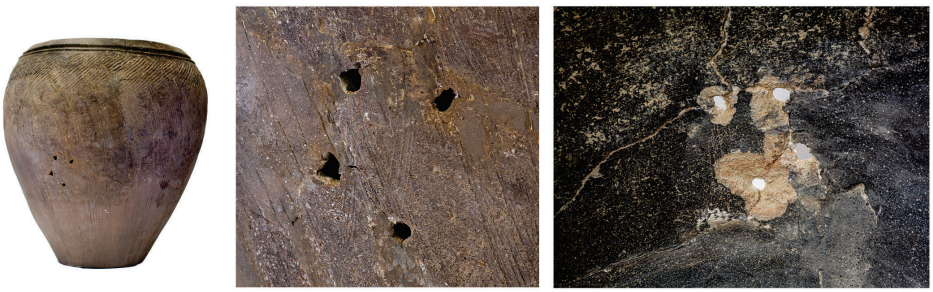

1 2 3

Сл. 12. Конзервирани питос (1) из депоније керамичарске пећи, са перфорацијама насталим услед поправки посуде – 2) перфорације споља; 3) перфорације унутра

Fig. 12. *Pithos* (1) from the kiln's waste pit after conservation, with perforations resulting from repairs to the vessel – 2) perforations on the outside; 3) perforations on the inside

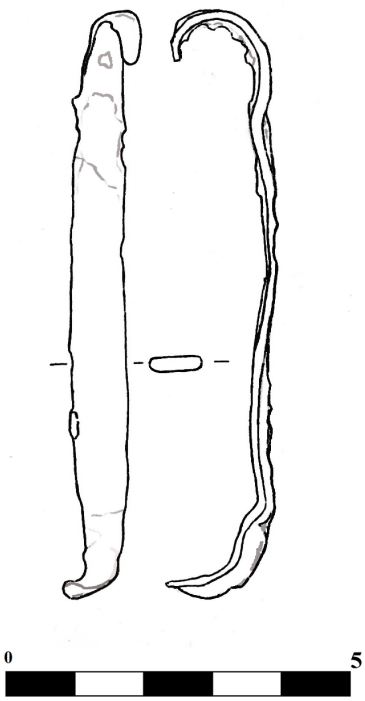

Сл. 13. Гвоздена кламфа из депоније пећи

Fig. 13. Iron clamp from the kiln's waste pit

струју како сама пећ, тако и јама из које се приступало пећи, које су након престанка рада пећи искоришћене за одбацивање керамике и другог отпада. Стиче се утисак да су питоси великих димензија окончали свој пут управо на месту на којем су настали. Ово запажање у складу је са концептом „структурираног депоновања". Овакво одлагање материјала резултат је ове врсте деловања: људи су стављали одређене класе материјала на одређене локације или су држали одређене супстанце одвојено једну од друге, једноставно зато што се „тако ради". Археолошки траг ових пракси можда није тако јасан као „необичне" оставе које настају намерним одабиром и распоређивањем материјала у јами или рову, али не настаје ни насумично (Thomas 2012, 126). Могуће је да су се напуштене керамичарске пећи користиле управо за одлагање керамичког отпада (упоредити централну фотографију на сл. 6), којег је у насељу било много, иако ни одлагање друге врсте отпада није било изузето.

Закључак

С обзиром на то да је реч о изолованом налазу керамичарске пећи са депонијом керамике и да тек предстоји рад на анализи керамичког корпуса из других насеобинских контекста из латенског насеља у Кленку, за сада се не може закључивати о томе да ли је у овом насељу постојала специфична организација производне активности, или је обављана нередовна и мање интензивна керамичка продукција.

Сви познати налази керамичарских пећи из области традиционално приписаних Скордисцима припадају дводелним вертикалним структурама, стандардном типу пећи раширеном током латенског периода на простору средње и југоисточне Европе. Било да је реч о појединачним налазима или посебним производним квартовима унутар насеља, обе појаве представљају сведочанство прихватања униформног градитељског обрасца, какав је потврђен и током античког периода (Bonis 1969, 211; Jovanović B. i Jovanović M. 1988, 68, 82). Изградња оваквих објеката забележена је и на простору повезаном са пшеворском и черњаховском традицијом (Trifunović 2008, 112; Gralak 2009, 209, 229, r. 10:1), а у ограниченом обиму настављена током средњег века, што је потврђено и налазима из Србије (Рашајски 1957, 40, 43).

Налаз пећи са локалитета Аџине њиве омогућио је препознавање различитих фаза комплексног технолошког процеса производње грнчарије применом теоријско-методолошког приступа оперативног ланца (*chaîne opératoire*). Директно или индиректно посведочени су: припрема глине, обликовање и финално припремање посуда, печење, циркулација готових производа, њихова употреба и претварање у отпад након изласка из употребе. Резултати анализе керамичког асемблажа који илуструје последњу фазу у оперативном ланцу, након престанка рада пећи, када је читава зона искоришћена за одбацивање керамичког и другог отпадног материјала, указали су на депоновање великих питоса, за које је претпостављено да су могли бити произведени у проучаваној пећи. Пећ, која се издваја својим димензијама међу познатим налазима ових структура, обезбеђивала је минимум услова за печење питоса и других посуда великих димензија. Када се узме у обзир висок проценат керамичких уломака који припада овом керамичком облику, може се претпоставити да је керамичарска пећ била стандардизована управо за печење посуда великих димензија, односно биконичних питоса.

Захвалност: Рад је резултат активности на пројектима *Обрада покретног археолошког материјала са локалитета Аџине њиве – Брајково у Кленку код Шапца у 2023. години* и *Израда финалне документације и припрема илустрација за штампу са археолошких ископавања локалитета Аџине њиве – Брајково у Кленку код Шап-*

ца у 2024. години, који су заједно спровели Археолошки институт, Београд и Завичајни музеј Рума. Оба пројекта финансирало је Министарство културе Републике Србије, Археолошки институт и Завичајни музеј Рума. Аутори захваљују колегама из Завичајног музеја Рума на уступљеном материјалу и помоћи у припреми рада. Реализацију овог истраживања финансијски је подржало и Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-137/2025-03/ 200163).

БИБЛИОГРАФИЈА

Bonis, É. 1969. *Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy – Tabán in Budapest*. Archaeologia Hungarica, Series nova (47), Budapest: Akademiai Kiado.

Brukner, B. 1974. Gomolava, Hrtkovci – višeslojno nalazište. *Arheološki pregled* 16: 24–27.

Веселиновић, Р.1957. Келтске и старосрпске лончарске пећи на Гомолави код Хртковаца у Срему. *Рад војвођанских музеја* 6: 27–37.

Вуковић, Ј. 2013.Технике обликовања каснонеолитске грнчарије: питос из куће 01/06 у Винчи. *Зборник Народног музеја* XVII-1: 71–82.

Vuković, J. 2017. *Studije keramike. Teorija i metodologija u analizama grnčarije*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Gralak, T. 2009. Piec garncarski ze stanowiska 5 w Polwicy, pow. Oławski, na tle podobnych obiektów ze Śląskie. *Sprawozdania Archeologiczne* LI: 209–230.

Dizdar, M. 2001. *Kasnolatenska naselja na vinkovačkom području*. Zagreb: Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta.

Dimitrijević, D. 1971. Spätlatènezeitliche oppida in Jugoslawien. *Archeologické Rozhledy* XXIII/5: 567–583.

Ђорђевић, Б. 2009. Питоси – један од могућих начина израде (етноархеолошки експеримент). *Зборник Народног музеја* (Београд) XIX-1, археологија: 485–510.

Zeiler, M. 2009. Rekonstruktion von Töpfereien der jüngeren vorrömischen Eisenzeit (Ha D – Lt D), u: *Beiträge zur Ur – und Frühgeschichte Mitteleuropas 55. Deutchen Archäologie – Kongresses in Mannheim 2008*, eds. P. Trebsche, I. Balzer, C. Eggl, J. Fries – Knoblach, K. J. Koch and J. Wiethold, 263–280. Langenweissbach: Beier & Beran.

Јовановић, Б. 1965. Гомолава. Ископавања 1965–1966. Општа стратиграфија. *Рад војвођанских музеја* 14: 113–135.

Јовановић, Б. 1971. Насеље Скордиска на Гомолави. Ископавање 1967–1971. *Рад војвођанских музеја* 20: 95–102.

Јовановић Б. 1979. Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу. *Старинар* XXVIII–XXIX (1977–1978): 9–17.

Jovanović, B. i Jovanović, M. 1988. *Gomolava, naselje mlađeg gvozdenog doba*, knjiga 2. Novi Sad – Beograd: Vojvođanski muzej, Arheološki institut.

Kreiter, A. 2008. A Celtic pottery kiln and ceramic technological study from Zalakomár-Alsó Csalit (S-W Hungary). *Zalai Múzeum* 17, 131–147.
Ljuština, M. and Spasić, M. 2014. Scordiscan Potters in Action: a Late Iron Age Pottery Kiln from Karaburma. *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin.* Ed. S. Berecki. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 10–13 October 2013, 287-296. Târgu Mureş: Editura Mega.
Mangel, T. and Thér, R. 2018. *Laténské hrnčířske pece ve strědní Evropě*. Hradec Králové: Pavel Mervart.
Martinón-Torres, M. 2002. Chaîne Opératoire: the Concept and Its Applications within the Study of Technology. *Gallaecia* 21: 29–43.
Miller, H. M.-L. 2007. *Archaeological Approaches to Technology*. Amsterdam: Academic Press, Elsevier.
Paralovo, E. 2023. Typologies of pottery kilns of the Iron Age. A critical review. *Studia Hercynia* XXVII/2: 98–117.
Popović, P. 2000. La céramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques (ler siècle av n. è. – ler siècle de n. è.). *Starinar* L: 83–111.
Рашајски, Р. 1957. Сарматска лончарска радионица из Црвенке крај Вршца. *Рад војвођанских музеја* 6: 39–56.
Roux, V. 2016. Ceramic Manufacture: The Chaîne Opératoire Approach, in: *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*, ed. A. Hunt, 101–113. Oxford: Oxford University Press.
Roux, V. 2020. Chaîne Opératoire, Technological Networks and Sociological Interpretations. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 30: 15–34.
Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Washington: Taraxacum.
Sladić, M. 1986. *Keramika Skordiska. Latenska keramika u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
Sotgia, A. 2019. Fornaci per ceramica ed aree produttive in Italia tra Età del Bronzo ed Età del Ferro. *IpoTESI Di Preistoria* 12/1: 301–318.
Thomas, J. 2012. Some deposits are more structured than others. *Archaeological Dialogues* Volume 19, Issue 2: 124–127.
Trifunović, S. 2008. The Late Iron Age Pottery Workshops in Vojvodina (New Results). *The Iron Gates Region during the Second Iron Age: Settlements, Necropolies, Treasures*. Eds. V. Sîrbu, I. Stîngâ, Proceedings of the International Colloquium from Drobeta – Turnu Severin, June 12th – 15th 2008, Drobeta-Turnu Severin: Editura Universitaria Craiova, 108–132.
Šimić-Kanaet, Z. 1996. Razvoj lončarskih peći i tehnologije pečenja na prapovijesnim i antičkim primjerima. *Opvuscula archaeologica* 20: 151–177.
Tankó, K. 2010. La Tène Ceramic Technology and Typology of Settlement Assemblages in Northeast Hungary (3rd-2nd Century BC). *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*. Ed. S. Berecki. Proceedings of the International Colloquium from Târgu-Mureş 9–11 October 2009, 321–331. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Marija Ljuština
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Magdalena Selaković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Dragan Milanović
Institute of Archaeology, Belgrade

ON THE TRAIL OF PITHOI PRODUCTION. LA TÈNE POTTERY KILN FROM THE SITE OF ADŽINE NJIVE – BRAJKOVO

Keywords: *Adžine Njive – Brajkovo, Late Iron Age, pottery kiln, pithoi, pottery production, chaîne opératoire*

Rescue archaeological research at the site of Adžine Njive – Brajkovo, in the village of Klenak, in the municipality of Ruma in Syrmia, northern Serbia, was carried out in 2021 and 2022 on the route of the future Ruma–Šabac–Loznica highway. During the works, a well-preserved pottery kiln was explored within the La Tène settlement. It belongs to the type of updraught kilns with a two-part combustion chamber, dug into the loess subsoil and divided by a central retaining wall into two equal segments, and is particularly notable for its massiveness. The diameter of the flue plate is 213 cm. The pit from which the kiln was accessed/stokers pit was located directly in front of the firebox. It was found filled with burning and daub residues, and a large number of fragments of late La Tène pottery. After the kiln ceased operation, it was used for discarding pottery and other waste.

The pottery fragments from the firing area were exposed to secondary firing. It was the confirmation that they were secondarily deposited. Typological analysis of the ceramic material from the firing area was conducted. The following types were identified: bowls, beakers, pots, *amphorae* and *pithoi*. The large-sized vessels – biconical *pithoi* were of particular interest, given that their production in such a kiln was possible thanks to its large dimensions.

In addition, the material from Klenak can directly or indirectly confirm different sequences in the *chaîne opératoire* of pottery production. There was no concrete evidence about the procurement of clay, admixtures, and fuel for the kiln. It is assumed that the clay preparation was carried out in the immediate vicinity of the firing site, analogous to other La Tène sites where pottery workshops were confirmed. Based on the macroscopic analysis of the final products, it can be concluded that the following admixtures were added to the clay: sand, pebbles, graphite, mollusc shells, and mica. The vessels that could have been fired in the

kiln were made on a wheel or without the use of a wheel. The large *pithoi* were made on a slow, manual wheel, as indicated by impurities in the clay (pebbles and sand). The *pithoi* bear witness to the fact that they were made in stages when the coil building technique was used before shaping on a slow wheel.

The final surface treatment in a number of cases of the pottery assemblage included decoration by polishing, incising, painting, and attaching decorative appliqués. Direct confirmation of pottery firing is the kiln with traces of use, the most notable of which are the decomposed calotte and the presence of plugs that regulated the air flow and firing temperature. The finished vessels could have ended up in various places in the settlement of Adžine Njive through trade, and possibly in other La Tène settlements as well, as indicated by the morphological similarity with pottery from other archaeological contexts. The longevity of at least some of these products, and therefore their value, is evidenced by a repaired *pithos*. The final stage in the operational chain – conversion of pottery into waste material and its disposal – is illustrated by both the kiln itself and the pit from which the kiln was accessed, which were used to dispose of pottery and other waste after the kiln ceased to be in use.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.4

RECENTLY DISCOVERED ALTAR FROM ROGATICA DEDICATED TO LIBER PATER (EASTERN ROMAN DALMATIA)

Mihajlo N. Džamtovski
Faculty of Historical and Cultural Studies, University of Vienna
ORCID https://orcid.org/0009-0002-1497-3156

e-mail: mihajlodzamtovski@gmail.com
Original scientific paper
Примљено: 5. 2. 2025.
UDC: 904”652”(497.6)
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Abstract: *This paper presents and analyses a newly discovered limestone votive altar dedicated to the god Liber, found in 2018 during the clean-up of the Rakitnica riverbed in Rogatica, Bosnia and Herzegovina. The monument, currently housed in the premises of the Tourist Organisation of Rogatica, contributes to the understanding of religious and cultural practices in the Roman province of Dalmatia. The aim of the paper is to provide a detailed description and analysis of the monument and its inscription, while contextualising it within both microregional and macroregional frameworks. Particular attention is given to the significance of the epigraphic text and the context of Liber in Dalmatia. Through the analysis of the available data and comparisons with other monuments and sites from the region, the study seeks to offer insights into the function and symbolism of this monument within the local economic and social landscape of ancient Rogatica.*

Keywords: *Agriculture, Bosnia and Herzegovina, Dalmatia, economy, epigraphy, Liber Pater, mining, Rogatica, Roman period, Roman religion*

Introduction

In 2018, during the cleaning of the Rakitnica riverbed in Rogatica, Bosnia and Herzegovina, on the western side of the riverbank, below the bridge in Rogatičke Brigade Street, a Roman-period votive altar dedicated to Liber *Pater* was found by Bojan Tešević (fig. 1, fig. 2, fig. 3). The monument was transferred to the interior of the building of the Tourist Organisation of Rogatica (*Turistička organizacija opštine Rogatica* / *Туристичка организација општине Рогатица*) by Boro Brusin, Zdenko Brusin, Dragan Jakšić, Mladen Mihajlović, and Zoran Stojanović.[1] The discoverers of the monument said it was brought to the finding location from somewhere else, in order to be used in the construction of the

[1] The exact location where the monument is housed is the main building of the Tourist Organisation of Rogatica, located in No. 69 Srpske Sloge Street, 73220 Rogatica, Bosnia and Herzegovina.

Fig. 1. The location of Rogatica within SE Europe and present-day Bosnia and Herzegovina (Google Earth Pro, Studio Maras/Alamy)

Сл. 1. Локација Рогатице унутар ЈИ Европе и данашње Босне и Херцеговине (Google Earth Pro, Studio Maras/Alamy)

Fig. 2. The finding location of the monument within present-day Rogatica (Google Earth Pro)

Сл. 2. Локација налажења споменика унутар данашње Рогатице (Google Earth Pro)

floodbank near the former fire station.[2] In late 2024, the author of this paper was contacted by a classical philologist, Žarko Veljković, from Belgrade, Serbia, who sent him the cited online news article on the discovery. After searching through relevant scientific literature, the author of this paper concluded that this monument was still unpublished and asked the director of the Tourist Organisation of Rogatica, Predrag Ujić, about the whereabouts of the monument, who said that it was safely housed in the premises of the mentioned institution. The author of this paper therefore visited Rogatica in late January 2025 and documented the monument (photographing and measuring).

The aim of this paper will be to describe and analyse the monument and its inscription, and understand it in its micro- and macroregional contexts.

Brief geographic context

Rogatica is situated in eastern Bosnia and Herzegovina, within the entity of Republika Srpska. It lies 54 km east of Sarajevo, 38 km north-east of Foča, and 23.5 km west of Višegrad (distances measured by air). The town is located at an altitude of 525 m and is cut by the Rakitnica River, a tributary of the Prača River, into the north-western and south-eastern halves. Two streams flow into the Rakitnica River in Rogatica itself: Gračanica (Sutjeska) and Toplik. The Rakitnica basin is bordered by the mountains of Zmijnica, Srednica, Obla Glava, Grad, Lunj, and Matovo Brdo to the north-west, west, and south-west, while the mountains of Goletnica, Oštri Vrh, Strmac, Zasada, Elevation 700 m, and Elevation 625 m enclose the area to the east and south-east. Morphologically, the region consists of a large surface, interrupted in many places by smaller or larger basins, mostly enclosed, the most important ones being the Rogatica Basin, Osovska Basin, and Godomiljska Basin. The terrain predominantly comprises Triassic limestone, with occurrences of Palaeozoic and Werfen schists with serpentine, Jurassic rocks, and occasional Upper Cretaceous layers. Karst formations in the area are shallow and sporadic. While the rivers Prača, Rakitnica, and Gračanica (Sutjeska) provide some water resources, the region generally suffers from water scarcity, with springs mainly found on the basin edges. The Roman-period settlement in Rogatica is located on a flat terrain in the western part of the present-day town, between slopes of the Lunj Mountain and the right bank of the Rakitnica River (Mandić 1962, 3; Prašo 1966, 7–9; Bojanovski 1967, 161).

The Roman-period settlement in Rogatica was located in the eastern part of the province of *Dalmatia*, established after *Bellum Batonianum* (6–9 AD) (Šašel Kos 2022, 61–70). The province spanned from the Raša River in

[2] https://058.ba/2018/07/pronadjen-je-rimski-kamen-u-rakitnici/. Accessed on: 21. 12. 2024.

Fig. 3. The monument at the finding location (photograph: Zdenko Brusin)

Сл. 3. Споменик на месту где је пронађен (фото: Зденко Брусин)

the north-west and followed the Adriatic coast towards *Lissus* (Lezhë, Albania). From there, the eastern border followed the River Drim, towards Šar Mountains and the rivers of Ibar, Lim, and Zapadna Morava (Wilkes 1969, 78–79). The northern border is somewhat more challenging to define, but recent studies trace it, starting from the west, from slightly south of Sanski Most, Bosnia and Herzegovina, towards Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, Doboj, Bosnia and Herzegovina, and the Drinjača River. From there, it extends across the mountains of Povlen, Maljen, and Suvobor, ultimately following the watershed line between the Kolubara and the Zapadna Morava (Bojanovski 1988, 329–330; Црнобрња 2020, 21–22) (fig. 4).[3]

During the Roman period, the site was possibly somehow linked to the Roman road connecting Romanija and the valley of the Drina, that went north, toward *Sirmium* (Sremska Mitrovica, Serbia).[4]

[3] For the most recent works, including the complete history of the research of the northern border of the province of *Dalmatia*, see Црнобрња 2020, 21–22, and Šačić Beća 2022, 74–81.

[4] Pašalić 1960, 70–71.

Status quaestionis of the name and administrative status of the Roman-period settlement in Rogatica

The Roman-period settlement in Rogatica lies beneath the present-day town, extending between the slopes of Lunj Mountain and the western bank of the Rakitnica River (Bojanovski 1967, 143–144, 161). The problem regarding the name and administrative status of Rogatica in the Roman period is *in suspenso* up to this day due to fragmentation of existing monuments and absence of other finds and excavations.[5]

However, the most recent works dealing with this question are by Mattia Vitelli Casella and Bruno Bijađija. The authors pointed out, similarly as Ivo Bojanovski, that apart from the inscription from Rogatica that *maybe* could be connected to *Risinium*, no other direct indications point towards the confirmation of the colonial status of *Risinium* (Bojanovski 1988, 172; Vitelli Casella 2018, 323–325; Bijađija 2021, 321–322). What also enhances the possibility of the identification of the Roman-period settlement in Rogatica with *colonia Ris*(---) is the fact that one *duumvir* (chief office in *municipia* and *coloniae*) and two *duumviri quinquenalles* (administrators in *municipii* and *coloniae*, elected once in five years, and who were charged with the *census* of the population), are mentioned on three monuments (*AE* 1976, 533; *CIL* III 8366, 8368 = 12474; *EDRL*, "Duoviri quinquennales"; *BNP* 4, "Duoviri, Duumviri").

Nevertheless, new finds and excavations are a *conditio sine qua non* for resolving this issue.[6]

[5] The first group of authors believes that the *c(olonia) Ris(---)* part of the inscription on the monument from Rogatica could be related to the Roman-period settlement there (Patsch 1893, 89–90; Patsch 1907, 467–468; Patsch 1909, 181–183; Patsch 1910, 201–202; Patsch 1912, 159; Basler 1966, 32; *ELU* 4, "Rogatica"; Bojanovski 1967, 159–163; Imamović 1977, 131; Bojanovski 1988, 171–175; *BAGRW*, Maps 19–20; Zotović 2002, 23–24; Zotović 2003 [2004], 20; Jadrić 2007, 53; Mesihović 2009, 55–57; Busuladžić 2011, 105, 107, 117; Mesihović 2011, 122; Silajdžić i Mesihović 2014, 123; Mrozewicz 2014, 215; Mrozewicz 2015, 158–159; Selimović 2018, 62–67; Šačić Beća 2018, 112–116; Veladžić 2018, 85–89; Bijađija 2021, 319–322; Lozić 2021, 32, Figs 14–15). The second group refuses such interpretation, believing that the inscription actually refers to *Risinium* (Risan, Montenegro) (*CIL* III 2766 + p. 1035 = 8369 = 12748 + p. 2256; Сергејевски 1955, 61; Alföldy 1965, 142; Гарашанин, Д. и Гарашанин М. 1967, 157, 210–211; Wilkes 1969, 281, 316; Suić 1976, 35–36; Лома 2010, 288, note 43; Грбић 2014, 142, note 387). However, some of the authors from this group believe that the Roman-period site in Rogatica had the administrative status of *civitas* or *municipium* (Pašalić 1960, 71; Alföldy 1965, 154; Wilkes 1969, 281, 295, 297, 351). The third group of authors that mentioned this question did not express their opinion on the matter (Hoernes 1880, 45; Vuletić Vukasović 1888, 100; Wilkes 1981, 573; *ALBiH* 3, "17.288 Rogatica"; Ferjančić and Samardžić 2017, 471–472).

[6] As this question remains unresolved, it did not seem reasonable to discuss the approximate period during which the Roman-period settlement in Rogatica could have obtained colonial status or an administrative structure prior to its acquisition.

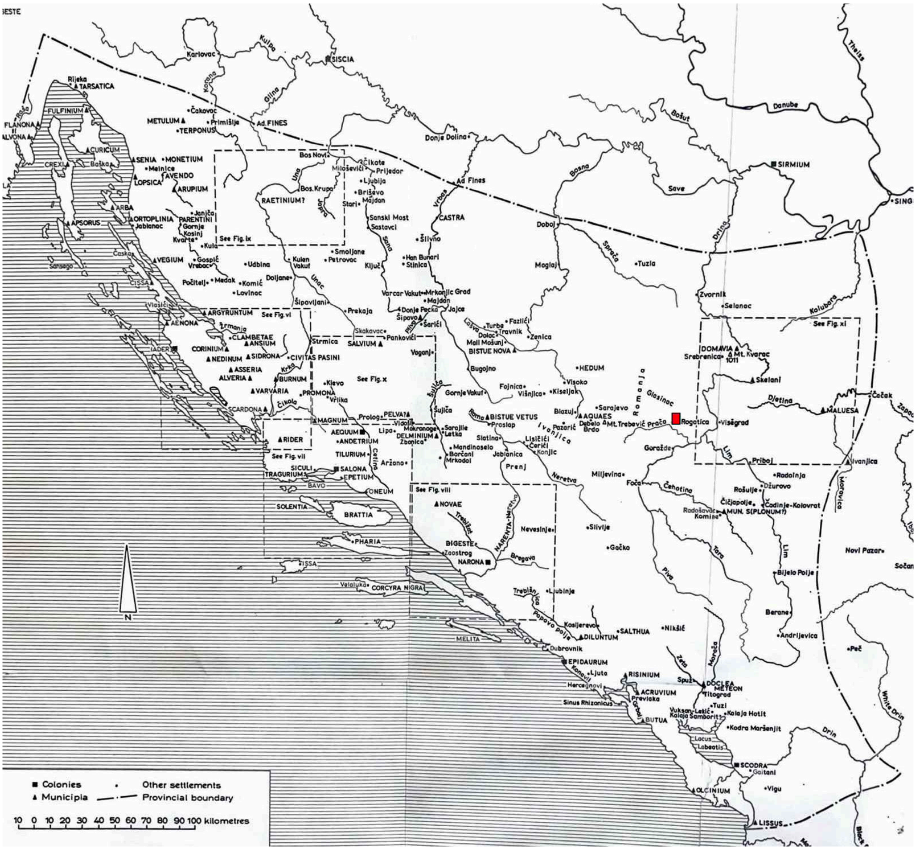

Fig. 4. The location of Rogatica within the Roman province of *Dalmatia* in the period from the 1st to the 3rd century AD (Wilkes 1969, Fig. 25)

Сл. 4. Локација Рогатице у оквирима римске провинције Далмације у периоду 1–3. века (Wilkes 1969, Fig. 25)

Description of the monument

The discussed monument is an almost completely preserved votive altar of limestone (fig. 5, fig. 6, fig. 7). The only petrographic analyses of Roman-period stone monuments from the area of Rogatica were performed on two funerary *stelae* from the village of Vragolovi, Bosnia and Herzegovina. Edisa Lozić, the author of the study presenting these analyses, identified the material of the *stelae* as pink micritic limestone, dated into the Cretaceous or Middle Triassic period. The source of this limestone was located near Rogatica, on the southern slopes of Lunj Mountain. Considering the proximity of this source, it is plausible that the stone for the Rogatica monument dedicated to Liber *Pater* was also quarried from this area (Lozić 2021, 32–33).

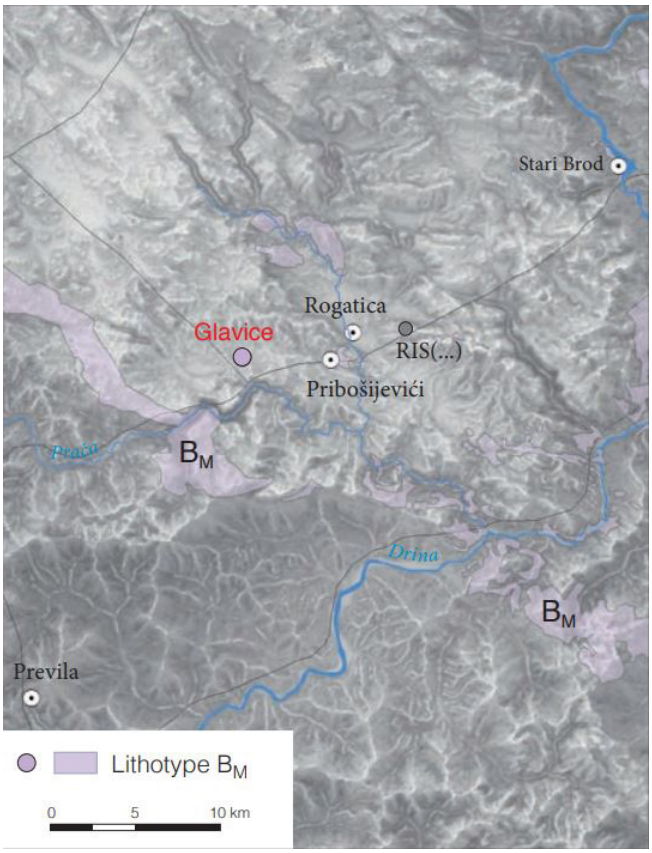

Fig. 5. The potential source of limestone used for the making of this monument (Lozić 2021, 32, Fig. 15)

Сл. 5. Могући извор кречњака коришћеног за израду овог споменика (Lozić 2021, 32, Fig. 15)

The only fragmented part of the votive altar is the left-hand side of the base. The monument exhibits numerous calcifications caused by prolonged exposure to the limescale-rich waters of the Rakitnica River, which have damaged the inscription. The inscription field is vertically cracked in the middle, with the crack spanning from the top of the inscription field to the border of the inscription field with the base of the monument. Another damaged area appears in the right-hand side section of lines 3 and 4, taking the form of a diagonal line. This line marks a chipped section of the monument, where part of the inscription has been permanently lost.

The complete height of the monument is 69 cm. The crown is 20 cm high, 36 cm wide, and 27 cm thick. The body is 30 cm high, 30 cm wide, and 24 cm thick. The base is 19 cm high, 41 cm wide, and 24 cm thick.

Fig. 6. Frontal side of the monument
(photograph: M. N. Džamtovski, edit: Ilija Krnjajić)

Сл. 6. Предња страна споменика (фото: М. Н. Џамтовски, уредио: Илија Крњајић)

The crown begins with an S-profile (*cyma reversa*), followed by a straight beam (*fascia*). The top of the capital is flat, with stylised *acroteria* on edges (Vukov 2018, 37, Fig. 13/1a). That is the only decoration on the monument. The epigraphic field is without frame and its dimensions are 30 x 30 cm. The base has a simple plinth that is slanted towards the body of the monument and the inscription field.

The inscription, its translation, and dating of the monument

The inscription is inclining towards the upper side of the inscription field. The text in lines 1, 2, and 3 is inclined more towards the left-hand side of the monument, while it is more centred in line 4 (fig. 8, fig. 9).

The letters are consistently aligned, but their heights differ from line to line: in lines 1 and 2, the letters are 4 cm high (apart from the letter *I* in line 1, which is tucked inside the letter *L* and is 2 cm high), while the letters in lines 3 and 4 are also 2 cm high.

Fig. 7. Other sides of the monument
(photograph: M. N. Džamtovski, edit: Ilija Krnjajić)

Сл. 7. Остале стране споменика (фото: М. Н. Џамтовски, уредио: Илија Крњајић)

The letters are carved deeply, but the right-hand side letters in lines 1 and 2 (*O* in line 1 and *I* in line 2) are somewhat worn out. The letters in lines 3 and 4 are more shallowly carved in comparison with the letters from lines 1 and 2, and are therefore much more worn out. The bottom half of the vertical hasta of the letter *R* in line 1 is damaged by calcifications. The vertical hasta of the letter *P* in line 2 is chipped, while the letter *I* is deformed by calcifications. The letter *P* in line 3 is destroyed by the crack but could be reconstructed from the context. The left-hand side upper serifs of the letters *M* and *V* are damaged. The portion of the inscription in line 3 following the barely visible letter *I* was, as previously mentioned, carved very shallowly. Due to prolonged exposure to water, transportation, and impact damage, this section was destroyed. It does not seem possible to reliably reconstruct the number of letters lost due to the damage at the end of the line. This damaged section corresponds to the diagonal crack visible on the right-hand side of lines 3 and 4. The vertical hasta of the letter *L* in line 4 is de-

Fig. 8. Inscription with a dedication to Liber *Pater* (photograph: M. N. Džamtovski)
Сл. 8. Натпис са посветом Либеру Патеру (фото: М. Н. Џамтовски)

stroyed by the crack, but its horizontal line and right-hand side half of the upper serif can be seen, while the letters *V*, *S*, and *M* are somewhat worn out. Therefore, the proposed reading and translation of the inscription are as follows:

Libero | *Patri* | *M(arcus) Ul*[*p(ius)*] *Di*[---] | *v(otum) s(olvit) ḷ(ibens) m(erito)*
To Liber *Pater*, Marcus Ulpius Di[---], willingly and deservedly fulfilled his vow.

The letters are Roman square capitals. The *O* and *S* are serifless. The horizontal bar of the letter *A* is in the form of a triangle. The palaeographic features of the letters suggest a dating into the 3rd century. Notable characteristics include the letter *B*, composed of three strokes; the letter *E*, with transverse lines of unequal length (the central one being the shortest) and vertical serifs at the ends; the letter *L*, featuring a horizontal serif above the vertical hasta and a prominent upward-slanted serif near its horizontal line; and the letter *V*, with lines of equal length and upper ends, emphasised by shorter horizontal serifs. Certain characteristics, while present in earlier centuries, also appear in third-century palaeog-

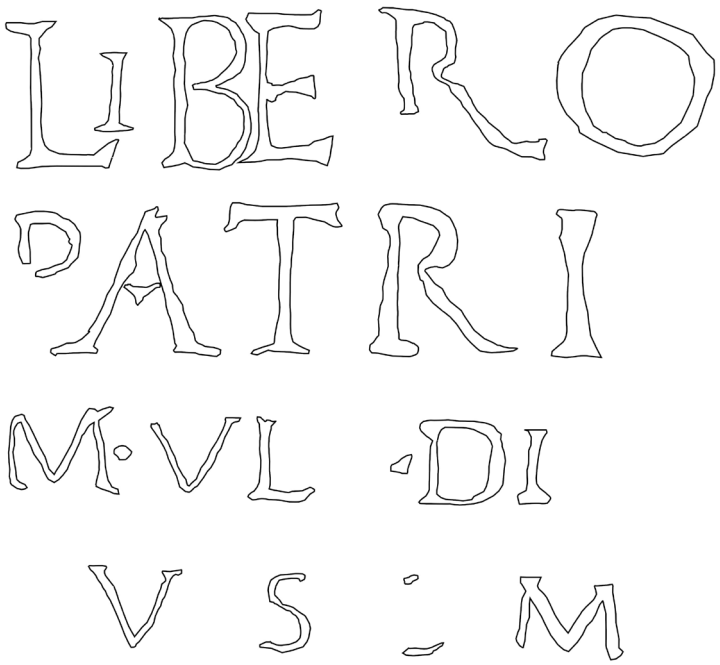

Fig. 9. Drawing of the inscription (M. N. Džamtovski)
Сл. 9. Цртеж натписа (М. Н. Џамтовски)

raphy. These include the letter *M*, where the first and last lines are vertical, the diagonal lines extend to the bottom, and horizontal serifs are present; the open letter *P*; the letter *R*, where the junction of the second and third strokes does not touch the vertical hasta, with the third stroke slightly curved; and the letter *T*, whose transverse line is slightly longer, with pronounced downward-pointing serifs (Петровић 1975, 111, 113, 115–118, 120).

There are two *hederae* that divide words in line 3: between *Marcus* and *Ul*[*p(ius)*], which seems to be circular, and between *Ul*[*p(ius)*] and *Di*[---], which is triangular.

Analysis of the inscription

Libero Patri

Liber was originally an italic deity of agriculture, cyclical changes in nature, fertility, healing, and public freedom. He became identified with Bacchus (*Βάκχος*) / Dionysus (*Διόνυσος*) in the 5th century BC. After that identification, his functions also encompassed mysteries, viticulture, wine, and wine trading.

Additionally, he possessed chthonic and eschatological natures (Bruhl 1953, 15–16, 19, 37, 42–44, 271, 310; *РГРМ*, "Liber"; *LIMC* III-1, "Dionysus/Bacchus", "Bacchus"; Isler-Kerényi 2010, 27–43; Пилиповић 2011: 16, 88–92). He was also worshipped in mining contexts (Imamović 1977, 165–166; Dušanić 2010 [1999], 672–673; Пилиповић 2011: 86–88).

The worship of Dionysus was already present on islands along the Dalmatian coast by the 6th century BC, where he was venerated as the god of joy, wine, and the underworld (Jadrić 2007, 47–50). Liber was one of the most widely worshipped deities in *Dalmatia*, revered in both the coastal and interior regions by people of all social strata, backgrounds, and both sexes (Jadrić 2007, 82, T. III–IV).

The earliest evidence of Liber in *Dalmatia* dates to the mid-1st century BC in *Narona* (Vid, Croatia). The worship of Liber, strongly influenced by Dionysiac traditions, spread from the Dalmatian coast into the interior, possibly replacing the local fertility deities. In fact, the majority of the authors believes that in the interior part of the province, *interpretatio Romana* occurred with some previous deity of nature (Bruhl 1953, 223; Paškvalin 1963, 137; Zaninović 1984 250–251; Olujić 1990, 9–16; Matijašić and Tassaux 2000, 67–76; Zotović 2002, 51–52; Jadrić 2007, 207).

In *Dalmatia*, Liber was celebrated as a god of agriculture, cyclical changes in nature, fertility, freedom, healing, joy, underworld, viticulture, and wine (Olujić 1990, 9–16; Matijašić and Tassaux 2000, 67–76; Jadrić 2007, 51, 81, 207; Gazivoda 2015, 90–94).

In Rogatica, two monuments dedicated to Liber were found (*CIL* III 8367 + pp. 2127, 2256; Ferjančić and Samardžić 2017, 472–474, no. 1).

Other deities testified on inscriptions on monuments in the mentioned area are Iuno (*CIL* III 14616),[7] Iuppiter (*CIL* III 8366–8367 + pp. 2127, 2256, 8368 = 12474; *ILIug* II 623; Silajdžić i Mesihović 2014, 121–126; Ferjančić and Samardžić 2017, 474–475, no. 2),[8] Libera (Ferjančić and Samardžić 2017, 472–474, no. 1),[9] and Mithras (*AE* 1976, 533).[10] The deities Attis (Bojanovski 1967, 149–152, no. 5; Bešlagić 1971, 252),[11] Eros/Hypnos, and Psyche are not refer-

[7] This monument is from Živaljevići, Bosnia and Herzegovina.

[8] One monument is from Plješevica, four are from Rogatica, and one is only known to have originated *somewhere* from the area of Rogatica.

[9] This monument is from Rogatica. The pair of Liber and Libera was mostly linked to nature, vegetation, fertility, and viticulture (Пилиповић 2011, 65).

[10] This monument is from Rogatica.

[11] Respectively, these monuments are from Rogatica and Vragolovi.

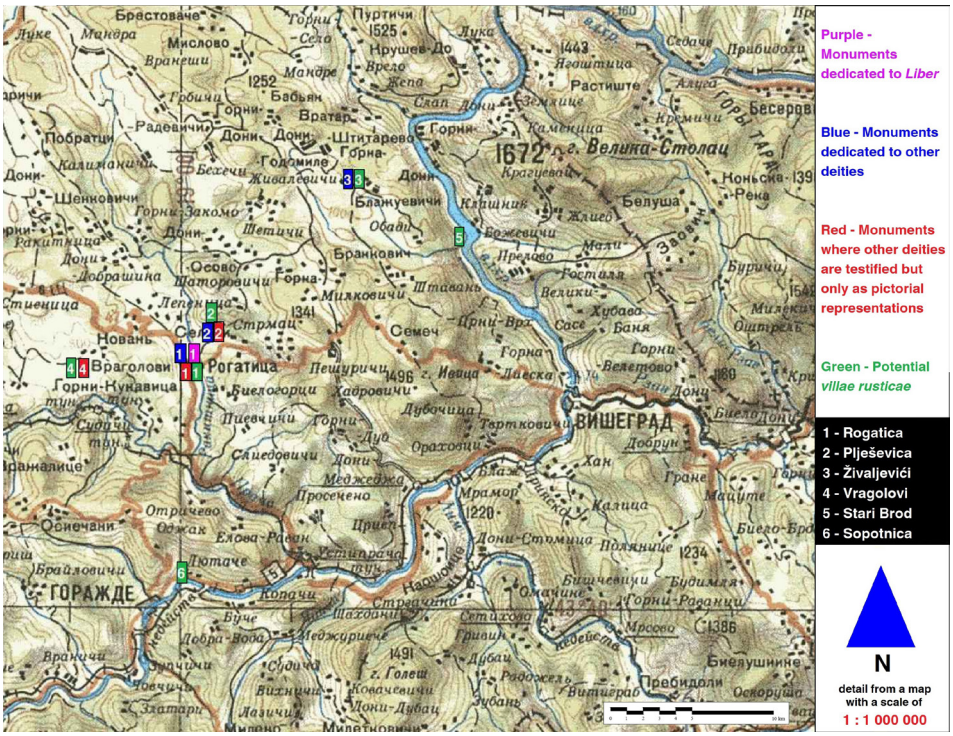

Fig. 10. Locations in Rogatica and its surroundings: dedications to Liber, other deities, pictorial representations of deities other than Liber, and possible *villae rusticae* (Генеральный штаб Вооружённых Сил Союза ССР 1989, E-36 XII 82-Д)

Сл. 10. Локације у Рогатици и њеној околини: посвете Либеру, другим божанствима, сликовне представе божанстава осим Либера и потенцијалне виле рустике (Генеральный штаб Вооружённых Сил Союза ССР 1989, E-36 XII 82-Д)

enced in inscriptions, but are instead depicted on one monument (Bojanovski 1967, 155–157, no. 11) (fig. 10).[12]

This is the only monument from the area of Rogatica that is dedicated to Liber alone. On the first of the other two monuments from the discussed area, he is honoured with Iuppiter. The dedicant of this monument had his name written in the *tria nomina* form and was a veteran (*CIL* III 8367 + pp. 2127, 2256). On the second monument, he is honoured with Libera. The name of the dedicant is also

[12] This stele from Plješevica, Bosnia and Herzegovina, depicting Eros/Hypnos/Somnus offers an opportunity to address a minor error from the author's previous work. In a paper published in Volume 39 of this journal, discussing an inscription dedicated to Somnus from *Bononia*/*Malata* (Banoštor, Serbia), the author stated that no *asklepieia* existed in *Ratiaria* (Arčar, Bulgaria) (Džamtovski 2023, 106). This was incorrect, as an inscription from *Ratiaria*, the author was not aware of, indeed attests to the presence of an *asklepieion* (Стоев 2014, 247–251, no. 7). However, this correction does not affect the conclusions drawn in that study.

in the *tria nomina* form, but his function is unknown (Ferjančić and Samardžić 2017, 427–474, no. 1).

Also, the monument presented in this paper is the sole example from Rogatica and its closest proximity where Liber carries the epithet *Pater*. On one monument, he is named Liber Bacchus (*CIL* III 8367 + pp. 2127, 2256),[13] while he bears no epithets on other monument (Ferjančić and Samardžić 2017, 472–474, no. 1).[14]

Apart from three monuments dedicated to Liber in the area of Rogatica, in the remainder of the province of *Dalmatia*, he is testified on approximately 70 inscriptions (Imamović 1977, 394–400; Olujić 1990, 29–30; Zotović 2002, 51–52; Jadrić 2007, 99–199; Dodig 2014, 140–148; Vukov 2018, 208–491; Đerković 2023, 5, 28–30; Zotović 2024, 103–108). Furthermore, there are direct architectural and epigraphic confirmations regarding the existence of temples dedicated to Liber in the province of *Dalmatia*, located in Biograd na Moru, Croatia (*AE* 2004, 1116; Jadrić 2007, 115, no. 13), somewhere in the Ljubuški area, Bosnia and Herzegovina (*CIL* III 1790 = 6362 = 8484, 8485; Dodig 2014, 141–143; Marić 2021, 178–180), *Narona* (*CIL* III 1786; Dodig 2014, 141), Polače, on the island of Mljet (*Melite*), Croatia (Zaninović 1990, 725–732; *Salona* (Solin, Croatia) (*CIL* III 1951, 14242, 14241, 1, 14672), and *Senia* (Senj, Croatia) (*ILIug* 247). Additionally, a fair amount of depictions of this deity can be found throughout the entirety of the province (Imamović 1977, 161; Olujić 1990, 21–23; Jadrić 2007, 65–70).

The majority of the monuments are similar to the one discussed in this paper in terms of being dedicated exclusively to Liber. However, on some monuments, he is honoured together with Anubis, Harpocrates, Isis, Libera, and Serapis (*CIL* III 2903),[15] with Iuno and Silvanus (Vukov 2018, 261, no. 181),[16] with Iuppiter and Terminus (*AE* 1939, 301),[17] solely with Libera (*CIL* III 1790 = 6362 = 8484),[18] and solely with Silvanus (*AE* 2011, 927).[19]

The epithet *Pater* is used on the majority of monuments dedicated to Liber in *Dalmatia*. However, on some monuments in the province of *Dalmatia*, his epi-

[13] Although Bacchus was associated with a broad range of spheres, such as fertility, nature, and abundance, he was also commonly addressed in general prayers, not necessarily tied to any specific domain (Jadrić 2007, 7–8, 96; Пилиповић 2011, 16).

[14] The Liber Bacchus monument is dated into the late 2nd/early 3rd century AD, while the Liber monument is dated after the year 160 AD (Bojanovski 1967, 149; Ferjančić and Samardžić 2017, 474).

[15] This monument is from *Iader* (Zadar, Croatia).

[16] This monument is from Galovac, Croatia.

[17] This monument is from Ustikolina, Bosnia and Herzegovina.

[18] This monument is from Hardomilje, Bosnia and Herzegovina.

[19] This monument is from *Salona*.

thets are *Augustus* (*AE* 2011, 927; *CIL* III 1787, 2730 + p. 1613),[20] *Magnum Pater Torclensis* (*CIL* III 3093 = 10100),[21] *Pater Augustus* (*AE* 1980, 695; *CIL* III 3046 + p. 1643, 14673; *ILIug* III 1826),[22] *Pater C(---)* (*ILIug* 78),[23] *Pater Cap(---)* (*ILIug* III 1504),[24] and *Pater Torclensis* (*CIL* III 3065 = 10082).[25] Sometimes, he had no epithets (*AE* 2004, 1116; *AE* 2010, 1227; *CIL* III 1786, 2903; *ILIug* 226; *ILIug* II 673; Vukov 2018, 407, 450, nos. 438, 525).[26] Additionally, on some monuments from *Dalmatia*, he is not mentioned as Liber, but as *Deus Laetus* (*CIL* III 8673a; Olujić 1990, 12)[27] or *Deus Magnus Conservator Loci* (*CIL* III 14242,1, 14242).[28] Finally, one monument is dedicated to the *Genius* of Liber *Pater* (*CIL* III 8365).[29]

The dedicant

The name of the dedicant is in the *tria nomina* form. Since the monument is dated into the 3rd century, the *praenomen* and *nomen* of the dedicant indicate that his ancestors acquired Roman citizenship during the reign of Emperor Trajan (98–117). This *nomen* was very common throughout the entire Roman Empire and the province of *Dalmatia* is no exception, where it was attested on numerous monuments (Alföldy 1969, 42–43; *OPEL* IV „Vlpivs"). In the territory of Rogatica, three monuments with the *nomen Ulpius* were found. Every Ulpius in Rogatica had the *praenomen* Marcus (*CIL* III 14616; *ILIug* II 623; Silajdžić i Mesihović 2014, 121–126).

Other *nomina* recorded on the monuments from the territory of Rogatica are Aelius (*AE* 1976, 533; *CIL* III 8366–8367 + pp. 2127, 2256, 8368 = 12474, 12754), Aurelius (Ferjančić and Samardžić 2017, 474–475, no. 2), and Claudius (*CIL* III 2766 + p. 1035 = 8369 = 12748 + p. 2256;[30] Ferjančić and Samardžić 2017, 472–474, no. 1).

[20] Respectively, these monuments are from *Salona*, *Iader*, and *Aequum* (Čitluk in Split–Dalmatia County, Croatia).

[21] This monument is from Škrip, on the island of Brač (*Brattia*), Croatia.

[22] Respectively, these monuments are from Kolovrat, Serbia, *Albona* (Labin in Istria County, Croatia), *Salona*, and *Doclea* (Podgorica, Montenegro).

[23] This monument is from Užice, Serbia.

[24] This monument is from Užice.

[25] This monument is from Žrnovo, on the island of Korčula (*Corcyra Nigra*), Croatia.

[26] Respectively, these monuments are from Biograd na Moru, *Varvaria* (Bribir in Šibenik–Knin County, Croatia), *Narona*, *Iader*, *Raetinium* (?) (Golubić, Bosnia and Herzegovina), *Salona*, and Trbounje, Croatia.

[27] This monument is from *Salona*.

[28] These monuments are from *Salona*.

[29] This monument is from Selenac, Serbia.

[30] This monument is from Rogatica.

Finally, the *cognomen* could not be reconstructed due to the fragmentation of the monument. The only thing that could be said is that this is a new Roman-period individual registered in the area of Rogatica, as other Marci Ulpii had the *cognomina* of Marcianus and one of the four possible *cognomina* due to the fragmentation of the monument: Apollodorus, Apollonianus, Apollonides, or Apollonius (*CIL* III 14616; *ILIug* II 623; Silajdžić i Mesihović 2014, 121–126; Ferjančić and Samardžić 2017, 474).[31]

Economic activities related to selected Liber's functions in the Roman-period area of Rogatica

Economic activities in the Roman-period settlement in Rogatica and its surroundings are considered in this paper not because the newly discovered votive altar to Liber *Pater* directly implies agricultural, mining, or viticultural function. Rather, this context is included to provide a broader understanding of the local setting, as one of Liber *Pater*'s key associations is with nature, agriculture, fertility, mining, viticulture, and wine.

There are two reasons why it is impossible to determine the reason for the erection of this monument and what exact function(s) of Liber *Pater* were invoked by the dedicant: the multifacetedness of Liber *Pater*'s functions and the laconic character of the inscription, which offers no details about the reason for the erection of the monument.

Despite the fact that the present-day area of Rogatica yielded a considerable number of Roman-period monuments and has been a subject of scholarly discussion for over a century, much about its past remains unknown. Excavations in the area have been infrequent, and the relatively recent lists of Roman-period sites in the wider Rogatica region, meticulously compiled by S. Mesihović and Adnan Busuladžić, remain unchanged up to this day. Because of that, there is no comprehensive study and/or overview of economic activities in the area of Rogatica during the Roman period (Mesihović 2009, 63–65; Busuladžić 2011, 147–148).[32]

Additionally, the discovery of iron tools offers no deeper insight into the economic activities practised in the area of Rogatica during the Roman period, as the only find is an axe (Busuladžić 2014, 148).

[31] Marcus Ulpius Marcianus is mentioned twice on monuments from the area of Rogatica. Tarik Silajdžić and Salmedin Mesihović have suggested the possibility that the same individual erected both monuments (*CIL* III 14616; Silajdžić i Mesihović 2014, 123).

[32] The only exceptions regarding the excavations of Roman-period sites in the municipality of Rogatica are graves in Borovsko, Bosnia and Herzegovina, Bradva – Kramer Selo, Bosnia and Herzegovina, Brankovići, Bosnia and Herzegovina, Ciganska Sokolovina – Rogatica, Mramorje – Okruglo, Bosnia and Herzegovina, Planje, Bosnia and Herzegovina, and Rusanovići, Bosnia and Herzegovina (Mesihović 2009, 63–65)

Previous works on economic activities in the Roman-period area of Rogatica

Economic activities practised in the Roman-period area of Rogatica were marginally mentioned in the works of I. Bojanovski, Ante Škegro, and Radmila Zotović.

The first author noted the probability that Romanija Mountain, located west/north-west of Rogatica, was covered with pastures and forests (*compascus et silvae*). Additionally, he suggested that certain Greek *cognomina* found on inscriptions from Rogatica might be the *cognomina* of the descendants of newcomers who arrived in the region during Emperor Trajan's reign (98–117), coinciding with the establishment of mining activities in Podrinje (Bojanovski 1988, 169–170, 173).[33]

The second author argued that the monuments dedicated to Liber in the area of Rogatica do not imply viticulture, since it most likely was not cultivated there due to the cold climate (Škegro 1999, 173).

The third author suggested that the colonial status was granted to the settlement in Rogatica for economic reasons linked to the mineral exploitation around present-day Foča, prior to *Domavia* (Sase, Bosnia and Herzegovina) becoming the administrative centre for mining in the region in the late 2nd century AD (Zotović 2002, 23–24; Šačić Beća 2022, 254).

Evidence of agricultural activities

Some of the sites in the vicinity of Rogatica were interpreted as the so-called *villae rusticae*. These sites are in Plješevica, Rogatica, Sopotnica, Stari Brod (Municipality of Rogatica), Vragolovi, and Živaljevići. However, none of them have been excavated, hence, the functions of these sites still remain unknown (Busuladžić 2011, 32, 117, 168–170).

Evidence of viticulture

Various authors share the view of A. Škegro, who mentioned that viticulture was not practised in the inland of the province of *Dalmatia* due to the cold climate – a fact first noted by Strabo in the seventh book of his *Geographica*, written in the late 1st century BC/early 1st century AD (Zaninović 1996 [1976], 391–392; Olujić 1990, 16; Strabo 2001, 259, 269, 271; Jadrić 2007, 207; Busuladžić 2011, 85; Busuladžić 2015, 57).

Evidence of mining

There are no mining-related finds nor inscriptions in Rogatica and its direct proximity. In the Roman period, mining was extensively carried out in the extended proximity of Rogatica, specifically in the Podrinje region, but also

[33] This interpretation of I. Bojanovski was challenged by S. Mesihović, who stated there is no evidence of mining and mining-related inscriptions in Rogatica (Mesihović 2009, 59).

around present-day Foča. Mining-related inscriptions were typically found either in areas where such activities were practised or in the administrative centres overseeing these mining regions, sometimes located outside the mining zones themselves (Škegro 1999, 65; Dušanić 2010 [1977], 490–494; Šačić Beća 2022, 250).

At the moment, the absence of mining-related inscriptions, the fact that there are no traces of exploitation and processing of the mineral sources in the direct proximity of Rogatica, and the fact that administrative centres of the mining districts close to Rogatica were located in *Domavia* and *Municipium Splonistarum* (Komini, Montenegro), and not in Rogatica, discourage the notion of the practise of mining or mining-related activities (Prašo 1966, 7–12; Dušanić 2010 [1977], 542–544).

Final remarks

This article provides limited concrete insights about the social and economic conditions of the enigmatic Roman-period site in present-day Rogatica, as well as religious practices and origins of Liber in eastern *Dalmatia*. That is due to the fragmented state of the inscription, its laconic character, and the absence of field research of Roman-period Rogatica and its area. The reason why the altar to Liber *Pater* discussed in this paper was erected remains unknown due to the multifaceted nature of Liber's attributes.

However, this votive altar does give some new information: it is the third inscription dedicated to Liber in the area of Rogatica, the first dedication to Liber *Pater* in this area, and the addition of another individual in the Roman-period area of Rogatica, Marcus Ulpius Di[---], who lived here in the 3rd century AD. Although this monument does not offer substantial information on its own, its significance becomes clearer when considered alongside other dedications to Liber in the area of Rogatica. Taken together, these attestations indicate that Liber was the second most venerated deity in this region, right after Iuppiter, who is mentioned on six monuments, possibly making the Roman-period settlement in Rogatica a local centre of Liber's worship.

The presence of a third monument dedicated to Liber in the area of Rogatica could suggest agriculture (cultivations of crops and/or animal husbandry) as one of the dominant economic branches practised in this region during the Roman period, given Liber's strong association with these activities. Minor supporting arguments for this perspective are the absence of viticulture, and mining-related finds and inscriptions in the area of Rogatica, despite mining being practiced nearby, particularly around Foča and more extensively along the Drina River.

In addition to this significant confirmation of the veneration of Liber *Pater*, the area of Rogatica has already yielded many interesting finds, even in the absence of systematic excavations, suggesting its potential for uncovering new insights into the Roman-period administration, culture, economy, religion, and society in the eastern part of the province of *Dalmatia*.

Acknowledgements: This paper is a revised and expanded version of a presentation originally delivered at the *XLVIII Annual Meeting of the Serbian Archaeological Society*, held in Trebinje from the 29th to the 31st of May 2025. The author would like to express his gratitude to Predrag Đerković, Snežana Ferjančić, Dušan Kojić, Jure Korenjak, Ivana Kosovac, Ilija Krnjajić, Stefan Novaković, Dejan Radisavljević, Amra Šačić Beća, Predrag Ujić, Žarko Veljković, and Luka Žarković for their valuable assistance in the preparation of this paper. Additionally, the author would like to thank two anonymous reviewers for their useful comments and suggestions.

SOURCES

Strabo, 2001. *Geography. Books 6–7*, ed. H. L. Jones, Cambridge (MA) – London: Harvard University Press.

CORPORA AND LEXICONS

***AE* 1939.** Périodiques. *L'Année épigraphique* 1939 (1940): 5–64.
***AE* 1976.** Dalmatie. *L'Année épigraphique* 1976 (1980): 147–150.
***AE* 1980.** Dalmatie. *L'Année épigraphique* 1980 (1983): 178–185.
***AE* 2004.** Provinces Danubiennes. *L'Année épigraphique* 2004 (2007): 369–450.
***AE* 2010.** Provinces Danubiennes. *L'Année épigraphique* 2010 (2013): 427–538.
***AE* 2011.** Provinces Danubiennes. *L'Année épigraphique* 2011 (2014): 365–464.
***ALBiH* 3.** V. Paškvalin, 17.288 Rogatica, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 3. Arheološka nalazišta regija 14 – 25* (1988), ur. B. Čović, 105. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
***BAGRW*.** H. Bender, Map 19 Raetia, in: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (2000), ed. R. J. A. Talbert, 272–285. Princeton (NJ): Princeton University Press.
***BAGRW*.** P. Kos and M. Šašel Kos, Map 20 Pannonia-Dalmatia, in: *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (2000), ed. R. J. A. Talbert, 286–309. Princeton (NJ): Princeton University Press.
***BNP* 4.** H. C. Günther, Duoviri, Duumviri, in: *Brill's New Pauly Encyclopaedia of the Ancient World. Antiquity. Volume 4. Cyp-Epy* (2004), eds. H. Cancik and H. Schneider, 739–740. Leiden – Boston: Brill.
***CIL* III**. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (1873), ed. Th. Mommsen. Berolini: Apud Georgium Reimerum.

***CIL* III**. *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum. Supplementum. Pars Prior* (1902), eds. Th. Mommsen, O. Hirschfeld and A. Domaszewski. Berolini: Apud Georgium Reimerum.
***CIL* III**. *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum. Supplementum. Pars Posterior* (1902), eds. Th. Mommsen, O. Hirschfeld and A. Domaszewski. Berolini: Apud Georgium Reimerum.
***EDRL*.** Duoviri quinquennales, in: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (1991), ed. A. Berger, 446. Philadelphia: The American Philosophical Society.
***ELU* 4.** Đ. Basler, Rogatica, u: *Enciklopedija Likovnih Umjetnosti. 4. Portr-Ž. Dodatak* (1966), ur. M. Krleža, 108. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
***ILIug*.** *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Accedunt corrigenda ad volumen I operis V. Hoffiler et B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb 1938, indices, tabulae geographicae duae* (1963), eds. A. Šašel and J. Šašel. Ljubljana: Narodni muzej.
***ILIug* II.** *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Accedunt nonnullae ad annos MCMXL–MCMLX pertinentes (praecipue in ephemeride Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku editae)* (1978), eds. A. Šašel and J. Šašel. Ljubljana: Narodni muzej.
***ILIug* III.** *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (1986), eds. A. Šašel and J. Šašel. Ljubljana: Narodni muzej.
***LIMC* III-1.** C. Gasparri, Bacchus, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) III–1. Atherion – Eros* (1981), eds. J. C. Balty, E. Berger, J. Boardman, P. Bruneau, F. Canciani, L. Kahil, V. Lambrinoudakis and E. Simon, 540–566. Zürich – München: Artemis Verlag.
***LIMC* III-1.** C. Gasparri and A. Veneri, Dionysos, in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) III–1. Atherion – Eros* (1981), eds. J. C. Balty, E. Berger, J. Boardman, P. Bruneau, F. Canciani, L. Kahil, V. Lambrinoudakis and E. Simon, 414–514. Zürich – München: Artemis Verlag.
***OPEL* IV.** Vlpivs, in: *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum. Vol. IV: Qvadratia – Zvres* (2002), ed. B. Lőrincz, 179–181. Wien: Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie.
***РГРМ*.** Либер, у: *Речник ӣрчке и римске мит̄олоӣије. Друӣо издање* (1987), ур. Д. Срејовић и А. Цермановић, 233–234. Београд: Српска књижевна задруга.

REFERENCES

Alföldy, G. 1965. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Alföldy, G. 1969. *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
Basler, Đ. 1966. Praistorija i rimsko doba, u: *Rogatica*, ur. K. Petrović, 26–33. Sarajevo: Svjetlost.

Bešlagić, Š. 1971. *Stećci. Kataloško–topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša.
Bijađija, B. 2021. A contribution to the Knowledge of the Legal status of Risinium, Acruvium, Butua and Olcinium during the Roman Empire, u: *Antička Budva. Zbornik radova sa Međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28–30. novembra 2018. godine*, ur. D. Medin, 316–329. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.
Bojanovski, I. 1967. Rimski kameni spomenici u Rogatici. Antički urbani centar u Rogatici. *Naše starine* XI: 143–164.
Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
Bruhl, A. 1953. *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*. Paris: E. De Boccard.
Busuladžić, A. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
Busuladžić, A. 2014. *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
Црнобрња, А. 2020. *Југоисточни део Доње Паноније. Топографија и просторна организација од I до IV века*. Београд: Народни музеј.
Dodig, R. 2014. Kult boga Libera na području Ljubuškoga. *Cleuna* 1: 140–148.
Dušanić, S. 2010 [1977]. Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, ed. N. Tasić, 473–532. Belgrade: Zavod – The Serbian Textbook Company, Balkan Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts.
Dušanić, S. 2010 [1999]. The Miners' Cults in Illyricum, in: *Selected Essays in Roman History and Epigraphy*, ed. N. Tasić, 670–683. Belgrade: Zavod – The Serbian Textbook Company, Balkan Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts.
Džamtovski, M. N. 2023. An inscription from Banoštor dedicated to Somnus. *Гласник Српског археолошког друштва* 39: 97–111.
Đerković, P. 2023. *Primena 3D fotogrametrije u analizi epigrafskih spomenika - primer rimskih spomenika iz sela Kremna*. Master teza, Univerzitet u Beogradu.
Ferjančić, S. and Samardžić, G. 2017. New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia. *Arheološki vestnik* 68: 471–477.
Гарашанин, Д. и Гарашанин, М. 1967. Црна Гора у доба римског царства, у: *Историја Црне Горе. Књига прва. Од најстаријих времена до краја XII вијека*, ур. М. Ђуровић, 143–280. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
Gazivoda, D. 2015. *Antički kultovi na tlu Crne Gore*. Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu.
Генеральный штаб Вооружённых Сил Союза ССР 1989. *Е-36 XII 82-Д*. Москва: Генеральный штаб Вооружённых Сил Союза ССР.
Грбић, Д. 2014. *Племенске заједнице у Илирику. Предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век*). Београд: Балканолошки институт САНУ.

Hoernes, M. 1880. Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* IV: 32–47.
Imamović, E. 1977. *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*. Sarajevo: Veselin Masleša.
Isler-Kerényi, C. 2010. Il culto di Liber/Bacco nel mondo romano, in: *Il sorriso di Dioniso*, ed. E. La Rocca. Torino, 27–44. Torino: Allemandi, C. Fondazione Sorgente Group.
Jadrić, I. 2007. *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Magistarska teza, Sveučilište u Zadru.
Љома, С. 2010. *Клаудије Гал и Северови нови сенатори*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
Lozić, E. 2021. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*. Ljubljana: Založba ZRC.
Mandić, N. 1962. *Antropo-geografski prikaz Rogatice*. Završni diplomski rad, Univerzitet u Sarajevu.
Marić, A. 2021. Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini. *Acta Illyrica* 5: 171–192.
Matijašić, R. and Tassaux, F. 2000. Liber et Silvanus, in: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, eds. C. Delplace and F. Tassaux, 65–117, Bordeaux: Ausonius.
Mesihović, S. 2009. CIVES COLONIAE RIS...? (Likovi sa antičkih epigrafskih spomenika rogatičko – romanijskog područja). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 36: 55–74.
Mesihović, S. 2011. *Antiqvi homines Bosnae*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu.
Mrozewicz, L. 2014. Flavian municipal foundations in Dalmatia, in: *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues. Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, eds. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura and S. Turlej, 209–218. Krakow: Historia Iagellonica.
Mrozewicz, L. 2015. Flavische Städtegründungen auf dem Balkan, in: *Kontaktzone Balkan Beiträge des internationalen Kolloquiums „Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd" vom 16.–18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, ed. G. von Bülow, 151–163. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
Olujić, B. 1990. Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije. *Latina & Graeca* 35: 3–30.
Pašalić, E. 1960. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej – Sarajevo.
Paškvalin, V. 1963. Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Zemaljskog muzeja u Sarajevu – Arheologija (n. s.)* XVIII: 127–153.
Patsch, C. 1909. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Siebenter Teil. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* XI: 104–183.
Patsch, C. 1912. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* XII: 68–167.

Patsch, K. 1893. Bericht über eine Reise in Bosnien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* XVI-1: 79–93.
Patsch, K. 1907. Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIX-4: 431–470.
Patsch, K. 1910. Prilozi našoj rimskoj povijesti. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXII-1: 177–208.
Петровић, П. 1975. *Палеоīрафија римских наīīиса у Горњој Мезији.* Београд: Археолошки институт.
Пилиповић, С. 2011. *Култ Бахуса на централном Балкану. I–IV век.* Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
Prašo, A. 1966. Geografski položaj, u: *Rogatica*, ur. K. Petrović, 7–12. Sarajevo: Svjetlost.
Selimović, A. 2018. *Područje istočnog dijela provincije Dalmacije u rimsko doba*. Magistarska teza, Univerzitet u Sarajevu.
Сергејевски, Д. 1955. Доба римске владавине, у: *Културна историја Босне и Херцеīовине*, ур. И. Боднарук, 55–112. Сарајево: Народна просвјета.
Silajdžić, T. i Mesihović, S. 2014. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XLIII: 121–126.
Стоев, К. 2014. Нови епиграфски паметници от Рациария и нейната територия, in: *Ratiaria Semper Floreat. Том I. Рациария и нейната територия. Изследвания*, ed. P. Иванов, 230–283. София: Ratiaria Semper Floreat, Българско Археологическо Сдружение.
Suić, M. 1976. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
Šačić Beća, A. 2018. Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, historija umjetnosti, arheologija)* 5: 111–133.
Šačić Beća, A. 2022. *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
Šašel Kos, M. 2022. The creation of the province of Dalmatia in light of the recent research. *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité* 134–1: 61–70.
Škegro, A. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
Veladžić, A. 2018. *Rimska urbanizacija na tlu današnje Bosne i Hercegovine*. Završni diplomski rad, Univerzitet u Sarajevu.
Viteli Casella, M. 2018. Note sui municipi di cittadini romani in Illirico sulla base di testimonianza di Plinio il Vecchio (*Nat.* 3. 144), in: *The century of the brave. Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs. Proceedings of the international conference. Zagreb, 22–26. 9. 2014.*, eds. M. Miličević Bradač and D. Demicheli, 319–330. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Vukov, M. 2018. *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskoj kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*. Doktorska teza, Sveučilište u Zagrebu.
Vuletić Vukasović, V. 1888. Rimski nadpisi iz Bosne. *Viestnik Hrvatskog arkeološkog društva* X: 99–101.
Wilkes, J. J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge, Kegan Paul.
Wilkes, J. J. 1981. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Acc. nonnullae ad annos MCMXL-MCMLX pertinentes (praecipue in ephemeride Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku editae) by Anna Šašel, Jaro Šašel. *Gnomon* 53-6: 570–577.
Zaninović, M. 1996 [1976]. Iliri i vinova loza, u: *Od Helena do Hrvata*, ur. F. Mirošević, 385–393. Zagreb: Školska knjiga.
Zaninović, M. 1984. Štovanje Libera na istočnom Jadranu, u: *Simpozijum Duhovna Kultura Ilira [Herceg-Novi, 4–6. novembra 1982]*, ur. A. Benac, 245–252. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
Zaninović, M. 1990. Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu. *Arheološki vestnik* 41: 725–732.
Zaninović, M. 2015. *Ilirski ratovi*. Zagreb: Školska knjiga.
Zotović, R. 2002. *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*. Oxford: BAR Publishing.
Zotović, R. 2003 [2004]. Romanization of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia. *Balcanica* XXXIV: 19–38.
Zotović, R. 2024. Liberov kult na području istočnog dela rimske provincije Dalmacije. *Acta Illyrica* 8: 99–111.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Михајло Н. Џамтовски
Универзитет у Бечу
Факултет за историјске и културолошке студије

НЕДАВНО ОТКРИВЕНИ ЖРТВЕНИК ИЗ РОГАТИЦЕ СА ПОСВЕТОМ ЛИБЕРУ ПАТЕРУ (ИСТОЧНА РИМСКА ДАЛМАЦИЈА)

Кључне речи: *пољопривреда, Босна и Херцеговина, Далмација, економија, епиграфика, Либер Патер, рударство, Рогатица, римски период, римска религија*

Овај рад представља и анализира новооткривени римски жртвеник од кречњака, посвећен богу Либеру Патеру, пронађен 2018. године током чишћења корита реке Ракитнице у Рогатици (источна Босна и Херцеговина, ентитет Република Српска), који је ту донесен с друге, непознате локације, зарад изградње обнове насипа. Споменик је тренутно смештен у просторијама Туристичке организације општине Рогатица. Циљ рада је да се пружи детаљан опис и анализа самог споменика и његовог натписа, као и да се он контекстуализује унутар микро и макро регионалног оквира.

На основу анализе једноставног натписа утврђено је да га је у част бога Либера подигао извесни Марко Улпије, чији когномен није очуван услед оштећења споменика. Натпис је датиран у 3. век на основу палеографских карактеристика. Споменик је значајан јер представља трећи посвећени Либеру у Рогатици, али први у којем се јавља епитет *Pater*. Такође је значајан јер представља скроман допринос просопографији римске Далмације и рогатичког краја пошто додаје још једну индивидуу чије је име делимично остало сачувано.

Либер је првобитно био италски бог пољопривреде, природних циклуса, плодности, исцељења и јавних слобода. У 5. веку пре нове ере изједначен је са Бахусом (Βάκχος), односно Дионисом (Διόνυσος), чиме су му додељене и нове функције повезане са мистеријама, виноградарством, вином и трговином вином. Поред тога, имао је хтонски и есхатолошки карактер, и поштован је и у рударским контекстима.

Култ Диониса био је присутан на далматинским острвима већ у 6. веку пре нове ере, где је штован као бог радости, вина и подземног света. Либер је постао једно од најраширенијих божанстава у римској Далмацији, забележен на преко 70 споменика у виду посветних натписа и представа, а зна се и за постојање неколицине његових храмова. Био је штован у примор-

ским и унутрашњим деловима провинције, међу припадницима различитих друштвених слојева, етничких група и оба пола.

Најраније сведочанство о Либеру у Далмацији потиче из средине 1. века пре нове ере из Нароне (данашњи Вид у Хрватској). Његов култ, под утицајем дионизијских традиција, проширио се са обале у унутрашњост, вероватно замењујући домаћа божанства плодности. Већина аутора сматра да је у унутрашњости дошло до *interpretatio Romana* – изједначавања Либера са ранијим божанствима природе.

Узевши у обзир Либерову повезаност са економским активностима (пољопривреда, узгој винове лозе и рударство), дат је њихов преглед у контексту римскодобне Рогатице, упркос чињеници да скоро и не постоје радови на ту тему. Иако сам натпис не наводи конкретан разлог подизања жртвеника, одсуство налаза везаних за рударске активности и Страбонов помен немогућност узгоја винове лозе у унутрашњости Далмације услед хладне климе, жртвеник би могао указивати на могућност да је штовање Либера у Рогатици повезано са пољопривредним активностима у римској Рогатици. Међутим, ни та интерпретација није финална, услед неистражености римскодобне Рогатице и широких функција Либеровог култа.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.5

ПРЕГЛЕД ТИПОВА АМФОРА СА ПРОСТОРА ЈУЖНЕ КАПИЈЕ РИМСКОГ УТВРЂЕЊА *TIMACUM MINUS*

Никола Ђ. Радиновић
Београд

e-mail: nikolaradinovic@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљено: 30. 4. 2025.
Прихваћено: 23. 7. 2025.
УДК: 904:738.6”652”(497.11)
904:666.3-1”652”(497.11)

Апстракт: *Анализа керамичког материјала са простора јужне капије римског утврђења* Timacum Minus *започета је 2011. године и, уз мање и веће паузе, траје до данас. Током датог периода прикупљена је и обрађена значајна количина налаза. Амфоре чине приближно 10% типолошки одредивог материјала, а идентификовано је укупно 11 различитих типова. Највећи део потиче из радионица источномедитеранског подручја, док су амфоре понтске регије заступљене у нешто мањем броју. Производи из северне Африке имају релативно скромно учешће. Средином 4. и почетком 5. века долази до промене у дистрибуционим обрасцима. Услед нестабилности на дунавској граници, локална потражња се преусмерава ка доступнијим и безбеднијим тржиштима. Истовремено, промене у структури самог утврђења огледају се и у керамичком материјалу. Током последње фазе капије (средина 5. века) бележи се повећано присуство амфора локалних форми. Циљ рада је да представи идентификоване типове амфора, утврди њихово порекло и анализира статистичку заступљеност у оквиру дефинисане стратиграфије. Презентовани подаци доприносе бољем разумевању могућих праваца комуникације и модела снабдевања насеља, као и ширег подручја Тимока током периода касне антике.*

Кључне речи: Timacum Minus*, амфоре, јужна капија, позна антика, обрада керамичког материјала, источни Медитеран*

Увод

Римско утврђење *Timacum Minus* се налази у источној Србији, недалеко од села Равна у околини Књажевца. Смештено је на високој тераси обале Белог Тимока. Прва систематска археолошка ископавања започињу давне 1975. године, под руководством др Петра Петровића у име Археолошког института у Београду у сарадњи са Завичајним музејом у Књажевцу. Током вишедеценијских кампања, са краћим и дужим паузама, локалитет полако почиње да добија обрисе римског кастела. Откривени су бедеми на северу, западу и делимично на југу са све припадајућим капијама и кулама као и већа грађевина у средишту насеља (Петковић и Илијић 2012, 154). Радови

Сл. 1. Јужна капија утврђења *Timacum Minus*, Равна

Fig. 1. Southern gate of the fortress *Timacum Minus*, Ravna

на јужној капији (*porta pretoria*) започињу 1994. године. У наредних неколико година, истражен је простор улаза са двема кулама квадратне основе, улице која је спајала јужну и северну капију као и део унутрашњости утврђења (Петковић и Јовановић 2000, 275). Уследила је пауза дуга више од две деценије. Затим, почетком 2019. године, према елаборату, а затим и пројекту *Археолошка истраживања, презентација и промоција римског сектора утврђења и града Timacum Minus у Равном коду Књажевца*,[1] започињу нова ископавања која трају до данас.

На сектору јужне капије утврђења можемо издвојити укупно четири хронолошке етапе, односно грађевинске фазе. Прва започиње њеном изградњом која је везана за обнову целог утврђења, крајем 3. века. Услед политичке и безбедносне кризе царства те угрожености њених граница, подижу се четвороугаоне куле на западном бедему утврде. У истом периоду, преграђен је јужни бедем и придодата капија (Петровић 1996, 20). Улаз је фланкиран двема кулама квадратне основе. Темељи су фундирани грубо притесаним, великим блоковима од пешчара док су горње зоне зидане у

[1] Руководилац пројекта у име Археолошког института у Београду је др. Софија Петковић у сарадњи са Бојаном Илијић МА (Завичајни музеј Књажевац). Остали чланови тима су: др Игор Бјелић (Археолошки институт), Марија Јовић МА (Археолошки институт), Милена Муминовић МА (Завичајни музеј Књажевац) и Никола Радиновић МА. Треба нагласити да је пројекат новијих истраживања превсходно усмерен ка санацији и припреми за конзерваторско-рестаураторске радове, а све у сврху промоције и презентације овог дела утврђења.

техници *opus mixtum* – од опека, ломљеног камена и облутака (Петковић и Јовановић 2000, 279). Средином 4. века додатно се ојачавају бедем и куле (фаза II). Том приликом су придодати потпорни зидови од ломљеног камена и облутака. Наредна фаза обнове јужне капије је истовремено и последња већа реконструкција утврђења (фаза III). Најпре је на делу улаза подигнута дрвена палисада, а накнадно и масивна кула (*S4*). Иста ситуација је уочена и на осталим улазима каструма. Западна кула капије испуњена је шутом и остаје без функције. Са унутрашње стране, призидано је неколико мањих и већих грађевина од облутака у техници сухозида (Петковић и Јовановић 2000, 279). Фаза III завршава се пожаром. На основу налаза, овај догађај се са сигурношћу може датовати у последњу деценију 4. века (Петковић и др. 2021, 157). Током последњег периода живота јужне капије (фаза IV), долази до њеног архитектонског прилагођавања. Услед интервенција и преградње, она губи своју првобитну функцију[2]. Масивна кула (*S4*) из фазе III у потпуности бива напуштена док се на датом простору придодаје већа грађевина зидана од облутака и ломљеног камена. На основу налаза, нови објекат је могао имати улогу занатске радионице (Петковић и Јовановић 2000, 279). Последња фаза обнове такође дели судбину претходне. Капија страда у пожару који се огледа у нивоу паљевине и гарежи. Насеље је спаљено до темеља, највероватније средином 5. века (Петковић и Илијић 2012, 156).

Приступ обради керамичког материјала

Анализа керамике са простора јужне капије утврђења започиње током 2011. године и, са мањим и већим паузама, траје све до данас[3]. Формирана је типологија на темељима сачуване документације раније обраде. Употребљена је стандардна методолошка анализа која се ослања како на стилско-типолошку поделу, тако и на визуелни и микроскопски преглед фрагмената. Карактеристике материјала су одређене на основу боје, површинске обраде, састава фактуре, присутности орнамента итд. Посебно, при обради амфора, креирана је и примењена фактурна листа. Она је послужила за типолошку детерминацију и оних мањих уломака који нису поседовали особене морфолошке елементе за јасну класификацију.

Са 283 налаза, амфоре чине око 10% целокупног одредивог керамичког материјала са простора јужне капије утврђења (Графикон 1/1). Фази I припада 59 (16,55%), фази II 52 (10,48%), фази III 98 (10,98%) и фази IV укупно

[2] Као уосталом и цело утврђење. Бедем бива пробијен а унутрашње грађевине добијају више делатничку и занатску употребу.

[3] На обради материјала радило је неколико истраживача: Милица Марјановић, Снежана Чернач, Марија Јовић, Бојана Илијић и Никола Радиновић.

1

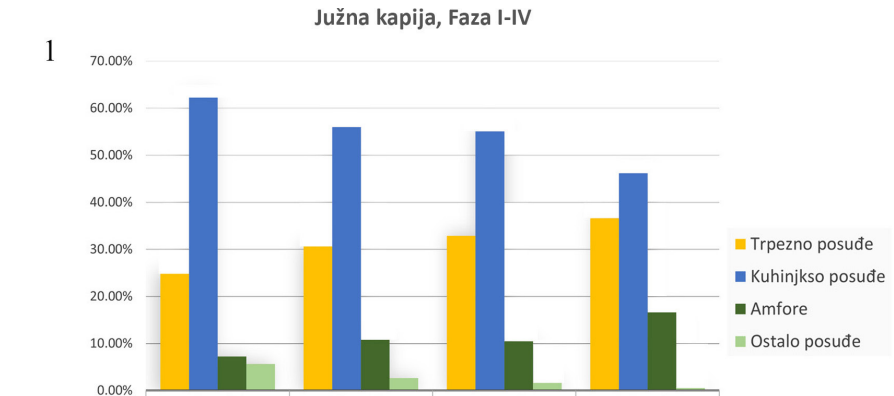

	Faza IV	Faza III	Faza II	Faza I
Trpezno posuđe	24.9% (254)	30.6% (278)	32.9% (163)	36.6% (132)
Kuhinjkso posuđe	62.2% (636)	56.0% (509)	55.0% (273)	46.2% (164)
Amfore	7.2% (74)	10.8% (98)	10.5% (52)	16.6% (59)
Ostalo posuđe	5.7% (58)	2.6% (24)	1.6% (8)	0.6% (2)

2

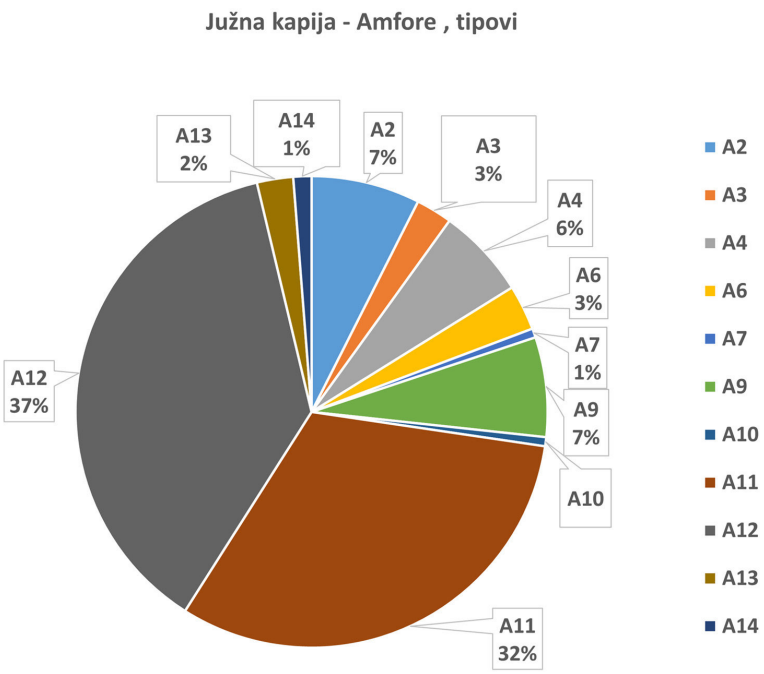

Графикон 1. 1. Проценат заступљености и број налаза по групама посуђа; 2. Проценат заступљености типова амфора

Chart 1. 1. Percentage representation and number of finds by pottery groups; 2. Percentage representation of amphora types

1

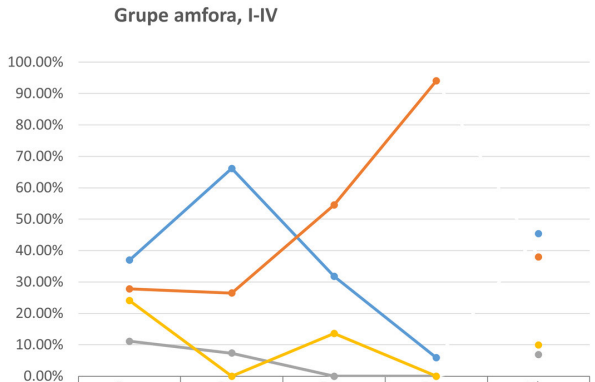

	Faza IV	Faza III	Faza II	Faza I	Uku pno
Istočnomediteranske amfore (A2, A10, A12)	37.04%	66.18%	31.82%	5.88%	45.34%
Pontske amfore (A4, A11)	27.78%	26.47%	54.55%	94.12%	37.89%
Afričke amfore (A3, A6, A14)	11.11%	7.35%	0.00%	0.00%	6.83%
Lokalne Amfore (A7, A9, A13)	24.07%	0.00%	13.64%	0.00%	9.94%

2

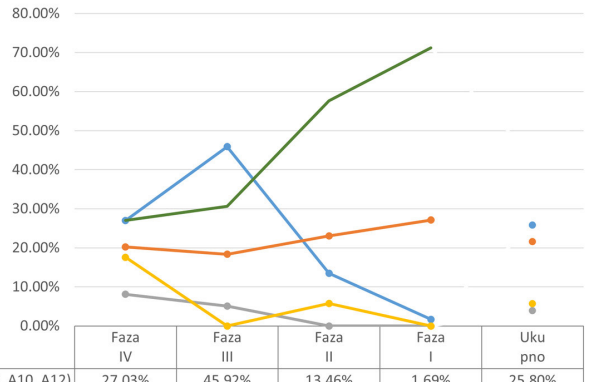

	Faza IV	Faza III	Faza II	Faza I	Uku pno
Istočnomediteranske amfore (A2, A10, A12)	27.03%	45.92%	13.46%	1.69%	25.80%
Pontske amfore (A4, A11)	20.27%	18.37%	23.08%	27.12%	21.55%
Afričke amfore (A3, A6, A14)	8.11%	5.10%	0.00%	0.00%	3.89%
Lokalne Amfore (A7, A9, A13)	17.57%	0.00%	5.77%	0.00%	5.65%
Neodredjeno	27.03%	30.61%	57.69%	71.19%	43.11%

Графикон 2. 1. Заступљеност скупина амфора по пореклу;
2. Заступљеност скупина амфора по пореклу (укључујући неодређене налазе)

Chart 2. 1. Representation of amphora groups by origin;
2. Representation of amphora groups by origin (including unidentified finds)

Сл. 2. 1. Амфора тип А11б; 2. Амфора тип А6
Fig. 2. 1. Amphora type A11b; 2. Amphora type A6

74 фрагмента (7,24%). Треба напоменути да, од укупног броја уломака, 161 је типолошки одредив (око 57%) и они јесу предмет статистичке анализе.

Преглед типова амфора

Из расположивог керамичког материјала са локалитета *Timacum Minus*, издвојено је 14 различитих типова амфора. Од датог броја, 11 је евидентирано на простору јужне капије. Ради боље анализе, типови су груписани према њиховом географском пореклу. Ова врста поделе која концентрише налазе на центре производње омогућава релевантнији статистички приказ анализираног материјала. Тиме се даје јаснији увид у информације о правцима снабдевања, трговини као и актерима који су укључени у делатност транспорта добара која су пристизала у насеље.

Источномедитеранске амфоре

Амфоре источномедитеранског порекла уједно су и најбројније у оквиру групе налаза са јужне капије. Чине готово половину укупног типолошки одредивог материјала (графикон 2). Заступљене су са три типа – А2, А10, А12.

Тип **A2** (*Kapitan II; Riley MR7; Peacock & Williams 47;Bjelajac XII*) – срцолике форме, вертикално извијеног обода и дугачког коничног врата. Непосредно испод обода је хоризонтално ребро које је наглашено. Тело је истакнутих рамена, док је доњи део сведен на цилиндричну, шупљу стопу. Дршке могу бити извијене изнад обода суда или се пружати у висини ребра на врату (сл. 3/1, 2). Израда је од песковите глине, често са примесама дробљеног кречњака. Боја печења је у нијансама од црвене до црвенкастосмеђе. Пречник реципијента је у распону 8–11 цм.

На простору јужне капије, констатовано је укупно 12 налаза овог типа (7,45%). Иако њихово порекло за сада није поуздано утврђено. На основу дистрибуције налаза, може се претпоставити да потичу из занатских радионица области Егеје, мада не треба одбацивати ни центре са севера Африке или из Палестине (Riley 1979, 192; Peacock and Williams 1986, 193). Примерци овог типа су чешћи на источном Медитерану него у осталим деловима царства. Почеци производње нису прецизно одређени. У Горњој и Доњој Мезији, као и Тракији, појављују се од краја 2. века. На простору Егеје, Палестине и Црног мора посведочени су у слојевима од прве половине 3. столећа (Riley 1979, 190; Biernacki and Klenina 2015, 102). Садржај амфора је највероватније било вино (Bjelajac 1996, 41).

У области средњег Подунавља, амфоре овог типа су заступљене на бројним локалитетима (Цвјетићанин 2016,116, тип А 5). На Виминацијуму и Сингидунуму најбројније су у слојевима друге половине 3, односно почетака 4. века (Nikolić-Đorđević 2002, 123, tip V/11). На утврђењу Нове ова врста амфора је у употреби све до почетка 5. столећа (Biernacki and Klenina 2010, 983).

Тип **A10** (*LRA 4; Peacock & Williams 49; Kaey LIV; Bjelajac XV*) – амфоре цилиндричне форме. Обод је конвексно оријентисан и прстенасто задебљан док је тело издужено, вретенасто, те се завршава благо шпицастим дном. Орнамент је у форми плитких хоризонталних жлебова или густих чешљастих бразда високо на трбуху. Дршке су мале, облика ушица смештених на најширем делу рамена посуде. Израђене су од квалитетне глине са примесама ситнозрног песка. Боја печења је од црвене до оранж. Пречник реципијента је 10 цм (сл. 3/5).

Са јужне капије потиче свега један налаз који припада фази II (0,36%). Садржај ових амфора се везује за дистрибуцију вина из добро познатих центара у Палестини, односно Гази (Peacock and Williams 1986, 199). Такође, могле су се користити и за уље, усољену рибу или пак за складиштење и мерење жита (Riley 1979, 222). Најранији налази потичу из слојева 4. века, углавном са севера Африке и источног Медитерана. Током 5. и 6. века

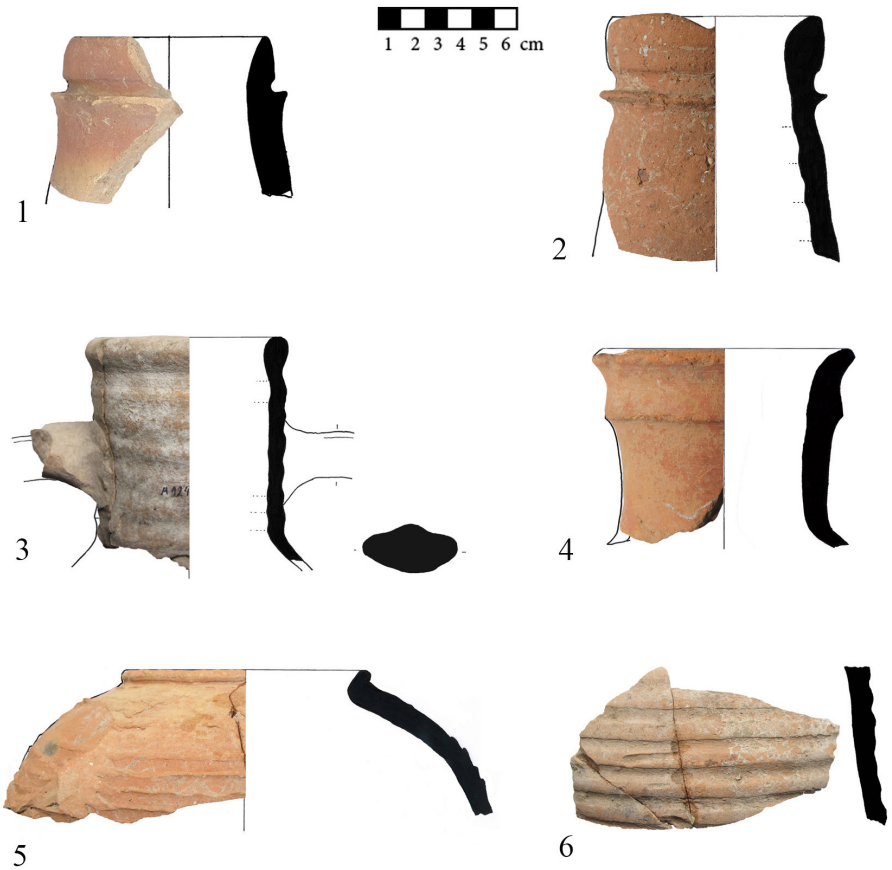

Сл. 3. 1–2. Амфора тип A2; 3–4, 6. Амфора тип A12; 5. Амфора тип A10
Fig. 3. 1–2. Amphora type A2; 3–4, 6. Amphora type A12; 5. Amphora type A10

долази до шире дистрибуције, те се ограничени број примерака констатује у области Црног мора, Егеје, Западне Европе и Британског полуострва (Scorpan 1976, 180; Peacock and Williams 1986, 199, Bjelajac 1996, 49). У Подунављу, овај тип амфора такође проналазимо на бројним локалитетима, али у релативно малом броју. Имамо налазе са Виминацијума и Сингидунума, па све низводно до Дијане, Понтеса, Аквиса, Рациарије и Јатруса (Nikolić-Đorđević 2002, 125; Bjelajac 1996, 50; Цвјетићанин 2016, 120; Кузманов и Гудев 2013, 361; Conrad 2007, 213). У Доњој Мезији и Малој Скитији, ове форме су присутне све до краја 7. века (Кузманов 1985, 12).

Тип **A12** (LRA 1; Kaey LIII; Peacock & Williams 44 A–B; Bjelajac XXI) – мање амфоре ваљкасте форме, цилиндричног врата, задебљаног обода и дугметасто профилисаног дна. Дршке су краће, елипсоидног пресека. Тело

је украшено плитким хоризонталним ребрима различите профилације. Део примерака одликују извијени обод, наглашена рамена и специфична циглa-црвена боја, што можда упућује на засебну грнчарску радионицу у односу на остале примерке овог типа (сл. 3/4). Друга варијанта је светлоцрвено до црвено печена, са танким премазом жућкасте енгобе (сл. 3/3, 6). Квалитет израде је уједначен, глина солидно пречишћена, са примесама ситнозрног песка или дробљеног кречњака. Пречник отвора суда варира од 7 до 14 цм. Овај тип амфора је највероватније коришћен за транспорт вина или уља (Riley 1979, 213; Kaey 1984, 271), а као могући садржај наводи се и жито или нека друга врста цереалија (Bjelajac 1996, 73).

Са укупно 60 налаза (37,50%), овај тип је најбројнији у оквиру целокупног типолошки одредивог материјала. Присутан је у свим фазама јужне капије, посебно током фазе III. Једна је од најзаступљенијих форми позне антике. Њихова производња и дистрибуција започиње средином 4. века и траје све до краја 6, односно почетка 7. столећа (Reynolds 2005,545; Riley 1979, 213; Kaey 1984, 272). Јављају се на читавом простору царства, од Британије до Нубије. Највећа концентрација је на источном Медитерану, у Малој Азији и на северу Африке (Bjelajac 1996, 72; Kaey 1984, 271; Riley 1979, 212–213; Peacock and Williams 1986, 186). Центри производње се везују за област Киликије, јужне обале Кипра и острва Лезбос и Еубеју (Riley1979, 212; Reynolds 2005,546; Manning at al. 2000, 235; Peacock and Williams 1986, 186).

На средњедунавском лимесу, овај тип амфора констатујемо на готово свакој од већих утврда (Цвјетићанин 2016, 122, тип А 21, Bjelajac 1996, 74). Присутне су од прве половине 5, а типичне за слојеве 6. века. На локалитету Виминацијум–Светиња чине 54,3% од укупног материјала, а према стратиграфским подацима припадају периоду друге половине 6. века (Bjelajac 1996, 74). Слично је и са налазима са Рациарије. Најзаступљенији су у слојевима 6, односно почетка 7. века (Кузманов и Гудев 2013, 362).

Понтске амфоре

Амфоре ове скупине долазе из занатских радионица са западне, јужне и северне обале Понта. Чине око једне трећине одредивог материјала (графикон 2). Заступљене су са два типа – А4 и А11а,б.

Тип **А4** (*Зеест 100; Scorpan tip XVII-R; Kassab-Tezgor C Snp I; Кузманов тип X*) – срцолике форме, цилиндричног врата и хоризонтално засеченог обода који је често наглашен (сл. 4/2). Врат посуде се конично шири ка раменима, која су разграната, тако да горњи део поприма срцолики облик, или облик шаргарепе. Хоризонтална ребра покривају целу спољашњост суда. Нешто су плића и ужа на врату и рамену а шира на трбуху. Ручке су ре-

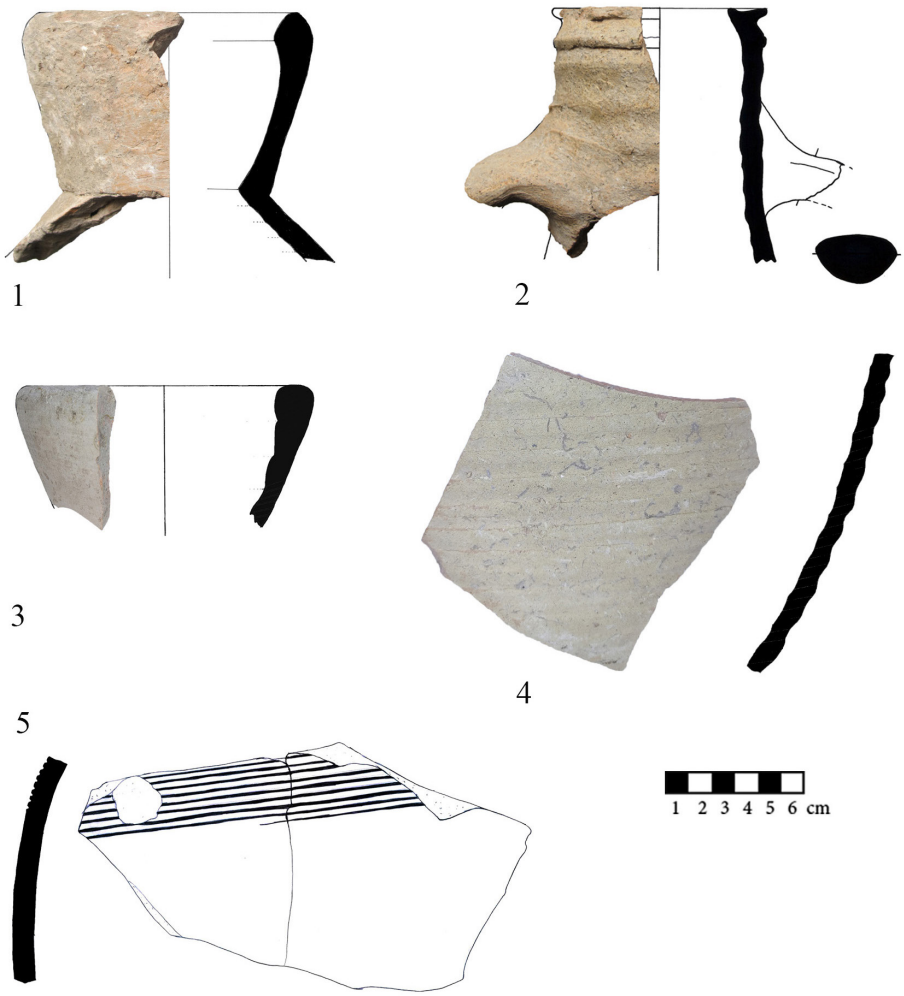

Сл. 4. 1, 5 Амфора тип А11а; 3–4. Амфора тип А11б; 2. Амфора тип А4
Fig. 4. 1, 5 Amphora type A11a; 3–4. Amphora type A11b; 2. Amphora type A4

лативно кратке, елипсоидног пресека. Израда је од жућкасте глине песковите фактуре. Честе су примесе базалта, кварца и мике. Уочава се и присуство пироксена – црног ситнозрног силиката. Боја печења је у нијансама окер и смеђе. Пречник реципијента је у распону 8–12 цм.

На простору јужне капије евидентирано је укупно 10 уломака, од којих 2 припадају фази IV, 2 фази III, 1 фази II и 5 фази I капије утврђења (6,21%). У литератури, овај тип се најчешће означава као синопска, односно *sinopean carrot* амфора. Пореклом је са јужних обала Црног мора, превасход-

но синопске регије, али и Херсонеса на Криму (Opait 2010, 379). Једна од радионица се сасвим извесно налазила на локалитету Демирци, где је констатовано укупно 13 керамичарских пећи (Kassab-Tezgor 2009,121; Kassab-Tezgör and Özsalar 2010, 199–200). Њихова дистрибуција је ограничена превасходно на простор источног Медитерана и Мале Азије па све до обала северне Африке. Највећа концентрација је, свакако у области Црног мора али и доњег тока Дунава, односно провинције Скитије и Друге Мезије (Paraschiv 2002, 175; Biernacki and Klenina 2015, 99). Хронолошки, обухватају распон од 4. па све до почетка 7. века (Сазанов 2022, 97). На средњем Подунављу је откривен релативно мали број налаза. Одређени број посуда је констатован на Виминацијуму, локалитету Михајловац–Блато, Салдуму, као и један уломак са Рациарије (Nikolić at al. 2023: 286 IV/23; Томовић 1986, 49 сл. 28.3; Jeremić 2009, 108 type V/4; Кузманов Гудев 361, Т. XXI, 238). Треба напоменути и једну посуду из Сирмијума која би могла одговарати овом типу амфора (Brukner 1981, 125, tabl. 164/85). Сви поменути налази се датују у период 4–5. века.

Тип **A11a, б** (*LRA 2; Kaey LXV; Peacock & Williams 43; Bjelajac XX; Кузманов тип XIX*) – кратког врата, косо разгранатог и задебљаног обода са лоптастим телом и благо истакнутим дном (дугметасто профилисано). Дршке су кратке, кружног или елипсоидног пресека. Разликујемо две варијанте овог типа амфора. Прва је нешто здепастије форме, краћег врата и ширих рамена (A11a, сл. 4/1,5). Израђена од компактне, цигла-црвене глине са орнаментом у виду густих, дубљих уреза на рамену посуде. Друга варијанта је издуженија, наглашеног врата (A11б, Т. сл. 2/1; сл. 4/3–4). Боја печења је у нијансама светлоцрвене до оранж. Орнамент у виду плићих хоризонталних ребара различите профилације присутан је на готово читавом телу. Спољна површина суда је премазана жућкастом енгобом. Пречник обода судова је у распону 10–16 цм.

Са 51 примерком, сврстава се међу најбројније налазе на простору јужне капије, са скоро уједначеном заступљеношћу у оквиру свих фаза (31,68%; графикон 1/2). Припада једној од најчешћих форми периода касне антике. Присутна је широм Римског царства, од провинција на западу, Британије на северу, Туниса на југу и Сирије на истоку. Ипак, у региону северне Африке и дуж обала западног Медитерана њена заступљеност је релативно мала (испод 5%). Знатнији број примерака јавља се на источним територијама, посебно на западној обали Црног мора и на локалитетима дуж доњег Дунава (Riley 1979, 218).

Производни центри за сада нису јасно евидентирани. Претпоставља се њихова убикација у области северне Егеје или западне обале Црног мора (Peacock and Williams 1986, 182; Bjelajac 1996, 69; Scorpan 1984:160; Кузманов

1985, 9). Треба назначити да овај тип представља даљу морфолошку еволуцију ранијих форми амфора типа *Dressel 24*. У датој подели можемо препознати две развојне фазе. Прва је, као што је већ наведено, нешто већег капацитета, издуженија, декорисана широким појасевима плитких жлебова и премазана танким слојем беличасте енгобе (Т. сл. 2/1; сл. 4/3–4). Налази ове форме долазе најпре са црноморских локалитета и везују се за период од средине 3. века (Opait 1984, 312). На стаништима дуж доњег тока Дунава појављују се већ почетком 4. столећа (Кузманов 1985, 9). Другу еволутивну фазу препознајемо у здепастијим формама ширег тела, цигла-црвено печених са карактеристичним хоризонталним, дубљим урезима који подсећају на повлачење чешљем. Везују се за понтске радионице, одакле се производ шири на читав простор источног Средоземља. Врхунац продукције је током 5. и 6. века, а средином 7. столећа престаје њихова употреба (Bjelajac 1996, 68; Riley 1979: 218–219). Недовољно знамо о садржају који су могле преносити. Једна од претпоставки је да су служиле за транспорт уља (Bjelajac 1996, 69). Налази из Томиса откривају да су неке од посуда садржале трагове смоластог премаза (међу којима су колофонијум и терпентин). То би могло указати да је њихов садржај била течност, у овом случају вероватно вино (Radulescu 1973, 197).

У области средњег Подунавља, овај тип амфора је присутан у знатној мери. Најпре у оквиру већих урбаних агломерација као што су Виминацијум, Сингидунум и Рациарија (Поповић 1987, 13; Nikolić-Đorđević 2002, 123; Кузманов и Гудев 2013, 359). Налазе имамо и на већини утврда Ђердапског лимеса. Јављају се на Босману, Салдуму, Хајдучкој воденици, Текији, Вајуги, Дијани, Талијати и др. (Bjelajac 1996,69; Цвјетићанин 2016, 120). Опредељују се у период позне антике, од средине 4. до краја 6. века.

Афричке амфоре

Овој скупини припадају типови чије је порекло са севера континента, из занатских центара са подручја Туниса, Либије и Египта. Оне чине око 10% материјала групе (графикон 2). Констатовано је укупно три типа амфора – А3 и А6, А14.

Тип **А3** (*Spatheion, Riley LRA 8; Kaey XXVI; Peacock & Williams 51; Bjelajac XXVII*) – уске цилиндричне форме, тракасто задебљаног обода и кратког врата. Трбух је вретенаст и издужен док је дно дугметасто профилисано. Овај тип поседује и мање дршке елипсоидног пресека које почињу непосредно испод обода и завршавају се на рамену. Наши примерци су евидентирани само у мањим фрагментима. Њихова израда је од квалитетне жућкасте глине са мањим примесама ситнозрног песка. Боја печења је од окер до светлосмеђе док је спољна површина суда премазана беличастом

Сл. 5. 1. Амфора тип А6; 2. Амфора тип А14; 3. Амфора тип А3
Fig. 5. 1. Amphora type A6; 2. Amphora type A14; 3. Amphora type A3

енгобом (сл. 5/3). Пречник обода могуће је измерити само на једном фрагменту, он износи 8 цм.

Констатовано је укупно 4 налаза, од којих 2 припадају фази IV и 2 уломка фази III (2,48 %). У литератури, ова скупина афричких амфора најчешће се означава као „спатеа" (*Spatheion*). Дефинисано је неколико подваријанти чија се производња одвија у периоду 4–7. века (Kaey 1984, 214–216). Наше примерке одликују мање димензије, уски зидови и дршке која почињу непосредно испод обода суда. Заступљене су на широком простору западног и источног Медитерана, на Балкану, Блиском истоку и у Малој Азији. Пореклом су из туниских радионица околине Небула (Bonify 2004, 128–129). Упркос малом броју података, ове амфоре су служиле, пре свега, за дистрибуцију вина и маслиновог уља. Остале сировине које су могле бити преношене, јесу гарум, сочиво или мед (Keay 1984, 215; Bjelajac 1996, 87).

Бројни су налази овог типа са простора средњег Подунавља. Налазимо их на већини локалитета на потезу Ђердапа, на Виминацијуму, Сингидунуму, Рациарији и др. (Bjeljac 1996, 88–89; Цвјетићанин 2016, 124–125, тип А 24). У ближој околини, имамо примерке са Гамзиграда, Аквиса и Мокрањских стена (Conrad 2007, 214 fig. 1/12,13, 107; Јанковић 1981, 150, сл. 63в; Сретеновић 1984, 223, сл. 212/1).

Тип **А6** (*Riley LRA 6; Peacock & Williams 52b; Hayes 12*) – једна од форми амфора у облику шаргарепе. Ваљкасто профилисаног и прстенасто задебљаног обода. Тело је украшено хоризонталним ребрима. Ручке су релатив-

но кратке, елипсоидног пресека, започињу одмах испод обода и завршавају се непосредно на рамену суда. Дно посуде је дугметасто. Глина је са примесама ситнозрног песка и кречњака. Боја печења је у нијансама окер и светлосмеђе док су зидови премазани жућкастом енгобом. Димензије амфора овог типа су нам познате са једног примерка који је сачуван готово у целости. Пречник обода је у распону 9–10 цм, а висина износи 63 цм (сл. 2/2; сл. 5/1).

Укупно 5 примерака је пронађено на простору јужне капије; 2 припадају фази IV, 2 фази III док је 1 фрагмент из фазе I (3,11 %). Иако се у литератури овај тип амфора најчешће означава као тзв. *LRA 7*, треба истаћи да је у оквиру ове поделе опредељено доста сродних, а опет различитих морфолошких облика. Наши примерци су најближи амфорама варијанте б, типа 52 у Пикоковој категоризацији. Заједничко им је порекло са подручја северне Африке, односно Египта (Peacock and Williams 1986, 204; Riley 1979, 225). Њихово датовање је широко. Радионице у Африци већ током 3. века започињу производњу, која се интензивира током 4. и траје све до средине 8. века (Hayes 1992, 67). Поред Африке, овај тип амфора је сасвим спорадично присутан на источном Медитерану. Тако су и налази са простора Подунавља доста ретки. Као аналогне примерцима са *Timacum Minusa* издвајамо посуде са Виминацијума и Јатруса (Conrad 2007, 214, III/5 kat. 878, 1095, 1097; Nikolić at al. 2023, 297 IV/65). Такође, и налази са локалитета Понтес, Салдум, Дијана, Мора Вагеи и Прахово припадају амфорама овог типа (Grašanin at al. 1984, 68 V/32; Jeremić 2009, 109 V/6; Цвјетићанин 2016, 122 A20). Датују се у касноримски период, односно период 4–6. века.

Тип **A14 (***Africana IIIC; Kaey XXV; Bonifay 29; Riley MR 17; Bjelajac XXVIII*) – веће амфоре вретенасте форме. Врат је цилиндрично профилисан док је обод извијен, задебљан и засечен са спољне стране. Рамена су заобљена и прелазе у ваљкасто тело које се при дну сужава и завршава шпицасто. Глина је песковита са примесама дробљеног кречњака. Боја печења је у нијансама од светлоцрвене до смеђе док је површина необрађена или премазана окер енгобом (сл. 5/2).

Са јужне капије имамо укупно 2 фрагмента која припадају овом типу (1,24 %). Одговарају скупини амфора која носи ознаку *Africana IIIC*[4]. Пореклом су из туниских радионица из околине Набуела и Салакта (Bonifay 2004, 122; Járrega Domínguez 2021, 152). Најраније појаве ове форме се везују за крај 3. – почетак 4. века. Врхунац производње је посведочен у слојевима друге половине 4. и траје све до средине 5. века. Највећа концентрација на-

[4] О подели и развоју амфора овог типа као и њиховој морфолошкој сличности са амфорама *spatheion 1*, односно форми „велики спатеион" погледати: *Bonifay, M. 2004. Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique. BAR International Series, pp. 121–125.*

лаза је у области северне Африке – Египта, Туниса и Либије. С друге стране, број посуда које потичу са источног Медитерана релативно је мали. На Дунавском лимесу имамо свега неколико налаза – са локалитета Текија, Јатрус и Нове (Бјелајац 1996, 92 XXXII/185; Bottger 1982, T.XIX/231; Biernacki and Klenina 2015, 113, fig. 14/5–7). Служиле су превасходно за транспорт маслиновог уља и усољене рибе (Járrega Domínguez 2021, 152).

Амфоре локалне израде

Скупина налаза чија се производња може везати за локалне или регионалне занатске радионице са простора Подунавља. Заступљене форме се, на основу морфолошких одлика, опредељују у тзв. трпезне амфоре (амфороидни крчази). Њихова употреба није везана искључиво за транспорт већ су, сасвим извесно, служиле и за складиштење и послуживање. Чине нешто више од 10% укупног материјала групе, и разврстане су у три типа – А7, А9 и А13 (графикон 2).

Тип **А7** (*Bjelajac XXXII; Brukner 17; Кузманов XIX*) – косо профилисаног обода, цилиндричног врата и широког лоптастог трбуха. Дно је равно. Испод обода полазе тракасте дршке које се завршавају високо на трбуху. Присутан је орнамент на врату и рамену, у форми плитких хоризонталних канелура. Фактура је песковита са примесам ситно дробљеног кречњака док је боја печења у нијансама смеђе. Пречник обода је 14 цм, а висина износи 38 цм (сл. 6/2).

На јужној капији је евидентиран само један налаз овог типа, из слоја који припада фази IV (0,62%). У питању је локални тип амфороидног крчага намењеног за услуживање и складиштење течности, највероватније вина. Тело је овално док је врат цилиндричан а дно равно. Ручке су тракастог пресека и могу бити благо тордиране. Евидентирани су бројни примерци на утврђењима дуж Дунавског лимеса (Bjelajac 1996, 101 тип XXXII; Кузманов и Гудев 2013, 363 тип IX; Кузманов 2005, 178 T. XXV/188–189). Датују се у период 4–6. века, и њихове узоре проналазимо у области Црног мора (Кузманов 1985, 25, тип XIX). Са Виминацијума долазе две сродне локалне форме које се хронолошки опредељују у период 4–5. века (Nikolić at al. 2023, 278 IV /8, 290, IV /37). Слично је и са примерцима из Сингидунума, које одликује песковита фактура са додатком кречњака. Налази са Јатруса су опредељени у слој Б/Ц, што одговара периоду 4. века, док они са локалитета Нове одговарају 5–6. столећу (Conrad 2007, 242 abb 39/1098; Кленина 2006, 87, 108 тип VII рис. 45/363).

Тип **А9** – посуде срцолике форме, широко разгранатог обода, коничног и кратког врата. Дршке су масивне, тракастог или елипсоидног пресека. Орнамент и обрада нису присутни. Сви пронађени примерци садрже веће

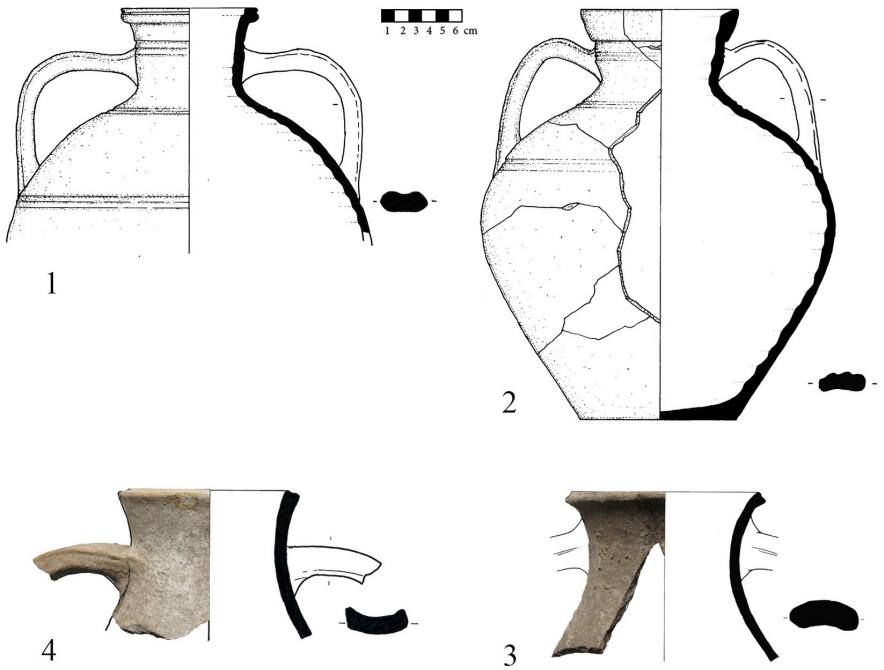

Сл. 6. 1. Амфора тип A13; 2. Амфора тип A7; 3–4. Амфора тип A9
Fig. 6. 1. Amphora type A13; 2. Amphora type A7; 3–4. Amphora type A9

трагове калцификације. Квалитет глине је лош, са присуством крупног кварцита и кречњака. Боја печења је од тамносмеђе до сиве. Пречник обода варира 11–15 цм (сл. 6/3–4).

Од укупно 12 налаза, 11 припада фази IV, док је 1 припада фази III (6,83%). Ради се о типу трпезних амфора локалне израде. Одликује их скроман квалитет глине са примесама крупнозрног песка. На основу контекста налаза, можемо их оквирно датовати у период прве половине 5. века. Аналогије нашим примерцима су доста ретке. Као морфолошки сродне, узимамо оне са локалитета Алтимир Бреста (северозападна Бугарска). Израђене од песковите глине и печене у нијансама од тамносиве до црне боје, приглачаних површина. Припадају периоду прве половине 4. века (Лука 2022, 202 тип 117/3 Т. 79/852, 107/1095). Близак је и налаз са Понтеса. Посуда је песковите фактуре, сиво печена. Долази из слоја B, што одговара периоду краја 4, почетка 5. века (Garašan et al. 1984, 68 T. IX tip V/1).

Тип **A13** – амфора лоптасте форме, прстенасто задебљаног обода, цилиндричног врата и равног дна. Украс је присутан на врату и рамену посуде у виду плићих хоризонталних канелура. Дршке су у пару, тракастог пресе-

ка. Израђене су од песковите глине са примесама кречњака. Боја печења је у нијансама од смеђе до сиве или окер. Пречник обода је 12 цм (сл. 6/1).

Са простора јужне капије долази укупно 4 налаза – 1 фр. из фазе IV и 3 из фазе II (2,48%). Као и код претходних, ради се о типу трпезне амфоре локалне продукције. Одликује их слабији квалитет израде, песковита фактура и скромна финална обрада. Аналогије налазимо на Виминацијуму, лок. Кастра Мартис и Понтес (Nikolić at al. 2023: 293 IV/49; Цвјетићанин 2016, 58 тип К 25; Кузманов 2005, 179 Т. XXVI/192). Овај тип амфора се хронолошки опредељује у период од друге половине 4. до средине 5. века.

Закључна разматрања

У структури одредивог керамичког материјала са простора јужне капије утврђења, амфоре чине око 10%. Њихово присуство је најизразитије у оквиру фазе I капије, када достижу учешће од 16,55%. У наредним фазама приметан је постепени пад заступљености, тако да током последњег периода функционисања утврђења чине свега 7% материјала (графикон 2/1, 2)[5]. Највећи део води порекло из занатских радионица источног Медитерана. Ова скупина представља нешто мање од половине укупног броја налаза (45,34%). Евидентирамо их у свим слојевима, али су најбројније у онима који одговарају фази III и IV јужне капије, односно периоду краја 4. и прве половине 5. века (графикон 2). У оквиру групе доминира тип A12, а у мањој мери тип A2 (графикон 1/2). Њихово порекло се везује за производне центре са егејских острва, односно јужне обале Кипра (Riley: 212; Reynolds 2005, 546, Manning at al. 2000, 235; Peacock and Williams 1986, 186). Овој скупини свакако припадају и амфоре типа A10, које долазе из Газе (Палестина) (сл. 3/5). Заступљене су са свега једним налазом, што чини мање од 1% материјала. Садржај је углавном чинило вино, посебно у амфорама типова A10 и A2. Са источномедитеранских обала допремане су и друге сировине, пре свега маслине и њихови деривати. Путеви дистрибуције највероватније су водили морским путем до македонске обале Егејског мора, одакле се роба транспортовала даље познатом комуникацијом *Lissus–Naissus–Ratiaria*.

Скупина амфора понтске регије су друге по бројности. Чине 37,89% од укупног материјала групе (графикон 2). Њихово порекло је везано за јужне и западне обале Црног мора. Најбројнија форма је амфора A11, која јесте и једна од најзаступљенијих на Медитерану током касне антике. Производња

[5] Треба нагласити специфичан карактер налаза грнчарије из фазе I капије, чија анализа носи одређене лимите. Одликује га релативно мањи број уломака, који су слабије очувани и типолошки неосетљиви. Последично, и број налаза амфора које можемо јасно типолошки одредити јесте мањи од 30%. (Прим. аут.)

се могла одвијати у оквиру занатских радионица на западној обали Понта (Bjelajac 1996, 69; Scorpan 1984:160; Кузманов 1985, 9). Бројни су налази са римских локалитета на простору Подунавља. Посебно у оквиру већих урбаних центара. Овој скупини припадају и амфоре типа А4, чије је присуство релативно мало (сл. 4/2, графикон 1/2). Потичу из познатих грнчарских радионица синопске регије, по којој су и добиле назив (Kassab-Tezgor 2009, 121). Садржај ових амфора свакако је било вино. Транспорт са Црног мора ка западним провинцијама царства највероватније се одвијао речним путем. Налази из Томиса указују на то да су се дистрибутивни центри налазили у непосредној близини ушћа Дунава (Radulescu 1973, 197). Посебно је изражена концентрација ове скупине током фаза I и II капије, односно у периоду од краја 3. до средине 4. века. Након тог периода њихов удео делимично опада, али су и даље присутне у значајном броју (графикон 2).

Трећу скупину чине занатски производи радионица са севера Африке. Њихово учешће у материјалу је око 7% (графикон 2). На *Timacum Minusu* се појављују тек у слојевима од краја 4, до средине 5. века. Као и код претходних скупина, предмет транспорта се може само претпоставити. Као главни производ су извесно маслине и маслиново уље. Такође, са севера Африке су пристизале и остале сировине као што су вино, гарум и усољена риба (Járrega Domínguez 2021, 152).

Последњу скупину чине амфоре локалног порекла. Представљају производ регионалних грнчарских радионица области средњег Подунавља. Све заступљене форме се могу определити у тзв. трпезне амфоре. Поред транспорта, имале су употребу у складиштењу и послуживању намирница. Евидентиран је сразмерно мали број налаза, око 10%. Треба назначити да се током последње, IV фазе капије (средина 5. века), њихов удео повећава, те оне чине и до 24% типолошки одредивог материјала (графикон 2). Производња би могла потицати из неких од регионалних подунавских центара или ширег простора западне обале Црног мора (Кузманов 1985, 25). Тип А9 је сасвим извесно представљао производ локалних радионица.

Целокупни анализирани материјал не одудара од уобичајених трендова особених за керамички инвентар периода касне антике. Карактеристично је да највеће учешће узима скупина амфора пореклом са простора источног Медитерана као области доминантне у снабдевању и трговини током 4. и 5. века. Налази потичу из више различитих производних центара, што би могло сведочити о интензивној трговинској размени и добрим логистичким везама унутар региона. Други доминантни правац снабдевања утврђења представља понтска регија. Амфоре са овог простора имају значајан удео у материјалу. Транспорт вина са обала Црног мора је најинтен-

зивнији почетком 4. века. Већ средином 4. па до почетка 5. столећа, дистрибуциони обрасци се мењају. Услед угрожености дунавске границе, повећава се ризик снабдевања преко традиционалних праваца. Локална потражња се мења а дистрибуција се диверзификује, те се роба набавља са доступних и безбедних тржишта. Током последње фазе капије (фаза IV, средина 5. века), уочљиво је повећање присуства локалних форми, што указује на промену у трговинским токовима и снабдевању. Ова појава може бити последица постепеног губитка првобитне функције утврђења као војностратешке тачке. Уместо тога, структура утврде пролази кроз трансформацију: монументалност уступа место скромнијим, трошним објектима различите намене и често нејасне функције. Археолошки трагови могу указивати да су неки од тих објеката коришћени као радионице или мање производне јединице, што сугерише на прилагођавање новонасталим економским околностима и потребама локалне заједнице. Током овог периода снабдевање насеља бива знатно отежано па се, у недостатку сигурних веза са удаљених тржишта, потражња све више оријентише ка локалним центрима производње, чиме утврђење добија више економску него војну улогу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Biernacki, A. B. and **Klenina, E.** 2015. Amphorae of the 4th - 6th centuries AD from Novae(Moesia Secunda): typology and chronology in *Per Terram, Per Mare: Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean,* ed(s). Demesticha, S. . Uppsala: pp. 99–120

Biernacki, A. B. and **Klenina, E.** 2010. Trade relations between the Lower Danube region and Mediterranean in the Late Roman period: the ceramic evidence from Novae (Moesia Secunda), in S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci & G. Guiducci (eds), *LRCW 3. Late Roman Coarse Ware, Cooking Ware and Amphorae in the Mediterranean (British Archaeological Reports International Series 2185.II*). pp 983–992, Oxford

Bjelajac, Lj. 1996. *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.

Bonifay, M. 2004. *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. BAR International Series 1301.

Garašanin, M., Vasić, M. R., Marjanović-Vujović, G., 1984. Trajanov most – Castrum Pontes. *Ђердапске свеске II*: 25–84

Járrega Domínguez R. 2021. Reflexiones sobre el ánfora de la forma Africana 3 – Keay 25 (Dressel 27). Un contenedor del siglo V. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 39*, 139–164.

Јанковић, Ђ. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Археолошки институт, грађа. Београд

Jeremić, G. 2009. *Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification*. Belgrade. Institute of Archaeology

Kassab-Tezgör, D. 2009: Typologie des amphores sinopeennes entre le II-III s. et le VI s. ap.J.-C. *Les fouilles et le materiel de l'atelier amphorique de Demirci pres de Sinope*, *Varia Anatolica* 20. Istanbul, Paris: 121–140

Kassab-Tezgör, D., Özsalar, A. 2010 The Reconstruction of a Roman Kiln in the Archaeological Museum of Sinop. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 16* :199-216, 543–546

Keay, S. J. 1984. *The Late Roman Amphorae in the. Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*. BAR Int. Ser. 196.

Кленина, Е. 2006. Столовая и кухонная керамика III – VI веков из Нов (Северная Болгария). *Novae. Studies and Materials 2.*

Кузманов, Г., Грудев, И. 2013. Късноантична керамика от Рациария (Крайбрежна Дакия). Динчев, В. (ред.). *In Honorem Professoris Георги Кузманов (Известия на Националния археологически институт XLI). София*, 337–389.

Кузманов, Г. 1985. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV-началото на VII в.). *Разкопки и проучвания XIII*. София.

Кузманов, Г. 2005. Кастра Мартис, квадрибургий и кастел. (Атанасова, Й., Йоцова, А., Кабакчиева, Г., Кузманов, Г. и Димитров, К.) *Разкопки и проучвания XXXIII*. София

Лука, К. 2022. *Римска керамика от стратифицирани обекти в Северозападна България*. София.

Manning, S. W., Monks, S. J., Sewell, D. A., & Demesticha, S. 2000. Late Roman type 1a amphora production at the Late Roman site of Zygi-Petrini, Cyprus. *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*: 233–257

Nikolić-Đorđević, S. 2002. Antička keramika Singidunuma – oblici posuda. *Singidunum 2*: 11–244.

Nikolić, S., Raičković-Savić, A., Mitić, A. 2023. *Roman pottery from Viminacium*. Institute of Archaeology.

Opaiţ, A. 1984. Beobachtungen zur Entwicklung der zwei Amphoratypen. *Peuce IX*: 311–327.

Opaiţ, A. 2010. Sinopean, Heraklean and Chersonesan "Carrot" Amphorae. *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16: 371–401, 522–556.

Peacock, D. P. S., Williams, D. F. 1986, Amphorae and the Roman economy. An introductory guide, London – New York.

Paraschiv, D. 2002. Amfore pontine romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos. *Archeologic Moldovei, XXV*, 165–204

Petković S., Bjelić I., Jović M., Ilijić B. 2023. Timacum Minus – Ravna: Arheološka iskopavanja u 2021. godini. *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2021. godini*: 171–183

Petković S., Bjelić I., Jović M., Ilijić B., Radinović N. 2021 Arheološka istraživanja rimskog utvrđenja Timacum Minus. Sektor južne kapije 2019. Godine. *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2019. godini*: 157–176

Petković, S., Vujović, M. 2023. Finds of scale armour (lorica squamata) from Timacum Minus. *Зборник Народног музеја Србије / Recueil du Musée National de Serbie* XXVI-1, 241–260
Петковић, С., Илијић, Б. 2012. Прилог проучавању римског насеља на локалитету Timacum Minus код Књажевца. *Гласник Српског археолошког друштва* 28: 153–178.
Петковић, С., Јовановић, С. 2000. Археолошка ископавања римског утврђења Timacum minus код села Равна, општина Књажевац током 1997–1998. године – сектор јужне капије. *Старинар* L: 275–280
Petković S., Jović M., Bjelić I., Ilijić B. 2022. Arheološka istraživanja, prezentacija i promocija rimskog utvrđenja i naselja Timacum Minus u 2020. godini. *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2020. godini*: 127–137
Petrović, P. 1976. Stanice Timacum na putu Naissus–Ratiaria i antičko naselje kod sela Ravna. *Starinar* XXVI: 43–56.
Petrović, P. and **S. Jovanović.** 1997. *Kulturno blago knjaževačkog kraja*. Belgrade–Knjaževac: Archaeological Institute – Zavičajni muzej.
Поповић, М. 1987 Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму. *Старинар XXXVIII*: 1–37.
Radulescu, A. 1973. Amfore cu inscriptii de la edificiul roman cu mozaic din Tomis. *Pontica vol. 6*: 193–207
Reynolds, P. 2005. Levantine amphorae from Cilicia to Gaza: a Typology and Analysis of Regional Production Trends from the 1st to 7th Centuries. In J. M. Gurt, J. Buxeda, M. A. Cau (eds.), *LRCW 1: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*. BAR International Series 1340, Archaeopress, Oxford, 563-612.
Riley, J. A. 1979. The coarse pottery from Berenice. In Lloyd, J. A. (ed.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) Volume 2 (Libya Antiqua Supplement 5)*, Tripoli, The Department of Antiquities: 91–467
Сазанов, А.В. 2022. Амфоры С Snp I: проблемы классификации и хронологии. *ПИФК. 1*: 90–44.
Scorpan, C. 1976. Origini şi linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din spaţiul mediteranean şi pontic, *Pontica, IX*, p. 155–185.
Сретеновић, М. 1984. Мокрањске стене, *Ђердапске свеске II*: 221–230
Tomović, M. 1986. Mihajlovac – "Blato" – une forteresse de la Basse antiquité, Đerdapske sveske III: 401–414.
Falkner, R. K. 1999. The pottery, in: *Nicopolis ad Istrum: A Roman to the Early Byzantine city. The pottery and glass*, London.
Hayes, J. W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul, Volume 2: The Pottery*. Princeton University Press
Цвјетићанин, Т. 2016. *Касноримска керамика Ђердапа*. Београд: Народни музеј
Conrad, S. 2007. Die Gefäßkeramik. In: *Iatrus-Krivina – Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der Unteren Donau, Band VI: Ergebnisse der Ausgrabungen 1992–2000*. Limesforschungen 28: 209-264. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Nikola Đ. Radinović
Belgrade

OVERVIEW OF AMPHORA TYPES FROM THE SOUTHERN GATE OF THE ROMAN FORT TIMACUM MINUS

Keywords: *Timacum Minus, amphorae, southern gate, Late Antiquity, ceramic material processing, eastern Mediterranean*

After several decades of campaigns, with shorter and longer intermission, the sector of the southern gate of the Roman fort of *Timacum Minus* has been fully excavated. The analysis of ceramics began in 2011. A typology was formed on the basis of the preserved documentation of earlier processing. *Amphorae* make up ca 10% of the total identifiable ceramic material from the area of the southern gate (Chart 1/1). The majority of them originates from pottery workshops of the eastern Mediterranean region. This group represents slightly less than half of the total number of *amphorae* (45.34%). They were recorded in all layers, but they are numerous the most in those corresponding to phases III and IV of the southern gate – end of the 4th and the first half of the 5th century (Chart 2). Within the group, forms of type A12 dominate, and to a lesser extent, type A2 (Fig. 3/1). These are associated with production centres from the Aegean islands and the southern coast of Cyprus (Riley: 212; Reynolds 2005, 546, Manning at al. 2000, 235). This group also includes *amphorae* of type A10, which come from the area of Palestine (Gaza) (Fig. 3/5). They are represented by only one find, which makes up less than 1% of the material of the group. Their content was mainly wine, especially in *amphorae* of types A10 and A2. Another commodity transported from the eastern Mediterranean coasts were olives and their derivatives.

The Pontic region *amphorae* form the second largest group, namely, 37.89% of the total group material (Chart 2). They originate from the southern and western shores of the Black Sea. The most numerous are *amphorae* of type A11, which was one of the most widespread types in the Mediterranean region during the Late Antiquity (Fig. 2/1, Fig. 4/1, 3–5). Their production likely occurred in workshops along the western coast of the Pontic region (Bjelajac 1996, 69; Scorpan 1984, 160; Кузманов 1985, 9). Numerous finds have been documented from Roman sites in the Danubian region, especially in larger urban centres such as *Viminacium*, *Singidunum*, *Ratiaria*, and others (Bjelajac 1996, 69; Nikolić-Đorđević 2002, 123; Kuzmanov and Gudev 2013, 359). This group also includes type A4 *amphorae* (Fig. 4/2), whose presence is relatively minor (Chart

1/1). They originate from well-known pottery workshops in the Sinop region, after which they are named (Kassab-Tezgor 2009, 121). The contents of this group of *amphorae* primarily consisted of wine. Transportation from the Black Sea shores to the western provinces of the Empire was most likely carried out via river routes. Finds from Tomis suggest that distribution centres were likely located near the mouth of the Danube (Radulescu 1973, 197). It should be noted that the concentration of this group of *amphorae* was particularly well established during phases I and II of the gate, corresponding to the late 3rd – mid-4th century.

The third group is represented by ceramic products from workshops in North Africa (Fig. 5). Their participation in the material is relatively small, about 7%. At *Timacum Minus*, they appear only in layers from the late 4th – mid-5th century (Chart 2). As in the case with previous groups as well, the transported goods can only be assumed. The main products were likely olives and olive oil. Additionally, other resources from North Africa included wine, garum, and salted fish (Járrega Domínguez 2021, 152).

The last group consists of *amphorae* of local origin. These are products of regional pottery workshops from the central Danube region (Fig. 6). All represented forms can be classified as table *amphorae*, vessels used for multiple purposes. In addition to transport, they could have also been used for storing and serving food. A relatively small sample of finds was registered, around 10%. It should be noted that during the last, phase IV of the gate (mid-5th century), their participation increased, and they make up to 24% of typologically identifiable material (Chart 2). They may have been produced in some of the regional centres of Lower Moesia or the broader area of the western coast of the Black Sea (Кузманов 1985, 25). Type A9 certainly represented a product of local potters (Fig. 6/3-4).

The entire analysed material aligns with common trends typical of pottery inventories from the Late Antiquity period. Notably, the majority consists of *amphorae* from the eastern Mediterranean region, an area dominant in trade and supply during the 4th and the 5th century. These finds come from multiple production centres, suggesting intensive trade and well-established logistical networks within the region. The Pontic region represents a second major supply route to the fortification; *amphorae* from this area make up a significant part of the assemblage. The transport of wine from the Black Sea coast was especially active in the early 4th century. However, from the mid-4th to the early 5th century, distribution patterns started to change. Due to instability along the Danube frontier, traditional supply routes became increasingly risky. Local demand shifted, and distribution diversified. Commodities were sourced from markets that were more accessible

and secure. In the final phase of the gate complex (phase IV, mid-5th century), there is a noticeable rise in locally produced forms, indicating a change in trade flows and provisioning. This may reflect the gradual decline of the fort's original function as a military and strategic point. Instead, its structure transformed: monumentality was replaced by more modest, perishable structures of various, often unclear, purposes. Archaeological evidence suggests some of these buildings served as workshops or small-scale production units, pointing to adaptations driven by emerging economic circumstances and local community needs. During this period, the settlement's supply became significantly more difficult; lacking reliable links to distant markets, demand increasingly depended on local production centres, redefining the fortification's role as more economic than military.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.6

РАНОСЛОВЕНСКА КУЋА И СВЕДОЧАНСТВА О ИЗРАДИ НАКИТА НА НАЛАЗИШТУ РИТОПЕК–РЕКА

Душан Николић
Лесковац
Ника Стругар Бевц
Музеј града Београда

e-mail: dusan25792@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 2. 5. 2025.
УДК: 904:67”653”(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Апстракт: *У раду се представљају необјављени покретни налази из куће 1 датоване оквирно у 7. век са налазишта Ритопек–Река. Поред керамике у испуни куће пронађена су два калупа за израду накита. Циљ истраживања је прецизније датовање и културна атрибуција куће која је најстарији објекат из раносредњовековног хоризонта налазишта. Циљ је и одређење врсте предмета, датовања и технологије израде украса који су израђивани у калупима. На основу анализе стратиграфије испуне куће и компаративне анализе керамике и калупа утврдили смо да се кућа може датовати у средину или другу половину 7. века. У калупима се највероватније директно лио метал ниске тачке топљења или су коришћени за добијање воштаних модела. У већем калупу су израђивани украси за одећу типични за моду источне Европе током 6–8. века. Мањи калуп је вероватно био намењен за израду два привеска за наушнице имитације једног типа луксузних византијских наушница с краја 6. – почетка 7. века или су оне послужиле као инспирација. Иако паралеле за негативе на калупима предлажу датовање у 6–7. век, на основу археолошког контекста датовани су од средине 7. до средине 8. века. Калупи сведоче о очувању традиције украшавања женске одеће пореклом из источне Европе и утицај Византије на изглед накита. Они су за сада најстарије сведочанство о изради накита на Централном Балкану у раном средњем веку.*

Кључне речи: *Рани средњи век, израда накита, насеље, кућа, Словени, керамика, Централни Балкан, Подунавље, источна Европа*

Увод

Низводно од Београда (*Singidunum)*, на десној обали Дунава, налази се село Ритопек, где се током античког периода налазило насеље Трикорнијум (*Tricornium*). У самом Ритопеку и његовој околини утврђени су остаци неколико средњовековних насеља, а једно од њих је раносредњовековно насеље отвореног типа на налазишту Ритопек–Река (Шпехар 2017, 55). Нала-

зиште лежи на благој падини Старац-Васиног брда, на десној обали реке Болечице (Завојничка река) у близини њеног ушћа у Дунав (Јанковић 1986, 61). У оквиру пројекта *Словенска налазишта на територији града*, Музеј града Београда је на налазишту Река 1984. и 1986. године спровео заштитно-сондажна рекогносцирања, а затим су 1987. године обављена систематска истраживања, којима је руководила Милица Јанковић, кустос Музеја. Приликом тих истраживања откривене су затворене целине из периода праисторије, касне антике, раног средњег века и касног средњег века (Јанковић 1989, 5; Документација МГБ[1]).

Праисторијском раздобљу припада неколоко укопа, али како још увек нису публиковани, њихово датовање и намена нам нису познати. Хоризонту касне антике припада гроб 1, датован од прве половине 5. века до раноаварског периода,[2] и кућа 2, датована у 6. век, који су приписани Германима (Bugarski i Ivanišević 2019, 289; Николић 2021, 7–20, 36–37, сл. 4–8). Раносредњовековном хоризонту припадају три куће (бр. 1, 3, 4), металуршка пећ (објекат 5) и грнчарска пећ (објекат 6), које су првобитно датоване од 7. до почетка 11. века (Јанковић и Јанковић 1990, 83–84), а предложено је и датовање у период од 7. до 9. века (Шпехар 2017, 55). Најмлађем, касносредњовековном (14–15. век) хоризонту припада неколико јама.

Овом приликом биће представљена кућа 1 и њен садржај. Посебна пажња посвећена је налазима камених калупа за ливење украсних предмета од метала.

Методологија ископавања, кућа 1: одлике и стратиграфија

Кућа 1 је истражена 1984. године у рову 1, који је био постављен на једној њиви (парцела бр. 45). У рову дужине 33 м и ширине 0,87 м, с правцем пружања североисток–југозапад, установљена су три слоја: мешавина културног и стерилног слоја на релативној дубини од 0,55 м до 0,45 м, затим мркоцрни културни слој са горњом нивелетом на око 0,25 м дубине и хумусни слој дебљине 0,25 м. У свим слојевима налази из праисторије и средњег века су се мешали. На релативној дубини од 0,60 м, у стерилном слоју, сачињеном од слојева песка, леса и жуте глине, уочени су укопи. На североисточном крају рова откривен је праисторијски укоп, на југозападном јама са животињским костима и касносредњовековном керамиком, а у средишњем делу рова уочен је источни угао укопа куће 1. На том месту ров је у правцу запада проширен за површину 4 × 4 м, чиме су габарити целог укопа куће били обухваћени (Јанковић 1986, 61–62).

[1] Необјављени подаци из докуметације Музеја града Београда.

[2] За више података о гробу 1 и предложеном датовању у другу половину 6. века видети: Јанковић 1989, 5–13.

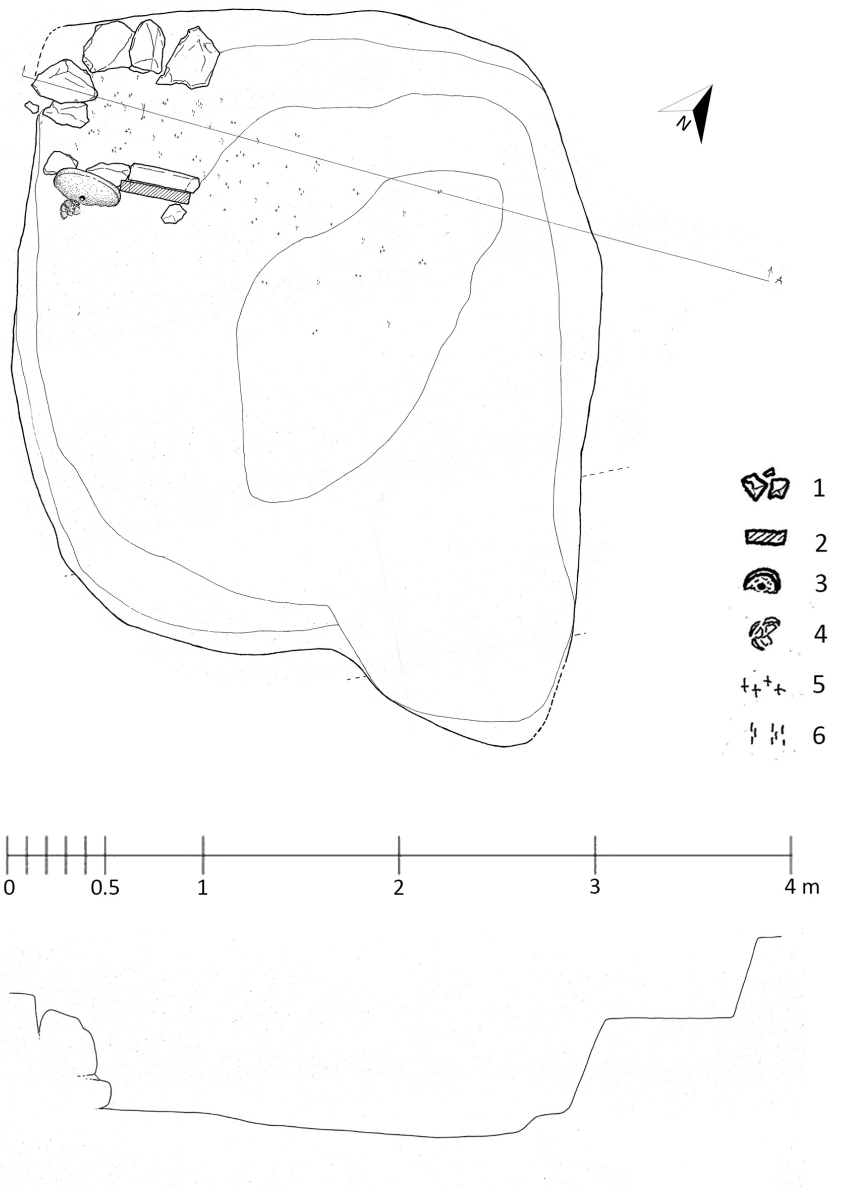

Сл. 1. Основа и пресек куће 1 (према документацији МГБ).
Легенда: 1. камење, 2. опека, 3. жрвањ, 4. лонац, 5. гареж, 6. запечена земља

Fig. 1. Base and cross-section of House 1 (according to the Documentation of the BCM).
Legend: 1. stones, 2. brick, 3. quern-stone, 4. pot, 5. soot, 6. burnt earth

Сл. 2. Укоп куће 1, поглед са истока
Fig. 2. House 1, view from the east

Кућа 1 има правоугаону, скоро квадратну основу са заобљеним угловима оријентисаним према странама света. Укупне димензије куће са улазом износе око 3,50 × 3,00 м, док су димензије пода 2,95 × 2,75 м. Под је нераван, највиша нивелета је у западном углу, код пећи, одакле под има благи пад према средини куће, где је најнижа нивелета. Зидови су благо искошени, укопани око 0,60 м. У западном углу налази се пећ правоугаоне основе, димензија 1,10 × 0,90 м, направљена од крупног камена слаганог у редове, а искоришћена је и једна цела античка опека. Отвор пећи је на ужој страни, а њена подница је нагнута према ложишту. Улаз у кућу у виду левкастог проширења налази се насупрот пећи, у источном углу. На подзид од камена и делова античких опека везаних блатом, који је вероватно био постављен уз ивице укопа, ослањала се дрвена конструкција (сл. 1). На фотографији испражњеног укопа (сл. 2), јужно од пећи, уз зид укопа, уочава се мања јама правилног кружног облика, која би могла бити од стуба за кровну конструкцију. Иза пећи видљив је у зиду правоугаоно усечени део (ниша?) и непосредно изнад две мање кружне јаме које такође могу бити од стубова.

Примењена методологија при пражњењу укопа куће није најјаснија. На основу цедуља уз студијски материјал може се утврдити да је ископавање вршено у три откопна слоја. У теренском инвентару је контекст налаза описиван у односу на ниво камене конструкције и ниво калупа. Из дневника сазнајемо да су се ивице укопа у проширењу назирале на релативној дубини од 0,40 испод оранице и културног слоја и да је са тог нивоа започето пра-

Сл. 3. Камени калупи нађени у слоју који належе на под
Fig. 3. Stone moulds found at the bottom of house filling

жњење укопа. До релативне дубине од око 0,20 м, од горње ивице укопа, на којој је констатована већа количина ситног камена, уломци опека и комади лепа ископавани су на целој површини укопа. По уклањању конструкције од камена, опека и лепа, тј. урушеног подзида куће, „у јужној половини објекта скидана су три танка слоја, а у северном два, између је остављен мали контролни профил", при чему није наведена дебљина слојева и контролног профила. Контролни профил није задржан до краја ископавања и није фотографисан и нацртан, већ је убрзо скинут „јер не показује никакве издвојене хоризонте". Констатовано је да је испуну чинила светломрка земља са мало трагова гарежи, ситним уломцима керамике, лепа, рибљих костију. Даље се пак наводи да су „налази при самом дну сасвим ситни, а испуну укопа од околног тла било је могућно разликовати само по траговима гарежи и грудвица изгореле земље", те би се можда радило о засебном, старијем, слоју различите боје, попут здравице.

Прегледом студијске збирке пребројано је укупно 490 фрагмената керамике, а на нешто мањем броју је било могуће препознати израду слободном руком, на спором и брзом витлу. Већина уломака је доста ситна и не

Предмет / уломак	Украс	Боја	Начин израде	Слика
На поду куће				
биконична здела	једнострука валовница	сива	брзо витло	сл. 4/11
дно лонца			слободна рука	сл. 4/5
При поду куће, уз камени жрвањ				
мањи конични лонац	валовнице и водоравне линије		слободна рука	сл. 4/1
Средишњи део укопа, слој са највише гарежи и грудвица запечене земље, који належе на под				
два камена калупа				сл. 5
Испод калупа				
лонац	водоравне линије	мрка	брзо витло	сл. 4/10
уломак дршке и врата амфоре/крчага	два жлеба по средини дршке	сива	брзо витло	сл. 4/12
Од нивоа изнад камене конструкције до нивоа калупа				
биконични лонац	валовнице и водоравне линије		споро витло	сл. 4/6
лонац наглашеног рамена	водоравне линије		споро витло	сл. 4/7
биконична здела	водоравне линије и валовнице	сива	споро витло	сл. 4/8
дно са отиском осовине витла			споро витло	сл. 4/9
делови два лонца и уломак дна	зарези на ободу		слободна рука	сл. 4/2-4
При врху испуне и на нивоу конструкције од камена и опеке				
камен у облику квадера		светлосива		сл. 4/17
обод стаклене посуде		светлотиркизна		сл.4 /18
део тордиране бронзане траке				сл. 4/16
гвоздени предмет (клин?)				сл. 4/13
гвоздени предмет				сл.4/15
Културни слој, непосредно изнад укопа				
гвоздени предмет (јувелирско длето?)				сл.4/14

Табела 1. Дистрибуција налаза у испуни куће 1

Table 1. Distribution of pottery and other finds in the filling of House 1

спаја се међусобно. Уломци посуда израђених слободном руком заступљени су 25%, на спором витлу 61% и на брзом витлу 14%, и пронађени су у целој испуни од врха до пода. Дистрибуцију дијагностичких фрагмента и других налаза изложићемо на основу података из теренског инвентара у табели 1.

На основу предочених података о стратиграфији испуне укопа, фрагментације и дистрибуције налаза могу се донети следећи закључци. Инвентар куће је врло вероватно чинио незнатно оштећен ротациони жрвањ наслоњен на пећ и мањи лонац, који је најочуванији, пронађен уз жрвањ (сл. 1–2). У ранословенском насељу Розтоки (Roztoky) (6–7. век) код Прага фрагментовани или цели лонци пронађени поред пећи тумаче се као примарни инвентар куће. Депозиција целих жрвњева у објектима интерпретира се као ритуални чин (Kuna et al. 2005, 124–128, 331–332). Након напуштања куће укоп је затрпаван у оквиру различитих депозицијских процеса. Треба рачунати на следећа четири механизма: 1. ширење и сабијање земље са отпадом директно на под куће, тзв. примарни отпад; 2. намерно одбацивање отпада

у укоп након престанка коришћења куће, тзв. секундарни отпад (Schiffer 1976); 3. нивелисање укопа материјалом из околног културног слоја; 4. затрпавање укопа ерозијом околног земљишта. С обзиром на то да је већина уломака керамике веома ситна и не спаја се међусобно, може се закључити да су у укоп углавном доспели као резидуални део културног слоја путем 3. и/или 4. механизма. Вероватно намерно и директно у укоп недавно напуштене куће одбачени су калупи, од којих је један оштећен, а други незавршен.[3] Тзв. секундарном отпаду се могу приписати већи делови посуда који се спајају: два лонца, здела, дно са отиском осовине са спорог витла (сл. 4/6–9) и горњи делови два лонца и два дна израђених слободном руком (сл. 4/2–5). Остаје нејасно да ли је испуна имала два слоја,[4] од чега би зависиле фазе односно временски распон затрпавања укопа. Ако се доњи слој, до пода, може издвојити, за шта има назнака у дневнику, онда би он припадао првој фази затрпавања укопа по напуштању куће, док би слој изнад представљао другу фазу затрпавања. Чињеница да су поменути уломци лонаца и зделе са спорог витла и делови посуда израђених слободноручно налажени од нивоа изнад урушеног подзида куће – врх испуне, па све до нивоа калупа – при дну испуне, указивала би да је укоп релативно брзо затрпан.

Покретни налази из куће 1

Керамика израђена слободном руком, прављена од глине са каменчићима, неуједначено је печена у окер или браон тоновима споља, а на прелому, и неретко унутра, црне је боје. Украшавана је зарезима по ободу или комбинацијом валовница и водоравних линија. Од облика присутни су само лонци. Најочуванији је мањи лонац коничног облика, благо разгрнутог обода и задебљалог дна, украшен комбинацијом валовница и водоравних линија (сл. 4/1).

Посуде рађене на спором витлу прављене су од глине са додатком песка и каменчића или само са песком, дебљих или тањих зидова. Углавом су неуједначено печене у тоновима од сиве преко окер, браон и црвенкасте боје. Украшаване су валовницама и водоравним линијама изведним чешљем са четири до пет зупца. Ређе су заступљени украси густих снопова водоравних линија, једноструких валовница и благо наглашених хоризонталних ребара. Од облика присутни су лонци и здела: биконични лонац, широког

[3] С обзиром на то да је један калуп незавршен, он би се могао подвести под категорију „напуштеног" (Schiffer 1976).

[4] То није јасно назначено у дневнику ископовања, као ни приликом прелиминарног публиковања налаза (Јанковић 1986, 61–63), међутим, о два слоја говори се у следећој публикацији (Јанковић и Јанковић 1999, 83).

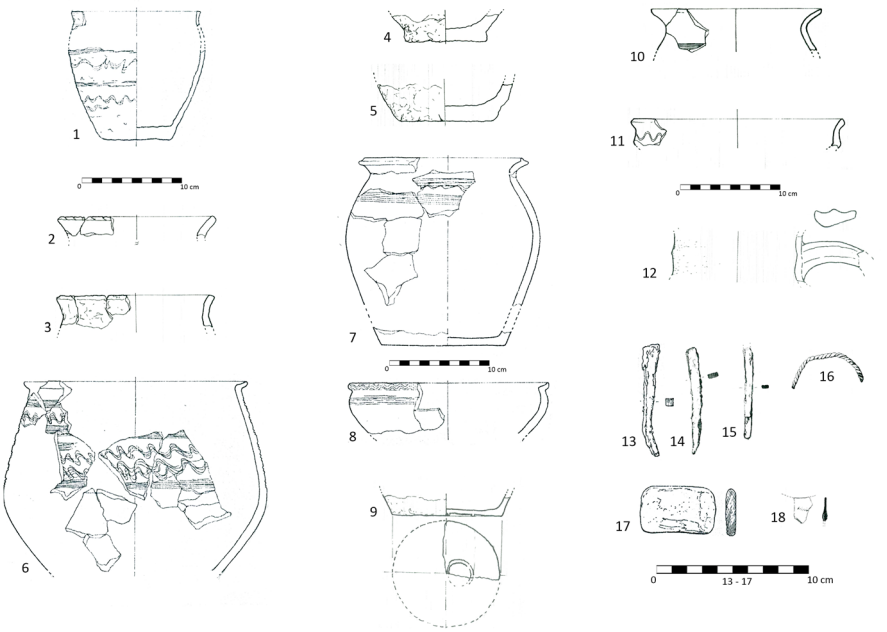

Сл. 4. 1–5. Керамика израђена без употребе витла; 6–9. керамика израђена на спором витлу; 10–12. керамика са брзог витла; 13. клин? 14. длето? 15. гвоздена непознате намене (алатка?); 16. тордирана бронзана трака (наруквица?); 17. обрађени камен; 18. обод стаклене посуде

Fig. 4. 1–5. Handmade pottery; 6–9. slow wheel pottery; 10–12. fast wheel pottery; 13. nail? 14. chisel? 15. iron object (tool?); 16. twisted bronze band (bracelet?); 17. worked stone; 18. rim of a glass vessel

отвора, са посувраћеним ободом, украшен комбинацијом валовница и водоравних линија (сл. 4/6); биконична здела са посувраћеним ободом украшена водоравним линијама по рамену и валовницама по усни обода (сл. 4/8); лонац наглашеног рамена са профилисаним ободом за поклопац украшен са два снопа водоравних линија на рамену (сл. 4/7).

Керамика рађена на брзом витлу има различите технолошке карактеристике, у погледу печења, примеса глини, обраде површине. Лонац, прављен од глине са песком, мрке боје, украшен је снопом водоравних линија (сл. 4/10). Биконична здела, прављена од глине са песком, сиве боје, украшена једноструком валовницом на рамену (сл. 4/11). Корен тракасте дршке са два жлеба по средини и део прстенасто задебљаног врата амфоре или крчага, прављене од глине са песком, сиве боје (сл. 4/12). Издвајају се уломци посуда са ребрастом спољашњом површином, песковите фактуре, сиве или тамносиве боје.

Од осталих налаза констатовани су: део ротационог жрвња поред пећи – кружна, пљосната камена плоча са кружном префорацијом у центру, пречника 36 цм (сл. 2); део ротационог жрвња, истог облика, пречника око 46 цм, пронађен у укопу, можда у конструкцији од камена и опека; камен у облику квадера, сивкасте боје, димензија 49 x 30 × 7 мм, можда припреман за калуп (сл. 4/17); обод стаклене посуде светлотиркизне боје (сл. 4/18) и део тордиране бронзане траке (наруквица?), пресека 3 мм (сл. 4/16); гвоздени предмет (клин или алатка?), димензија 76 × 5 мм (сл. 4/13); гвоздени предмет описан као клин, правоугаоног горњег дела који се сужава ка задебљалом врху, правоугаоног пресека, димензија 73 × 7 × 3 мм (сл. 4/14) – наликује на јувелирска длета (Tănase 2021, 172); гвоздени предмет, правоугаоног облика са једним заобљеним крајем, док је други поломљен, правоугаоног пресека, димензија 62 × 5 × 2 мм (сл. 4/15) – алатка?

Посебно су занимљива два калупа од кречњака[5] за ливење предмета од обојених метала. Мањи калуп је у облику квадра, димензија 64 × 35 × 22 мм (сл. 5/2). На задњој страни су подужне ивице оборене, а предња страна има урезана два иста негатива различите величине: полулопта са цилиндричним наставком заобљеног краја са прстенастим задебљањем при корену и крају. Мањи негатив је висине 9 мм, а пречник полулопте је 5 мм, док је већи негатив висине 11 мм, а пречник полулопте износи 9 мм. На оба негатива се по средини са горње и доње стране, по вертикали, надовезују плићи канали који се завршавају на ивици калупа. Оба негатива имају одговарајуће наливне канале, при чему је само наливни канал за мањи негатив завршен. Наливни канал за мањи негатив, удубљен 5 мм, на почетку је ширине 8 мм, а при крају 4 мм, док дужина износи 7 мм, при чему се наставља плитким каналом до негатива. Наливни канал за већи негатив, који није завршен, удубљен 5 мм, на почетку је ширине 8 мм, а при крају 4 мм, док дужина износи 9 мм.

Већи калуп је фрагментован на три дела, док део недостаје. У облику је квадра, димензија 90 × 64 × 20 мм, на задњој страни су подужне ивице оборене, а предња страна има плитке негативе, удубљене 1 мм: правоугаона трака, три елипсе, два круга повезана линијом и два круга повезана плочицом у облику ромба пресеченог праваоугаоном траком, украшеном урезаним линијама (сл. 5/1). Сви негативи имају одговарајуће наливне канале различитих облика и димензија. Правоугаона трака, димензија 37 × 7 мм, у средини има урезани мрежасти украс, док се са десне и леве стране налазе урезане по три вертикалне црте. Наливни канал за правоугаону траку, удубљен 3 мм, на

[5] Петрографску анализу извршиле су проф. др Сузана Ерић и проф. др Кристина Шарић са Рударско-геолошког факултета, Универзитета у Београду, којима овом приликом захваљујемо.

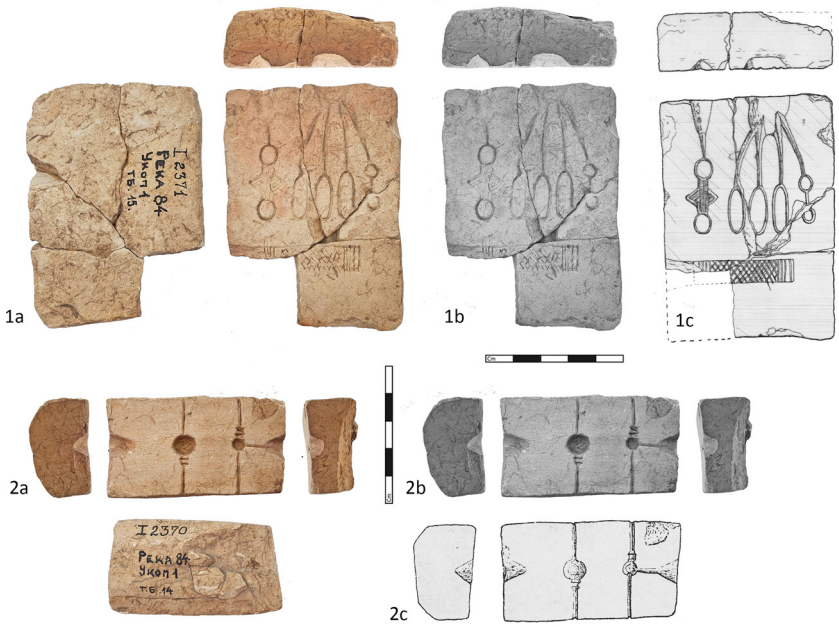

Сл. 5. Фотографије и цртежи камених калупа: већи калуп 1a-c; мањи калуп 2a-c
Fig. 5. Photographs and drawings of stone moulds: larger mould 1a-c; smaller mould 2a-c

почетку је вероватно био ширине око 12 мм, а при крају је исте ширине као и трака 9 мм, док дужина износи 10 мм. Три елипсе су димензија 18 × 6 мм, два круга, пречника 5 мм, повезана линијом, 18 мм ширине. Наливни канал за три елипсе и два круга повезана линијом, удубљен је 5 мм, ширине 15 мм и дужине 15 мм, при чему се плитким каналима наставља до појединачних негатива. Два круга укупних димензија 23 × 12 мм, повезана су плочицом у облику ромба пресеченог праваоугаоном траком украшеном линијама. Наливни канал за два круга повезана плочицом удубљен је 4 мм, на почетку је ширине 9 мм, а при крају 4 мм, док дужина износи 10 мм, и плитким каналом се наставља до негатива.

Релативно датовање и културна атрибуција

У првобитном представљању налаза М. Јанковић је кућу на основу керамике коју оцењује да има „карактеристике словенских налаза датованих од друге половине 6. до првих деценија 8. века" определила оквирно у 7. век (Јанковић 1986, 62–63). У каталогу изложбе *Словени у јужнословенском Подунављу* аутора Ђорђа и Милице Јанковић наводи се да је кућа коришћена „до почетка Ираклијеве владе (610–641)" и да има два слоја, али

без приложених аргумената (Јанковић и Јанковић 1990, 83). У хронолошком опредељењу куће треба најпре почети са лонцем израђеним слободном руком, украшеним чешљем, пронађеним поред жрвња (сл. 1–2; 4/1), који су вероватно чинили примарни инвентар куће. Типичан је представник ранословенске керамике прашког типа. Према типологији прашке керамике за територију Пољске М. Парчевског одговара типу 10.3 (Parczewski 1993, 41, abb. 11). Према типологији Ј. Станчуа за северозападну Румунију одговара типу 13.1, у који је сврстан примерак из насеља Лазури-Луби таг (Lazuri-Lubi tag), из куће 18, датованој у фазу IIb (прва трећина 7. века). Наведене аналогије за примерак из Лазурија, датоване у 6–7. век, одговарају и нашем лонцу (Stanciu 2011, 201, fig. 79, 218–219, fig. 98, 288–301, fig. 165, 678, Pl. 68/8). Паралелу нашем лонцу налазимо и у утврђењу Пастирске (Пастирське) у Украјини из 7. – прве половине 8. века или 7. века (Приходнюк 2005, 183, Рис. 79/3; Kazanski 2013, 821–822). Наш лонац се од наведених аналогија разликује по присуству украса. Иако дефиниција прашког типа керамике, уз друге аспекте, подразумева неукрашене посуде (Stanciu 2011, 240–241, са цитираном литературом), украс у виду водоравних линија и валовница спорадично се јавља на лонцима прашког типа, датованим од краја 6. – почетка 7. века до у другу половину 7. века у Чешкој, Словачкој и Румунији. Сматра се да представља имитацију украса на посудама са спорог витла (Fusek 1994, 58–63, 91–113, obr. 70, Tab. 2, 334, 343, 349, 364, 379, Tab. XX/16, XXIX/1, XXXV/11, L/4, LXV/7; Macháček 2000, 25–37, 42–43, obr. 1–2, 47, obr. 6; Kuna et al. 2005, 167–176, obr. 68–69, 211–218, obr. 83–85, 90, 340–341; Stanciu 2011, 240–245, fig. 136, 288–301, fig. 166). Керамика прашког типа, међу којом се истиче велики лонац украшен валовницом на рамену и трбуху и јамицама по ободу, заједно са рановизантијском керамиком пронађена је у насељу Апатин – Магарећи млин из раноаварског периода (Јанковић 1998, 158–166, сл. 4–7; Радичевич 2015, 288–289, 291, 300, Рис. 5).

Уломци лонца и крчага/амфоре са брзог витла (сл. 4/10, 12) припадају рановизантијској производњи. Лонац, украшен водоравним линијама, мрке боје има аналогије, датоване у 6. век, у рановизантијским тврђавама Ушће Слатинске реке и Љубичевац (Јовановић и др. 1986, 383, 387, 396, fig. 15/6; Кораћ 2018, 90–91, кат. бр. 69). Дршка са два жлеба по средини од амфоре/крчага, сиве боје, подсећа на слично обрађену дршку крчага, сиве боје, са брзог витла, опредељеног као рановизантијски производ 6. века из испуне куће 2 (Николић 2021, 15–18, сл. 6/5). Уломак биконичне зделе украшене једностурком валовницом, сиве боје (сл. 4/11), вероватно се може датовати у 6. век. Поменути уломци посуда са брзог витла, ребрасте спољашње површине,

песковите фактуре, сиве боје, пронађени су и у испуни куће 2, која је датована у 6. век и приписана Германима (Николић 2021, 7–20, 36–37, сл. 4–8).[6] С обзиром на то да се ради о појединачним и ситним уломцима, да се претпоставити да су у укоп доспели случајно као резидуални део касноантичког слоја.

Керамика израђена на спором витлу украшена чешљем (сл. 4/6–9) током 7. и 8. века производила се и користила на простору Аварског каганата и његовог непосредног окружења (Stanciu 2021, 86–97, са цитираном литературом).[7] У јужном делу Каганата, тј. у данашњој Војводини, у готово свим насељима из средњоаварског (670/80–710) и касноаварског периода (око 710–820) заједно са керамиком израђеном слободном руком користи се она са спорог витла (Николић, 2024, 132). С друге стране границе Каганата, на десној обали Дунава, керамика са спорог витла украшена чешљем заједно са оном израђеном без витла, као и на брзом витлу заступљена је у ранословенским насељима 7. и 7–8. века. На налазишту Велесница – Доња страна истражени су остаци насеља из 7–15. века. У 7. век или око 570/80. године датована је грнчарска пећ са керамиком са брзог витла украшеном вишеструким валовницама и водоравним линијама (Јанковић 1997, 135–136, 142, Т. III/7–9). Насељу из 7. века приписана је и керамика израђена без витла, а она израђена на спором витлу без украса валовница и водоравних линија или са њим, пронађена око калотасте пећи, датована је у 8. век (Erecegović-Pavlović i Minić 1986, 289–294, fig. 1). У насељу Ушће Слатинске реке, испрва датованог у 7–8. век, касније од краја 6. века до 680. године, а затим од 575. до 626. године, истражено је шест кућа и један трап. Кућа са пећи на средини пода је у слоју до пода садржала керамику израђену слободном руком, док је око укопа уз исту керамику пронађена и она рановизантијска са брзог витла. Горњи слој садржао је керамику израђену без витла и на спором витлу украшену чешљем. Кућа је датована од краја седамдесетих година 6. века до почетка 7. века (Jovanović, Korać, Janković 1986, 384–388; Јанковић и Јанковић 1990, 110–112; Јанковић 1997, 136–137, 143, Т. IV/7, 12). У насељу Михајловац–Кула, датованом од 615. до 680. године,

[6] То смо утврдили током прегледа студијског материјала из куће 2. Нема података да ли потичу из доњег слоја, који належе на под, са германском и рановизантијском керамиком, датованог у 6. век, или из горњег слоја са ранословенском керамиком и глиненим „хлебовима", датованог у 7. век. Таква керамика позната је из насеља приписаних Гепидима из 5–6. века у Војводини (Ђорђевић 2019, 324–333, 341–342, сл. 4/3, 7, 8, сл. 6/6, 13, 14, сл. 7/3, 4, 12, сл. 8/8–10). С друге стране, посуде са брзог витла украшене ребрима пронађене су у насељу Ушће Слатинске реке (Јанковић 1997, 136–137, 143, Т. IV/8), а паралеле за ту керамику нађене су у насељима типа Ипотешти–Кандешти–Чурел из 6. века (Радичевич 2015, 304).

[7] У литератури је позната као „подунавска" (Ковачевић 1977, 181–182), или „Средњодунавске културне традиције" (Macháček 2000). Више о пореклу, технологији и датовању керамике израђене на спором витлу видети: Stanciu 2021, 86–97, са цитираном литературом.

са две фазе, истражено је десетак укопаних кућа, више надземних и јаме. У једној плитко укопаној кући, датованој од 615. до 641. године, пронађена је рановизантијска керамика са брзог витла и она израђена на спором витлу украшена чешљем. Млађим „слојевима" припадају целине које садрже керамику израђену слободном руком измешану са оном са спорог витла украшеном чешљем, што је по аутору „особено за позније 7. столеће" (Janković, 1986, 443–446, fig. 2, Јанковић и Јанковић 1990, 101–103; Јанковић 1997, 137, 143–144, T.IV/13–20, T. V).

У рановизантијском утврђењу Кладово – Доње Буторке, у слоју датованом новцем Јустина I (518–527) и Јустина II (565–578), заједно са оним рановизантијским са брзог витла, пронађена је керамика израђена слободном руком и на спором витлу (Јанковић 1997, 134, 140, Таб. 1/6). У утврђењу Доњи Милановац – Велики Градац, дуж бедема, у рановизантијском слоју датованом до осамдесетих година 6. века, пронађена је керамика рађена слободном руком. Пронађена је и керамика са спорог витла, међу којом је један лонац украшен снопом водоравних линија и вишеструком валовницом (Janković 1975, 89–93, Sl. 1–3; Јанковић 1997, 133–134, 140, T. I/6, 7–14).

На налазишту Јагодина – Пањевачки рит два укопана објекта, која су садржала керамику израђену без витла и на спором витлу украшену чешљем, датована су у другу половину 7. века и приписана су Словенима (Трифуновић 1993, 207–211, T. I–III). У Прилипцу код Пожеге, на налазишту Обале, истражен је део укопане куће са огњиштем која је садржала делове посуда израђених на спором витлу, украшених вишеструким, двоструким и једноструким валовницама. Та целина је датована од друге половине 7. до почетка 9. века и приписана Словенима, односно Србима (Радичевић, 2005, 327–339, сл. 4–5).[8]

Хронолошки осетљив је и украс комбинација снопова водоравних линија са вишеструким валовницама на биконичном лонцу (сл. 4/6) и вишеструка валовница на усни обода зделе (сл. 4/8). Украшавање комбинацијом снопова водоравних линија са вишеструким валовницама, уз украс вишеструких валовница, сматра се најстаријим, јавља се у првој половин 7. века и наставља да се користи до почетка 9. века, што је случај на суседном простору међуречја Драва–Мура–Сава и с доњег Подунавља (група Попина–Гарван) (Bekić 2016, 93, 108–110, Sl. 64/20; Grozdanova 2018, 28–31, fig. 3/4, 4/7). Украшавање унутрашњости или усне обода вишеструком валовни-

[8] Керамика са спорог витла украшена чешљем са Градине на Јелици, датована од 7. до 10. века, приписана је Словенима, односно Србима (Булић 2004, 162–168). Супротно томе, ти налази приписани су Ромејима, односно Прото-Власима (Bugarski 2012, 240). Постоји општи консензус међу археолозима да народи који су се током 6. и 7. века доселили на Балкан нису са собом донели споро витло и украшавање чешљем, јер су обе традиције стране тим народима (Grozdanova 2018, са цитираном литературом).

цом у међуречју Драва–Мура–Сава јавља се у другој половини 7. века, постаје чешће у првој половини 8. века, и траје до почетка 9. века (Bekić 2016, 93–94, 110, Sl. 51). На налазишту Шемовац–Шарњак у Хрватској, у укопаном објекту (CJ 9), датованом методом C14 у временски распон 710±39 (калибрирани датум), међу осталом керамиком израђеном слободном руком и довршеном на спором витлу пронађен је обод са украсом вишеструке валовнице на усни (Bekić 2013, 240, 242, 245, Pl. 2/1). На налазишту Јакопец–Близна, у укопаном објекту (CJ 33), датованом методом C14 у временски распон 726±31 (калибрирани датум), пронађен је горњи део лонца израђен слободном руком (?), украшен вишеструком валовницом на усни обода и вишеструком валовницом између два снопа водоравних линија на рамену (Bekić 2013, 240, 242, 245, Pl. 2/1). У насељу Бољевци–Село, датованом у касноаварски период (8. век), у објекту са калотастом пећи пронађена је керамика са спорог витла украшена чешљем, међу њом лонац украшен валовницом на усни и комбинацијом валовница и водоравних линија на рамену (Мркобрад 1985b, 168–169, сл. 2–3).

Најбоља аналогија биконичном лонцу са спорог витла (сл. 4/6) јесте лонац украшен низовима вишеструких валовница, сврстан у подунавски тип, из коњаничког гроба са непознатог налазишту у Осијеку. Гроб је на основу појасне гарнитуре и коњске опреме поузадано датован у другу половину 7. века, тј. „средњу фазу аварске доминације" (Dimitrijević et al. 1962, 113, Sl. 5–9, Tb. XV/4). Такође, добру паралелу представља примерак украшен једноструким валовницама и водоравним линијама, сврстан у подунавски тип, из женског гроба (бр. 29), који је садржао и пар сребрних позлаћених наушница,[9] датованог у „прелазно време из првог у други аварски каганат" са локалитета Бијело Брдо – Бајер (Dimitrijević et al. 1962, 109, Sl. 7, Tb. XII/4). Сличан нашем примерку је лонац јајоликог, готово биконичног облика, украшен једноструким валовницама из гроба 2, из некрополе Сремска Митровица – Улица Л. Рибара 46, датоване у другу половину 8. века (Dimitrijević et al. 1962, 96, Sl. 15). Паралеле за биконичну зделу и лонац са спорог витла (сл. 4/7–8) нису нам познате.

Због лоше очуваности поређење два лонца израђена слободном руком, широког отвора, са лучно разгрнутим вратом и ободом, од којих је један украшен зарезима по усни обода (сл. 4/2–3), са другим примерцима није методолошки исправно. Ипак, треба навести да посуде сличног врата и

[9] Наушнице се састоје од сребрне позлаћене алке, отворених крајева, кружног облика, која је са стране украшена коленцима изведеним пseудогранулацијом. По зрно од тамноплавог стакла са додатим пseудогранулама налази се на горњем делу алке, споља, на доњем делу алке, споља, у виду привеска и њему наспрамно унутар алке. Овакве наушнице нису ретке у Каганату, а датују се у прелазни и у почетак позног доба аварске доминације (Бугарски 2014, 587–588).

обода, без украса или са украсом јамица или зареза на усни обода, налазимо у ранословенским насељима на кључу Дунава (Popović i Mrkobrad 1986, 310–313, 323, fig. 12/5; Jovanović, Korać, Janković 1986, 384–388, 399, fig. 19/4) и међу словенском керамиком на Царичином граду (Бугарски и Радишић 2016, 93–94, сл. 47/a). Такође, паралеле налазимо у насељима из рановаварског периода у Војводини (Николић 2024, 41–44, 67–77, 166, 179, 184, сл. 5/11; 25/12–13; 33/10–11). Посуда сличних профилација има и у другим деловима Аварског каганата (Vida 1999, 111–118, Abb. 36–39, Taf. 47–67), као и у ранословенским насељима у Словачкој из 6–7. века (Fusek, 1991, 310–311, 324, Tab. 6/8; Fusek, 1994, 101–104, Obr. 70, 109, Tab. 2, 221–228, 342, 353, Tab. XXVIII/9; XXXIX/3), у Влашкој низији (6. век) (Dolinescu-Ferche 1979, 187, fig. 2/7, 193, fig. 8/1, 202, fig. 18/12, 204, fig, 21/2, 205, fig. 22/12) и у северозападној Бугарској (7. век) (Ангелова и Колева 1992, 173–179, Таб III/9–10). Украс зареза на усни обода може послужити као хронолошки показатељ. У међуречју Драва–Мура–Сава и у доњем Подунављу (група Попина–Гарван) такав украс се користи до краја 7. века (Bekić 2016, 109; Grozdanova 2018, 25, 30, fig. 3/2). На југу Аварског каганата, у Војводини, посуде израђене слободном руком украшене јамицама и зарезима по ободу, налазе се у насељима из свих фаза аварске превласти (567 – око 820) (Николић 2024, 133–134), али се стиче утисак да је украс зареза знатно ређи у односу на јамице у касноаварском периоду (710 – око 820).

На основу аналогија за лонац прашког типа, који вероватно представља примарни инвентар, време коришћења куће можемо сместити у временски распон од око 600. до 670/80. године. С друге стране, посуде израђене слободном руком и оне са спорог витла које су у укоп одбачене када је кућа била напуштена на основу наведених аналогија могу се датовати од средине 7. до средине 8. века. Почетак ранословенског хоризонта на налазишту је датован у 7. век или његову прву половину на основу керамике израђене слободном руком (неке су довршене или рађене на спором витлу) без украса и глинених „хлебова", пронађених у горњем слоју испуне куће из 6. века (Николић 2021, 7–20, 35–37, сл. 4–8). Тај контекст вероватно сведочи о првој фази ранословенског насеља. Садржај испуне куће 1 – керамика израђена слободном руком са украсом и без њега и на спором витлу украшена чешљем, датована од средине 7. до средине 8. века, сведочила би о познијој, можда другој, фази насеља. Дакле, кућа 1 је вероватно коришћена око средине или у другој половини 7. века.

У прилог датовању куће у 7. век иду и два калупа од кречњака за ливење предмета од обојених метала пронађена при дну испуне куће. Анализу ових јединствених налаза представићемо у наредна два поглавља.

Калупи у светлу јувелирства у Подунављу и источној Европи током друге половине 6. и 7. века

Током друге половине 6. и 7. века у Подунављу накит и украси за одећу су углавном израђивани техником отискивања матрице у лиму од обојених метала или ливењем у калупима. Коришћена је и техника изгубљеног воска (Tănase 2021, 266). У средњем Подунављу на територији Аварског каганата доминирала је техника отискивања матрицом. Крајем 7. и током 8. века украси за одећу и накит се на том простору израђују ливењем. Матрице од метала, камена или дрвета су отискиване или се у њима отискивао лим од злата, сребра или бронзе. Тако су израђивани делови појаса, окови за коњску опрему, разне врсте украса за одећу и делови наушница. Налази матрица за отискивање, калупа, јувелирског и ковачког алата се на територији Каганата искључиво налазе на некрополама, у гробовима занатлија.[10] Свега три калупа, два камена и један глинени, датована у другу половину 7. и 8. век, пронађена су у гробовима жена на некрополама: Вац–Кавичбања (Vác-Kavicsbánya), Сегед–Билисич (Szeged-Bilisics), Јас–Ђкун–Солнок (Jász-Nagykun-Szolnok) (Tănase 2021, 79–97, 136–137, 147–151, 176–187, 263, fig. 30–41; 48/6; 49/7–8; 51; 53). Претпостављено је да су те жене пореклом са простора источно и јужно од Карпата или још даље из централне Русије. Обичај полагања алата у гроб се везује за Германе, али су ту праксу прихватили и Авари. Матрице за отискивање се углавном налазе у гробовима који се везују за номаде, док се у мањем броју случајева налазе у гробовима приписаним германској и романизованој популацији. Јединствен случај представља гроб са спаљеним појником са налазима ваге и тегова из Покасепетка (Pókaszepetk), који се приписује словенском трговцу или златару (Tănase 2021, 217–221, 245, 263).

У доњем Подунављу, у Влашкој низији и Молдавији, током 6–7. века, накит и украси за одећу су пак израђивани директним ливењем метала у глињеним и каменим калупима или ливењем помоћу „технике изгубљеног воска". Директно ливење метала у калупе сматра се примитивнијом техником од ливења помоћу методе „изгубљеног воска". Глинени калупи су добијани тако што се у глину отискивао метални модел, готов производ или воштани модел. Изливени предмети у таквим калупима по правилу су били мањи него модели због сушења и сакупљања глине. Камени калупи су прављени од кречњака, пешчара или лапорца. Највише има двостраних – троделних, а мање једностраних, тј. дводелних или једноделних калупа

[10] Познато је 45 таквих гробова, а најпознатији су они из Банда (Band), Фелнака (Felnac), Кунсентмартона (Kunszentmárton).

(Tănase 2021, 2, 152–153, 191, 193–194, 238, 250, 266, fig. 50; 52). Анализа раносредњовековних калупа из северне Немачке и Пољске показала је да су метали или легуре са ниском тачком топљења, калај и олово, ливени у каменим калупима, док су глинени калупи коришћени за ливење метала или легура са високом тачком топљења попут сребра, бронзе, месинга. Постоји и мишљење да су камени калупи коришћени само за добијање воштаних модела (Tănase 2021, 2, 151–152).

Данијела Танасе је израдила типологију калупа са простора доњег Подунавља на основу врсте украса који су у њима изливани. Глинени калупи су подељени у два типа, први за израду наушница, гранула и окова, други за привеске. Камене калупе је поделила у четири типа са подтиповима. Први тип је намењен за израду привезака за наушнице, други тип за привеске и окове у облику крста, трећи за привеске и четврти тип за израду копчи и окова за појас. На простору Влашке низије и Молдавије, калупи, јувелирски и ковачки алат нађени су искључиво у насељима односно у кућама-радионицама, изузетак представља гроб са спаљеним покојником из некрополе Сарата Монтеору (Sărata-Monteoru), у коме је положено осам посуда за ливење. На простору између доњег Подунавља и Дњестра до сада је познато око 40 насеља у којима су пронађени калупи. Већина румунских археолога калупе из насеља у доњем Подунављу приписује романизованој популацији (прото-Румунима) или путујућим византијским златарима, углавном искључују могућност словенске атрибуције. Таква интерпретација је с правом критикована као неоснована (Tănase 2021, 42–79, 148, 151–157, 191–199, 221–230, 233–238, fig. 5–29; 50; 52). Укратко, насеља 5–7. века Ипотешти–Каднешти –Чурел културе у Влашкој низији већина румунских археолога приписују Прото-Румунима, док се на основу сличности у керамици рађеној без витла и архитектури кућа у међународној литератури сматра јужном варијантом ранословнске културе Праг–Корчак–Житомир. Међутим, обе стране су делимично у праву (Teodor 2004, 405). Слично се може рећи и за истовремену Костиша–Ботошана–Ханска културу у Молдавији.

Камени калупи за ливење накита, крстова и других предмета налазе се и у балканским провинцијама Византијског царства, нарочито у Малој Скитији. Нађени су у градовима и утврђењима: Тропеум Трајани (Adamclisi), Егисус (Tulcea), Капидава, Аргамум (Jurilovca), Јустинијана Прима (Царичин град). Једино калуп из Тропеум Трајанија има урезане негативе за украсе типичне за степско-шумски појас источне Европе, а не за Византију. Због тога је претпостављено да је донет из средњег Подњепровља (Tănase 2021, 137, 153–154, 200, 236–237, Fig. 49/1, 3–6). Негативи крстова, розета и гра-

нула на калупима из барбарикума у доњем Подунављу имају добре паралела на калупима на територији Царства, што сведочи о размени робе, људи и знања, као и смеру процеса имитације. Претпоставља се да су ти калупи коришћени за добијање воштаних модела, што указује да је техника изгубљеног воска коришћена и у Царству и да се одатле њена употреба раширила међу варваре у средњем и доњем Подунављу. Византијског порекла су и бронзане матрице за отискивање са простора Каганата, а које су откривене и широм територије Царства. У оба случаја, одабране технологије су коришћене да би се имитирале софистицираније декоративне технике типичне за византијске производе: гранулација, филигран, уметање стакла и камења. Жеља за имитацијом византијских производа у великој мери стоји иза производње накита током 6–7. века међу варварима у средњем и доњем Подунављу (Tănase 2021, 136, 154–155, 200, 208, 236–240, Fig. 48/1–3). То су неки од резултата студије обраде метала и израде накита у поменутом периоду и простору презентовани у новој књизи Д. Танасе.

Источно од Карпата па све до Подоња, на простору ранословенских култура Праг Пенковка и Колочин, као у доњем Подунављу, током 6–7. века главна техника израде накита и украса за одећу била је ливење у двостраним калупима (Щеглова 2009, 39). Олга А. Шеглова је посветила неколико студија раносредњовековним каменим калупима из источне Европе. Претпоставила је да су се у њима изливали мали украси за одећу од легуре олова-калаја. Велики корпус двостраних камених калупа са простора источне Европе из периода од 6. до 10. века објединила је у каталогу.[11] Све калупе је сврстала у тип Бернашивка–Камно, при чему типу Бернашивка припадају калупи из ранословенских култура 6–7. века, а типу Камно они из балтског, угро-финског и словенског контекста 8–10. века. У типолошку анализу је укључила негативе на калупима и мањи број аналогних одливака, издвојила је 13 група и у оквиру њих 40 типова. Претпоставила је да је у ранословенском миљеу мода украса за одећу од олова-калаја и технологија ливења у калупима усвојена у Подњестровљу крајем 6. века да би касније у 8. веку, вероватно у миграцијама становништва, била прихваћена у балтским и угро-финским културама на северу источне Европе (Щеглова 2002, 2009).

Археолошка сведочанства металургије обојених метала на простору прашке и пенковске културе Б. Шмонивески разврстава у три групе. Прву групу чине посуде за ливење, посуде за ливење у облику кашике, калупи; другу радионице, а трећу оставе са металним предметима и отпадом, тј. ви-

[11] Каталог калупа типа Бернашивка–Камно допунио је са неколико радова Јарослав Володарець-Урбанович (2017; 2018). Укратко о историјату истраживања израде украса од легуре олова-калаја у калупима у ранословенским културама (Володарець-Урбанович 2017, 331–332).

шком из процеса ливења. Калупи су подељени на врсту **а** – за изливање ингота и **б** – за ливење украсних предмета. На основу стилске повезаности дизајна негатива на калупима и готових предмета на простору поменутих култура издвојио је две зоне стилског утицаја, северну и јужну. Северну зону представљају негативи трапезног, правоугаоног и кружног облика које везује за делимично промењене декоративне традиције шумског и степско-шумског појаса источне Европе. Јужну зону, која је под јаким утицајем Византије, представљају негативи за различите врсте наушница, крстове и матрица за отискивање орнамената. У изради украсних предмета коришћена је техника ливења у једноделним или дводелним калупима и техника изгубљеног воска. На основу датовања комплекса са остацима ливења и самих металних предмета аналогних негативима из калупа закључено је да на територији прашке и пенковске културе крајем 6. и почетком 7. века долази до успона металургије обојених метала (Szmoniewski 2005, 109–120, Tabl. II–X).

Разматрајући наше калупе у светлу наведених студија дошли смо до следећих закључака. Велики калуп, односно негативи на њему (сл. 5/1) могу се поистоветити са традицијима шумског и степско-шумског појаса источне Европе – северна зона стилског утицаја (по Шмониевском), односно одговара типу Бернашивка–Камно (по Шегловој). Негативи на мањем калупу (сл. 5/2) немају адекватне паралеле на калупима у доњем Подунављу и источној Европи, већ показују сличности са привесцима наушница византијског порекла. Овај закључак ћемо елаборирати компаративном анализом у наставку.

Компаративну анализу почећемо са већим калупом (сл. 5/1). Аналогије за негатив у облику два круга повезана плочицом у облику ромба пресеченог праваоугаоном траком налазимо на три од укупно 64 калупа из куће – јувелирске радионице из насеља Бернашивка (Бернашівка) (6–7. век) (прашка култура) на средњем Дњестру (Украјина). Најбољу аналогију налазимо на калупу на коме је урезан негатив у облику ромба пресеченог попречно биконичним делом са два наспрамна круга. Ромб је украшен кратким цртама по ободу и са пет, односно шест тачака у горњој и доњој половини. На истој радној површини калупа урезана су два негатива, већи издужени правоугаоник украшен квадратним пољима уоквиреним кратким цртама и квадрат са два круга. На другој страни урезан је правоугаоник са круговима на угловима и мањи правоугаоник са два круга (сл. 6/2; карта 1/5) (Винокур 1997, 77–78, 80, рис. 30–31). Мање сличности наш негатив дели са негативима на другом и трећем калупу из Бернашивке. На другом калупу, на једној страни, урезани су негативи: два круга повезана праваоугаоном

Сл. 6. Аналогије за негативе на већем калупу: 1. Ритопек–Река; 2–4. Бернашивка (Украјина); 5. Одеса (према Винокур 1997, 74, 77–78, 81, 83 рис. 28, 30–31, 33, 34а); 6. Занки (Украјина) (Щеглова 2009, 51, рис. 5/3); 7. Скибинци (Украјина) (према Хавлюк 1961, 193–194, рис. 6/3); 8. Букурешт – Солдат Гиван (Румунија) (према Dolinescu-Ferche et Constantiniu 1981, 323, fig. 19/1); 9. Штефан чел Маре (Румунија) (Teodor, 2005, 165–167, fig. 2/1); 10. Плиснеско–Пидгирци (Украјина) (Филипчук 2010, 164, Фото 7/1); 11. Зимно (Украјина) (према Ауліх 1972, 76, Т. XV/6)

Fig. 6. Analogies for negatives of the larger mould: 1. Ritopek–Reka; 2–4. Bernashivka (Ukraine); 5. Odessa (according to: Винокур 1997, 74, 77–78, 81, 83 рис. 28, 30–31, 33, 34a); 6. Zanky (Ukraine) (Щеглова 2009, 51, рис. 5/3); 7. Skybyntsi (Ukraine) (according to: Хавлюк 1961, 193–194, рис. 6/3); 8. Bucureşt – Soldat Ghivan (Romania) (according to: Dolinescu-Ferche et Constantiniu 1981, 323, fig. 19/1); 9. Ştefan Cel Mare (Romania) (Teodor, 2005, 165–167, fig. 2/1); 10. Plisnesk–Pidhirtsi (Ukraine) (Филипчук 2010, 164, Фото 7/1); 11. Zymne (Ukraine) (according to: Ауліх 1972, 76, Т. XV/6)

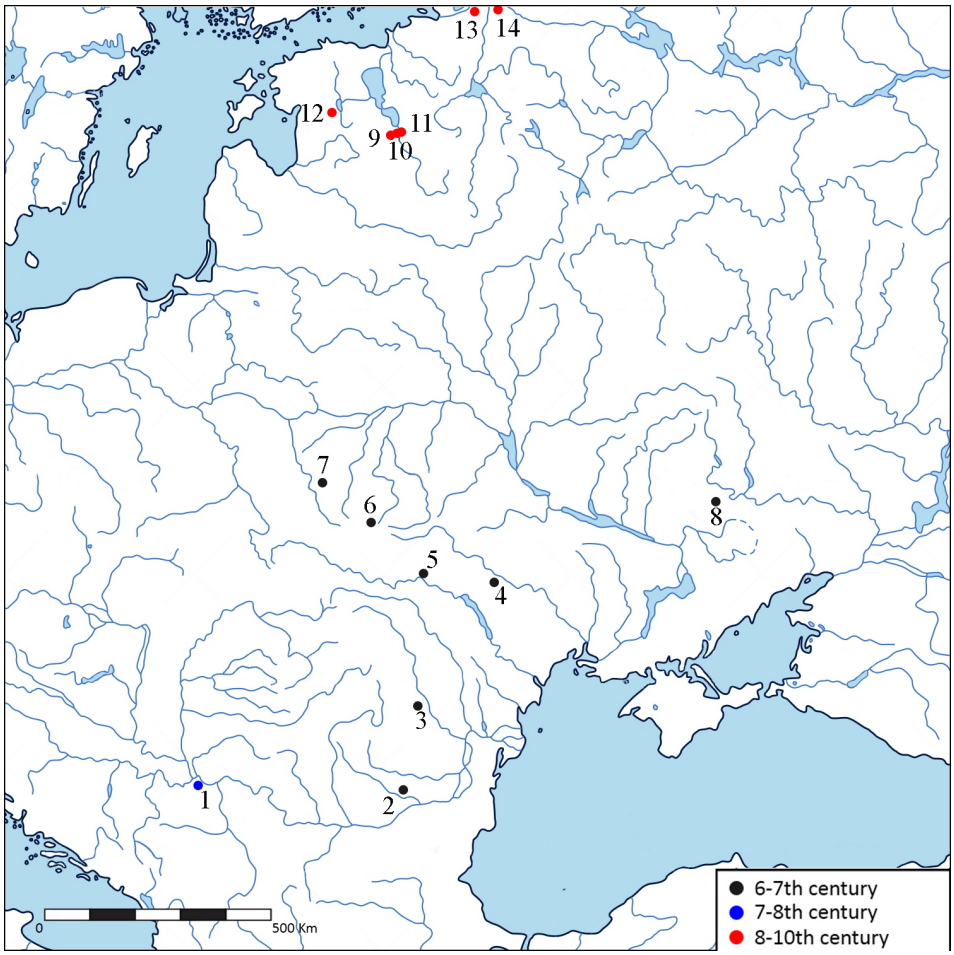

Карта 1. Дистрибуција аналогија за негативе на већем калупу:
1. Ритопек–Река, 2. Букурешт – Солдат Гиван (Румунија), 3. Штефан чел Маре (Румунија), 4. Скибинци (Украјина), 5. Бернашивка (Украјина), 6. Плиснеско–Пидгирци (Украјина), 7. Зимно (Украјина). 8. Занки (Украјина), 9. Изборск (Русија), 10. Камно (Русија), 11. Псков (Русија), 12. Отепја (Естонија), 13. Ладога (Русија), 14. Љубша (Русија)

Map 1. Distribution of analogies for negatives of the larger mould:
1. Ritopek–Reka, 2. Bucureşt – Soldat Ghivan (Romania), 3. Ştefan Cel Mare (Romania), 4. Skybyntsi (Ukraine), 5. Bernashivka (Ukraine), 6. Plisnesk–Pidhirtsi (Ukraine), 7. Zymne (Ukraine), 8. Zanky (Ukraine), 9. Izborsk (Russia), 10. Kamno (Russia), 11. Pskov (Russia), 12. Otepää (Estonia), 13. Ladoga (Russia), 14. Ljubsha (Russia)

траком, правоугаоник украшен квадратним пољима, уоквиреним кратким цртама, уска правоугаона тракица, четири спојена круга и шест малих полулопти. На другој страни урезани су: правоугаоник, негатив у облику копче, већи ромб са кругом на врху, мали језичак, кружићи, мањи правоугаоник са два кружића (сл. 6/3) (Винокур 1997, 81–82, 84, рис. 33–34). Трећи калуп на једној радној површини има два негатива, а на другој један, сва три негатива су у облику праваоугаоне траке, украшене паралелним линијама, са два наспрамна круга, од којих је један украшен са два бочна, односно један крст са кружним крајевима (сл. 6/4) (Винокур 1997, 74, 82–84, рис. 28). Из колекције Археолошког музеја у Одеси потиче калуп на коме је на једној страни урезан негатив у виду праваоугаоне траке, украшене квадратним пољима, са два круга, од којих се на једном надовезује мањи троугао. На истој страни калупа налазе се правоугаони негатив са надовезаном уском тракицом и заобљени троугао са једним кругом на врху и три круга на доњој ивици (сл. 6/5). На другој страни урезани су ромб са кругом на врху, кружни медаљон са два наспрамна круга, два круга (Винокур 1997, 83, рис. 34а).

Врло слична нашем су и три негатива у облику перфорираног ромба са два наспрамна круга, испод којих су урезана три засебна кружића и једна већа полулопта (сл. 6/6; карта 1/8) на калупу из насеља Занки (6–7. век) (пенковска култура) на Северском Доњецу (Украјина) (Щеглова 2009, 49, 51–52, рис. 3/30; 5/3). Аналогију налазимо на једном оштећеном калупу у насељу Скибинци (Скибинці) (6–7. век) (пенковска култура) на Јужном Бугу (Украјина), на коме је на једној радној површини урезан негатив у виду ромба украшеног мрежом са наспрамним кругом и полулоптом. На истој страни налази се оштећен негатив вероватно правоугаоног облика, украшен мрежом, док је на другој урезан већи троугаоног облика са кругом на врху (сл. 6/7; карта 1/4) (Хавлюк 1961, 193–194, рис. 6/3; Проходнюк 1998, 139, Рис. 70/11).

Паралелу за негатив у облику два круга повезана линијом (сл. 5/1) налазимо у насељу Букурешт – Солдат Гиван (Bucureşti-Str. Soldat Ghivan) (6. век) (Ипотешти–Кандешти–Чурел култура). На једној од две радне површине на калупу урезан је негатив два круга повезана дужом линијом, уз који се налази круг повезан линијом са кружном розетом и једна линија са полулоптицом на крају, а на другој страни четири дуже линије (сл. 6/8; карта 1/2) (Dolinescu-Ferche et Constantiniu 1981, 323, fig. 19/1; Tănase 2021, 56, fig. 13/6.5). На калупу из насеља Штефан чел Маре (Ștefan cel Mare) (6–7. век) на једној радној површини урезан је негатив аналоган нашем, а поред њега кружне розете, негатив у облику грчког слова омега и један са спојеним кругом и малом полулоптом (сл. 6/9; карта 1/3). На другој страни урезане су

ситне полулопте (Teodor, 2005, 165–167, fig. 2/1). На калупу из насеља Плиснеско–Пидгирци (Пліснесько-Підгірці) (7. век) (сл. 6/10; карта 1/6) (прашка култура?) (Украјина) на једној радној површини урезани су негативи: два круга повезана кратком линијом, половина правоугаоника или половина ваљка украшеног густим попречним линијама и једна урезана дужа линија. На другој страни урезан је негатив прстенастог облика (Филипчук 2010, 142, 164, Фото 7/1). Одговарајући негатив се вероватно налазио на једном оштећеном двостраном калупу (сл. 6/11; карта 1/7) са градишта Зимно (6–7. веку) (прашка култура) (Украјина) (Ауліх 1972, 74, 76, Т. XV/6).

У последњој етапи раног средњег века, односно од 8. до 10. века негативи у облику ромба или вретенастог тела са два наспрамна круга или мале полулопте налазе се на калупима на крајњем северу источне Европе у балтском, угро-финском и словенском контексту на налазиштима: Камно (Камно), Отепја (Отепя), Ладога, Псков, Љубша (Любша), Изборск (карта 1/9–14) (Щеглова 2002, 136, 143–144, рис. 1; 6/7–10; Щеглова 2009, 41, 49, 51, 52, рис. 1; 3/31–33; 5/2).

Правоугаони негатив украшен мрежом у средини, а са десне и леве стране са по три вертикалне црте (сл. 5/1), сличан је по пропорцијама и димензијама већ поменутим негативима из Бернашивке украшеним правоугаоним/квадратним пољима уоквиреним кратким цртама који се налазе на пет калупа (сл. 6/2–3) (Винокур 1997, 77–78, 81–82, 89–92, Рис. 30–31; 33–34; 39). Мрежом или цикцак линијама уоквиреним водоравним линијама са горње и доње стране украшени су квадратни негативи на калупима са угрофинског градишта Отепја и Рјуге (Рыуге) из 8–10. века (Естонија) (Щеглова 2002, 134, 140, 144, Рис. 1; 3/16–18).[12]

Треба нагласити да се скуп негатива као на нашем већем калупу не налази ни на једном од приложених на којима смо нашли аналогије за појединачне негативе. Мада се поједини јављају у одређеним комбинацијама. Кад је реч о врсти украса или накита који су ливени у већем калупу, по распореду негатива, њиховом облику, као и сличности два негатива са наспрамним круговима, намеће се следеће тумачење. Украси у горњем делу калупа су међусобно повезани елементи и чине једну целину, док правоугаони негатив у доњем делу има другачију функцију. Аналогије за први коментарисани негатив (сл. 6/2–7) аутори тумаче различито. Прва поменута

[12] Интересантно је да се украс готово идентичан као на нашем правоугаоном негативу налази на коштаној игленици из гроба 81 (друга половина 8. века) на касноаварској некрополи Врбас–Полет (Dimitrijević et al. 1962, 64, Sl. 8). Мрежасти украс налази се на појасном језичку који представља случајан налаз са локалитета Черевић – обала Дунава, датованом у Други аварски каганат (Mrkobrad 1980, 84, CVI/1).

аналогија из Бернашивке (сл. 6/2) сврстана је у привеске, а у реконструкцији женске ношње (на основу одливака из калупа из радионице) приказана је као средишњи део у ланцу са ромбоидним привеском на крају који виси са леве и десне стране мараме (Винокур 1997, 77–78, 80, 111, 117, 157–159, рис. 30–31; 45; 51). Друга паралела из Бернашивке (сл. 6/3) сврстана је у привеске, али је у реконструкцији приказана као део мушког појаса, односно помоћног ремена на који се се качио мач (Винокур 1997, 81–82, 84, 115, 160, 164–165, рис. 33–34; 46; 55–55а). Трећа аналогија из Бернашивке, односно три негатива у облику праваоугаоне траке са два наспрамна круга, од којих је један украшен једним, тј. са два крста са кружним крајевима (сл. 6/4), сврстана су у привеске, а у датој реконструкцији су приказани као део огрлице (Винокур 1997, 74, 82–84, 115, 118, 120, 159–160, рис. 28; 46; 52). Наведене аналогије из насеља Занки и Скибинци (сл. 6/6–7) О. А. Шеглова сврстава у групу IX, тип 16, а другу и трећу из Бернашивке у тип 30, односно 14 типологије малих украса за одећу од легуре олова-калаја који се у финском контексту везују за украсе који су део женског оглавља (Шеглова 2009, 49, 51–52, рис. 3/30, 34–35; 5/3–4).

Паралеле за други коментарисани негатив (сл. 6/8–11) тумаче се углавном као привесци за различе врсте накита. Негатив у виду два круга повезана кратком линијом на калупу из насеља Плиснеско–Пидгирци (сл. 6/10) без дискусије је интерпретиран као привезак (Филипчук 2010, 142, 164, Фото 7/1). Калупи из насеља Штефан чел Маре и Букурешт – Солдат Гиван (сл. 6/8–9) тумаче се да су намењени за израду привезака за наушнице (Dolinescu-Ferche et Constantiniu 1981, 323, fig. 19/1; Tănase 2021, 56, 70, 193, fig. 23/1.2; 13/6.5). С друге стране, поменути негатив са локалитета Штефан чел Маре О. А. Шеглова сврстава у групу IX, тип 30 (Шеглова 2009, 49, 51–52, рис. 5/1).

Аналогије за правоугаони негатив из Бернашивке (сл. 6/2–3) сврстане су у окове за појас, а приказане су у реконструкцији мушког појаса (Винокур 1997, 77–78, 81–82, 89–92, 119, 121–122, 160–161, Рис. 30–31; 33–34; 39; 47; 54). Те негативе из Бернашивке О. А. Шеглова сврстава у групу XII, тип 7 (Шеглова 2009, 48, 53, Рис. 2/37).

Дакле, негативи из горњег дела калупа се, на основу тумачења њихових аналогија коју је предложила О. А. Шеглова, могу интерпретирати као украси који су били део женског оглавља. С друге стране, на основу предложене реконструкције аналогних украса из Бернашивке аутора И. С. Винокура могу се тумачити као део висећег украса на марами, привезак за огрлицу или као део помоћног ремена о који се качио мач (Винокур 1997, 157–160, 164–165, Рис. 51–52; 55–55а). Предложене реконструкције у мо-

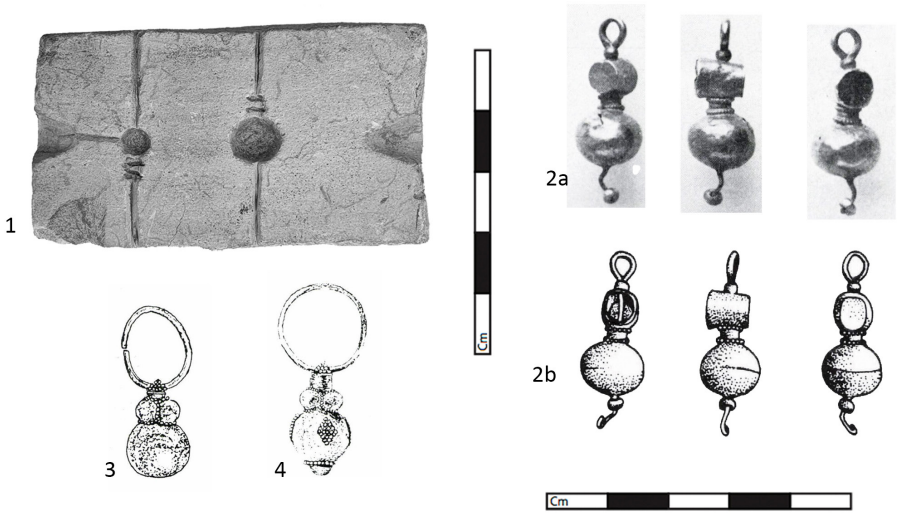

Сл. 7. Аналогије за негативе на мањем калупу: 1. Ритопек–Река; 2. Кишкереш (Мађарска) (према Garam 1980, 171, Abb. 5/12a-c); 3–4. наушнице типа Сентеш (Ormándy 1995, 178, 2. Kep/1–7; 8)

Fig. 7. Analogies for negatives of the smaller mould: 1. Ritopek–Reka; 2. Kiskőrös (Hungary) (according to: Garam 1980, 171, Abb. 5/12a-c); 3–4. Szentes-type earrings (Ormándy 1995, 178, 2. Kep/1–7; 8)

нографији И. С. Винокура о јувелирској радионици из Бернашивке критиковала је В. Е. Родинкова као хипотетичне (Родинкова 2014, 91). Можемо закључити да су негативи из горњег дела већег калупа са Реке били намењени за израду ланца са привеском или привесцима који су могли бити део женског оглавља, огрлице или украса за одећу на попрсју. Чини се да је први предлог утемељенији, јер је заснован на налазима из гробова инхумираних покојника, мада из млађег периода и из друге, удаљене, културне средине. У сваком случају, украси, односно накит красио је женску одећу. Правоугаони негатив у доњем делу калупа је могао бити оков за појас (мушки или женски) или апликација за неки део одеће.

Урезани негативи на мањем калупу немају убедљиве паралеле на калупима са простора где смо нашли аналогије за негативе на већем калупу, већ имају сличности са привесцима луксузних византијских наушница с краја 6–7. века. Мање сличности деле са привеском златних византијских наушница типа Сентеш–Пахипуста (Szentes-Páhipuszta), са датовањем од око 610. до око 640. године (сл. 7/3), и Сентеш–Тосег (Szentes-Tószeg) датованим од 650. до 670/680. године (сл. 7/4) (Ormándy 1995, 157–163, 172, 178, 2. Kep/1–7; 8).

Сличности се огледају превасходно у основном облику: лопта са цилиндричним наставком. Оба подтипа наушница типа Сентеш се од облика негатива на калупу разликују по томе што цилиндрични наставак има налемљене грануле украшене гранулацијом. Најбољу паралелу представља привезак од златног лима за наушницу византијског порекла са непознатог локалитета у Кишкерешу (Kiskőrös) у Мађарској (сл. 7/2а–б). Привезак се састоји од мале кружне алке на који се наставља водоравно постављен цилиндар отворен на једном крају, у коме недостаје драги камен. На цилиндар се наставља мали усправни цилиндар са два венчића гранулације и лопта. Жица на врху савијена у алку пролази кроз цео привезак по вертикали све до испод лопте, где се завршава бисером. Привезак је датован у крај 6. – прву трећину 7. века и приписан византијској производњи (Garam 1980, 165, 171, Abb. 5/12a-c). Подударања између облика негатива из калупа и привеска уочавају се: у основном облику – лопта са цилиндричним наставком, затим венчићи гранулације на усправном цилиндру на привеску су на негативу прстенаста задебљања на цилиндричном настваку лопте. Каналић који пролази вертикално кроз негатив лопте са цилиндричним наставком служи за перфорацију, односно жицу којом се качио привезак на алку исто као и на привеску наушнице из Кишкереша. Облик негатива се од привеска за наушницу из Кишкереша разликује по томе што нема водоравни цилиндар постављен на врху. Велике сличности облика негатива са мањег калупа и златног привеска из Кишкереша предлажу да је калуп вероватно био намењен за израду привезака за наушнице које имитирају тип из Кишкереша или, што је вероватније, да је овај тип (или неки други врло сличан тип) послужио као инспирација. С обзиром на то да су на калупу урезана два негатива за привеске различите величине, могуће је да је мањи привезак качен на једну, а већи на другу алку наушница које су ношене у пару. Друга могућност је да су оба привеска качена на исту алку, с тим да је већи био са доње стране алке, а мањи наспрамно унутар алке попут наушница из касноаварког периода.

С обзиром на то да су калупи нађени при дну испуне куће, они су млађи од саме куће. Аналогије за негативе на калупима предлажу датовање у 6–7. век. Међутим, керамика са којом су нађени у испуни куће датована је од средине 7. до средине 8. века, те се тако могу датовати и калупи.

О поступку израде предмета у калупима

Мањи калуп је предвиђен за израду два иста привеска за наушнице различите величине. Оба негатива имају одговарајуће наливне канале, с тим што наливни канал за већи негатив није завршен. То би указивало да калуп

није завршен, тј. да није никада ни коришћен. На оба негатива се по средини са горње и доње стране, по вертикали, надовезују плићи канали, који се завршавају на ивици калупа. Описани налаз не представља целину већ само један од два дела калупа. Други део калупа, тј. поклопац би требало да има негативе друге две половине привезака и одговарајуће наливне канале који би били симетрични онима на постојећем делу калупа. Да би се уливањем метала у калуп добили привесци за наушнице, у два плића канала која пролазе вертикално по средини негатива постављала се жица одговарајуће дебљине да се добије перфорација.

Већи калуп је намењен за израду ланца са привеском или привесцима који је био део женског оглавља, огрлице или украса за одећу на попрсју и појасног окова или апликације за одећу. Негативи, три елипсе и два круга повезана линијом, намењени за израду карика за ланац, имају један наливни канал, који се плитким каналима наставља до појединачних негатива. Негатив у виду два круга повезана плочицом у облику ромба пресеченог праваоугаоном траком, украшеном урезаним линијама, за израду привеска, има засебан наливни канал. У доњем делу радне површине негатив – мања правоугаона трака са мрежастим украсом у средини и са по три вертикалне црте са стране, има засебан наливни канал. Попут првог описаног калупа за привеске за наушнице, ни овај налаз не чини целину већ само један од два дела калупа. Може се претпоставити да је други део, односно поклопац имао, ако не једнако урезане негативе, барем наливне канале симетричне онима на постојећем делу калупа. Урезане линије на плочици у облику ромба пресеченог праваоугаоном траком, као и урезани украс на правоуганој траци, на изливеним предметима се приказивао у позитиву.

Пре изливања метал се топио у ливачкој посуди. Када је метал био отопљен из ливачке посуде, директно се уливао у наливне канале урезане на калупима. Пре уливања метала калупи су спајани обавијањем жице или су држани клештима и загревани на температури 50–100 °C мањој од температуре топљења метала који је коришћен. Услед честог загревања калуп је могао пући. Или то или је уливање метала можда и узрок фрагментације већег калупа.[13] Калупи су вероватно били коришћени за ливење метала или легура са ниском тачком топљења попут олова или олова-калаја. Ако није било намере да се директно лије метал у калупе, онда су они коришћени за

[13] На већем калупу у пределу наливних канала и делимично око негатива уочавају се наранџасте „флеке" (сл. 5/1a), које можда представљају трагове загревања или ливења метала. Такви трагови налазе се и на калупима из ранословенског насеља Циркуни 13 у долине реке Харков (Задников и Володарець-Урбанович 2020, 23, Рис. 6). Присуство метала на калупима није утврђено приликом скенирања XRF скенером.

израду воштаних модела који су касније утискивани у глину да се добије калуп у који је затим уливан метал (Tănase 2021, 151–153). Мање је вероватно да су калупи коришћени да се у њима отискује метални лим.

Закључак

Време оснивања ранословенског насеља на локалитету Река смештено је у 7. век или његову прву половину на основу керамике израђене без употребе витла без украса и глинених „хлебова" из горњег слоја испуне куће 2, датоване у 6. век и приписане Германима (Николић 2021, 7–20, 35–37, сл. 4–8). Тај контекст вероватно сведочи о првој фази ранословенског насеља. Судећи по историјским изворима Словени су околину Сингидунума могли населити најраније почетком 7. века. Авари су прво освојили Сирмијум 582. године, а две године касније су пали Сингидунум, Виминацијум и Августа и опљачкана је околина Анхијала. Сингидунум је вероватно остао у рукама Авара све до 592. године. У походу на Царство 593. године Словени су за кагана правили чамце да би прешао Дунав, али су становници Сингидунума прешли реку и спалали пловила. У одмазди каган је наредио Словенима да опседну град, да би се по његовој наредби после седам дана повукли носећи му две хиљаде златника, позлаћени сто и хаљину. Авари на препад освајају Сингидунум 596. године са жељом да раселе становништво, али су их Ромеји отерали брзом интервенцијом речне флоте под командом Гудуина (Teoph. Sim. *Hist*. I. 3–4, VI. 3–4, VII. 10; Баришић и др. 1955, 105–107, 112, 120–121; Баришић 1955б, 8–12). Почетак 7. века Сингидунум је дочекао као најистуренија тачка одбране према Аварима. Приск је у граду 600. године сакупио војску, раскинуо мир са Аварима, и пошао у офанзиву на аварску територију. Дунав је прешао код Виминацијума и после низа борби дошло је до одлучујуће битке на доњем току Тисе. Тада су Ромеји заробили 3000 Авара, 6200 осталих варвара, међу којима су Гепиди и Бугари, и 8000 Словена (Teoph. Sim. *Hist*. VIII. 1–4; Баришић и др. 1955, 123–124). Фрањо Баришић је претпоставио да се Сингидунум одржао и током владавине Фоке (602–610), јер из тог периода нема података о аварско-словенским упадима у тај део Подунавља. Истакао је да су у разарању Балкана током прве деценије власти цара Ираклија (610–641) порушени Ниш, Сердика и други градови, опседан је Солун, опљачкана је читава Грчка, егејска острва и малоазијска обала, те да Сингидунум вероватно није остао поштеђен. Податак Константина Порфирогенита о стратегу у Сингидунуму коме су се Срби обратили приликом сеобе на Балкан датује се у око 630. годину (Баришић 1955б, 12–13). В. Поповић је претпоставио да је освајање Сингидунума

претходило паду Ниша око 614. године и каснијој опсади Солуна. Податак о стратегу у Сингидунуму датује се у 623. годину (Поповић 1975, 490–496, 503). М. Поповић наводи да Порфирогентов податак не потврђују ни други историјски извори, као ни резултати археолошких истраживања, те закључује да је град тешко могао опстати после похода који је претходио опсади Цариграда 626. године. Треба истаћи да је византијски материјал датован у крај 6. – почетак 7. века препознат у некрополи из Сеобе Народа у Сингидунуму. Последњи новац са територије града је фолис кован за цара Ираклија 613/614. године (Bugarski 2012, 242–243, fig. 5).

Одавно је у историјској литератури истакнуто да Словени током 6. века упадају на византијску територију ради пљачке, након чега се увек враћају у домовину преко Дунава. Многи историчари с правом тврде да су ромејске офанзиве против Словена на левој обали доњег Дунава за време цара Маврикија (582–602) показатељ да Словени Балкан нису населили пре почетка 7. века (Живковић 2000, 46–57, 173–175; Pohl 2018, 148). Цар Фока (602–610) на почетку своје владавине повукао је војску са Балкана на персијско ратиште, а мир са Аварима је купио увећањем данка, што није спречило насељавање Словена (Ковачевић 1977, 61–62; Pohl, 2018, 194–197, 280–281). Око 615. године словенска племена су опустошила целу Тесалију, Хеладу, Кикладска острва, Ахају, Епир, највећи део Илирика и део Мале Азије. Опсели су и Солун у жељи да се са својим породицама настане у њему, али су претрпели пораз. Тада се по први пут у историјским изворима поименце наводе словенска племена и њихова намера да се населе. У опису словенско-аварске опсаде Солуна око 618. године помињу се избеглице из Подунавља, Дакије, Дарданије и осталих провинција и градова, изричито из Ниша и Сердике, које су већ искусиле њихово опседање, а којима је уточиште пружио Солун (Баришић и др. 1955, 186–196; Ковачевић, 1977, 62; Pohl, 2018, 284–287). Хоризонт разарања на Централном Балкану је документован и прекидом оптицаја новца око 615. године (Milinković, 2008, 554).

Дакле, врло је вероватно да су Словени околину Сингидунума почели да насељавају мало пре или после 615. године. Стога постоји могућност да почетак ранословенског хоризонта на налазишту, односно прве фазе насеља датујемо око 615. године. Познију, можда другу, фазу представља садржај испуне куће 1 – керамика израђена слободном руком без украса и са њим и на спором витлу украшена чешљем, датована од средине 7. до средине 8. века. Кућа 1 је датована у средину или у другу половину 7. века. Паралеле за поједине посуде израђене без употребе витла и глинене „хлебове" из претпостављене прве фазе нађене су у доњем Подунављу, тј. на

простору Ипотешти–Кандешти–Чурел културе (5–7. век) (Николић 2021, 16–18, 37, Сл. 6/3–4).[14] Аналогије за лонац прашког типа нађеног поред пећи у кући 1 и за негативе на већем калупу (сл. 6) упућују на доње Подунавље и источну Европу. На основу тога исходиште Словена насељених на локалитету Река треба тражити на просторима јужно и источно од Карпата. Кућа 1 по свим елементима (укопана, квадратне основе са каменом пећи у углу) одговара типу 1А типологије станишта у словенском свету од 6. до 10. века (Šalkovský, 2001, 17–22, 24–27, 180, Abb. 1–6, Karte 1). Поставља се питање да ли је дошло до суживота са локалним становништвом. Подручје око ушћа Болечице у Дунав у 6. веку насељавали су Германи (Гепиди или Херули) и остаје отворено питање да ли је дошло до суживота са њима. Мада, испуна куће 2 јасно сведочи о два засебна хоризонта на налазишту, старији приписан Германима и датован у 6. век и млађи приписан Словенима датован у 7. век или његову прву половину. Контакт са Ромејима, односно њихов утицај на материјалну културу вероватно се огледа у каменом подзиду куће 1 и у керамици, нпр. лончић са дршком израђен слободном руком из горњег слоја испуне куће 2 (Јанкович 2015, 268, 275, Рис. 9/6). У том светлу се може посматрати и технолошки напредак у изради керамике у познијој (другој?) фази насеља, када се појављује керамика израђена на спором витлу. Из Ритопека потиче копча типа Коринт из друге и треће четвртине 7. века, која се тумачи као траг преживљавања Ромеја (Bugarski 2012, 242, 244, Fig. 6/4). О културним везама са Аварским каганатом сведоче паралеле за биконични лонац са спорог витла (сл. 4/6) из куће 1. Касноаварски бронзани појасни језичак датован од 780 до 800/825. године пронађен је у Ритопеку. Тај налаз као и они остали касноаварски уз десну обалу Дунава тумаче се у светлу контакта Словена са Аварима или као траг аварских најамника у бугарској војсци (Bugarski 2008, 87–93, Fig. 1; 5). Без обзира на расправу да ли је десна обала Дунава била део Каганата или не, свакако је тај простор био под културним утицајем Каганата.

Калупи сведоче о изради накита у насељу током друге половине 7. – прве половине 8. века. У калупима се вероватно лио метал или легуре ниске тачке топљења попут олова или олова-калаја. Друге могућности су да су коришћени за добијање воштаних или металних модела који су касније утискивани у глину да се добије калуп. Мање је вероватно да се у њима

[14] Аналогије налазимо и у ранословенским налазима типа Влчедрм–Јакимово и Попина–Гарван у доњем Подунављу у Бугарској. На пример лонац (Николић 2021, 16, Сл. 6/3) има паралелу у насељу Јакимово (7. век) (Ангеолова и Колева 1992, 173–178, Т. III/7). Глинени „хлеб" украшен круговима (Николић 2021, 16, сл. 7/3) врло је сличан са два примерка из насеља Гарван, нарочито са оним из куће 21 (6–7. век) (Вьжарова 1986, 44, 98–99, Обр. 41; 86/6).

отискивао метални лим. Поставља се питање сировине, односно одакле и како је набављан метал за израду накита. Тешко је дати поуздан одговор, а сва решења су теоријски могућа: рударење, трговина, рециклирање метала. Чини се највероватнијим, без обзира на то да ли је у питању злато, сребро, бакар, олово, калај, бронза, месинг, да су рециклирани: новчићи, металне посуде, различити метални предмети, статуе, оловне цеви из римских рушевина. На ту могућност указују и секундарно употребљене римске опеке у конструкцији камене пећи и подзида куће 1. Метал и грађевински материјал могао је бити набављан из рушевина античког Трикорнијума, који је у близини (Mirković 1968, 97). Рециклирани метал као сировна за израду накита осведочен је на суседном простору средњег и доњег Подунавља током 6–7. века (Tănase 2021, 120–128). Расправљати о полу, статусу, етничком идентитету и начину рада (путујући или седентарни) јувелира иза кога су остали калупи незахвалан је задатак и на овом нивоу истражености свака теза је хипотетична. Ипак, покушаћемо да дамо одговор на наведена питања. Јувелир је могао бити мушког или женског пола. Гробови из раносредњовековног периода са простора централне и источне Европе сведоче да су се осим мушкараца и жене бавиле златарством (Tănase 2021, 262 –263). На простору Влашке низије и Молдавије калупи и остали налази алата нађени су у кућама-радионицама, те је претпостављено да то може да указује да су занатлије могле бити и жене (Tănase 2021, 269–271). Томе можемо додати и мишљење О. А. Шеглове да су украси од олова-калаја (ливени у калупима) израђивани у домаћој радиности (Володарець-Урбанович 2017, 331, нап. 1). У раносредњовековној Европи златари су били слободни људи и веома цењени у својим заједницама. Могли су бити део елите или су се успињали на друштвеној лествици захваљујући својим вештинама. Археолошки налази из гробова са териоторије Кагната говоре да су јувелири могли бити металурзи и ковачи, али и мајстори у обради дрвета и изради предмета од кости и рога (Tănase 2021, 95, 110, 255–270). О етничком идентитету јувелира/ке тешко је говорити. Могао/ла је бити словенског, ромејског, германског, аварског или бугарског порекла. Могао је бити путујући јувелир или је био стациониран у насељу и одатле дистрибуирао своје производе локалним заједницама. Прво тумачење не искључује друго, те је јувелир могао боравити стално у насељу, а да је у краћем периоду путовао по одређеним подручјима (Tănase 2021, 269). У већем калупу, у горњем делу, израђиван је ланац са привеском или привесцима који је могао бити део женског оглавља, огрлице или украса за одећу на попрсју типичних за моду шумског и степско-шумског појаса источне Европе од 6. до 8. века. У доњем делу калупа је израђиван оков за

појас (мушки или женски) или апликација за неки део одеће. Мањи калуп по својој прилици није био коришћен, јер није био завршен. У њему је вероватно била намера да се израђују привесци за наушнице које имитирају тип луксузне златне византијске наушнице из Кишкереша или да је тај тип (или неки други врло сличан) послужио као инспирација. Имајући у виду да су на калупу урезана два негатива за привеске различите величине, предложили смо две могуће реконструкције готових наушница. Прва, да је мањи привезак качен на једну, а већи на другу алку наушница које су ношене у пару. Друга, да су оба привеска качена на исту алку, при чему је већи висио са доње стране алке, а мањи је био постављен наспрамно унутар алке попут наушница из касноаварског периода и млађих етапа раног средњег века. Можемо закључити да већи калуп сведочи о очувању традиције украшавања женске одеће пореклом из источне Европе код становника насељених на ушћу реке Болечице у Дунав, а вероватно и на ширем простору где је златар дистрибуирао своје производе. У исто време утицај византијске моде на поменуту заједницу очитава се на мањем калупу. Калупи са Реке за сада представљају најраније сведочанство о изради накита на Централном Балкану у периоду раног средњег века.

Захвалност: Захваљујемо проф. др Софији Стефановић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, на уступљеном XRF скенеру и др Кристини Пенезић, Институт Биосенс, Универзитет у Новом Саду, на скенирању калупа. Такође, захваљујемо на корисним саветима и уступљеној литератури др Милици Радишић и др Ивану Бугарском, Археолошки институт, Београд, као и др Данијели Танасе, Народни Музеј Баната, Темишвар, Румунија.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ангелова, С. и Колева, Р. 1992. За някои особености нараннославянската керамика в Северозападна България. *Приноси към българската археология* 1: 173–179.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Баришић, Ф., Рајковић, М., Крекић, Б., Томић, Л. 1955. *Византиски извори за историју народа Југославије I*. (Посебна издања 241; Византолошки институт САНУ 3). Београд: Научна књига.

Баришић, Ф. 1955б. Византиски Сингидунум. *Зборник радова Византолошког института* 3: 1–14.

Bekić, L. 2013. New 14C dates From Slavic settlements in northwestern Croatia. In: *The Early Slavic Settlement in Central Europe in the light of new dating evidence*, *Inter-*

disciplinary Medieval Studies III, Ed. M. Dulinicz, S. Możdzioch, 237–250. Wroclaw: Institute of Archaeology and Ethnologyof the Polish Academy of Sciences.
Bekić, L. 2016. *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslovenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 9. stoljeća.* Monografije i Katalozi 27. Pula: Arheološki muzej Istre.
Bugarski, I. 2008. Early Mediaeval Finds from Veliko Gradište and the Appearance of Late Avar Belt Elements along the Southern Bank of the Middle Danube. *Archaeologia Bulgarica* XII/1: 87–96.
Bugarski, I. 2012. On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery. *Thesaurus avarorum*. *Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére – Archaeological Studies in Honour of Eva Garam*, Budapest: 233–254.
Бугарски, И. 2014. Археологија Авара у Србији. Докторска дисертација. Универзитет у Београду.
Бугарски, И. и Радишић, М. 2016. Централни Балкан у раном средњем веку: Археолошка сведочанства о променама, у: *Процеси Византизације и Српска Археологија*. Ур. В. Бикић, 91–206, Београд.
Bugarski, I. & Ivanišević, I. 2019. The Gepids in Serbian archaeology: Evidence and interpretations. In *Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the fall of the Hun Empire*, Ed. T. Vida et al., 275–306. Budapest: Archaeolingua.
Винокур, І. С. 1997. *Слов'янські Ювелири Подністров'я.* За матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е. Кам'янець-Подільський.
Vida, T. 1999. *Die awarenzeitliche Keramik I (6–7. Jh.)*. Berlin-Budapest: Balassi Kiadó.
Вьжарова, Ж. 1986. *Средновековното Селище, с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в.* София: Издателство на Българската Академия на Науките.
Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України, 2017, вип. 1 (22)*: 331–341.
Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О.О. Щеглової. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2018*: 105–206.
Garam, É. 1980. VII. századi aranyékszerek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. *Folia Archaeologica* XXXI: 157–174.
Garam, É. 1993. *Katalog der awarenzeitlichen Goldegegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica 1). Budapest.
Grozdanova, G. 2018. Relative Chronology of the Pottery of the Early Medieval Lower Danube Popina-Garvan Archaelogical Group. *Archaelogia Bulgarica* XXII (3): 21–38.
Dimitrijević, D., Kovačević, J. Vinski, Z. 1962. *Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja.* Zemun.
Dolinescu-Ferche, S. *1979.* Cuirel, habitat des VIe–VIIe siècles de notre ère. *Dacia* XXIII: 179–230.

Dolinescu-Ferche, S. & Constantiniu, M. 1981. Un établissement du VIe siècle à Bucarest (decouvertes de la rue Soldat Ghivan). *Dacia* XXV: 289–329.
Ђорђевић, Ј. 2019. *Балкан, Подунавље и Источна Европа у римско доба и у раном средњем веку*. Ур. И. О. Гавритухин и С. Трифуновић. Материјали I Српско-руске археолошке конференције „Судбине народа Источне и Јужне Европе – поглед кроз Векове". Мај 20–26, 2019, Нови Сад, Србија, 319–347. Нови Сад: Музеј Војводине – Москва: Институт археологије Руске академије наука.
Ercegović-Pavlović, S. i Minić, D. 1986. Site d' habitation médiéval à Velesnica. У *Ђердапске свеске* III, ур. Кондић, 289–300. Београд.
Живковић, Т. 2000. *Словени и Ромеји.* Београд: Историјски институт САНУ.
Задников С. А. и Володарець-Урбанович, Я. В. 2020. Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України). *Sclavenia Terra* 3: 17–45.
Janković, Đ. 1975. Srednjevekovna grnčarija Donjeg Srpskog Podunavlja. *Balcanoslavica* 3: 89–112.
Јанковић, М. 1986. Река, Ритопек, ранословенска насеља. *Археолошки Преīлед* 25: 61–63.
Janković, Đ. 1986. Le site d' habitation médiéval Kula pres du Mihajlovac. У *Ђердапске свеске* III, ур. Кондић, В, 443–446. Београд.
Јанковић, М. 1989. Археолошки налаз из околине Београда, Гроб VI века. *Годишњак Града Беоīрада* XXXVI: 5–12.
Јанковић, Ђ. и Јанковић, М. 1990. *Словени у јуīословенском Подунављу.* Београд: Музеј града Београда.
Јанковић, Ђ. 1997. Словени у Источној Србији у VI и VII столећу, у *Археолоīија Источне Србије*, ур. М. Лазић, 133–149. Београд: Филозофски факултет.
Јанковић, Ђ. 1998. Кућа VI столећа код Апатина. *Archaeoslavica* 3: 157–169.
Јанкович, Дж. 2015. О славянизации Сереной Иллирии и Далмации. *Stratum plus* 5: 249–283.
Jovanović, A., Korać, M., Janković, Đ. 1986. L'embouchure de la riviere Slatinska reka. У: *Ђердапске свеске* III, ур. Кондић, В, 378–400. Београд.
Kazanski, M. 2013. The Middle Dnieper Area in the Seventh Century: An Archaeological Survey, In *Contstructing the seventh century. Travaux et Memoire 17.* Ed. C. Zuckerman, 769–864. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance 52, rue du Cardinal-Lemoine –75005 Paris.
Ковачевић, Ј. 1977. *Аварски каīанаī*. Београд: Српска књижевна задруга.
Кораћ, М. 2018. *Касноанīичка и Рановизанīијска уīврђења Љубичевац и Ушће Слаīинске Реке. Ђердапске свеске* 8. Београд: Археолошки институт.
Kuna, M. & Profantová N. et al. 2005. *Počátky rané středověku v Čechách, Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Praha: Archeologický ústav av ČR Praha.
Macháček, J. 2000. K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě. *Sborník Filozofické fakulty brněnské univerzity* M5: 25–55.

Mrkobrad, D. 1980. *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Beograd: Muzej grada Beograda.
Milinković, M. 2008. Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien. *Höhensiedlungen zwischen Antik e und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 58: 533–557.
Mirković, M. 1968. *Rimski Gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji.* Beograd: Arheološko Društvo Jugoslavije.
Мркобрад, Д. 1985. Нови резултати на истраживању вишеслојног насеља у Бољевцима. *Истраживања II, саопштења са 6. скупа археолоīа Србије.* Мај 6–8, 1984, Ваљево*,* 165–173.
Николић, Д. 2021. Глинени „хлебови" са налазишта Ритопек–Река. *Годишњак Града Беоīрада* LXVIII: 7–44.
Николић, Д. 2024. Насеља из времена аварске превласти на територији јужне Паноније. Мастер рад, Универзитет у Београду.
Ormándy, J. 1995. Granulációs díszítes Avar kori tárgyakon: Gúla – éslemezgömbcsüngős arany fülbevalók,. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica* I: 151–181.
Parczewski. M. 1993. *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Wien.
Popović, P. & Mrkobrad, D. 1986. Prospection par sondage de la localite Ljubičevac – Obala. У *Ђердапске свеске* III, ур. Кондић, В, 308–328. Београд.
Pohl, W. 2018. *The Avars. The steppe empire in Central Eureope, 567–822*. Ithaca and London: Cornell University press.
Поповић, М. 2006. *Беоīрадска Тврђава*. Београд: Јавно предузеће „Београдска Тврђава".
Приходнюк,О. М. 1998. *Пеньковская культура*. Воронеж: Воронежский Университет.
Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирскье городище*. Київ-Чернівці: Зелена Буковина.
Радичевић, Д. 2005. Раносредњевековни налази из Прилипца код Пожеге. *Гласник Срūскоī археолошкоī друūтва* 21: 327–343.
Радичевич, Д. 2015. К изучению раннеславянских памятников в Сербского Подунавья. *Stratum plus* 5: 285–308.
Родинкова, В. Е. 2014. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников). Краткие Сообщения Института Археологии 233: 88–99.
Simocatta, Theophylactus. *The History of Theophylact Simocatta*. (Michael and Mary Whitby, trans). Oxford [Oxfordshire]: New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1986.
Szmoniewski, B. 2005. The production of objects from non-ferrous metals in the area of Central and Eastern Europe, in the initial phases of the early middle ages. *Revista Română de Studii Eurasiatice,* vol.1: 107–120.
Stanciu, I. 2011. *Locuirea teritoriului nord –vestic al Romaniei intre antichitatea tarzie şi perioada de inceput a epocii medievale timpurii (Mijlocul sec. V–sec. VII timpuriu).* Cluj-Napoca: Editura Mega.

Stanciu, I. 2021. *Exploring Dwellings and Manufacturing Spaces in Medieval Context (7th –14 th Centuries). Orbis Mediaevalis III.* Ed. K. László, D. Băcueț-Crișan, I. Stanciu, F. Mărginean. Proceedings of the International Conference Exploring Dwellings and Manufacturing Spaces in Medieval Context (7th –14th Centuries). October, 27–30, 2020, Târgu Mureș, Romania, 75–122. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Tănase, D. 2021. Craftsmen and Jewelers in the Middle and Lower Danube Region (6th to 7th Centuries). East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Volume 67. Leiden-Boston: Brill.

Teodor, E. 2004. An Update for „Ipoteşti-Candeşti Culture", *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Ed. G. Fusek, 405–414. Nitra: Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie VIED.

Teodor, D. Gh. 2005. Tipare din secolele VI–XI D. HR în Regiunile Carpato-Nistiriene. *Arheologia Moldovei* XXVIII: 159–174.

Трифуновић, С. 1993. Јагодина, Пањевачки рит, Словенско насеље VII–X века. *Гласник Српског археолошког друштва* 9: 207–211.

Филипчук, М. А. 2010. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. *Вісник Інституту археології* 5: 135–169.

Fusek, G. 1991. Včasnoslovansko sidlisko v Nitre na Mikovom dvore. *Slovenská archeológia* XXXIX 1/2: 289–330.

Fusek, G. 1994. Slovensko vo včasnoslovanskom obdobi. Nitra: 1994.

Хавлюк, П. И. 1961. Раннеславяские поселения в средней части южного Побужья. *Советская Археология* 3: 187–201.

Šalkovsky, P. 2001. *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra.

Щеглова, О. А. 2009. *Сложение русскойгосударственности в контексте раннесредневековой истории старого света*. ур. С. Б. Кореткевич et al. *Материали* междунароной *конференции Материали* междунароной *конференции, мая 14-18 2007, Санкт Петербург*, 39–65. Санкт Петербург: Издательство Государственного Эрмитаж.

Щеглова, О. А. 2002. Ладога и истоки российской государственности и культуры. Ур. С. В. Белецкий et al. Междунар. науч.-практич. конф. проведена в Старой Ладоге Ленинградской обл. под эгидой ООН по вопросам образования, науки и культуры, 30 июня —2 июля, 2003, 38—46. Санкт Петербург: Институ истории материалной культуры, РАН.

Schiffer, M. 1976. *Behavioural Archaeology*. New York – San Francisco – London: Academic Press.

Шпехар, П. 2017. *Централни Балкан од 7. до 11. века. Археолошка сведочанства*. Београд: Booka.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Dušan Nikolić
Leskovac
Nika Strugar Bevc
Belgrade City Museum

AN EARLY SLAVIC HOUSE AND EVIDENCE OF JEWELLERY MAKING AT THE SITE OF RITOPEK–REKA

Keywords: *Early Middle Ages, jewellery making, settlement, house, Slavs, ceramics, Central Balkans, Danube region, Eastern Europe*

In this paper, we present finds from House 1, roughly dated into the 7th century, from the multilayered site of Ritopek–Reka near Belgrade. Besides pottery fragments, two limestone moulds for making jewellery were found in the house. This study aims to date more precisely and culturally attribute House 1, which represents the oldest dwelling from the Early Medieval horizon of the site. Also, the aim of this study is to date and specify what type of ornaments were made in stone moulds and which technology was used in their making. Through the analysis of the stratigraphy of the site and filling of House 1 and also a comparative analysis of the pottery and moulds, we suggested that House 1 can be dated into the middle or second half of the 7th century. We suggested that handmade pottery without decoration and clay "breads", dated into the 7th century or its first half, from the upper filling of House 2, dated into the 6th century and attributed to Germanic people, probably represents the first phase of an Early Slavic settlement. Inventory of House 1 – handmade pottery with or without decoration and slow wheel pottery with comb decoration, dated from the middle of the 7th to the middle of the 8th century, testify of a later, maybe the second, phase of the settlement. Analogies for the handmade pottery and negatives of moulds point to regions south and east of the Carpathian Mountains. Therefore, we proposed that Slavs that settled the site of Reka probably came from the mentioned regions. Since the site of Reka was settled by Germanic peoples (Heruls or Gepids), there is a probability that newly settled Slavs coexisted with them. Contact with local Rhomaioi and their influence on the material culture can be seen in the stone foundation of House 1 and some handmade pots. The transfer of technology of pottery making on a slow wheel can be ascribed to that influence, since that type of pottery appeared in the later phase. Contacts with the Avar Khaganate are documented with analogies for slow wheel pottery.

Stone moulds testify to jewellery production in the settlement during the second half of the 7th – first half of the 8th century. They were likely used for direct casting of metals or alloys of low melting temperatures, such as lead or lead-tin alloys. Also, moulds could have been used for obtaining wax patterns or metal models. It is less likely that they were used for pressing metal sheets into them. Although the metal for producing jewellery could have been obtained through mining or trade, it is probable that coins, metal vessels, various metal artefacts, statues, and lead pipes from Roman ruins were recycled. That possibility is supported by the fact that Roman bricks, likely brought from nearby *Castra Tricornia*, were used for the construction of the stone oven and foundation of House 1. By drawing from contemporary evidence from Central and Eastern Europe, we proposed that the craftsmen who worked with these stone moulds could have been either men or women, travelling or settled. It is also possible that the jewellers were stationed at this site over long periods, and travelling within specific areas only occasionally or periodically. The jewellers could have been of Slav, Rhomaioi, Germanic, Avar, or Bulgarian origin. In the larger mould, in the upper part, a chain with pendants was made that could have been part of a woman's headdress, necklace, or decoration for clothing on the bust, typical of the fashion of the forest and forest-steppe belt of Eastern Europe during the 6th–8th century. In the lower part of the larger mould, a mount for a belt (male or female) or an appliqué for a piece of clothing was made.

The smaller mould was probably not used because it was unfinished. It was intended to make pendants for earrings that imitate the type of luxurious golden Byzantine earrings from Kiskőrös, or this type (or another very similar one) more likely served as inspiration. Since negatives for pendants of different sizes are engraved on the mould, we proposed two possible reconstructions of finished earrings – either the smaller pendant was hung on one and the larger on the other loop of the earrings, worn as a pair, or else both pendants were hung on the same loop, with the larger one hanging from the bottom of the loop and the smaller one placed opposite inside the loop, like earrings from the Late Avar period and the later stages of the Early Middle Ages. We concluded that the larger mould testifies to the preservation of the tradition of decorating women's clothing originating from Eastern Europe among the inhabitants of the settlement of Ritopek–Reka, and probably also in the wider area where the goldsmiths distributed their products. At the same time, the influence of Byzantine fashion on the aforementioned community is evident in the smaller mould. The moulds from the site of Reka represent the earliest evidence of jewellery making in the Central Balkans in the Early Middle Ages.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.7

ОСТАЦИ ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАНТЕЛЕЈМОНА У ЛОВЦУ

Ђорђе Милосављевић
Кото д.о.о., Београд

e-mail: djordje.milosavljevic@koto.rs

Оригинални научни рад
Примљено: 16. 12. 2024.
УДК: 904:[726:27-523.4(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Апстракт: *У атару села Ловац, недалеко од Бањске, поред сеоског гробља налазе се остаци цркве у народу познате као Црква Св. Пантелејмона. Први помен потиче са почетка 20. века који је у својој антропогеографској студији забележио Петар Ж. Петровић. Остаци цркве су били на мети дивљих копача и нестручне обнове коју је спровело локално становништво, због чега је објекат претрпео ненадокнадиву штету. На основу анализа покретних археолошких налаза, архитектонских особина и историјских извора остаци ове цркве датују се у период 6. столећа.*

Кључне речи: *Ловац, базилика, касноантичка гробница, 6. век*

На обронцима планине Рогозне, 2 км југозападно од Бањске и 9 км северозападно од Звечана налази се село Ловац (карта 1). Ловац је село планинског типа подељено на засеоке. Налази се у склопу брда: Лединак, Никољ-брдо, Главице и Дубље. Испод брда Дубље, на самом врху благог узвишења налазе се остаци Цркве Св. Пантелејмона (сл. 1 и 2). Остаци цркве окружени су сеоским гробљем на којем се налазе надгробни споменици из периода друге половине 18. века па све до данашњих дана.

Мештани Ловца су 1998. године самоиницијативно започели откопавања остатака цркве и том приликом у потпуности девастирали културне слојеве унутар остатака овог објекта. Током ових радова откривени су остаци још једног мањег објекта правоугаоне основе западно од цркве. На интервенцију археолога Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, Георгија Коваљева, откопавања су обустављена и том приликом технички је снимљена основа цркве, а материјал пронађен приликом наведених радова је прикупљен и евидентиран. Од покретних археолошких налаза у апсиди цркве пронађена је бронзана кутија са бакарним и сребрним новчићима са краја 19. века и бронзано кандило. У неком познијем тренутку, мештани су самоиницијативно наставили обнову цркве, када су разградили и президали источни зид (апсиду). Не постоје информације да ли се том приликом наишло на гробове или покретни материјал. Приликом обиласка

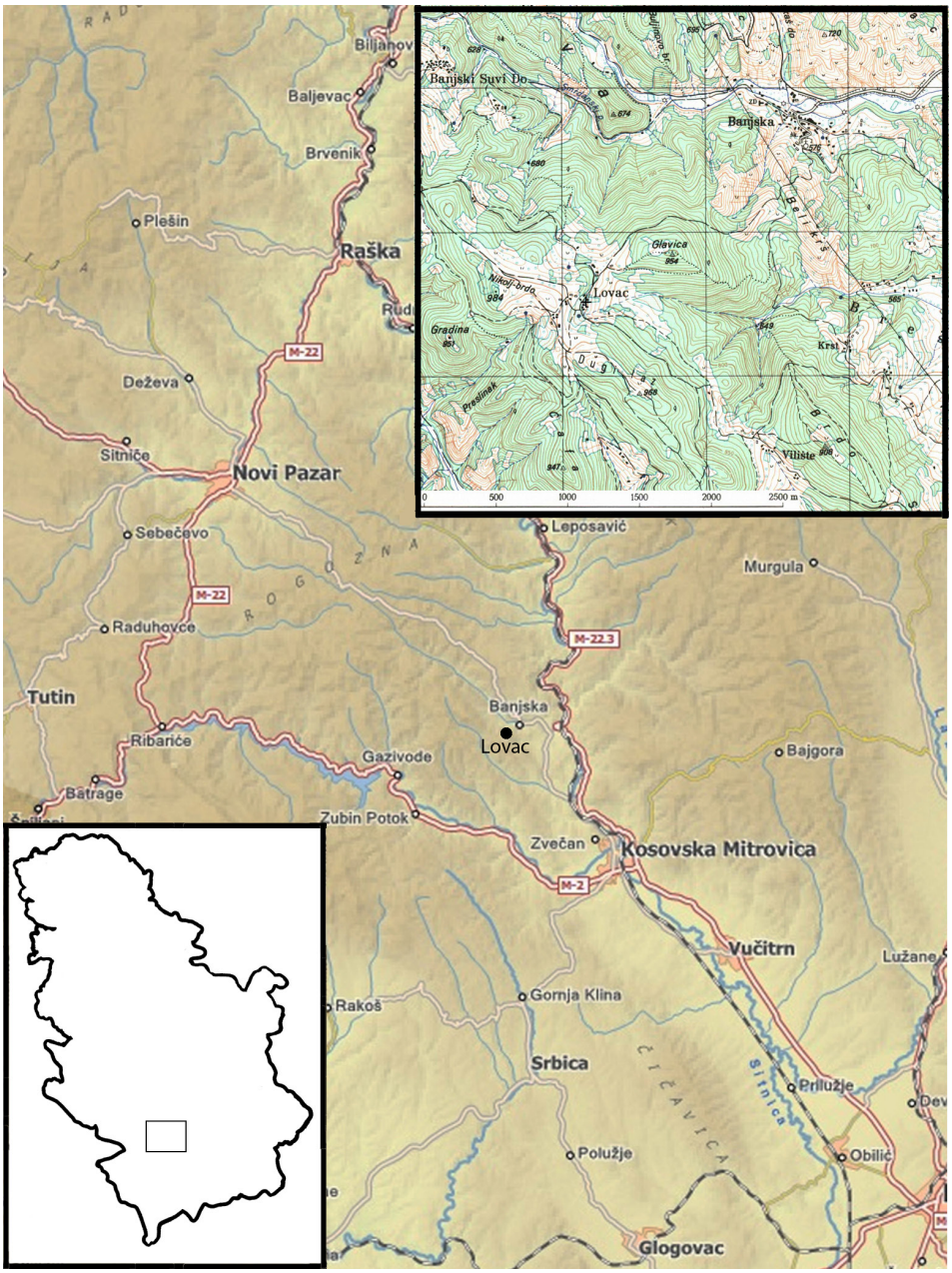

Карта 1. Положај локалитета
Map 1. Location of the site

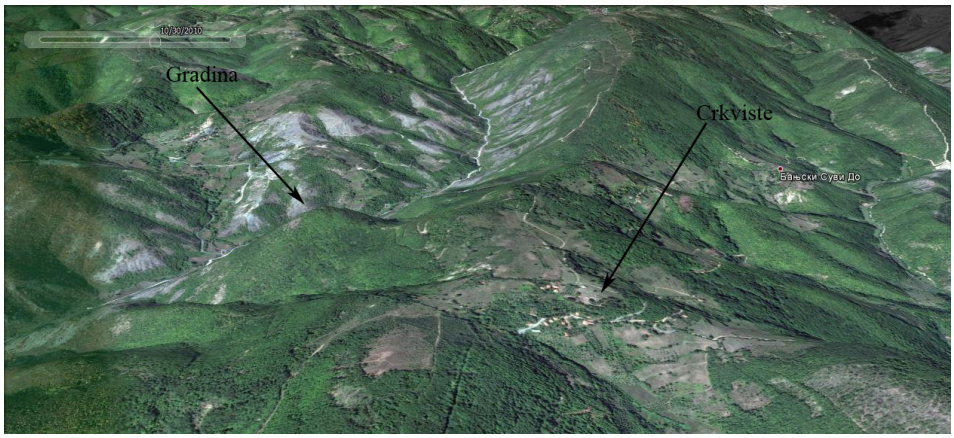

Сл. 1. Топографија Ловца
Fig. 1. Topography of Lovac

Сл. 2. Остаци Цркве Св. Пантелејмона, снимак са запада
Fig. 2. Remains of the Church of St. Panteleimon, view from the west

терена у априлу 2015. г. постојећа основа цркве је допуњена новим подацима. На постојећем плану је доцртана просторија уз југозападни део цркве и објекат западно од ње[1].

Историјски подаци

О селу Ловац у околини Бањске нема помена у средњовековним изворима, као ни у нешто познијим пописима становништва из периода турске власти. Такође у изворима се не помињу села са којима би се Ловац могао поистоветити. Први помен села Ловац у околини Косовске Митровице јавља се у другој половини 18. века, тачније 1769. године (Петровић 2010, 325–326). Век касније у селу је живело 8 српских породица, да би средином 20. века село бројило око 100 становника (Петровић 2010, 236).

Прве податке о постојању остатака цркве у Ловцу забележио је Петар Ж. Петровић у својој антропогеографској студији Рашке области у првој половини 20. века. Петровић наводи да се испод Дубља у близини кућа налази гробље и у њему остаци од црквине (тесани „крш" и „тугле") (Петровић 2010, 325).

Остаци Цркве Светог Пантелејмона

Црква Св. Пантелејмона је једнобродна грађевина, оријентисана исток–запад са апсидом на истоку и бочном просторијом на југозападу[2] (сл. 3). Спољне димензије цркве без бочне просторије износе 20,6 x 8,6 м, док је ширина зидова око 0,8 м. Унутрашњост цркве је са два пиластра (димензија 0,8 x 0,6 м) подељена на припрату (унутрашњих димензија 5,4 x 6,8 м) и наос са олтарском апсидом (унутрашњих димензија 13 x 6,8 м). Олтарска апсида на истоку је полукружног облика са унутрашње и спољне стране, ширине 3,2 м. Уз југозападни зид цркве налази се просторија спољних димензија 4 x 2,5 м. Унутрашњост цркве је прекопана и затечени ниво тла у апсиди је за око 0,3 м нижи од нивоа тла у наосу и припрати. Висина очуваних зидова варира од 0,4 м (северни зид) до 2,2 м колико износи висина западног зида (сл. 4). Зидови су грађени од већих и мањих комада притесаног камена и камених плоча у функцији либажних слојева, док се на угловима налазе крупнији комади обрађеног камена. Либажни слојеви се јављају местимично на различитим висинама без устаљеног реда. Као везивно средство коришћен је кречни малтер, слабог квалитета са интензивним примесама

[1] Допуну основе извршио је аутор.

[2] На основу решења Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, бр. 65 од 16. 2. 1990. године Закон о заштити споменика културе САП Косова („Сл. лист САП Косова" бр. 19/77) остаци Цркве Св. Пантејелмона проглашени су за споменик културе.

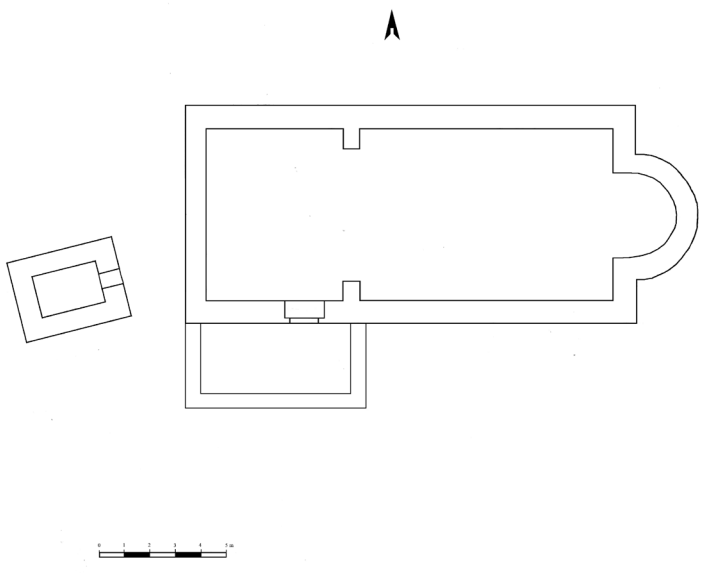

Сл. 3. Ситуациони план
Fig. 3. Situation plan

Сл. 4. Остаци Цркве Св. Пантелејмона, западни зид
Fig. 4. Remains of the Church of St. Panteleimon, western wall

Сл. 5. Остаци Цркве Св. Пантелејмона, снимак са истока
Fig. 5. Remains of the Church of St. Panteleimon, view from the east

крупнијег песка. Материјал коришћен за зидање је пешчар локалног порекла, вађен у самом селу, недалеко од остатака цркве. Камен из мајдана је лак за вађење и обраду са правилним линијама цепања. Са спољне стране зидова цркве, изузев на западу, налази се сокл који из лица зида излази за око 15 цм. Мештани су 1998. године президали оригиналне остатке апсиде; зидање је рађено крупнијим комадима камена и висина новоозиданог зида износи око 0,4 м (сл. 5). Приликом откопавања остатака цркве мештани су затечени камен депоновали уз западни зид припрате па је њено унутрашње лице у потпуности заробљено. Гледајући спољно лице западног зида приближно на средини, у нивоу пода цркве, налазе се два крупнија камена са јужне и један са северне стране који подсећају на довратнике (сл. 4), а простор између њих је зазидан ситнијим каменом. Како не постоји јасна вертикална спојница која би се налазила између претпостављених довратника и зазиде, а унутрашње лице западног зида је затрпано великом количином камена, није могуће проверити да ли на унутрашњем лицу зида постоје остаци президаног улаза. Постојање улаза на западу се не може прихватити, али ни у потпуности одбацити без откривања и сагледавања ситуације на унутрашњем лицу западног зида. На основу тренутно доступних података

Сл. 6. Остаци Цркве Св. Пантелејмона, улаз
Fig. 6. Remains of the Church of St. Panteleimon, entrance

и нивоа истражености улаз у цркву, ширине 1 м, налазио се на јужном зиду припрате. На источном довратнику налази се уклесано лежиште за осовину врата. Праг цркве израђен је од камених плоча везаних малтером, док је под цркве био поплочан опекама утопљеним у малтерну подлогу црвене боје, доброг квалитета, израђене од кречног малтера са додацима мрвљене опеке (сл. 6). Уз југозападни угао цркве налази просторија спољних димензија 4 х 2,5 м, чији се остаци зидова уочавају испред улаза у цркву. Зидови су ослоњени на спољно лице јужног зида са којим нису у конструктивној вези (сл. 8), њихова ширина износи 0,6 м. Везиво је лошег квалитета, састављено од креча помешаног са непрочишћеним песком крупније гранулације. Остаци зидова су у лошем стању, очувани су у висини од 0,3 (источни зид) до 0,6 м (западни зид) док је јужни зид очуван у нивоу темеља. С обзиром на то да се описана просторија налази испред јединог потврђеног улаза у цркву, она је могла имати улогу егзонартекса преко кога се улазило у цркву. На западном и источном зиду, који су боље очувани, не постоје трагови улаза, стога се може закључити да се улаз у егзонартекс(?) налазио на јужном зиду.

Сл. 7. Фрагменти опека
Fig. 7. Tiles and bricks fragments

На депонији откопаног камена затеченог уз унутрашње лице западног зида налази се и већа количина фрагментованих опека (сл. 7). Најбројнијој групи припадају опеке дебљине 5 цм и ширине 27 цм, док дужина опеке није сачувана ни код једног пронађеног фрагмента. На површини појединих опека видљиви су трагови превлачења прстију, заједно са остацима малтера[3]. Поменути начин означавања се веома често јавља на опекама из рановизантијског периода (Јеремић 2006, 221–222). Постоји мишљење да поменути трагови могу да представљају ознаке радионица или мајстора или су ипак имале практичну улогу, боље везивање малтера (Hamari 2017, 47–49). Другу, мање бројну групу, чине фрагменти тегула, док трећој групи припадају ситно фрагментовани делови дебљине око 2 цм, који највероватније потичу од имбрекса, што нам може указати на који начин је црква била покривена.

[3] По речима Ранка Недељаковића из Звечана, који је учествовао у откопавањима цркве 1998. године, највећи број депонованих опека извађен је из пода цркве.

Сл. 8. Остаци Цркве Св. Пантелејмона, снимак са југозапада
Fig. 8. Remains of the Church of St. Panteleimon, view from the south-west

Објекат западно од Цркве Св. Пантелејмона

Око 2,5 м западно од цркве откривени су остаци објекта правоугаоне основе. Димензије објекта износе 4,3 х 3,2 м, оријентације исток–запад са одступањем ка североистоку (сл. 9). Објекат је солидно грађен, обрађеним комадима сиге, камена, као и каменим плочама којим је урађен равнајући слој. Као везиво коришћен је малтер доброг квалитета састављен од креча и ситног песка. Зидови, чија ширина износи око 0,8 м, очувани су у висини од око 1,3 м. Улаз у објекат налази се на источној страни, очуван у висини од 0,65 м (сл. 10), ширине 0,6 м са довратницима израђеним од обрађених квадера сиге. Праг улаза је премазан слојем финог кречног малтера. Западна половина објекта нашла се на мети дивљих копача и она је девастирана па се у пресеку може видети испуна објекта која се састоји од растресите тамнобраон земље са великом количином камених плоча и обрађених квадера сиге. У југозападном углу „копачи" су се спустили испод нивоа темеља где се уочава да је објекат укопан у слој светложуте земље компактне стурктуре. У односу на ниво заснивања темеља, улаз на источној страни објекта налази се на висини од 0,8 м. На унутрашњем лицу јужног зида, на висини од 0,9 м од дна темеља налази

Сл. 9. Остаци гробнице, снимак са запада
Fig. 9. Tomb remains, view from the west

Сл. 10. Остаци гробнице
Fig. 10. Tomb remains

Сл. 11. Остаци гробнице, снимак са истока

Fig. 11. Tomb remains, view from the east

се равнајући слој озидан употребом камених плоча (сл. 11). Изнад овог слоја очуван је још један ред зидан блоковима сиге. Постављењем виска измерено је да се горња ивица блока сиге увлачи у унутрашњост објекта за око 3 цм у односу на лице зида испод равнајућег слоја па се стиче утисак да наведени ред припада почетку свода. Уколико је објекат био засвођен, њему би могла припадати и три оклесана комада сиге, пронађена на депонији камена у цркви, која образују полукруг висине 0,8 м и дужине 1,6 м (сл. 12), колико износи и унутрашња ширина објекта. Наведени комади су по структури истоветни са обрађеним квадерима сиге којима је објекат озидан, као и квадерима сиге који су пронађени разбацани око овог објекта.

Закључна разматрања

С обзиром на то да систематска археолошка истраживања у Ловцу нису вршена, предлог за датовања цркве биће дат на основу грађевинске анализе остатака објеката, архитектонских сличности са поуздано датованим црквама и историјских података.

У решењу Покрајинског завода за заштиту споменика културе у Приштини, на основу којег је утврђена за културно добро, црква је хронолошки датована у позни средњи век (14–15. в.). У прилог датовању истраживачи

Сл. 12. Обрађени камени елементи
Fig. 12. Processed stone elements

су навели топониме Ловач и Ловач поток који се помињу у Бањској повељи (1313–1316) и погрешно су их довели у везу с данашњим селом Ловац. Поменути топоними јављају се приликом описивања граница села Осојане код Истока у Метохији, које се налази око 50 км југозападно од Бањске (Трифуновић 2011, 120).

По облику и димензијама (20,6 х 8,6 м) црква у Ловцу се значајно разликује од познатих цркава из средњовековног периода на простору долине Ибра. Познате цркве из овог периода обично су скромних димензија дужине од 6 до 8 м и ширине од 3 до 4 м (Мали Звечан, Бољетин, Дубоки Поток, Придворица) (Ивановић 1985, 117–134). Ако би остаци цркве потицали из периода позног средњег века, црква ових димензија би била градска црква или задужбина неког локалног великаша, великодостојника или владара. У историјским изворима нема помена о таквој цркви, као ни о насељу коме би ова црква могла да припада, што би свакако био случај јер нам је ова област у позном средњем веку историјски добро позната (Јовановић 1965, 137–150; Новаковић 1892, 1–55; Поповић 1906, 166–222; Поповић 1907, 149–190). У ближој околини Ловца из периода позног средњег века познате су само две цркве чија дужина прелази 15 м, а то су манастирска Црква Св. Стефана у Бањској и Црква Св. Петра или Латинска црква у Старом Тргу. Прва црква представља задужбину краља Милутина са почетка 14. века, док је друга саборна или градска црква становника Старог Трга католичке вероисповести

саграђена у 13. веку. Осим сличности у димензијама, остаци цркве у Ловцу грађевински и архитектонски немају никакве сличности са поменутим црквама. Покретни материјал, тачније кадионица и остава новца пронађени у остацима цркве сведоче да је она коришћена у периоду 19. века. Подизање цркве у периоду оснивања села не делује вероватно. Изградња цркве ових димензија био би велики подухват и за већу заједницу, а неизводљив за сеоску заједницу која није бројала више од 100 житеља. Поред тога, у колективном памћењу мештана не постоји предање о подизању цркве. Као логично решење намеће се да су становници Ловца приликом насељавања у рушевинама препознали остатке цркве и на том месту формирали црквиште, што је уобичајена пракса која се јавља у великом броју села на простору долине Ибра: Село Лепосавић, Улије, Кутње, Јошаница, Придворица, Доњи Крњин, Гулије Земаница, Црнатово, Бело Брдо и др.[4] Црквиште је остало у функцији до данашњих дана јер се на Дан Св. Пантелејмона, 9. августа, народ и даље окупља око цркве у Ловцу. На основу већ изнетих чињеница долази се до претпоставке да је црква у Ловцу настала у периоду пре 13–14. века. Да ли је црква коришћена у позном средњевековном периоду, не може се са сигурношћу рећи без обављених археолошких истраживања, док је на основу тренутно доступних података то мало вероватно иако се налази недалеко од манастира у Бањској. На некрополи око цркве, као и на простору атара села, није уочено постојање монолитних надгробних камених плоча (мраморје) карактеристичних за некрополе позног средњег века на подручју Ибарске долине и Рашке.

Према начину градње, димензијама и типу најсличније примере налазимо међу црквама рановизантијског периода. Објекти из овог времена на простору области Бањске и Звечана веома су слабо истражени. Географски најближи сакрални објекат из рановизанијског периода откривен је током архолошких истраживања на Малом Звечану 2010. године. У питању је црква триконхалне основе са зиданом гробницом у северозападном углу припрате[5]. Једнобродне цркве овог типа – лонгитудиналне основе са полукружном апсидом са спољашње и унутрашње стране из периода ране Византије истражене су у околини Новог Пазара: Врсенице (Popović i Bikić 2009, 54–56),

[4] Резултати археолошких рекогносцирања општине Лепосавић 2010. и 2011. године, показали су да је у селима на Копаонику и Рогозни током 18. и 19. века устаљена пракса обележавања остатака старијих цркава и формирања црквишта на њима. Документција са рекогносцирања се налази у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе Косова и Метохије у Лепосавићу. Истраживањима је руководила Светлана Хаџић, археолог саветник у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе Косова и Метохије.

[5] Аутор рада је учествовао у истраживачко-конзерваторсим радовима изведеним 2010. Документација са наведених ископавања се налази у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе Косова и Метохије у Лепосавићу.

Новопазарска Бања (Јовановић 1995, 62–63), Рас–Постење (Мркобрад 1996, 122); унутар утврђења на Дунаву: Велики Градац (Поповић 1984, 265–280), Бољетин (Зотовић 1984, 222–224), као и у утврђењима на југу Србије: Баботинац (Илић 2010:115–117), Сакицол (Кондић и Поповић 1977, 149), у околини Чачка: Градина на Јелици (Милинковић 2010, 194–199) и Лишка Ћава (Радичевић 2002, 39–47), у околини Ваљева: Јеринин град – Бранговић (Арсић и Павловић 2021, 272–274) и у селу Градојевић код Коцељеве (Булић et al. 2023, 35–54). Већина поменутих рановизантијских цркава, изузев оних у Новопазарској Бањи, Градојевићима и на Јелици, откривена је у склопу утврђења, што није случај са црквом у Ловцу. Највише сличности црква у Ловцу има са црквом откривеном у Новопазарској Бањи. Припадају истом архитектонском типу, димензије су им веома сличне (димензије цркве у Новопазарској Бањи износе 21 x 9,5 м) као и начин градње. На југозападној страни цркве у Новопазарској Бањи налази се, по мишљењу аутора, параклис (димензија 5,8 x 5,6 м). Западни зид цркве је уништен па веза параклиса са црквом није у потпуности дефинисана. Црква је датована у период 6. века (Јовановић 1995, 62–63). Истом типу припада и гробљанска црква или Базилика „Б" на Јелици (димензија 17,5 x 12 м). Западно од цркве на Јелици откривена је зидана гробница са улазом на западу (димензија 4,4 x 3,6 м), слична грађевини пронађеној западно од цркве у Ловцу (Милинковић 2010, 194–199). За разлику од гробнице на Јелици, улаз у грађевину у Ловцу се налази на истоку, што није неуобичајено за гробнице рановизантијског периода јер сличних примера има у околини Ниша, као и гробница у Клисури (Ракоција 2004, 141–164). Овој групи могла би се прикључити и Црква Св. Димитрија у Беревцу (димензија 16,5 x 6,5 м) са анексом (?) на југозападној страни. Црква је очувана само у темељној зони па нам позиција улаза није позната. Остаци цркве су на основу покретних налаза опредељени у период 5–6. века (Милосављевић и Бојанић 2017, 217–228).

Неке прецизније закључке о објекту пронађеном западно од цркве, као и о његовом односу са црквом не можемо изводити без претходно обављених археолошких истраживања. На основу онога што се на терену може видети по архитектонским и грађевинским одликама, објекат је најсличнији засвођеним касноантичким гробницама које су биле честе на простору Балкана у периоду 5–6. века (Ракоција 2004, 141–164) (Bojanovski 1964, 103–121) . У прилог овој тези могло би да се дода и то што се он налази у непосредној близини цркве где се некрополе најчешће формирају. Заједно са питањем односа цркве и гробнице у Ловцу треба трагати и за насељем становништва којем је ова црква припадала јер се на основу димензија цр-

кве може претпоставити да заједница која је насељавала ово подручје није била малобројна. У ближој околини села, на око 1 км југозападно од цркве, на брду Градина изнад долине Козаревске реке евидентирани су остаци утврђења. Постојање утврђења први је забележио П. Ж. Петровић почетком 20. века (Петровић 2010, 323). По речима становника Ловца и суседног села Козарева чијем атару припада Градина, бедеми овог утврђења су били видљиви до средине прошлог века, а на неким деловима очувана висина зидина је прелазила и 1 м. Становништво је Градину много година користило као мајдан камена, а поред камена са Градине по речима мештана однесена је и велика количина обрађених квадера и лучних комада сиге. Позиција Градине је карактеристична за утврђења рановизантијског периода на територији Србије: удаљена од главне комуникације, на доминантном брегу приступачном с једне стране којом се преко седла прилази утврђењу. Археолошка истраживања на овом локалитету нису вршена, тако да датовање утврђења и веза између њега и цркве остају на нивоу претпоставке на коју треба усмерити даља истраживања.

БИБЛИОГРАФИЈА

Aličić, A. 2008. *Sumarni popis sandžaka Bosne 1468 – 1469*. Sarajevo: Orientalni institut.

Арсић, Р. и Павловић, Н. 2021. „Стамбена архитектура и фазе развоја утврђења Јеринин град – Бранговић". *Гласник Српског археолошког друштва 37*: 253–290.

Bojanovski, I. 1964. „Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija". *Naše starine IX*: 103–122.

Buzov, S. 2000. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine,* Sv. 2. Sarajevo: Orientalni institut.

Булић, Д., Арсић, Р. и Цвијановић, И. 2023. „Рановизантијска црква из села Градојевић код Коцељеве". Иницијал 11: 35–53.

Зотовић, Љ. 1984. „Бољетин (Smorna), римски и рановизантијски логор". *Старинар* 33–34 (1982–1983): 211–225.

Ивановић, М. 1985. „Споменици Ибарског Колашина", *Саопштења 17*: 117–134.

Илић, О. 2010. „Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша". *Ниш и Византија VIII*: 111–125.

Јовановић А. 1995. „Археолошка истраживања у Новопазарској бањи". *Новопазарски зборник 19*: 31–68.

Јовановић, В. 1965. „Средњевековни град Звечан". *Старинар 13/14*: 137–150.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977. *Царичин град*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Милинковић, М. 2010. *Градина на Јелици*. Београд: Завод за уџбенике.

Милосављевић, Ђ. и Бојанић, М. 2017. „Црква Светог Димитрија у Беревцу, нова разматрања". *Гласник Српског археолошког друштва 33*: 217–228.
Milošević, A. 2006. „Ranokarolinška brončana ostruga iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju". *Vijesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 99*: 299–307.
Мркобрад, Д. 1996. „Рас-Постење Археолошка истраживања 1995. године". *Гласник Српског археолошког друштва 12*: 121–129.
Новаковић, С. 1892. „Манастир Бањска задужбина краља Милутина у српској историји". *Глас Српске краљевске академије XXXII*: 1–55.
Петровић, П. 2010. *Антропогеографска истраживања*. Нови Пазар: Музеј Рас.
Поповић, А. 1906. „Горњи Ибар у средњем веку". *Годишњица Николе Чупића, књ. 25*: 166–222.
Поповић, А. 1907. „Горњи Ибар у средњем веку". *Годишњица Николе Чупића, књ. 26*: 143–190.
Поповић, В, 1984. „Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизатијско утврђење". *Старинар* 33–34 (1982–1983): 265–280.
Popović, M. i Bikić, V. 2009. *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*. Beograd: Arheološki institut.
Радичевић, Д. 2002. „Археолошка истраживања на Лишкој Ћави код Гуче у 2000. и 2001. години". *Зборник народног музеја у Чачку, 32*: 37–51.
Ракоција, М. 2004. „Рановизантијска гробница на свод код села Клисура поред Ниша и кратак осврт на проблем засведених гробница". *Ниш и Византија II*: 141–146.
Трифуновић, Ђ. (прир.) 2011. Повеља краља Милутина манастиру Бањска, књ. 2, Београд: Службени гласник.
Hamari, P. 2017. „Tile and Brick". *THE EARLY CHRISTIAN BASILICA OF ARETHOUSA IN MACEDONIA I. PRODUCTION, CONSUMPTION AND TRADE* Edited by Arja Karivieri (*Papers and Monographs of the Finnish Institute in Athens XXIII*: 37–89).
Шакота, М. 1988. *Студеничка ризница*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Đorđe Milosavljević
KOTO Ltd., Belgrade

REMAINS OF THE CHURCH OF ST. PANTELEIMON IN LOVAC

Keywords: *village of Lovac, basilica, Late Antique tomb, new considerations*

The village of Lovac is situated in the hills of mount Rogozna, ca 2 km from Banjska and 9 km north–west from Zvečan, Kosovo and Metohija. Remains of this church were first mentioned by Petar Z. Petrović in his anthropogeographical study of the area of Raška, in the first half of the 20th century.

The first excavations were performed in 1998 by Georgij Kovaljev, an archaeologist from the Provincial Institute for the Protection of Monuments in Priština. During these excavations, the church was documented and dated into the Late Medieval period, namely, the 14th–15th century. The finds discovered include silver and copper coins in a bronze box from the late 19th century and a bronze chandelier.

The Church of St. Panteleimon is a one-nave construction, oriented east–west with a semi-circular apse in the east and narthex in the west. Its dimensions are 20.6×8.6 m with walls made of stone slabs and lime plaster used as the binding material. The entrance, 1 m wide, was in the southern wall of the narthex. At the south-western church corner, the exonarthex is located, with dimensions of 4×2.5 m, whose remains aren't conneced with the southern church wall. It was noticed that the exonarthex was not as carefully built as the rest of the church.

Ca 2.5 m west from the church, remains of a construction can be observed, with a rectangular base. The construction was destroyed by illegal diggers. Its dimensions are 4.3×3.2 m, and it is oriented east–west. It is a solid built construction, made of tufa, stone and stone slabs. The entrance, at the eastern side, the remains of which are 0.65 m high and 0.6 m wide, was made from tufa blocks. Among the displaced stones inside the church, there are three carved pieces of tufa that could have belonged to this construction. Also, it is possible that it was because of the existence of this construction that the entrance to the church was located in the south.

As mentioned, the church was dated into the Late Medieval period – the 14th–15th century, by the Provincial Institute for the Protection of Monuments in Priština. However, churches dated into this period are smaller, usually 6–8 m long and 3–4 m wide (Mali Zvečan, Boljetin, Duboki Potok, Pridvorica).

It is most likely that these remains belong to the Early Byzantine period, because churches from this period are similar by type, dimensions and the way they were built (Novopazarska Banja, Basilica B at Jelica, Berevce).

One of the questions that remains to be solved is the place of the settlement to which this church belonged. To answer this question and those about the dating of the church and its relations with the mentioned construction, more research activities are needed.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.8

ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ БИОАНТРОПОЛОШКИХ АНАЛИЗА МАТЕРИЈАЛА СА ЛОКАЛИТЕТА ЦРКВИНА (ДОЊА БЕЛА РЕКА, БОР)

Веда Микашиновић
Биолошки факултет, Универзитет у Београду
Медицински факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-0326-1949

Тамара Шаркић
Биолошки факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-1212-6909

Душица Николић
Музеј рударства и металургије Бор

Ксенија Ђукић
Биолошки факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0001-7637-4357

e-mail: veda.mikasinovic@bio.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљено: 6. 5. 2025.
Прихваћено: 23. 7. 2025.
УДК: 904:726.821”653”(497.11)
902:572.08(497.11)”2024”

Апстракт: *Овај рад представља прелиминарне резултате биоантрополошке анализе хумане остеолошког материјала са локалитета Црквина код Доње Беле Реке (околина Бора), датованог у период од 13. до 16. века. Анализом су обухваћене 54 индивидуе различитог степена очуваности. Од укупног броја 27,8% су мушке, 14,8% женске, а 48,1% дечје индивидуе, углавном млађе од пет година. Код 9,3% индивидуа није било могуће поуздано одредити пол. Резултати палеопатолошких анализа указују на високу учесталост патолошких промена (57,4%), при чему доминирају дегенеративна обољења коштано-зглобног система, односно остеоартритичне промене и Шморлови дефекти, посебно код мушкараца старијих од 45 година. Скелетни трагови неспецифичног стреса најчешће су регистровани код деце узраста 1–5 година.* Cribra orbitalia *(CO) и* cribra femoralis *(CF) такође су уочени код две старије жене. Учесталост CO је 20,8%, порозне хиперостозе (PH) 8,3%, а CF 18,4%, при чему су све промене биле у фази зарастања. Знаци скорбута идентификовани су код три дечје индивидуе различитог узраста, док је субпериостална реакција на костима потколеница забележена код троје деце и једног одраслог мушкарца. Трауматске повреде су уочене у пет случајева, и то искључиво код мушкараца. Биоантрополошка и палеопатолошка слика популације не одступа значајно од сличних некропола из истог периода, што указује да су животни услови били у оквирима оновремене свакодневице.*

Кључне речи: *средњовековна некропола, 13–16. век, биоантрополошка и палеопатолошка анализа, неспецифични стрес, скорбут*

Увод

У овом раду ће бити представљени прелиминарни резултати биоантрополошких анализа хуманог остеолошког материјала са локалитета Црквина код Доње Беле Реке у околини Бора. У сарадњи биоантрополошког тима Биолошког факултета у Београду и Музеја рударства и металургије у Бору током 2024. године реализован је пројекат Музејска заштита и биоантрополошка обрада необрађеног хуманог остеолошког материјала са локалитета Црквина код Доње Беле Реке у околини Бора, који је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије. Пројекат је имао за циљ да се спроведе трајна заштита и биоантрополошка анализа хуманог остеолошког материјала са поменутог локалитета, који се датује у период између 13. и 16. века. Поред овог, додатни циљ је био да се након извршене биоантрополошке анализе остеолошки материјал збрине у безбедну амбалажу како би се превенирала изложеност факторима који неповољно утичу на очување скелетног материјала. Све што је било предвиђено у оквиру овог пројекта реализовано је у потпуности и овај рад представља синтезу резултата који су том приликом добијени. Скелетни материјал са локалитета Црквина код Доње Беле Реке у околини Бора потиче из укупно 43 гробне целине и 22 групе костију, у којима је, према археолошким подацима, било сахрањено укупно 70 индивидуа. Међутим, за потребе биоантрополошке анализе било је доступно укупно 54 индивидуа. С обзиром на ограничен број скелетног материјала доступног за анализу, као и велики хронолошки распон од три века, циљ овог рада је представљање прелиминарних резултата биоантрополошке анализе. Историјска контекстуализација и сагледавање представљених резултата у контексту рударске активности, по којима је овај крај познат, остају изван домета овог рада и биће предмет будућих истраживања.

Археолошки оквири

Локалитет Црквина налази се на 2 км јужно од села Доња Бела Река, и на око 50 м од главног пута Зајечар–Мајданпек (Вуксан 2016, 49–50). Први пут овај локалитет је нотиран као археолошко налазиште 1962. године, када је картиран као средњовековно гробље (Вуксан 2016, 50) (карта 1).

У пролеће 1996. године стручна екипа Музеја рударства и металургије у Бору, приликом обиласка терена у атару села Доња Бела Река, регистровала је већи број свежих укопа различитих димензија како на самом локалитету, тако и у воћњаку који се налази западно од локалитета. Након тога, заштитна археолошка ископавања локалитета Црквине су спроведена

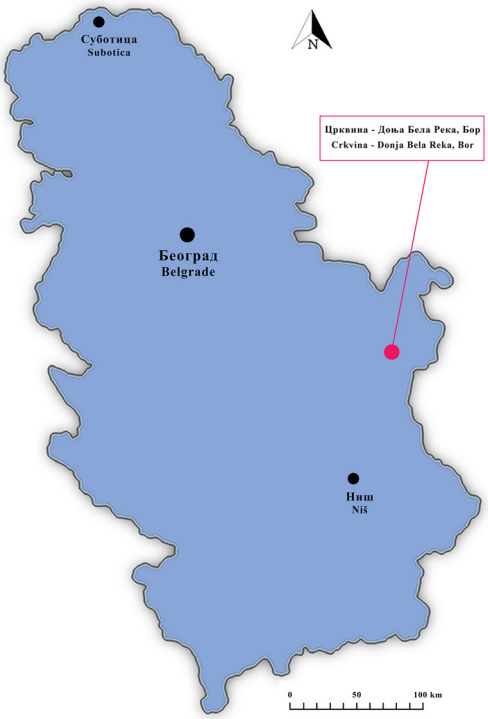

Карта 1. Позиција локалитета Црквине – Доња Бела Река, Бор
Мар 1. The position of the site of Crkvina – Donja Bela Reka, Bor

у оквиру две кампање током 1996. и 1997. године (Вуксан 2016, 50). Истраживања су обухватила површину од 150 м^2, укључујући остатке цркве и сегменте гробља у уском појасу око ње (Вуксан 2016, 50).

Црква је била основе у облику уписаног крста, димензија 11,5 м (по подужној оси) и 9,7 м (по попречној оси) и оријентације запад–исток, са апсидом на источној страни. Приликом ископавања саме цркве, истражен је и део вишеслојног средњовековног гробља. Гробље је највећим делом заузимало падину која се протезала источно и југоисточно од цркве, док су се његове западне и северне ивице пружале на око 15 м од саме цркве (Вуксан 2016, 57–58). Археолошки је документовано и истражено 45 гробова, као и неколико група поремећених костију. Констатована су три хоризонта сахрањивања (13–16. век). У најстаријем хоризонту, гробови су били позиционирани у правилним редовима, у правцу север–југ. Претпоставља се да се ова пракса сахрањивања наставља и у млађим хоризонтима. Покојници, најчешће деца, према претпоставкама археолога, били су у ужем временском распону сахрањивани што ближе цркви (Вуксан 2016, 58).

На средњовековном гробљу Црквине, покојници су полагани у земљане раке, без гробне архитектуре, углавном правоугаоног облика. Међутим, у појединачним случајевима забележено је и присуство једноставних гробних конструкција изведених од насатице постављених опека. Поред тога, у случају гроба 32 забележена је гробна конструкција у виду делимичног ограђивања тела с више комада камена, сиге и опеке у једном реду са леве стране покојника, од колена до изнад главе, и два камена непосредно уз десну натколеницу (Вуксан 2016, 81–82). У овом гробу била је сахрањена женска особа која је у моменту смрти била старија од 50 година. У два случаја пронађени су остаци дрвета који сведоче о употреби дасака постављених да ојачају странице раке, односно о коришћењу талпи за потребе покривања покојника. Комади или ситни трагови угљенисаног дрвета на дну рака констатовани су у сва три хоризонта сахрањивања и највероватније указују на спровођење такозваног чишћења раке, тј. обичај кађења саме раке (Вуксан 2016, 83).

Покојници су спуштани у гробну раку директно на земљу, у опруженом положају, на леђима. Положај руку је варирао, али не тако да би могао да укаже на другачији образац сахрањивања. Изузетак представља гроб 4, у коме је било сахрањено дете старости до 6 месеци, код кога су шаке и подлактице обе руке биле подвучене под тело (Вуксан 2016, 83).

У укупно 10 гробова констатовани су покретни археолошки налази, углавном у виду делова обуће и одеће. Ипак, у два гроба констатовани су и примерци накита. Три новчића и звездице потичу из различитих гробова који би могли да се класификују као гробни прилози (Вуксан 2016, 86–87). Поред ових прилога, покојницима је прилагана и храна у гроб. Конкретно, у гробу 24 у коме је била сахрањена млађа женска особа, констатована је тзв. попутнина – уз десну потколеницу пронађени су делови љуске јајета и животињске кости, археозоолошки окарактерисане као птичје (Вуксан 2016, 84). Гробови најстаријег хоризонта сахрањивања највероватније су имали обележја на површини тла (Вуксан 2016, 85).

Методолошки оквири

Биоантрополошка анализа спроведена је у Центру за биологију кости Медицинског факултета у Београду[1]. Анализа је обухватила процену

[1] Биоантрополошки тим који је спровео анализу и учествовао у реализацији наведеног пројекта у тренутку извођења истраживања деловао је у оквиру Центра за биологију кости Медицинског факултета Универзитета у Београду. Почетком 2025. године, тим је прешао у оквир Биолошког факултета истог Универзитета. Ова институционална промена објашњава евентуално неслагање између афилијација наведених уз имена аутора и институције у којој је анализа фактички спроведена.

степена очуваности коштаног материјала, биолошког пола и старости у моменту смрти, реконструкцију приближне телесне висине, денталног статуса и палеопатолошких лезија.

Приликом анализе степена очуваности скелетног материјала разликовали смо три категорије (Mikić 1978): присутно мање од 50% костију скелета, присутно од 50 до 70% костију скелета и присутно више од 70% костију. Поред тога анализирали смо и степен очуваности кортикалне кости који је такође представљен у три категорије: добро, умерено и лоше очуван кортекс (модификовани систем који је предложила McKinley et al. 2004). Биолошки пол одраслих индивидуа идентификован је на основу морфолошких карактеристика костију лобање и карлице (Buikstra & Ubelaker 1994), док се код дечјих скелета пол није утврђивао због недостатка поузданих показатеља. Старост у моменту смрти одраслих индивидуа процењивана је на основу анализе морфолошког изгледа зглобних површина пубичних симфиза (Suchey & Brooks 1990) и стерналних окрајака ребара (Işcan et al. 1984; Işcan et al. 1985), уз допуну подацима о денталном статусу и степену срастања лобањских шавова (Meindl & Lovejoy 1985). Старост деце одређивана је према морфогенези круница и коренова млечних и сталних зуба (Ubelaker 1984), као и према максималној дужини дугих костију горњих и доњих екстремитета (Maresh 1970). Приближна телесна висина израчуната је на основу максималне дужине дугих костију (Trotter & Gleser 1958).

Процена денталног статуса се базирала на евидентирању присуства или одсуства зуба у обе вилице. Одсуство зуба је бележено у складу са проценом времена њиховог губитка (пре или после смрти). Поред тога спроведена је комплетна анализа палеопатолошког стања вилица и зуба, која је обухватала евидентирање присуства и степена израженості каријозних лезија, присуства и степена израженості истрошеності зуба и зубног каменца, ниво ресорпције алвеоларног гребена, као и трагове присуства тумора и циста (периапикалних процеса) (Brothwell 1981).

Палеопатолошка анализа обухватила је макроскопско бележење величине, локализације и распрострањеності свих макроскопски видљивих лезија и трагова патолошких промена, укључујући дегенеративне промене и трауматске повреде, у складу са препорукама Buikstra (2019). Поред овога, у случају трауматских повреда, механизми повређивања су реконструисани у складу са препорукама Resnick et al. (2024), уз допуну радиолошким снимањем, у случајевима у којима је то било неопходно, а у складу са стандардним процедурама. У склопу процене физиолошког стреса праћени су индикатори *cribra orbitalia* (CO), поротична хиперостоза (PH) (Stuart-Macadam

Старосне категорије/ Age cohorts	*Биолошки пол/ Biological sex*				Укупно/ Total
	Мушки пол/ Male	Женски пол/ Female	Дете/ Non-adult	Одрасли*/ Adult*	
Фетус/ Foetus	0	0	3	0	**3**
<1 године/ years of age	0	0	8	0	**8**
1-5 година/ years of age	0	0	11	0	**11**
6-11 година/ years of age	0	0	1	0	**1**
12-17 година/ years of age	0	0	3	0	**3**
18-25 година/ years of age	0	1	0	0	**1**
26-44 година/ years of age	2	0	0	0	**2**
45-60 година/ years of age	6	3	0	0	**9**
>60 година/ years of age	3	1	0	1	**5**
Одрасли*/ Adults*	4	3	0	4	**11**
Укупно/ Total	**15**	**8**	**26**	**5**	**54**

Табела 1. Палеодемографска структура анализиране популације (*означава особе чију старост није било могуће прецизно утврдити)

Table 1. Palaeodemographic structure of the investigated population (*denotes those individuals whose exact age could not be determined)

1985), *cribra femoris* (CF), линеарна хипоплазија глеђи (Ortner 2003), као и знаци метаболичких обољења и периоститиса (Buikstra 2019). Овим методолошким оквиром омогућено је систематско и упоредиво тумачење резултата у оквиру савремене биоантрополошке праксе.

Резултати

За целокупну анализу су биле доступне укупно 54 индивидуе, различитог степена очуваности (табела 1), од којих је 15 (27,8 %) било мушког, 8 (14,8 %) женског пола, док је 26 (48,1%) припадало дечјим индивидуама, у највећој мери млађим од 5 година. Код пет индивидуа (9,3 %) није било могуће прецизно утврдити биолошки пол, услед лоше очуваности скелетних остатака (графикон 1). Просечна реконструисана телесна висина код одраслих је износила 165 цм (код жена) и 175 цм (код мушкараца).

Дентални материјал је релативно добро очуван. Сачуване су укупно 32 максиле и 42 мандибуле, са 642 очувана зуба у обе вилице. Евидентирано је 84 зуба изгубљених за живота, док је 108 зуба изгубљено након смрти. Каријозне лезије су забележене на 20 од 642 анализирана зуба (3,12%), односно код 20,4 % случајева (11/46 индивидуа), подједнако заступљених код оба пола. Зубна абразија је констатована на 266 зуба (41,43%), код 25 индивидуа (46,3 %) и у највећем проценту одговара почетном стадијуму деструкције зубне глеђи. Зубни каменац је формиран претежно на инцизивима и моларима, и то на 97 зуба (15,11%), односно код 14 индивидуа (25,9 %), док су трагови линеарне хипоплазије зубне глеђи забележене код свега пет индивидуа (9,25%) (две дечје и три одрасле). Периапикални процес је

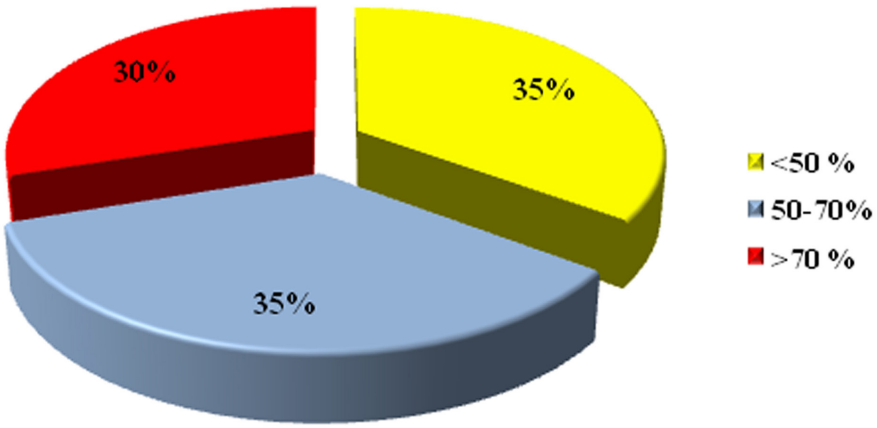

Графикон 1. Степен очуваности скелетног материјала
Chart 1. State of preservation of the skeletal material

констатован у једном случају (сл. 1.1. и 1.2.), као и пародонтопатија. Ресорпција алвеоларног гребена која се односи на стање након губитка зуба евидентирана је код 16 индивидуа (29,6 %), са подједнаком заступљеношћу у обе вилице (сл, 1.3. и 1.4.). Готово све патолошке промене на денталном материјалу јављају се претежно код старијих индивидуа (преко 45 година), и то у већем проценту код мушке популације.

Палеопатолошка анализа је показала висок проценат присутних патолошких промена (57,4 %), са готово уједначеном заступљеношћу код мушкараца и деце (табела 2). У анализираном узорку, у највећем проценту су забележене дегенеративне промене коштано-зглобног система, најчешће манифестоване у зглобовима дугих костију горњих и доњих екстремитета, као и веома честим присуством Шморлових дефеката претежно на торакалним и лумбалним пршљеновима (сл. 2.4.). У оба случаја, дегенеративне промене су израженије код особа мушког пола, старијих од 45 година (графикон 2.4). Трагови неспецифичног стреса претрпљеног у детињству, попут CO, PH, CF (графикон 2.1–2.3), као и хипоплазија зубне глеђи забележене су у највећем проценту код дечјих индивидуа (претежно старости 1–5 година), са изузетком CO и CF које су засебно констатоване и код две одрасле жене, старије од 45 година у тренутку смрти. У испитаном узорку, CO је присутна са 20,8%, PH са 8,3%, а CF са 18,4%. Сви евидентирани трагови су били у залеченој форми (сл. 2.1 и, 2.2). У два случаја констатовани су трагови ситне порозности на палатиналној кости (сл. 2.3). Ипак, у овим случајевима изо-

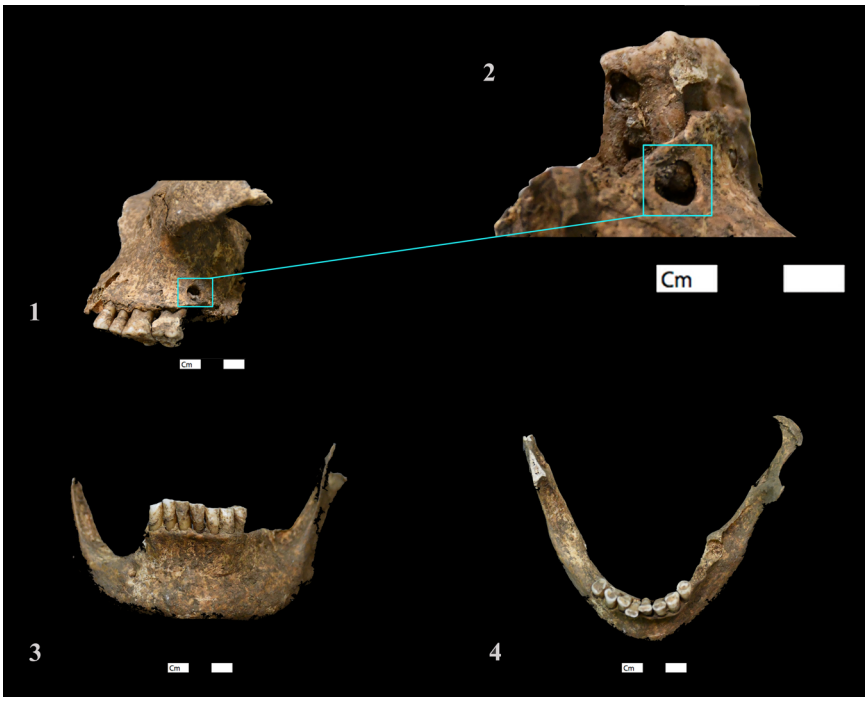

Сл. 1. Гроб 8 – периапикални процес на максили (1, 2 – означено светлоплавом бојом), каријозна лезија на дисталној страни молара (2); Гроб 13 – делимична крезубост у мандибули (3 и 4)

Fig. 1. Grave 8 – periapical process on the maxilla (1, 2 – marked in light blue), carious lesion on the distal side of the molar (2); Grave 13 – partial edentulism in the mandible (3 and 4)

Патолошке промене/ Pathological changes	*Биолошки пол/ Biological sex*				**Укупно/ Total**
	Мушки пол/ Male	Женски пол/ Female	Дете/ Non-adult	Одрасли*/ Adult*	
Нису присутне/ Not present	3	2	15	3	**23**
Присутне/ Present	12	6	11	2	**31**
Укупно/ Total	**15**	**8**	**26**	**5**	**54**

Табела 2. Учесталост патолошких промена у истраженој популацији (*означава особе чију старост није било могуће прецизно утврдити)

Table 2. Frequency of pathological changes in the investigated population (*denotes those individuals whose exact age could not be determined)

стаје коначна диференцијална дијагноза с обзиром на недостатак довољног броја параметара за њу. Поуздани знаци скорбута су евидентирани код три дечје индивидуе, различитог узраста (6–9 месеци, 3–4 године и 4–6 година старости), манифестоване појавом поротичне нове кости на деловима ло-

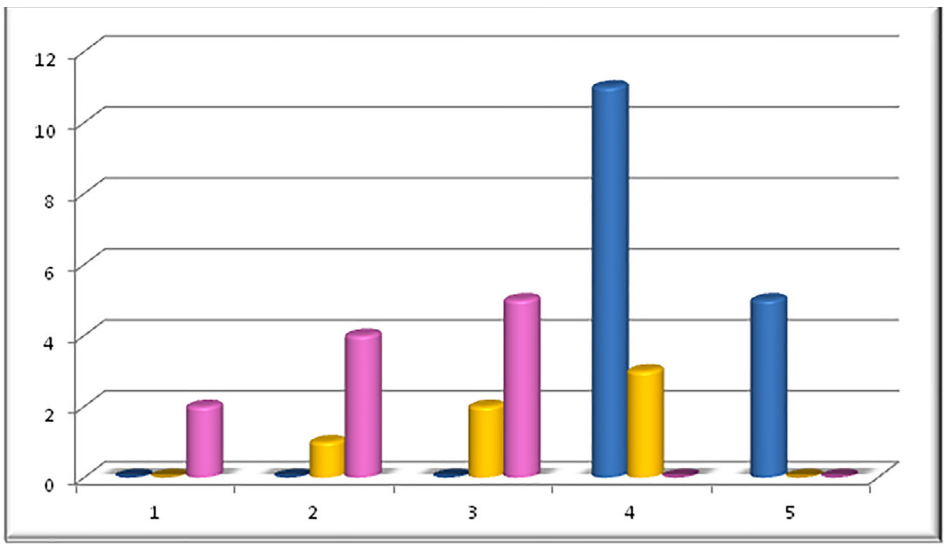

Графикон 2. Учесталост патолошких промена на анализираним индивидуама: 1. поротична хиперостоза, 2. *cribra orbitalia*, 3. *cribra femoris*, 4. дегенеративне промене коштаног зглобног система и кичме, 5. трауме.
Мушки пол – плава, женски пол – наранџаста, дечје индивидуе – розе боја

Chart 2. Frequency of pathological changes in the analysed individuals: 1. porotic hyperostosis, 2. *cribra orbitalia*, 3. *cribra femoris*, 4. degenerative changes, 5. trauma. Male – blue, female – orange, and non-adults – pink

бања (на максили, бази лобање, крилима сфеноидне кости, као и у фронту мандибуле), у два случаја праћене и појавом РН, СО, као и појавом субпериосталне реакције на дугим костима потколеница код једног детета. Поред овога, код три дечје индивидуе, млађе од 6 година, као и код једне одрасле индивидуе, мушког пола, забележена је субпериостална реакција формирана на потколеницама.

Трауматске повреде су констатоване у свега пет случајева (графикон 2.5), искључиво код одраслих индивидуа мушког пола. Све констатоване трауме су добро залечене и окарактерисане су као случајне, настале као последица пада или незгода насталих приликом обављања свакодневних активности. Оне се налазе на дугим костима руку, на две клавикуле (сл. 2.6), као и на другој метакарпалној кости (сл. 2.5.). У једном случају, код индивидуе из гроба 17 (старости преко 60 година), забележене су две трауме, од којих је једна настала у нивоу дијафизе левог радијуса, док је друга евидентирана на десној паријеталној кости, највероватније настала услед ударца тупим предметом.

Сл. 2. Гроб 12 – *cribra orbitalia* (1); Гроб ? – *cribra femoris* (2); Гроб 33 – порозност на палатиналној кости (3); Гроб 41 – дегенеративне промене на телима пршљенова (4); Гроб 22 – траума на другој левој метакарпалној кости (5); Гроб 35 – залечена траума на клавикули, са означеном фрактурном линијом (6)

Fig. 2. Grave 12 – *cribra orbitalia* (1); Grave ? – *cribra femoris* (2); Grave 33 – porosity on the palatine bone (3); Grave 41 – degenerative changes on the vertebral bodies (4); Grave 22 – trauma to the second left metacarpal bone (5); Grave 35 – healed trauma on the right clavicle, with a marked fracture line (6)

Дискусија

Биоантрополошка анализа скелетних остатака је показала релативно добар степен очуваности, што је омогућило креирање јасне демографске и палеопатолошке слике истражене популације. У анализираном узорку је присутна велика стопа морталитета[2] деце (48,1%). Приликом поређења ових података са некрополама из Србије и Европе, из хронолошки блиских периода, уочава се висок проценат заступљености дечјих скелета, који у просеку

[2] Употреба термина морталитет у биоантрополошкој литератури односи се на проценат присутности једне подгрупе (у конкретном случају деце) у укупном узорку. Ипак, треба имати на уму да се овај термин у савременој популацији заправо односи на проценат умрлих у истраживаној популацији. У археолошким популацијама, иако га користимо, овај термин нема исти оквир као у савременој пракси.

на другим некрополама не прелази трећину испитаног узорка (Šlaus 2000; Djurić et al. 2010; Krenz-Niedbała 2017; Nikolić et al. 2021; Vulović 2024). У појединим случајевима заступљеност деце чак чини и мањи проценат од трећине целокупне сахрањене популације (Novak, Bedić 2011; Šlaus et al. 2011; Novak et al. 2012). Изузетак представља некропола у Ворам Персију (Wharram Percy), у Великој Британији, где је констатовано око 50% деце (Lewis 2002). Када је реч о дечјој популацији, на некрополи Брсково–Догањице (Мојковац, Црна Гора), установљена је велика заступљеност деце старости 1–7 година (Vulović 2024), као и присуство фетуса и деце млађе од годину дана, што одговара резултатима ове студије. У оба случаја поменуте старосне дечје категорије заступљене су у готово идентичним размерама, с тим што су, у односу на број испитаних индивидуа на некрополи Црквине, проценти дечјих индивидуа према старосним категоријама већи. Висока заступљеност фетуса и новорођене деце у биоархеолошкој литератури се најчешће тумачи као последица лошег имунолошког статуса деце у најранијим детињству, као и потенцијално лошим здравственим стањем или неадекватном исхраном мајке (Bateson et al. 2004). Иако је фетус у материци заштићен од спољних утицаја и патогена, здравствено стање мајке, њена неадекватна исхрана, као и генетски фактори могу утицати на развој детета који последично могу довести до превременог порођаја или мале порођајне тежине детета (Bateson et al. 2004; Kuzawa 2005). Деца у најранијем добу, додатно бивају изложена стресу због одвикавања од дојења (које пружа бољи имунолошки статус, па самим тим и већу отпорност на потенцијалне болести), као и прилагођавању новој средини и околностима, чиме они постају изузетно осетљива група популације (Banerjee 2018; Lewis 2007). Стога, висока стопа смртности деце је донекле очекивана у прединдустријским популацијама, што може да укаже на извесну друштвену нестабилност манифестовану лошим условима живота, попут неадекватне исхране и санитарних услова. Широко је распрострањено мишљење да би смртност деце у најранијем детињству и њихово лоше здравствено стање могло непосредно да посведочи о здрављу жена у репродуктивном периоду. Ипак, овде треба напоменути да је наша анализа палеодемографских података са некрополе Црквине показала скоро двоструко већу заступљеност особа мушког пола у односу на женски, али у старијим старосним категоријама.

Анализа денталног статуса сахрањених индивидуа је показала релативно добро орално здравље, са око 20% заступљености каријозних лезија и једним случајем периапикалног процеса. Добијени резултати могу да укажу на исхрану богату протеинима са ниским вредностима угљених хидрата

(Larsen et al. 1991; Hillson 2005). Међутим, у анализираном узорку забележено је и око 30% индивидуа код којих је евидентирана ресорпција алвеоларног гребена изазвана заживотно изгубљеним зубима. Велики проценат заживотно изгубљених зуба најчешће корелира са старијим старосним категоријама, и веома често се повезује са особама преко 45 година (Peltzer et al. 2014). Присуство линеарне хипоплазије зубне глеђи констатовано је у свега пет случајева (две дечје и три одрасле индивидуе), што представља значајно одступање у односу на налазе са других некропола из истог или хронолошки сличног периода, где је она забележена у нешто већим процентима (Šlaus 2000; Nikolić et al. 2021; Vulović 2024). Овако ниска преваленца најчешће се тумачи као резултат који се повезује са релативно повољним условима живота током детињства, као и са мање учесталим или краћим периодима физиолошког стреса (Hillson, 2005). Ипак, имајући у виду високу смртност деце на истраживаној некрополи, тешко можемо да протумачимо да су услови живота у детињству били повољни, већ да линеарну хипоплазију зубне глеђи треба најпре посматрати у контексту скелетних трагова физиолошког стреса претрпљеног у детињству, али придружену другим траговима као што су CO, ПХ и CF. Анализа је додатно показала да су патолошке промене на денталном материјалу незнатно заступљеније код мушкараца, што може бити повезано са већим бројем мушке популације у анализираном узорку. С обзиром на то да се ради о релативно малом узорку, статистички није било могуће добити прецизније резултате, али је дескриптивна анализа показала да нема значајних одступања у резултатима у односу на некрополе из хронолошки сличног периода. Изузетак чине некрополе на простору континенталне Хрватске, где је забележено изузетно високо присуство каријозних лезија (око 70%), као и велики број заживотно изгубљених зуба (преко 60%) (Novak et al. 2010). Ипак, досадашња истраживања на простору Србије, иако малобројна, показала су готово униформну инциденцу каријозних лезија (Nikolić et al. 2021; Vulović 2024), док анализа ресорпције алвеоларног гребена готово да уопште није рађена, те компаративне анализе нису могуће.

Палеопатолошка анализа истражене популације показала је велику учесталост патолошких промена (57,4 %), са процентуално подједнаком заступљеношћу код мушкараца и деце.

На локалитету Црквина (сл. 2.1.) CO је присутна са 20,8 %, а PH са 8,3 %, што је у складу са резултатима истраживања ових поротичних лезија са бројних хронолошки блиских локалитета из Србије и Европе (Djurić et al. 2010; Benus et al. 2010; Novak, Bedić 2011; Novak et al. 2012; Mikašinović et al. 2023). Изузетак чини некропола Брсково–Догањице (али само у случају

дечје популације), где је CO забележена у знатно већем проценту (69,0 %), за разлику од PH, која је процентуално мање заступљена (са 5,9%) (Vulović 2024). С друге стране, анализа поротичних лезија према старосној дистрибуцији показала је да су ове промене очекивано доминантније у дечјој популацији, изузев спорадичних случајева CO и CF забележених код одраслих жена, старости преко 45 година. Добијени резултати говоре у прилог општеприхваћеној тврдњи да кранијалне поротичне лезије представљају биоиндикаторе неспецифичног стреса претрпљеног у детињству, најчешће настале као последица анемије (Wapler et al. 2004; Blom et al. 2005; Walker et al. 2009; Djurić et al. 2010; Brickley 2018; Buikstra 2019), те су као такви и најдоминантнији у дечјој популацији (Stuart-Macadam 1985; Blom et al. 2005; Brickley 2018; Brickley et al. 2020; Mikasinovic et al. 2024). Додатно, с обзиром на то да су све евидентиране лезије биле у залеченом облику, њихово присуство, укључујући и спорадичне случајеве код одраслих жена, може да представља анемијску фазу узроковану неадекватном исхраном, лошим хигијенским условима или хроничним обољењима, који ипак нису били фатални по ове индивидуе. Присуство оваквих промена код жена у овим старосним категоријама у литератури се такође повезује и са физиолошким процесима насталим у менопаузи (Brickley et al. 2020). Додатно, имајући у виду да се резултати анализе поротичних лезија на локалитету Црквине подударају са хронолошки блиским некрополама, са већим или мањим одступањима, може се претпоставити да оне имају подједнаке санитарне, здравствене и еколошке услове, или да је анемија, како наводе Новак и Бедић (2011), током средњег века била уобичајена појава и широко распрострањена независно од еколошких, социјалних или економских прилика.

Поред овога, на скелетним остацима са локалитета Црквине, констатовани су још и трагови метаболичких болести код три дечје индивидуе, манифестоване појавом поротичне нове кости на деловима лобања. Метаболичке болести се у биоантрополошкој литератури дефинишу као системска стања настала услед нутритивних недостатака, хормоналног дисбаланса или других стања који доводе до промена у формирању кости, ресорпцији или минерализацији (Brickley and Mays 2019, 531–9). Најчешће се ове патолошке промене на остеолошком материјалу повезују са скорбутом (недостатак витамина Ц), рахитисом и остеомалацијом (недостатак витамина Д код деце, односно одраслих), као и остеопорозом (насталом услед хормоналних промена повезаним са старењем) (Brickley and Mays 2019, 531–9). Конкретно, на локалитету Црквине, на поменутим скелетним остацима деце установљени су трагови скорбута. Скорбут је болест узрокована недостат-

ком витамина Ц, која може настати дуготрајним изгладњивањем, што доводи до исцрпљивања резерви витамина Ц из организма (Brickley and Mays 2019, 532). Код новорођенчади су вредности витамина Ц у највећој мери повезане са нивоима код мајке (Agarwal et al. 2015), те се најчешће скорбут јавља код деце у раном детињству. У овим случајевима, недостатак витамина Ц може довести до локализованих крварења, која услед остеобластног одговора могу проузроковати даљи настанак лезија и/или таложење нове кости преко кортекса (Weston 2012). Често се овакве мешовите лезије (субпериостална нова кост и порозност кортекса) формирају на кранијалним костима, као што су велика крила сфеноидне кости, короноидни наставак мандибуле, палатинална кост, мандибуларни и/или максиларни алвеоларни гребен, кров орбита, свод лобање, укључујући и ендокранијалну површину костију свода лобање. Додатно, нарочито код деце, локализоване упале манифестоване зонама субпериосталне реакције, могу се формирати и на метафизама дугих костију, костима карлице, као и на скапулама (Brickley and Mays 2019, 531–9). Имајући у виду све поменуте дијагностичке критеријуме који су општеприхваћени у биоантрополошкој литератури у вези са знацима скорбута, на анализираном скелетном материјалу са локалитета Црквина можемо да кажемо да је скорбут констатован у три случаја. Наиме, код троје деце, различитог узраста, забележени су трагови порозности на палатиналним костима, у фронту мандибуле, на крилима сфеноидних костију, бази лобање, док је у једном случају евидентирана и ендокранијална порозност праћена зонама хиперваскуларизације. Додатно, у два случаја су уз поменуте патолошке промене забележене и кранијалне поротичне лезије у виду PH, и билатералне CO, које су код једне индивидуе додатно праћене и зонама субпериосталних реакција на костима потколеница. Упркос одсуству већег броја студија на ову тему, фреквенција трагова скорбута не одступа од спорадичних примера са некропола из средњег века у Европи (Vulović 2024).

Поред ових патолошких промена, код три индивидуе, млађе од 6 година, као и код једне одрасле мушке индивидуе, установљена је субпериостална новоформирана кост на тибијама обострано, као и на левој фибули, које осим пратећих скелетних манифестација у виду CF и CO нису имале друге патолошке промене које могу са сигурношћу да укажу на скорбут или друге метаболичке болести. Овакви трагови субпериосталне реакције, евидентирани локално најпре на костима доњих екстремитета или ређе другим деловима скелета, констатовани су спорадично и на другим некрополама из хронолошки блиских периода, и претежно се идентификују као неспецифични индикатори инфективних болести (Djurić et al. 2010; Šlaus et al. 2011; Novak, Bedić 2011; Novak et al. 2012).

Када говоримо само о одраслој популацији, резултати палеопатолошких анализа су показали високу заступљеност дегенеративних промена, међу којима су најзаступљеније дегенеративне промене на кичми. Овде се најпре мисли на Шморлове дефекте (сл. 2.4), који се дефинишу као инвазивне лезије локализоване на телима кичмених пршљенова које настају када се интервертебрални диск, који се иначе налази између пршљенова кичме, помера и улази у тело самог пршљена (Capasso et al. 1999, Faccia and Williams 2008, Plomp et al. 2012, Prescher 1998, Resnick and Niwayama 1978, Robb et al. 2001, Rogers and Waldron 1995, Schmorl 1971, Wagner et al. 2000, Walters et al. 1991; Brito and Santos 2024). Иако се Шморлови дефекти не могу сврстати у класичне дегенеративне промене, они се ипак често јављају у склопу дегенеративних процеса кичменог стуба. Узроци настанка овог стања нису прецизно дефинисани, а најчешће се помиње његова повезаност са старењем, физичким радом или генетска предиспозиција (Brito and Santos 2024). Већа заступљеност ових промена код популације старије од 45 година у моменту смрти не би требало да изненађује, с обзиром на то да се појава Шморлових дефеката у литератури веома често повезује са старењем (Kyere et al. 2012). Ипак, истраживања која су усмерена на анализу ових промена у контексту различитих занимања или биолошког пола нису ретка у биоантропологији. Последње свеобухватније истраживање на ову тему не проналази повезаност између различитих занимања и година истраживаних индивидуа, али сугерише чешћу појаву овог стања код мушкараца него код жена (Brito and Santos 2024). Нотирање Шморлових дефеката на кичменим пршљеновима приликом спровођења биоантрополошких анализа скелетних остатака из археолошког контекста представља готово уобичајен налаз који није посебно сензитиван у реконструкцији свакодневног живота појединца или заједнице. Поред Шморлових дефеката, остеоартритичне промене најчешће су забележене на синовијалним зглобовима горњих и доњих екстремитета у виду супхондралне порозности и појаве периферних, најчешће веома дискретних, остеофита. Ове промене су чешће забележене код особа мушког пола старијих од 45 година. Код популација из археолошког контекста, остеоартритичне промене најчешће указују на присуство хроничних, тј. понављаних механичких оптерећења, која се углавном доводе у везу са интензивнијим физичким радом и понављајућим активностима током пролонгираног периода (Waldron, 2019). Иако ове промене могу бити последица биомеханичког стреса коме је индивидуа била изложена, оне истовремено одражавају и процес старења (Waldron, 2019). Ако се има у виду да су оне најзаступљеније у мушкој популацији старијој од 45 година, фактор старења

свакако се не сме занемарити, уз могућност да су ове конкретне особе обављале и неке теже физичке послове током живота.

Поред дегенеративних промена зглобова, трауматске лезије се такође убрајају у најчешће налазе на скелетним остацима из археолошког контекста (Weber et al. 2003). Стога не чуди ни то што се и у нашем узорку у најчешће заступљене патолошке промене поред дегенеративних промена убрајају и трауме.

Као што је већ наведено, трауме су констатоване код пет одраслих индивидуа. Све забележене трауме локализоване су на костима горњих екстремитета и према њиховом изгледу и анатомској локацији може се претпоставити да су настале као последица пада или сличних несрећних околности (Walker, 2001; Harrod et al., 2012; Dittmar et al., 2020; Resnick et al., 2024). Изузетак представља једна старија одрасла индивидуа, старости преко 60 година, сахрањена у гробу 17, код које су забележене две трауме – једна настала у нивоу дијафизе левог радијуса, а друга на десној паријеталној кости, настала највероватније услед ударца тупим предметом. Судећи према механизму настанка, може се претпоставити да је ова траума настала као последица насилне активности (Milner et al., 1991; Smith 2003; Steadman 2008; Willey 1990; Walker, 2001; Harrod et al., 2012; Worne et al., 2012; Dittmar et al., 2020; Resnick et al., 2024). Иако се не може искључити могућност да су уочене трауме последица несрећних догађаја, присуство трауме на краниј алном делу код ове индивидуе отвара могућност тумачења евентуалног међуљудског насиља. Ипак, сви преломи свода лобање су били мањег обима, добро зарасли, без знакова компликација. Додатно, нису примећени докази о траумама повезаним са оружјем. Треба напоменути да су све трауме добро зарасле без трагова инфекција, што би заправо могло да сугерише да су ове повреде биле добро третиране те је њихово добро залечење последица задовољавајуће неге. Поред овога треба још само напоменути да трауме на индивидуама дечјег узраста нису забележене.

Закључак

У овом раду приказани су прелиминарни резултати биоантрополошких и палеопатолошких анализа хуманог остеолошког материјала са локалитета Црквина код Доње Беле Реке у околини Бора, који се датује у период између 13. и 16. века.

Висока стопа морталитета деце као и велики проценат патолошких промена на скелетима одраслих индивидуа могли би да буду показатељи релативно лоших услова живота у којима је становништво сахрањено на овој

некрополи живело. Овде свакако треба истаћи како морталитет деце, тако и заступљеност скелетних трагова физиолошког стреса у раном детињству. Висок морталитет деце свакако сведочи о изазовним условима за живот током раног детињства, где најпре треба претпоставити изложеност инфекцијама и/или релативно лошу исхрану. Поред тога, у свим случајевима забележено је да је нпр. порозност кровова орбита, која је један од скелетних показатеља физиолошког стреса код деце, зарасла и да је у моменту њихове смрти то била здравствена криза која је превазиђена. Ово би могло да значи или да су деца са залеченим формама CO могла бити бољег имунолошког статуса па су ту здравствену кризу превазишла, или да су одрасли приликом наступања здравствене кризе знали како да је успешно третирају. Када говоримо о одраслим особама, треба издвојити релативно високу заступљеност дегенеративних промена у истраживаној популацији. Овај налаз је веома чест када говоримо о скелетним остацима из археолошког контекста и заправо још увек немамо конзистентно мишљење о томе како га интерпретирати у смислу узрока. Релативно висока заступљеност траума у поређењу са другим патолошким стањима такође је чест налаз и у овом конкретном случају не сугерише нам ни на шта друго осим да су одрасле особе мушког пола чешће падале или биле изложене неким несретним случајевима који су резултирали оваквим повредама. Поред тога, биоантрополошка и палеопатолошка слика ове популације не разликује се значајно од других некропола из приближно истог периода и у том смислу на основу биоантрополошке анализе можемо да закључимо да је истраживана популација живела уобичајеним животом.

Захвалница: Истраживање је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, Грант бр. 7394, The First Pandemic within, and beyond, the borders of the Byzantine Empire genetic diversity of Yersinia Pestis in Central and South-eastern Europe, 6th-9th centuries CE – FirPanGen, Министарсто културе и информисања Републике Србије, грант бр. 451-04-00880/2024-02, Министарства науке, технолошког развоја и иновација, грант бр. 451-03-136/2025-03/ 200178.

БИБЛИОГРАФИЈА

Agarwal, A., Shaharyar, A., Kumar, A., Bhat, M.S., Mishra, M. 2015. Scurvy in pediatric age group – a disease often forgotten? *Journal of Clinical Orthopaedics and Trauma* 6: 101–7. https://doi.org/10.1016/j.jcot.2014.12.003.

Banerjee, S. 2018. Major Determinants of Infant Mortality: District-level Evidences from Odisha. *Journal of Health Managment* 20(3), 1–18. https://doi.org/10.1177/0972063418779912.

Bateson, P., Barker, D., Clutton-Brock, T. et al. 2004. Developmental plasticity and human health. *Nature*, Vol. 430. 419–21. https://doi.org/10.1038/nature02725.

Benus, R., Obertova, Z., Masnicova, S. 2010. Demographic, temporal and environmental effects on the frequency of cribra orbitalia in three Early Medieval populations from western Slovakia. *HOMO – Journal of Comparative Human Biology* 61: 178–90. https://doi.org/10.1016/j.jchb.2010.04.001.

Blom, D. E., Buikstra, J. E., Keng, L., Tomczak, P. D., Shoreman, E., & Stevens-Tuttle, D. 2005. Anemia and childhood mortality: Latitudinal patterning along the coast of pre-Columbian Peru. *American Journal of Physical Anthropology* 127(2): 152–69. https://doi.org/10.1002/ajpa.10431.

Brito, J.T., Santos A. L. 2024. Schmorl's nodes in a historic adult skeletal sample (19th to 20th centuries): An analysis of age, sex and occupation. *International Journal of Paleopathology* 46: 1-8. https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2024.05.002.

Brickley, M. B. 2018. Cribra orbitalia and porotic hyperostosis: A biological approach to diagnosis. *American Journal of Physical Anthropology* 167(4): 896–902. https://doi.org/10.1002/ajpa.23701.

Brickley, M., and Mays, S. 2019. Metabolic Disease. In: *Ortner's Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, ed. J. Buikstra. Elsevier. 531-9.

Brickley, M., Ives, R., & Mays, S. 2020. *The bioarchaeology of metabolic bone disease*. Elsevier.

Brothwell, D. R. 1981. *Digging up Bones*. London: British Museum (Natural History); Oxford Press.

Buikstra, J. E. & Ubelaker, D. H. 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas: Arkansas Archaeological Survey Report No. 44.

Buikstra, J. E. 2019. *Ortner's identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Academic Press.

Вуксан, М. 2016. Црквина код Доње Беле Реке – средњовековно гробље и црква. *Зборник радова Музеја рударства и металургије Бор*, књига 16/18 (2014–2016), 49–119.

Vulović, D. 2024. Health Status of Non-Adult Individuals from Medieval Brskovo. *Старинар* LXXIV/2024: 283–99. https://doi.org/10.2298/STA2474283V.

Dittmar, J. M., Mitchell, P. D., Cessford, C., Inskip, S. A., Robb, J. E. 2020. Medieval injuries: Skeletal trauma as an indicator of past living conditions and hazard risk in Cambridge, England. *American Journal of Physical Anthropology* 175: 626–45. https://doi.org/10.1002/ajpa.24225.

Djurić, M., Janović, A., Milovanović, P., Đukić, K., Milenković, P., Drašković, M. and Roksandić, M. 2010. Adolescent health in medieval Serbia: signs of infectious diseases and risk of trauma. *HOMO—Journal of Comparative Human Biology* 61: 130–49. https://doi.org/10.1016/j.jchb.2010.02.003.

Işcan, M. Y., Loth, S. R and Wright, R. K., 1984. Metamorphosis at the sternal rib end: A new method to estimate age at death in white males. *American Journal of Physical Anthropology* 65: 147–56. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330650206.

Işcan, M. Y., Loth, S. R. and Wright, R. K., 1985. Age estimation from the rib by phase analysis: white females. *Journal of Forensic Science* 30: 853–63. PMID: 4031812.
Krenz-Niedbała, M. 2017. Growth and health status of children and adolescents in medieval Central Europe. *Anthropological Review* 80 (1): 1–36. https://doi.org/10.1515/anre-2017-0001.
Kuzawa, C. W. 2005. Fetal Origins of Developmental Plasticity: Are Fetal Cues Reliable Predictors of Future Nutritional Environments? *American Journal of Human Biology* 17: 5–21. https://doi.org/10.1002/ajhb.20091.
Kyere, Kwaku A., et al. 2012. "Schmorl's nodes." *European Spine Journal* 21 (2012): 2115–21. https://doi.org/10.1007/s00586-012-2325-9.
Larsen C. S., Shavit, R., Griffin, M. C. 1991. Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context. In: Kelley, M.A., Larsen, C.S. (ed.): *Advances in Dental Anthropology*, New York, 179–202.
Lewis, M. E. 2002. Impact of industrialization: Comparative study of child health in four sites from medieval and postmedieval England (A.D. 850–1859). *American Journal of Physical Anthropology* 119: 211–23. https://doi.org/10.1002/ajpa.10126.
Lewis, M. 2007. *The bioarchaeology of children: Perspectives from biological and forensic anthropology.* Cambridge: Cambridge University Press.
Maresh, M. M. 1970. Measurements from Roentgenograms. In R. W. McCammon (Ed.), *Human Growth and Development*. Springfield, IL: C.C. Thomas: 157–200.
Meindl R. S., & Lovejoy C. O. 1985. Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68: 57-66. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106.
Mikašinović, V., Đukić, K., & Penezić, K. 2023. Analiza porotične hiperostoze i *cribra orbitalia* na skeletnom materijalu sa srednjovekovne nekropole Vinča–Belo brdo. In: *Bioarheologija na Balkanu. Studije iz antropologije i zooarheologije* (pp. 29–43). Beograd.
Mikasinovic, V., Djukic, K., Milenkovic, P., Jadzic, J., Milovanovic, P., & Djuric, M. 2024. High-resolution three-dimensional micro-computed tomography assessment of micro-architectural patterns in non-adults with cribra orbitalia: Correlation between macro and micro-scale bone features. *Microscopy Research and Technique*: 1–11. https://doi.org/10.1002/jemt.24656.
Mikić, Ž. 1978. O antropološkoj metodologiji terenske obrade skeletnih nalaza. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akamedija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 16/14: 3–44.
Milner, G. R., Anderson, E., and Smith, V. G. 1991. Warfare in Late Prehistoric West-Central Illinois. *American Antiquity* 56(4): 581–603. https://doi.org/10.2307/281538.
McKinley, J. 2004. Compiling a skeletal inventory: disarticulated and co-mingled remains. In: Brickley, M and McKinley, J (eds) *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*. IFA Paper No. 7, 13–16.
Nikolić, V., Đukić, K., Penezić, K. 2021. Bioanthropological analysis of the medieval population from Vinča – Belo Brdo: preliminary results. *Journal of the serbian archaeological society* 37: 145–71. https://doi.org/10.18485/gsad.2021.37.7.

Novak, M., Šlaus, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2010. Dental pathologies in rural mediaeval populations from continental Croatia. *Anthrop. Közl*. 51: 11–21.
Novak, M., Bedić, Ž. 2011. Bioarheološke karakteristike srednjovjekovne populacije s nalazišta Suhopolje–Kliškovac. In: Tomičić Ž., Jelinčić K., (eds.) *Suhopolje–Kliškovac: Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Zagreb, 165–74.
Novak, M., Martinčić, O., Strinović, D., Šlaus, M. 2012. Skeletal and dental indicators of health in the late mediaeval (12–15th century) population from Nin, southern Croatia. *HOMO – Journal of Comparative Human Biology* 63: 435–450. https://doi.org/10.1016/j.jchb.2012.08.003.
Ortner, D. J. 2003. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. San Diego: Elsevier Academic Press.
Peltzer, K., et al. 2014. Prevalence of loss of all teeth (edentulism) and associated factors in older adults in China, Ghana, India, Mexico, Russia and South Africa. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 11(11): 11308-24. https://doi.org/10.3390/ijerph111111308. PMID: 25361046; PMCID: PMC4245614.
Plomp, K. A., Roberts, C. A., and Viðarsdóttir, U. S. 2012. Vertebral morphology influences the development of Schmorl's nodes in the lower thoracic vertebrae. *American Journal of Physical Anthropology* 149.4 (2012): 572-82. https://doi.org/10.1002/ajpa.22168.
Prescher, A. 1998. Anatomy and pathology of the aging spine. *European Journal of Radiology* 27.3 (1998): 181–95. https://doi.org/10.1016/s0720-048x(97)00165-4.
Resnick, D., and Niwayama, G. 1978. Intravertebral disk herniations: cartilaginous (Schmorl''s) nodes. *Radiology* 126.1 (1978): 57–65. https://doi.org/10.1148/126.1.57.
Resnick, D. L., Jacobson, J. A., Chung, C. B., Kransdorf, M. J., Pathria, M. N., (eds.). 2024. *Resnick's Bone and Joint Imaging.* 4th ed. Elsevier.
Robb, J., Bigazzi, R., Lazzarini, L., Scarsini, C., Sonego, F. 2001. Social "status" and biological "status": A comparison of grave goods and skeletal indicators from Pontecagnano. *American Journal of Physical Anthropology* 115(3): 213-22. https://doi.org/10.1002/ajpa.1076.
Rogers, J., and Waldron, T. 1995. *A field guide to joint disease in archaeology*. (No Title).
Steadman, D. W. 2008 Warfare Related Trauma at Orendorf, a Middle Mississippian Site in West-Central Illinois. *American Journal of Physical Anthropology* 136(1): 51–64. https://doi.org/10.1002/ajpa.20778.
Stuart-Macadam, P. 1985. Porotic hyperostosis: Representative of a childhood condition. *American Journal of Physical Anthropology* 66: 391–8. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330660407.
Suchey J. M. & Brooks, S. 1990. Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *Human Evolution* 5: 227–38.
Schmorl, G. 1971. The human spine in health and disease. In: *The human spine in health and disease*. Grune & Stratton, New York and London: xi-504.

Smith, M. O. 2003. Beyond Palisades: The Nature and Frequency of Late Prehistoric Deliberate Violent Trauma in the Chickamauga Reservoir of East Tennessee. *American Journal of Physical Anthropology* 121(4): 303–318. https://doi.org/10.1002/ajpa.10232

Trotter, M., & Gleser, G. C. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and long bones after death. *American Journal of Physical Anthropology* 16: 79–123. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330160106.

Ubelaker, D. H. 1984. *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*. Washington: Taraxacum.

Faccia, K. J., and Williams, R. C. 2008. Schmorl's nodes: clinical significance and implications for the bioarchaeological record. *International Journal of Osteoarchaeology* 18.1 (2008): 28–44. https://doi.org/10.1002/oa.924.

Harrod, R. P., Lienard, P., and Martin D. L. 2012. Deciphering Violence in Past Societies. Ethnography and the Interpretation of Archaeological Populations. In: Martin, D. L, Harrod, R. P., Perez, V. R., (eds.) *The Bioarchaeology of Violence.* University of Florida, 63–80.

Hillson, S. 2005. *Dental Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Capasso, L., Kennedy, K. A. R., & Wilckzak, C. A. 1999. Atlas of occupational markers on human remains. *Journal of Paleopathology* (Monographic publication 3), 3, 1–183.

Šlaus, M. 2000. Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late medieval population from Nova Rača, Croatia. *American Journal of Physical Anthropology* 111: 193–209. https://doi.org/10.1002/(SICI)1096-8644(200002)111:2<193::AID-AJPA6>3.0.CO;2-0.

Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2011. Antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Stranče–Gorica. In: Cetinić, Ž., (ed.), *Stranče–Vinodol, starohrvatsko groblje na Gorici*. Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Biblioteka Monografije i katalozi, svezak 26: 303–43.

Wagner, A. L., Murtagh, F. R., Arrington, J. A., Stallworth, D. 2000. „Relationship of Schmorl's nodes to vertebral body endplate fractures and acute endplate disk extrusions". *American Journal of Neuroradiology* 21.2 (2000): 276-281. PMID: 10696008. PMCID: PMC7975332.

Waldron, T. 2009. *Paleopathology*. Cambridge University Press. Cambridge.

Walker, P. L., Bathurst, R. R., Richman, R., Gjerdrum, T., & Andrushko, V. A. 2009. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency anemia hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology*, 139(2): 109–125. https://doi.org/10.1002/ajpa.21031.

Walters, G., Coumas, J. M., Akins, C. M., Ragland, R. L. 1991. Magnetic resonance imaging of acute symptomatic Schmorl's node formation. *Pediatric Emergency Care* 7(5):p 294-6, October 1991. https:// doi: 10.1097/00006565-199110000-00009.

Wapler, U., Crubezy, E., & Schultz, M. 2004. Is cribra orbitalia synonymous with anemia? Analysis and interpretation of cranial pathology in Sudan. *American Journal of Physical Anthropology*, 123(4): 333–339. https://doi.org/10.1002/ajpa.10321.

Weber, J., Czarnetzki, A., Spring, A. 2003. Paleopathological features of the cervical spine in the early middle ages: natural history of degenerative diseases. *Neurosurgery*. 2003 Dec; 53(6):1418–23; discussion 1423–4. https://doi.org/10.1227/01.neu.0000094951.54541.18. PMID: 14633309.

Weston, D. A. 2012. Nonspecific infection in paleopathology: interpreting periosteal reactions. In: Grauer, A. L. (Ed.), *A Companion to Palaeopathology*. Willey-Blackwell, Chichester: 492–512.

Willey, P. S. 1991. *Prehistoric Warfare on the Great Plains: Skeletal Analysis of the Crow Creek Massacre Victims* (1st ed.). Routledge, New York. https://doi.org/10.4324/9781315057996.

Worne, H., Cobb, C. R., Vidoli, G., Steadman, D. W. 2012. The Space of War: Connecting Geophysical Landscapes with Skeletal Evidence of Warfare-Related Trauma. In: Martin, D.L, Harrod, R. P., Perez, V. R., (eds.) *The Bioarchaeology of Violence.* University of Florida, 141–59.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Veda Mikašinović
Faculty of Biology, University of Belgrade
Faculty of Medicine, University of Belgrade
Tamara Šarkić
Faculty of Biology, University of Belgrade
Dušica Nikolić
Museum of Mining and Metallurgy in Bor
Ksenija Đukić
Faculty of Biology, University of Belgrade

PRELIMINARY RESULTS OF BIOANTHROPOLOGICAL ANALYSES OF MATERIAL FROM THE SITE OF CRKVINA (DONJA BELA REKA, BOR)

Keywords: *medieval necropolis, 13th–16th century CE, bioanthropological and palaeopathological analyses, non-specific stress, scurvy*

This paper presents the preliminary results of the bioanthropological and palaeopathological analyses of human osteological remains from the archaeological site of Crkvina, located near the village of Donja Bela Reka, in the vicinity of Bor, eastern Serbia. In 2024, a joint project titled *Protection and Bioanthropological Analyses of Unanalysed Human Osteological Material from the Site of Crkvina near Donja Bela Reka* was conducted by the bioanthropological team of the Faculty of Biology, University of Belgrade, in collaboration with the Museum of Mining and Metallurgy in Bor. The project was funded by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia. Here, we present the results of that project.

The site of Crkvina lies approximately 2 km south of Donja Bela Reka and about 50 metres from the main Zaječar–Majdanpek road. It was first registered as an archaeological site in 1962 and identified as a medieval cemetery (13th–16th century). Preventive archaeological excavations were carried out in two campaigns, during 1996 and 1997, covering an area of 150 m², including the remains of a church and surrounding burial segments. The skeletal material discovered on that occasion is the subject of the current study.

The bioanthropological analysis encompassed 54 individuals of varying states of preservation. Of these, 15 (27.8%) were identified as male, 8 (14.8%) as female, and 26 (48.1%) as subadults, the majority of whom were under the age

of five. For five individuals (9.3%), biological sex could not be determined due to the poor preservation level. The average adult stature was 165 cm for females and 175 cm for males. Dental analyses indicated relatively good oral health, with a caries prevalence of approximately 20% and one case of a periapical lesion.

Palaeopathological analysis revealed a high frequency of pathological changes (57.4%), with a similar prevalence among male individuals and children. Among the subadult individuals, *cribra orbitalia* was the most common lesion, while adults primarily exhibited degenerative joint changes and traumatic injuries.

Overall, the bioanthropological and palaeopathological profile of this population does not significantly differ from other necropoles of a similar chronological context. These finds suggest that the investigated population likely experienced a typical lifestyle for the given historical period.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.9

NEW RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT THE SITE OF CRNA BARA – PRKOS

Neda Mirković Marić
The Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments, Subotica
ORCID https://orcid.org/0000-0002-7531-9361
Iride Tomažič
University of Michigan, Michigan, Ann Arbor, USA
Miroslav Marić
Institute for Balkan Studies SASA, Belgrade
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3787-7829

e-mail: nmirkovicus@gmail.com
Original scientific paper
Примљено: 28. 4. 2025.
UDC: 902.35(497.113)"2022/2023"
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Abstract: *The site of Crna Bara – Prkos, located on the western outskirts of the village of Crna Bara in the Municipality of Čoka, has been known in archaeological literature for almost a century. Throughout this entire period, the site was excavated during two seasons only, in 1943 and 1944. These two excavation seasons revealed the site's multi-period character, making it a valuable reference for establishing the relative chronology of the Neolithic and the Early Copper Age period in the region of northern Banat. One paper, published over 70 years ago, and containing only the surviving records of the excavations, is the sole outcome of these excavations. During the assessment of the site's archaeological potential and the feasibility of its legal protection, the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments, Subotica, conducted two archaeological research campaigns in 2022 and 2023. These investigations aimed to further document the site's significance and support efforts for its preservation. These investigations included: limited geophysical survey, accompanied by systematic surface collection of artefacts, geological coring, Lidar surveys and targeted test excavations. In this paper, we present results of the conducted research that provide new insights into the condition of archaeological contexts on this site.*

Keywords: *Neolithic, Early Copper Age, Vinča culture, Bodrogkeresztúr culture, systematic site survey, stratigraphic excavations, Lidar, geophysical survey*

Introduction

The site of Prkos near the village of Crna Bara is located in the north-eastern part of Serbian Banat, between the towns of Čoka and Kikinda (Fig. 1). Its discovery can be attributed to a local teacher Johan Strasser from Mokrin

Fig. 1. Crna Bara – Prkos, site location

Сл. 1. Црна Бара – Пркос, позиција локалитета

(Marinković, 2013, 8), a passionate collector of antiquities who, between the two World Wars, collected a significant amount of finds from the site and notified the director of the National Museum in Zrenjanin Laza Nikolić. Except for the excavations conducted in 2023, the only excavations on the site were carried out over two seasons, 1943 and 1944. The excavations from 1943 were headed by Lazar Nikolić, followed, in the second season, by Milutin and Draga Garašanin. During these two seasons, close to 150 m^2 of the site were excavated, either fully or partially (Garašanin and Garašanin, 1957, 199). Due to the war for the liberation of Banat from the Nazi occupation in late 1944, a portion of finds and documentation was lost, whilst some of the finds and markings were mixed up (Garašanin, 1973, 220), hence, the results were only partially published, as late as 1957. Only the results of season 1944 were given in detail in this paper, while the research data from 1943, especially mobile finds discovered, were partially published.

The site is located on an elongated plateau locally named Pašnjak (*meadow*), but known on historical maps as Prkos. However, the toponym Prkos, from which the site was named, first appeared on 19th-century Austro-Hungarian topographic maps, and it was the name of an agricultural enterprise located on the site. The plateau on which the site is located is oriented approximately north to south,

overlooking the marshy terrain to the north and north-west, and was framed by the ancient Tisza River Pleistocene meander to the west (Popov et al., 2008). The meander is now located over 20 kilometres to the west of the site. Archaeological surveys of the area were conducted several times, last in 2012 (Trifunović, 2016, 78) and other decades prior (Girić, 1996; Stanojev, 1989), proving the site's complex multiperiod deposition, ranging from the Late Neolithic to the Medieval period. The surveying of the Museum of Vojvodina in 2012 identified multiple features in the area of the site, including two tumuli in its eastern portion and two additional ones on the western fringes of the proposed site area.

In 2022, in an effort to legally protect the site, a project was set up to test the site's potential archaeological contexts and preservation.

First, the surviving documentation, specifically site plans, were digitised in order to reconstruct the area of the original research from seasons 1943–1944 and place the results in proper spatial settings. Bellow, we present the results of this research and the current state of preservation of the site.

Second, we used a series of limited and non-destructive archaeological methods, including Lidar scanning and geophysical survey, ground proofing the obtained results using geological coring and stratigraphic trenches.

Methodology and results

The project started in the fall of 2022. Since the project consisted of multiple, often mutually independent steps, methodology varied depending on the task at hand. The attempt to reconstruct the surviving archaeological record from the excavations of Milutin Garašanin was the first step undertaken prior to starting new research on the site itself.

Digitisation

The surviving documentation kept in the National Museum in Zrenjanin was scanned and digitised so as to be incorporated into a GIS project of the site. The site map drawings, trench locations and other various surviving data were organised according to different information levels and systematised. However, while existent publications (Garašanin and Garašanin, 1957, 206–207; Marinković, 2013, 15–18) were helpful for the reconstruction of the work done on the site, the placement of the 1943 and 1944 trenches remained unknown until the onset of the project. The detailed 1:500 scale drawing of the trench positions made by hand in 1944, which included the layout of the dirt road abutting the site from the east and the outline of the cadastral plots found on the site, made it possible to overlay the sketch with digital cadastral documentation of the Republic Cadastral Authority available through the National Infrastructure of Geospatial

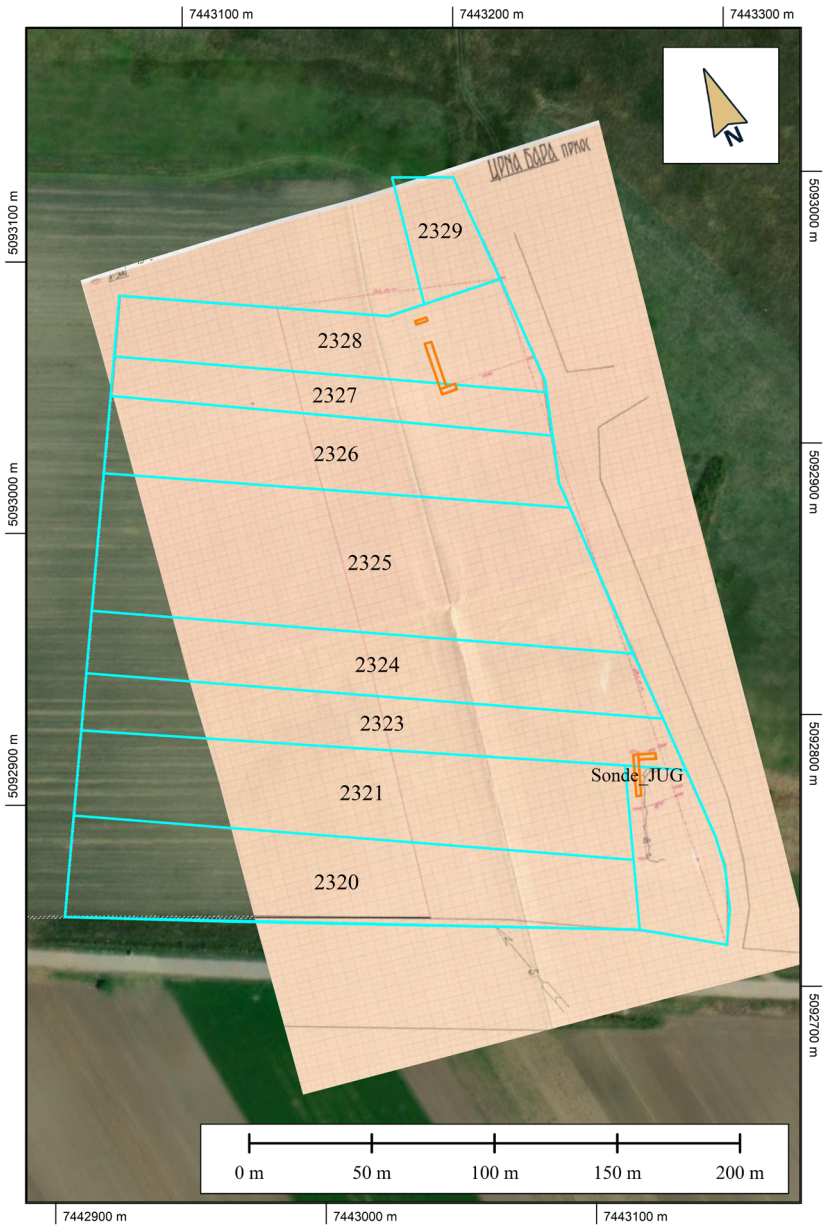

Fig. 2. Crna Bara – Prkos. Position of the Garašanin trenches overlaid on the cadastral map

Сл. 2. Црна Бара – Пркос. Преклопљена реконструисана позиција сонди Милутина Гарашанина у односу на катастарске парцеле

Data (Geosrbija) website. The overlay of these data layers in a GIS software led to the reestablishment of relatively accurate spatial positions of trenches laid in 1943 and 1944 (Fig. 2).

The original drawings from 1944 showed that the trenches positioned in the southern section of the site, in the area marked as "Groblje" (*cemetery*), were placed on the edge of the clay mining outcrop (Garašanin and Garašanin, 1957, Plan 1). It was thus not surprising that the location of the trenches was destroyed post 1944, mainly by local clay mining activity for the making of bricks.

Mining activities in this portion of the site appeared to be of long duration, as in comparison to 1944, ca. 25–27 meters of the site have been removed from this area today. In the northern area of the site, where trenches O (sometimes referred to as sector O in the original documentation), I and II were placed in 1943 and 1944, an accumulation and redeposition of material can be noted, creating an impression of a large "tumulus" mound, over 6 metres tall in places. This feature is still visible from any part of the site today. The large tumulus-like construction caused perplexity amongst the team as it was never mentioned in any of the excavation documentation. In fact, Milutin Garašanin reported on layer thickness, which exceeded 3.2 meters only in trench O (Garašanin and Garašanin, 1957, 200). As a result, it became clear that the 6-meter-tall feature was of a later date, since it was omitted from field logs and documentation of 1943 and 1944. The origin of the feature was resolved during the excavation season in 2023.

Geophysical survey

Following the reestablishment of the position of old trenches, the next step was a targeted geophysical survey of the eastern area of the site. The geophysical survey covered 2 ha of the site, separated in two one-hectare grids. The western edge of the large mound was performed using a SENSYS MX4 – 5 sensors fluxgate magnetometer cart. This device presents five sensors placed on an antimagnetic cart to facilitate faster recording and covers 2.5 meters in width. The cart is pushed in a zigzag motion within the measured area, producing five sets of measurements in one pass, while an integrated GPS device constantly records its position.

The magnetometric data presented in Fig. 3 provide compelling evidence of deleterious effects of contemporary agricultural practices on archaeological heritage. This highlights the necessity for stringent preservation measures and comprehensive legal protection for archaeologically significant sites, given their finite nature and susceptibility to destruction, which leads to irreversible loss of valuable historical data. Whilst over 600 archaeological features can be identified in the magnetogram, some, like multiple enclosed ditches (possibly the old-

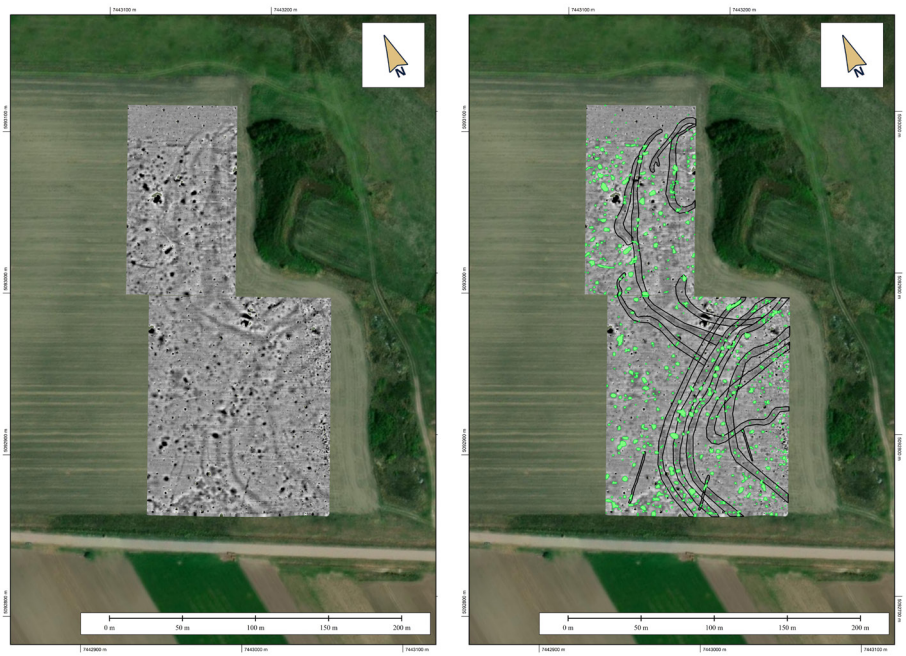

Fig. 3. Crna Bara – Prkos 2022. Magnetogram and interpretation of magnetic anomalies recorded at Crna Bara – Prkos

Сл. 3. Црна Бара – Пркос 2022. Магнетограм и интерпретација магнетних аномалија снимљених на локалитету Црна Бара – Пркос

est features of the site), are barely noticeable due to ploughing activities (Fig. 3, black curvilinear lines). Even though the detritus effects of ploughing on the preservation of archaeological artefacts and heritage have been extensively documented in laboratory analyses (Lambrick, 2004; Leskovar and Bosiljkov, 2016; Reynolds and Schadla-Hall, 1980), our study is one of the first that illustrates these effects in Serbian archaeology.

The geophysical survey also presents the westernmost boundaries of the extent of the Neolithic/Eneolithic settlement, represented by numerous overlapping and parallel circular enclosure ditches. The eastern border of the settlement was damaged by clay and sand mining in this area. Survey results showed no evidence of typical Late Neolithic and Early Eneolithic rectangular wattle and daub structures within the survey area. However, Garašanin's scale drawings and post excavation reports from the excavation campaign in 1944 showed that such features were found in trench II, positioned in the northern part of the site (Marinković, 2013, 6; Garašanin and Garašanin, 1957, 201).

Here, he showed the relative depths of the rectangular wattle and daub structures, ranging from 40 to 55 cm in depth. The lack of visible burnt daub structures could be explained by the continuous destruction of the site, including the increase in plough sizes over the last 80 years. The most commonly identified magnetic anomalies appeared to have been circular pit-like features (over 650) (Fig. 3, green spots). These features cannot be attributed to any specific period without further targeted investigation, such as test trenches or sounding. In order to establish the spatial and temporal distribution of occupation of the surveyed part of the site, a systematic surface collection survey was undertaken in the autumn of 2022.

Surface collection survey

The survey methodology consisted of 30 transects, systematically spaced at 10-meter intervals and arranged into six equally sized grid squares. An additional L-shaped polygon was added between the grid and the mound, which, at the time of the survey, was full of archaeological finds, as a) the field has been recently ploughed, and b) because of extensive animal burrowing at the western and southern edge of the mound. Two more fields, located south of the mound (across the road) were surveyed in order to establish a detailed understanding of this area of the site.

In the main survey area (close to the mound), the transects were walked west–east, while on the two fields across the road, they were walked north–south, to follow the ploughing direction, which enhanced the visibility of finds. Finds were collected and their position was recorded with a total station. All artefacts were deemed eligible for collection as long as they were found within the range of the transect line.

The finds were typologically processed and chronologically attributed and their location was plotted into a GIS platform (Fig. 4).

The vast majority of Neolithic finds were attributable to Late Neolithic ceramic sherds and were concentrated in the northern part of the site, within the boundary of the identified enclosure (Fig. 5 left, red dots). A smaller number of such finds attributed to the Late Neolithic was found in the southern portion of the enclosed area.

The smaller number of finds attributed to the Late Neolithic could be the result of site formation processes and later occupation of the site, including the Medieval cemetery, to the 19th century Prkos farmhouse.

Eneolithic period finds attributed to the Tiszapolgar cultural complex were rare, as only three diagnostic pottery sherds were found close to the northern and one in the southern section of the surveyed area. The general lack of Eneo-

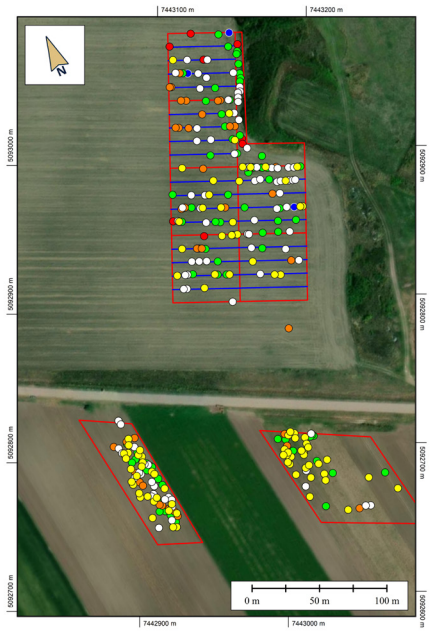

Fig. 4. Crna Bara – Prkos 2022. Results of systematic surface collection

Сл. 4. Црна Бара – Пркос 2022. Резултати систематске површинске колекције

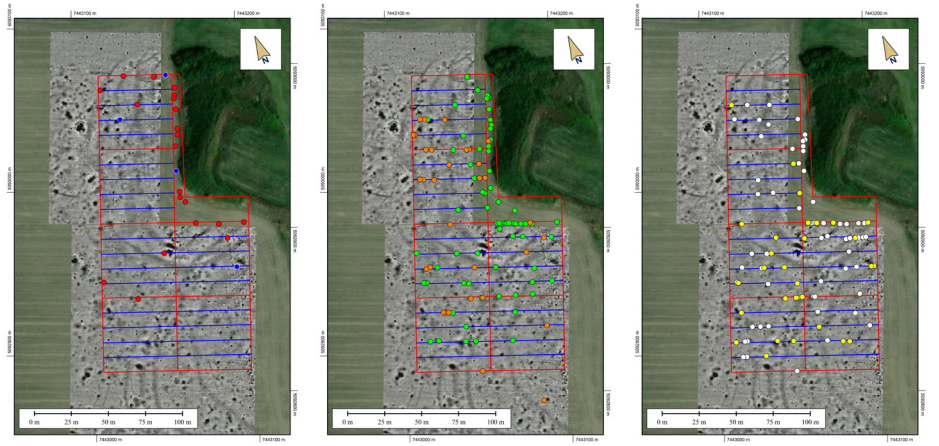

Fig. 5. Crna Bara – Prkos 2022. Results of systematic surface collection by period. Left – Neolithic (red dots), ECA (blue dots). Middle – Bronze Age (green dots), Iron Age (orange dots). Right – Antiquity (white dots), Medieval period (yellow dots)

Сл. 5. Црна Бара – Пркос 2022. Резултати систематске површинске проспекције по периоду. Лево – неолитски налази (црвене тачке), енеолит (плаве тачке). Средина – бронзано доба (зелене тачке), гвоздено доба (наранџасте тачке). Десно – антички период (беле тачке), средњи век (жуте тачке)

lithic finds at the site was troubling, as Garašanin associated at least four strata in the central area of trenches I and II to this period (Garašanin and Garašanin, 1957, 202–204). A possible explanation could be the fragmentation of sherds, due to constant ploughing or the fact that the area was more ephemeral and located further to the east, and thus currently covered by the mound and invisible during the survey.

Finds from other prehistoric periods, such as the Bronze and the Iron Age, show a significantly less uniform distribution and are spread across a much wider surface within the survey area (Fig. 5 centre, Bronze and Iron Age). A similar distribution can also be seen with Antiquity and Medieval period finds (Fig. 5, right), which expand outside the surveyed area, westwards and southwards, as already established by the field survey of the Museum of Vojvodina, several years prior (Trifunović, 2016, 78–83).

Lidar survey

During the 2023 excavation season, a LIDAR survey of the entire Prkos area was undertaken. The survey was done using a DJI Matrice 350 RTK drone, equipped with a DJI Zenmuse L1 LIDAR assembly, which integrates a Livox LIDAR module, high accuracy IMU and a 20 megapixels camera with a 1-inch CMOS sensor fixed on a 3-axis stabilised gimbal. The LIDAR presented a 450 metres detection range with an effective point rate of 240,000 points per second combined with 0.025° (roll/pitch) and 0.08° (yaw) accuracy. Along with inbuilt GPS and RTK correction support, this set up delivered the drone position in real time, along with recording data suitable for topographic mapping with a high level of precision, including 3D modelling and GIS software analyses.

The LIDAR survey cloud contained 1,075,538,182 points covering an area of 370 hectares (Fig. 7). The point cloud served as a base to produce a digital surface model of the area, which, in turn, helped in identifying archaeological features in the landscape.

The survey results were twofold. First, on the western edge of the examined space, LIDAR showed multiple mounds not previously identified by the survey (Fig. 7, red circles). However, the exact period of these mounds cannot be determined without further investigation, as this kind of construction could either be attributed to prehistoric tumuli (Trifunović, 2020, 2016, 2012), potentially, dating to the Bronze Age settlement in the Prkos area, or else they were constructed in the Medieval period (Molloy et al., 2020, tbl. 2; Stanojev, 1989). However, considering that the Medieval cemetery in the south-eastern area of the site was already uncovered, it is less likely that the mounds would be dated to this period.

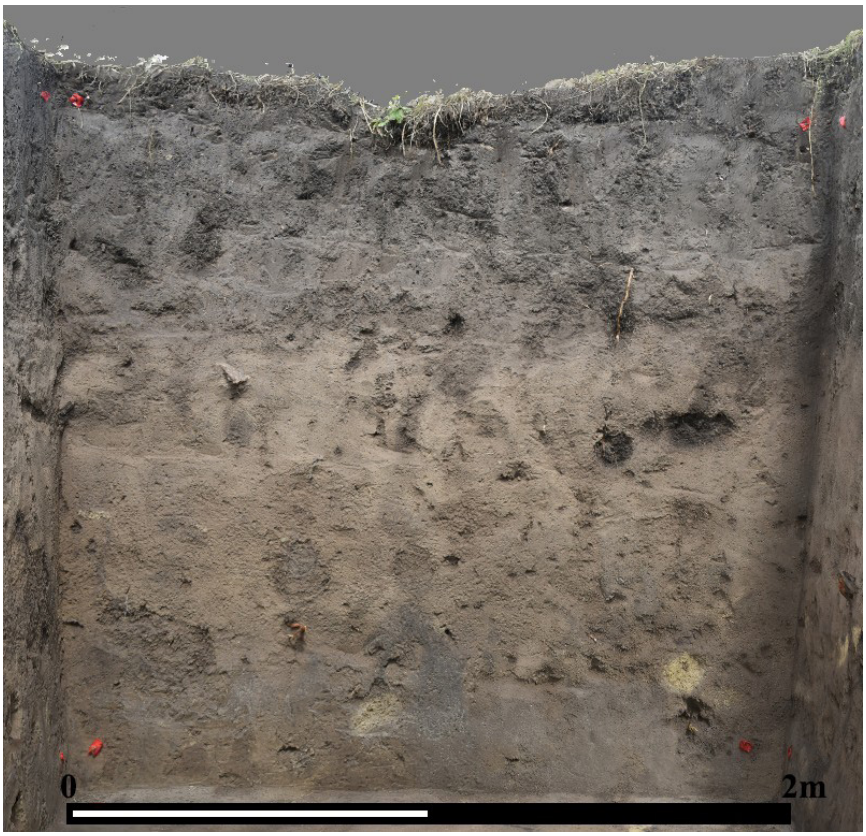

Fig. 6. Crna Bara – Prkos 2023. Northern profile of stratigraphic trench 2
Сл. 6. Црна Бара – Пркос 2023. Северни профил стратиграфске сонде 2

Another feature that became visible in the LIDAR survey was a stream (now dried up), located at the edge of a Pleistocene meander (Fig. 8, light blue curvilinear feature), on the northern edge of the site. Assuming that this stream would have existed in prehistory, it would have served as the primary source of water for the settlement.

Second, the LIDAR results clearly revealed the damage caused by past and recent activities at the site. While the ploughing did more damage than expected, as the prehistoric settlement discovered in the geophysical survey was completely invisible in the LIDAR survey (Fig. 7), LIDAR clearly highlighted the already evident and extensive damage done to the eastern sections of the site, by illegal sand and clay quarrying and other ground works (Fig. 7, blue rectangle). The most damaged area was the northern section of the site, with a deep rectangular groove hollowed out by machine sediment removal.

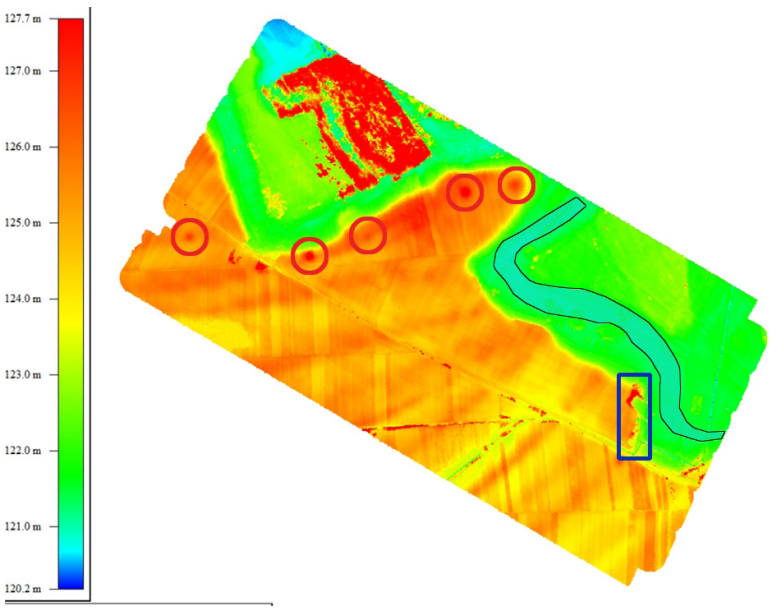

Fig. 7. Crna Bara – Prkos 2023. Lidar survey of the site of Crna Bara. Red circles represent detected tumuli, blue rectangle – damaged section of the site, ultramarine curvilinear feature – former streambed

Сл. 7. Црна Бара – Пркос 2023. Лидар снимак подручја локалитета на Црној Бари. Црвени кругови представљају подручја откривених тумула, плави правоугаоник зону оштећења локалитета илегалним вађењем песка и глине, светлоплава неправилна зона исушени водоток

Test excavations

In the spring of 2023, we evaluated the condition of stratigraphic depositions and archaeological potential with test excavations. One of the key objectives was to determine the preservation level of the Neolithic/Eneolithic settlement, for which the site is famous in the archaeological literature.

We excavated two stratigraphic units (dimensions: 2x2 metres) – one (trench 1) in the southern part of the previously identified enclosed area and the other (trench 2) in the northern portion of the predetermined enclosed area. While trench 1 was placed on the edge of the identified clay and sand mining area and 32 meters north of the trenches laid in 1943 in the southern sector, trench 2 was located ca 20 meters west of the reconstructed position of trench II from 1944.

The excavation of test units revealed that there was ca. one meter of preserved archaeological deposition in trench 1, however, no *in situ* features were discovered. Daub fragments were retrieved at about 50–60 cm of relative depth, providing evidence for the existence of a horizon with burned wattle and daub

Fig. 8. Crna Bara – Prkos 2023. View of the platforms cut into the eastern profile of the big mound. Lensing clearly visible

Сл. 8. Црна Бара – Пркос 2023. Поглед на степенике усечене у источни профил велике хумке. Јасно видљиво мешање седимената услед машинског насипања

structures in the area. At the relative depth of ca 80–85 cm, two well-fired and blackened oven floors were discovered as well.

The stratigraphic situation was somewhat different in trench 2 (Fig. 6), where the archaeological layers were 1.8 metres deep. However, no *in situ* features were discovered in this trench either. Multiple finds of larger structural daub fragments were found between relative depths of 60 and 85 cm, and again between 1.1 and 1.2 metres. This indicates that at least two horizons of wattle and daub structures existed in this area.

Ceramic finds from both trenches present the range from the Late Neolithic to the Bronze Age. However, typical finds density is low and decoration is sparse. Typical Neolithic bowl finds (Pl. 1-1, 2, 4) were limited to mostly deep conical, spherical and mildly biconical bowls, often with wart-like handles or appliqués pointed downwards, on the sherd belly, similar to the Early Copper Age ones (Pl. 2-1, 2). Cooking vessels are mostly spherical or biconical, with occasional two rows of round impressions placed under the rim (Pl. 1-3). In trench 1, a belly of a Late Neolithic amphora (Pl. 1-6) with incised curvilinear motifs and an Early Copper Age narrow-necked jug (Pl. 1-7) with a perforated vertical ribbon handle were detected. The handles were mostly of the button type (Pl. 1-5, Pl. 2-3) and wart-like type (Pl. 2-1,4), and some were perforated.

Laboratory Code	Sample Code	Species	Bone	Context	^{14}C age (BP)	±	δ^{13}C	δ^{15}N	C:N	CalBC (2σ) (OxCal v4.4.4)
DeA-47655	CB 1	Bos Taurus	Metatarsal	S.J. 1003	6114	24	-19.2	8.9	3.0	5210-4940 calBC
DeA-47656	CB 2	Bos Taurus	Phalangae	S.J. 1008	6145	26	-19.7	7.4	3.0	5210-5000 calBC
DeA-47657	CB 3	Mammalia	Rib	S.J. 1009	6107	24	-17.9	7.6	2.9	5210-5170 calBC 5120-4940 calBC
DeA-47658	CB 4	Homo sp.	Caput femoris	S.J. 2002	5527	26	-17.9	7.4	2.9	4450-4330 calBC
DeA-47659	CB 5	Cervus elaphus	Mandibula	S.J. 2003	6157	29	-19.3	7.0	3.0	5210-5010 calBC
DeA-47660	CB 6	Mammalia	Distal phalangae	S.J. 2005	6244	29	-19.5	7.7	3.0	5310-5070 calBC
DeA-47661	CB 7	Bos Taurus	Rib	S.J. 2006	6213	27	-19.3	6.9	3.0	5300-5050 calBC
DeA-47662	CB 8	Sus scrofa	Maxilla	PLATF. 11	5475	25	-18.6	8.0	2.9	4360-4250 calBC
DeA-47663	CB 9	Homo sp.	Costa	PLATF. 8	1186	15	-16.1	11.2	3.0	770-890 calAD
UGa-74008	Sample 2	Sus scrofa	Mandibula	S.J. 1003	6130	30	-19.54	8.54	3.27	5209-4988 calBC 4965-4958 calBC
UGa-74009	Sample 6	Cervus elaphus	Mandibula	S.J. 2003	6020	30	-20.22	6.59	3.25	4998-4835 calBC 4811-4803 calBC
UGa-74011	Sample 13	Mammalia	Rib	S.J. 1009	6040	25	-18.8	7.66	3.22	5003-4845 calBC
UGa-74012	Sample 3	Sus scrofa	Maxilla	PLATF. 11	5360	25	-19.39	8.34	3.23	4325-4288 calBC 4264-4220 calBC 420-4161 calBC 4133-4056 calBC

Table 1. Radiocarbon dates from Crna Bara – Prkos

Табела 1. Радиоугљенични датуми са локалитета Црна Бара – Пркос

Radiocarbon Dating

Following the field excavations, animal bone samples from known stratigraphic depositions were sent for AMS 14C radiocarbon dating. A total of 18 samples were sent to two different laboratories – nine bone samples to the Hertelendi Laboratory of Environmental Studies in Debrecen, Hungary, and four to the AMS Radiocarbon Facility at the University of Georgia. The analyses produced 13 viable AMS radiocarbon age results estimates, providing a chronological sequence of the site, which can help us gain a better understanding of the chronological sequence of the site. It must be stated that the obtained radiocarbon dates were modelled using the framework of the Bayesian statistical modelling (Bronk Ramsey, 2009; Buck et al., 1996) with the help of Oxcal software (Bronk Ramsey, 2010, 1995) in its v4.4.4 iteration.

Ten of the 13 samples originated from stratigraphic trenches 1 and 2 excavated in the 2023 season, while the remaining three were taken from the profile cut of the artificial mound (Table 1).

Both trenches produced limited diagnostic archaeological finds, which prevented a detailed seriation of archaeological deposits. However, both units produced animal bone material that originated from stratigraphically superimposed deposits. As the archaeological deposits showed a limited bioturbation with no other disturbance, we relied on the stratigraphic sequence of the excavated layers to sequence the site.

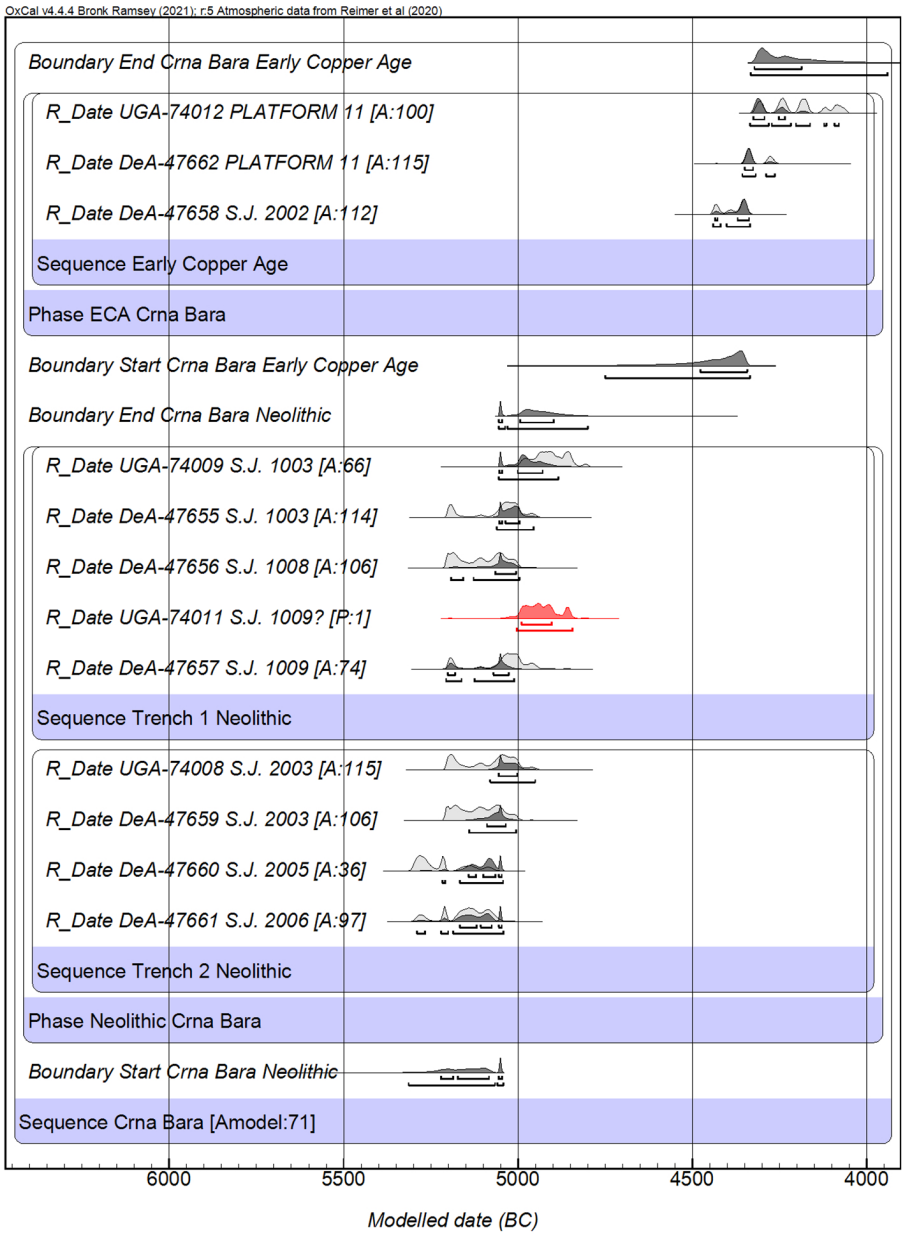

Fig. 9. Crna Bara – Prkos. Bayesian chronological model of Crna Bara – Prkos using OxCal v4.4.4

Сл. 9. Црна Бара – Пркос. Бајесијански хронолошки модел локалитета Црна Бара направљен помоћу OxCal v4.4.4. софтвера

The remaining three dates originated from the profile section of the mound. The model, presented in Fig. 9, provides an overview of the chronological site model.

Based on the obtained modelled values of probability distributions, it can be stated that the Late Neolithic occupation of the site (Fig. 9, marked as *Boundary Start Crna Bara Neolithic*) starts 5314–5042 calBC (95% prob.), possibly 5221–5047 calBC (68% prob.), which is very similar to the beginning of the Late Neolithic occupation of the nearby site of Iđoš Gradište (Marić et al., 2025, 190), possibly as part of the same process of expansion of Late Neolithic material traditions in the area. Similar time frame can be found in the nearby Tápé-Lebő A, relatively dated to early Tisza material culture period (Hertelendi and Horvath, 1992, 861–863) and further up north in Level 3 of Vésztő-Mágor (Kalicz and Raczky, 1987, 28–29).

Unlike other sites in the region, like the site of Gradište, where research yielded evidence for a preexisting Middle Neolithic Körös–Starčevo occupation horizon, neither the 1943–1944 excavations nor the 2022–2023 research at the site of Crna Bara – Prkos provided such evidence. However, this does not mean that there was no such occupation on the site, as the whole edge of the Pleistocene meander surrounding Prkos is dotted with evidence of Körös–Starčevo settlements. This includes the Mali Rit area, located only 1 kilometre away from Crna Bara – Prkos (Trifunović, 2016, 67–68).

The end of the Late Neolithic occupation of the site (marked as *Boundary End Crna Bara Neolithic*), according to the available radiocarbon dates from the 2023, was modelled at 5056–4800 calBC (95% prob.), possibly 5055–4898 calBC (68% prob.), which again corresponds to the modelled radiocarbon posterior density estimates from Iđoš Gradište (Marić et al., 2025, 193). At the site of Iđoš Gradište, the end of the Late Neolithic period tell occupation was radiocarbon dated to 5014–4935 calBC (95% probability), possibly 5003–4981 calBC or 4971–4948 calBC (68% prob.), which would indicate that the Late Neolithic settlement on Crna Bara lasted somewhat longer than at nearby Gradište in Iđoš.

However, radiocarbon dating from a single burial, an adult found outside the Neolithic settlement at Iđoš Gradište (Marić et al., 2025, 194), suggests a date of 4995–4863 calBC (95.4% prob.), possibly 4943–4913 calBC or 4907–4882 calBC or 4985–4976 calBC (68.3% prob.) This evidence may indicate that the Late Neolithic occupation of Gradište lasted for one or possibly two generations longer than shown by the radiocarbon dates taken from the settlement, making both Crna Bara and Iđoš Gradište equally lasting.

In addition, some sites from Hungary, dating to the Late Neolithic with evidence of early the Tisza period like levels 26-27 in Szegvár-Tűzköves, level 16 of Tápé-Lebő A and level 3 of Hódmezővásárhely-Kökénydomb, show similar radiocarbon date spans (Hertelendi and Horvath, 1992, 861–863).

The range of modelled radiocarbon dating provides an estimate of the Crna Bara – Prkos Neolithic settlement life span to range anywhere from 53 to 333 years at 95% probability, possibly 92 to 231 years (68% probability). This estimate roughly fits with similar estimates of life spans of Late Neolithic tell sites in eastern Hungary, which suggest 300–350 years of the occupation period, or approximately 10 generations (Yerkes et al., 2009, 1077). The modelled radiocarbon dates suggest that the Late Neolithic settlement of Crna Bara could have been abandoned early into the start of the Tisza–Herpály–Csőszhalom complex (Hertelendi et al., 1995; Yerkes et al., 2009), but having only a limited amount of mobile finds, it is difficult to say if this was exactly the case.

The Early Copper Age (ECA) occupation of Crna Bara – Prkos started (*Boundary Start Crna Bara Early Copper Age*) at 4750–4336 calBC (95% prob.), possibly 4478–4344 calBC (68% prob.).

This modelled time span of the Crna Bara ECA settlement falls within the onset of the Tiszapolgár period in the Pannonian plain (Yerkes et al., 2009, 1081), indicating an early arrival of this material culture into the Serbian northern Banat region. A similar radiocarbon dating can be found at Hódmezővásárhely Gorsza, about 50 kilometres to the north of Crna Bara, however, the material culture excavated there attributes this site to the Late Tisza period rather than Tiszapolgár. The radiocarbon dates at Hódmezővásárhely Gorsza settlement are set to 4540–4331 calBC (95% prob.), possibly 4451–4351 calBC (68% prob.), and this is, at the moment at least, the only approximately similar date for the ECA period found in the immediate surrounding of Crna Bara (Hertelendi and Horvath, 1992, 861–863).

The end of the ECA settlement at Crna Bara – Prkos is modelled to 4333–3941 calBC (95% prob.), possibly 4323–4187 calBC (68% prob.). These dates are contemporary with sites like Tiszapolgár–Basatanya or Körösladány–Bikeri, located in the Tisza and the Körös river valleys (Bognár-Kutzián and Csongor, 1987; Yerkes et al., 2009, 1093). On some sites further north, in Hungary, like Rákóczifalva Bivaly-tó1/c or Tiszavalk–Tetes, these dates are already attributable to the transitional period between ECA and MCA (Siklósi and Szilágyi, 2021, tbl. 1).

Although the whole ECA period at Crna Bara – Prkos is limited to three radiocarbon dates, the Bayesian modelling provides an estimate of the lifespan

of the Early Copper Age settlement between 12 and 213 years (92.8% prob.), possibly just 20 to (44.5%) 72 years or 87 to (23.8%) 134 years (at 68% prob.) The Bayesian modelling for the ECA showed that the lifespan of the ECA period settlement at Crna Bara – Prkos is significantly shorter than the lifespan of the Late Neolithic settlement in the same area. These estimates also coincide well with modelled life spans of ECA settlements in eastern and north-eastern Hungary (Siklósi and Szilágyi, 2021, tbl. 2). The shorter life span of the ECA settlement can be the result of numerous possible processes, one of which can be the proposed less sedentary nature of ECA communities in the region (Parkinson, 2002). However, the shorter ECA occupation could also be an artificial result from limited excavations and poor preservation level of the ECA settlement of Crna Bara. To parse these two theories apart, the site warrants more investigation.

Conclusion

Even after 100 years from its initial exploration, the site of Crna Bara – Prkos is still an important archaeological landmark in the archaeology of the southern edge of the Pannonian basin. In the initial research from the mid-1940s, early researchers established a regional relative stratigraphic sequence from the Neolithic into the Early Copper Age and beyond. This, in turn, helped establish the framework for the inhabitation patterns of the area. Following the initial research, the site remained poorly published and was neglected for the next eight decades. Such neglect from the archaeological body led to the damage and partial destruction of the site from the 20th century onward. However, the evidence retrieved from the site, makes Crna Bara – Prkos vitally important in the process of gaining a better understanding of the lifeways during the Late Neolithic and the Early Copper Age in the region of the Serbian Banat. This is especially important, as the number of such sites is very small in the region, presenting a gap in the understanding of the processes that led to the end of the Late Neolithic, along with the understanding of habitation of later periods, such as the Bronze Age. Crna Bara – Prkos, with its large multiperiod evidence and stratigraphic sequence, presents a rarity in the region. It is thus imperative that the site be legally protected and preserved for future archaeological research.

The intensive and multidisciplinary archaeological research on the site of Crna Bara – Prkos conducted in two recent research seasons (2022–2023) provided new data to help better understand the long occupation of the site over the millennia. The damage caused to the site also provided insight into the state of archaeological records present, thus enabling the Intermunicipal Institute

for the Protection of Cultural Monuments to protect the remaining archaeological information on the sites. Geophysical survey results showed complex settlement organisation evident by multiple enclosure ditches that formed two distinctive enclosed spaces – one to the north, where the core of the earlier settlement is to be expected, and a later phase, possibly an extension of the site to the south. At the same time, the geophysical survey indicated that a large majority of wattle and daub structures, detected already at the relative depth of 40 to 50 cm, appeared to have been destroyed by modern deep ploughing. This is alarming as it irreparably damaged the archaeological record, depriving us of important information. Furthermore, the damage visible at Crna Bara – Prkos also opens questions of general archaeological preservation, especially of ephemeral settlements which are not tell sites in the region. The new data obtained using modern technologies, such as radiocarbon dating, i.e., methodologies not available in the 1940s, vastly contributed to the understanding of the sequencing of prehistoric periods in the area of northern Serbian Banat. This, in turn, provides incentive for new research in the coming years. The radiocarbon dating combined with Bayesian statistical modelling provided the first chronological estimate for the lifespan of the Late Neolithic and Early Copper Age settlements at Prkos, which appear to fit into the general settlement chronology observed in nearby Hungary.

The results from Crna Bara – Prkos only scratch the surface of understanding the prehistory in the region. The implementation of modern technology and analyses, such as carbon dating, isotopes and geochemical work, open new questions for archaeological research. It is thus of absolute importance to revisit excavated sites to provide further archaeological understanding of old data, obtain new information with multidisciplinary techniques, but also to go through with the necessary legal procedures that will ensure the survival of archaeological heritage and national treasure for future researchers in the decades to come.

Acknowledgments: The field research conducted in 2022 and 2023 was made possible by the funds awarded by the Ministry of Culture of the Republic of Serbia and the Lewis and Clark Exploration Grant. Radiocarbon analyses presented in this paper were undertaken with the funds awarded by the Science Fund of the Republic of Serbia, PROMIS grant #6062361, project RACOLNS and the National Foundation of Science Doctoral Improvement Grant #2420185. The writing of the paper was part of the research carried out at the Institute for Balkan Studies at the Serbian Academy of Sciences and Arts, funded by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, based on the Agreement on the Implementation and Financing of Scientific Research Work in 2025, no. 451-03-136/2025-03, dated 27 January 2025.

REFERENCES

Bognár-Kutzián, I., Csongor, É. 1987. New Results of Radiocarbon Dating of Archaeological Finds in Hungary, in: *Holocene Environment in Hungary: Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XII INQUA Congress, Ottawa, 1987*, eds. M. Pécsi and L. Kordos, 131–140. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bronk Ramsey, C. 2010. OxCal v4.2b4 (c14.arch.ox.ac.uk/oxcal).

Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51: 337–360.

Bronk Ramsey, C. 1995. Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal program. *Radiocarbon* 37: 425–430.

Buck, C.E., Cavanagh, W.G., Litton, C.D. 1996. *Bayesian Approach to Interpreting Archaeological Data, Statistics in Practice*. Chichester: John Wiley & Sons.

Garašanin, M. 1973. *Praistorija na tlu Srbije*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Garašanin, M., Garašanin, D. 1957. Praistorijsko naselje u Crnoj Bari. Izveštaj sa arheoloških iskopavanja. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 6: 198–218.

Girić, M. 1996. Erscheinung der Pythos-Bestattungen der Kinder im Sudostliche Gebiet der Panonischen Ebene in der Mittelerenbronzezeit, in: *The Yugoslav Danube Basin And the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, ed. N. Tasić, 137–146. Belgrade, Vršac: Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies.

Hertelendi, E., Horvath, F. 1992. Radiocarbon Chronology of Late Neolithic Settlements in the Tisza-Maros Region, Hungary. *Radiocarbon* 34: 859–866.

Hertelendi, E., Kalicz, N., Raczky, P., Horvath, F., Mihály Veres, Svingor, E., Futo, I., Bartosiewicz, L. 1995. Re-evaluation of the Neolithic in Eastern Hungary Based on Calibrated Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 37: 239–244.

Kalicz, N., Raczky, P. 1987. The Late Neolithic of the Tisza region: a survey of recent archaeological research, in: *The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Excavations and Their Findings*, ed. P. Raczky, 11–29, Budapest-Szolnok: Kossuth Press.

Lambrick, G. 2004. The management of archaeological sites in arable landscapes, in: *Preserving archaeological remains in situ: proceedings of the 2nd conference, September 2001*, ed. T.J.P. Nixon, 188–196. London: Museum of London Archaeology Service.

Leskovar, T., Bosiljkov, V. 2016. Laboratory Research on the Effects of Heavy Equipment Compaction on the in situ Preserved Archaeological Remains. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 18: 40–58. https://doi.org/10.1080/13505033.2016.1181932

Marić, M., Amicone, S., Bulatović, J., Marković, N., Mirković-Marić, N. 2025. Social transformations of liminal areas in the Late Neolithic: A multidisciplinary approach to the site of Gradište (Serbia), in: *BEYOND HETEROGENEITIES. New Perspectives on Social and Cultural Diversity from the Neolithic to the Bronze Age in the Carpathian Basin, Scales of Transformation*, eds. K. Furholt, M. Depaermentier, M. Kempf and M. Furholt, M, 183–207. Leiden: Sidestone Press.

Marinković, S. 2013. *Crna Bara – Prkos. Katalog izložbe*. Zrenjanin: Narodni muzej.

Molloy, B., Jovanović, D., Bruyère, C., Marić, M., Bulatović, J., Mertl, P., Horn, C., Milašinović, L., Mirković-Marić, N. 2020. A New Bronze Age Mega-fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Iđoš and their Regional Significance. *Journal of Field Archaeology* 45: 293–314. https://doi.org/10.1080/00934690.2020.1734899

Parkinson, W.A. 2002. Integration, Interaction, and Tribal 'Cycling': The Transition to the Copper Age on the Great Hungarian Plain, in: *The Archaeology of Tribal Societies, Archaeological Series 15. International Monographs in Prehistory*, ed. W.A. Parkinson, 391–438. Ann Arbor: Berghahn Books.

Popov, D., Marković, S.B., Štrbac, D. 2008. Generations of meanders in Serbian part of Tisa valley. *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić" SANU* 58: 29–42.

Rašajski, R. 1952. Preistorisko naselje na Matejskom brodu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 1: 104–116.

Reynolds, P.J., Schadla-Hall, R.T. 1980. Measurement of plough damage and the effects of ploughing on archaeological material, in: *The Past Under the Plough*, eds. J. Hinchliffe, R.T. Schadla-Hall, 114–119. London: Department of the Environment.

Siklósi, Z., Szilágyi, M. 2021. Culture, Period or Style? Reconsideration of Early and Middle Copper Age Chronology of the Great Hungarian Plain. *Radiocarbon* 63(2): 585–646.

Stanojev, N. 1989. *Nekropole X-XV veka u Vojvodini*. Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine.

Trifunović, S. (ed.), 2020. *Arheološka topografija područja grada Kikinde*, *Arheološka topografija Banata*. Novi Sad, Petrovaradin: Muzej Vojvodine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Trifunović, S. (ed.), 2016. *Arheološka topografija opštine Čoka, Arheološka topografija Banata*. Novi Sad, Petrovaradin: Muzej Vojvodine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Trifunović, S. (ed.), 2012. *Arheološka topografija opštine Novi Kneževac, Arheološка topografija Banata*. Novi Sad, Petrovaradin: Muzej Vojvodine, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Yerkes, R.W., Gyucha, A., Parkinson, W.A. 2009. A Multiscalar Approach to Modelling the End of the Neolithic on the Great Hungarian Plain Using Calibrated Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 51: 1071–1109. https://doi.org/10.1017/S0033822200034123

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Неда Мирковић Марић
Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица
Ириде Томажич
Универзитет у Мичигену, Ен Арбор, САД
Мирослав Марић
Балканолошки Институт САНУ, Београд, Србија

НОВИ РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ ЦРНА БАРА – ПРКОС

Кључне речи: *неолит, Рано Бакарно доба, винчанска култура, потиска култура, Бодрогкерештур култура, систематско рекогносцирање, стратиграфска ископавања, Лидар, геофизичка снимања*

Локалитет Црна Бара – Пркос, који се налази на западном крају села Црна Бара у општини Чока (сл. 1), познат је у археолошкој литератури већ скоро један век. Иако ископаван у само две кратке кампање ратних 1943. и 1944. године, налази су показали да је локалитет изузетно важан за успостављање релативне хронологије праисторије северног дела српског Баната и шире. Локалитет се налази на издигнутом платоу на крајњем југоистоку дубоког плеистоценског меандра који је формирала река Тиса (Popov et al., 2008). Вишеслојан је и на њему су пронађени археолошки докази насељавања од неолита до развијеног средњег века (Girić, 1996; Stanojev, 1989; Trifunović, 2016).

Током 2022. и 2023. године на иницијативу Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица покренута су нова интердисциплинарна истраживања на локалитету. У првој фази дигитализована је сва сачувана папирна документација која се налази у Народном музеју у Зрењанину (где је депонован и покретни материјал са истраживања 1943–44. године). Након дигитализације, помоћу ГИС програма извршено је георефернцирање археолошких ископа Милутина Гарашанина (сл. 2), на основу чега је реконструисано подручје на коме су вршена истраживања са великом просторном тачношћу. На основу ове реконструкције утврђен је и степен деструкције који се догодио на локалитету од времена истраживања Милутина Гарашанина до данас и установљено да је тренутна источна граница налазишта померена за 25–27 м на запад у јужном делу локалитета приликом илегалних ископавања песка и глине, док је у северном делу оштећење и веће, местимично и преко 40 м у дубину. У северном делу констатована

је и хумка висине између 6 и 7 м, седластог облика, која се не помиње у документацији истраживања 1943–44. године, што је унело додатну забуну.

У првој фази истраживања, непосредно уз источну ивицу налазишта и велику хумку извршено је геофизичко снимање на простору од 2 ха усмерено на простор неолитско/енеолитског насеља. Геофизичка снимања (сл. 3) показала су постојање бројних геомагнетних аномалија, од којих су свакако најприметније оне које се могу интерпретирати као систем вишеструких ровова око насеља, типична појава у насељима касног неолита и енеолита на просторима Панонске низије. Нажалост, међу преко 600 регистрованих аномалија није било могуће идентификовати типичне остатке објеката од горелог лепа, за које се поуздано зна да су постојали на локалитету, јер су откривени током истраживања 1944. године (Garašanin and Garašanin, 1957, p. 201). Ово је очигледан доказ погубности савремених пољопривредних машина и техника обраде земљишта за археолошко наслеђе.

Као следећа фаза истраживања наметнула се систематска површинска проспекција извршена методом тоталног прикупљања у просторно позиционираним паралелним трансектима. Укупно је, на простору обухваћеном геофизичким снимањима, креирано 30 трансеката међусобно удаљених 10 м. Сви прикупљени налази су позиционирани у простору и унети у ГИС апликацију ради даљих анализа (сл. 4). Резултати указују да се највећи број типичних каснонеолитских налаза налази у северном делу локалитета, уз знатно мањи број комада у јужном делу испитаног простора. Типичних налаза раног енеолитског периода има знатно мање у површинском слоју, свега четири комада, и опет су знатно присутнији у северном делу истраживане површине. Што се тиче других периода, не постоји видљив образац дистрибуције налаза на терену, тј. покретни налази се проналазе подједнако распоређени широм истраживаног простора.

У пролеће 2023. године настављена су истраживања на локалитету и том приликом постављене су две стратиграфске сонде димензија 2 х 2 м, сонда број 1 у јужном делу истраживаног простора и сонда 2 у северном. Током истраживања није било *in situ* налаза нити у једној од сонди, у сонди 1 релативна дебљина археолошких седимената износила је око 1,1 м, а на релативним дубинама од 50–60 цм и на 80–85 цм у сонди 1 откривени су хоризонти са повећаним концентрацијама кућног лепа, који указују на најмање два насеља са оваквим објектима у јужном делу насеља, док је у сонди 2 ситуација унеколико другачија, тј. дебљина слоја је знатно већа, око 1,8 метара, а два хоризонта са већом концентрацијом лепа детектована су између 60 и 85 цм и 1,1 и 1,2 м релативне дубине.

Упоредо са ископавањима на локалитету је извршено и снимање терена дроном опремљеним Лидар модулом током којег је снимљена површина платоа од око 370 ха. Иако снимања нису открила назнаке праисторијских целина на површини земље услед константне пољопривредне области терена, на западном делу сниманог простора идентификовано је више тумула који су били или невидљиви или једва видљиви голим оком услед ерозије омотача настале пољопривредним радовима (сл. 7). Снимања су такође и установила трагове палеоводотока са северне стране локалитета, који је вероватно био примарни извор воде за праисторијска насеља на овом потесу.

Коначно, на простору високе хумке на централном делу локалитета извршено је засецање профила са источне стране, на месту где су великим земљаним радовима били знатно оштећени археолошки слојеви. Том приликом формиране су вишеструке платформе у чијим профилима је било јасно видљиво да су формиране машинским насипањем археолошких седимената до циљне висине (сл. 8). У седименту је пронађена велика количина пиштољских и пушчаних зрна, као и остаци тромблонских граната. У разговору са локалним становништвом дошло се до сазнања да су ову хумку формирали седамдесетих или осамдесетих година 20. века припадници Југословенске народне армије за изградњу стрелишта тако што су машинама уклоњени велики делови археолошких седимената, који су потом набачени да формирају неку врсту заштитног зида изнад стрелишта до висине од око 7 м.

Након завршене сезоне истраживања 13 органских узорака из стратиграфских сонди и из нетакнутих слојева на усеку профила послати су у две лабораторије на AMC датовање, након чега је било могуће формирати хронолошку секвенцу локалитета у периоду касног неолита и раног енеолита. На основу бајесијанског статистичког моделовања и помоћу програма OxCal v4.4.4. конструисан је статистички модел заснован на стратиграфским информацијама из сонди 1 и 2. Овим моделом установљено је да је у истраживаном простору насеље касног неолита формирано у периоду 5314–5042 calBC (95% поузданости), могуће између 5221–5047 calBC (68% поузд.), док је крај неолитског насеља констатован у периоду 5056–4800 calBC (95% поузд.), могуће 5055–4898 calBC (68% поузд.), што приближно одговара и хронолошком распону каснонеолитског насеља на оближњем локалитету Иђош–Градиште (Marić et al., 2025). Насеље раног бакарног доба не формира се директно након престанка живота на каснонеолитском насељу, већ нешто касније, 4750–4336 calBC (95% поузд.), могуће између 4478. и 4344. calBC (68% поуз.). Насеље раног бакарног доба је краћег трајања и на истраживаном простору престанак живота датован је на период 4333–3941 calBC (95% поузд.), могуће између 4323. и 4187. calBC (68% поузд.).

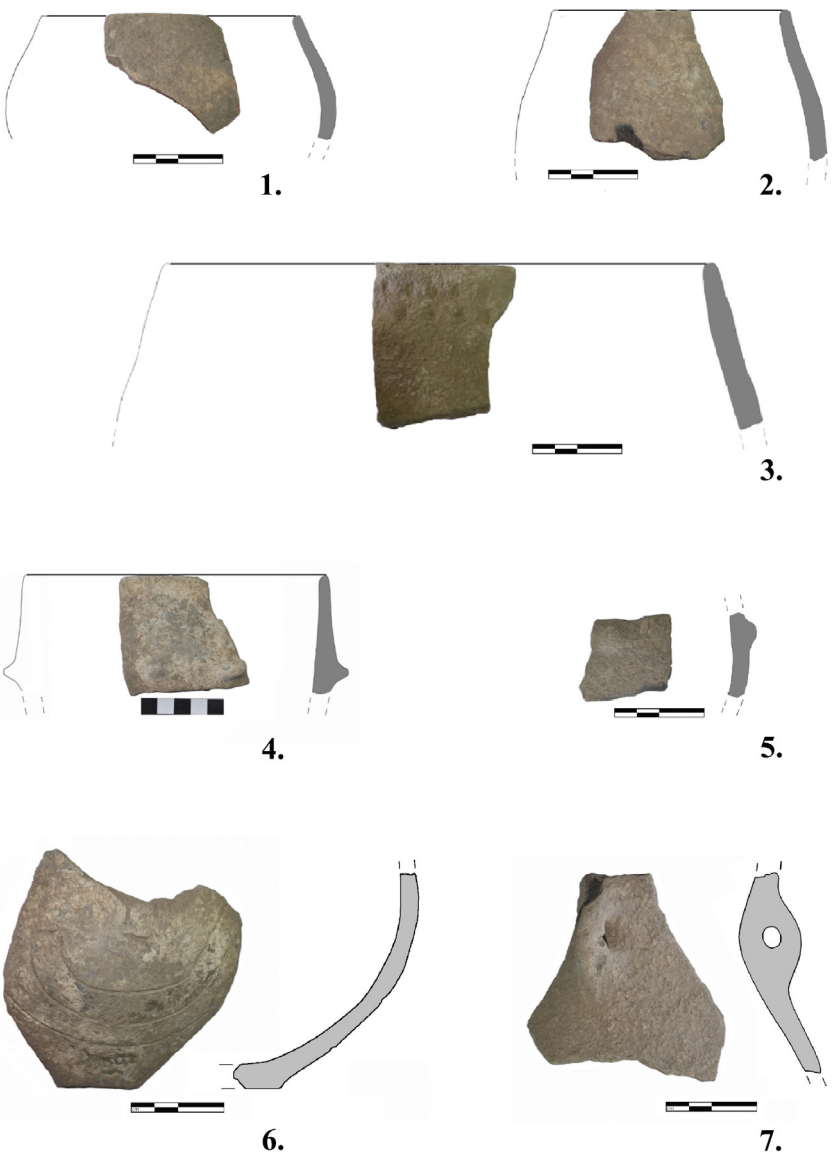

Pl. I Selection of pottery finds from stratigraphic trench 1
Т. I Изабрани керамички налази из стратиграфске сонде 1

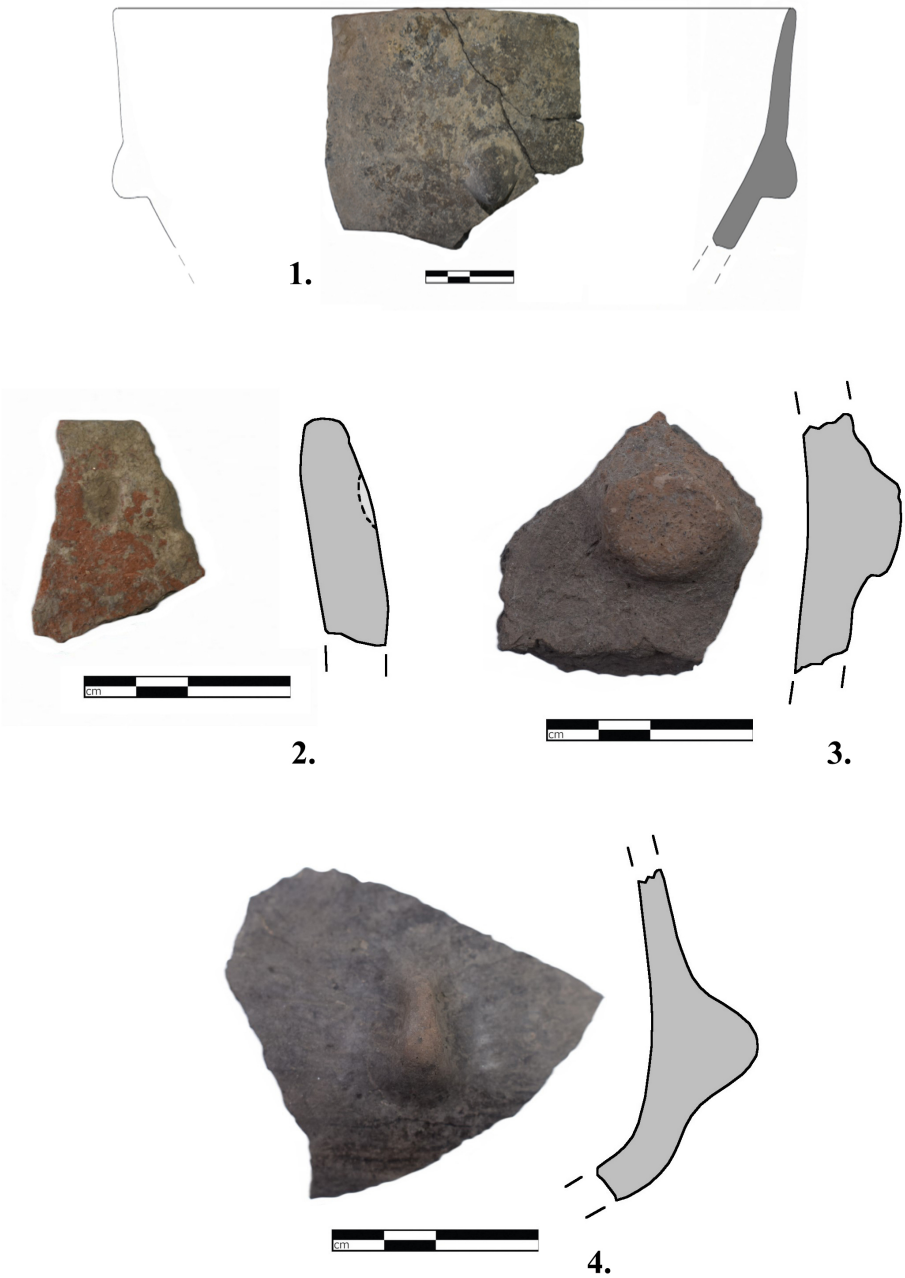

Pl. II Selection of pottery finds from stratigraphic trench 2
Т. II Изабрани керамички налази из стратиграфске сонде 2

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.10

ПРАИСТОРИЈСКА НАЛАЗИШТА У ГОРЊЕМ ТОКУ БЕЛИЦЕ

Петар Милојевић
Археолошки институт, Београд
ORCID https://orcid.org/0000-0002-8531-5815
Соња Перић
Завичајни музеј Јагодина

e-mail: pertinax1983mail.com | Претходно саопштење
Примљено: 30. 4. 2025. | УДК: 903/904"631/638"(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025. | 902.2(497.11)"2022/2024"

Апстракт: *У раду су представљени резултати пројекта „Систематска археолошка проспекција јагодинског краја", с фокусом на праисторијски материјал и налазишта у горњем току реке Белице. Основни циљ истраживања био је интеграција новоприкупљених теренских података са постојећом, али непотпуном документацијом ранијих истраживања, као и ревизија археолошког материјала из праисторијске збирке Завичајног музеја Јагодина. Примењен је савремени методолошки приступ који обухвата мапирање локалитета и просторну анализу уз примену GIS софтвера. На територији која покрива првих 8 км тока Белице евидентирано је 17 налазишта с материјалом који хронолошки обухвата период од раног неолита до новог века. Нови налази синхронизовани су са старом музејском грађом, док су на основу стилско-типолошких анализа допуњена сазнања о културним манифестацијама у Беличкој котлини. Добијени резултати представљају допринос изради детаљне археолошке карте јагодинског краја и основу за даља истраживања образаца насељавања и културне динамике у сливу Белице.*

Кључне речи: *Белица, Јагодина, рекогносцирање, старчевачка култура, Бубањ–Хум I, бронзано доба, гвоздено доба, некрополе, обрасци насељавања*

Увод

Досадашња истраживања су потврдила да је Јагодински крај насељаван од млађег каменог доба, а као главне погодности истицане су блага клима, богатство водених токова са плодним долинама, минерално благо планинског залеђа и географски положај на једној од најважнијих балканских саобраћајница. Такве предиспозиције су утицале да јагодински крај буде интензивно насељаван у готово свим периодима прошлости. Међутим, дугогодишња музејска пракса поклањала је највећу пажњу прикупљању, описивању и стилско-типолошким анализама археолошког материјала, док су топографски положај налазишта као и њихово природно-географско окру-

жење готово потпуно запостављани. Таква методологија је допринела да за велики број артефаката недостају квалитетни подаци о месту налаза, тако да се сазнања о положају већине археолошких локалитета своде на белешке са цедуљица и податке из инвентарних књига, где се најчешће наводи најближе сеоско насеље или локални топоним[1]. Поменути недостатак ускратио је Јагодински крај детаљне археолошке карте, а самим тим и могућности за изучавање просторно-економских видова организације живота у прошлости.

У циљу побољшања система заштите археолошке баштине и сакупљања научноистраживачке грађе, покренут је пројекат „Систематска археолошка проспекција јагодинског краја", који је у периоду од 2022. до 2024. године спровођен кроз сарадњу Завичајног музеја Јагодина и Археолошког института, Београд[2]. Поред стандардних метода просторног документовања налазишта и стилско-типолошког детерминисања археолошког материјала, уз упоређивање и синхронизовање са подацима из старе музејске евиденције, стављен је акценат на истраживања образаца насељавања и прикупљање грађе о палеоекономским потенцијалима у околини насеља. Теоријско-методолошки принципи таквих истраживања подразумевају мапирање налазишта помоћу GIS софтвера на различитим картографским подлогама, попут топографских, геоморфолошких, литолошких и педолошких карата са основном тенденцијом да се утврде обрасци у одабиру локације за насељавање кроз различите периоде прошлости, што је дугорочни циљ актуелног пројекта.

Приликом спровођења проспекције кроз три кампање регистровано је 107 локалитета, са којих је прикупљено 6966 покретних археолошких налаза, углавном керамичких фрагмената (6570), од којих су 753 примерка имала атрибуте за културно и/или хронолошко опредељење. У овом раду биће представљени локалитети који су евидентирани у горњем току реке Белице, односно у атарима села Белица и Бунар. Сва налазишта су стручно евидентирана на терену, док је материјал приказан у раду делом прикупљен

[1] На територији града Јагодине, са 52 села, до почетка овог пројекта није било систематских рекогносцирања. Иако је Завичајни музеј Јагодина од оснивања 1954. године прикупио обиље археолошког материјала, музејска архива не поседује потпуну документацију са старијих истраживања. Приликом ревизије збирке утврђено је да материјал потиче са 269 локалитета, од којих је за свега 27 могуће поуздано утврдити катастарске парцеле или GPS координате.

[2] Пројекат је реализован средствима Министарства културе. Пројектом руководи Соња Перић, виши кустос Завичајног музеја Јагодина, док је координатор пројекта Петар Милојевић, научни сарадник Археолошког института. Стручну екипу чине Смиљана Додић, музејски саветник Завичајног музеја Јагодина, Александар Капуран, научни саветник Археолошког института, Дајана Матовић, мастер студент археологије из Краљева, и Катарина Милошевић, дипл. археолог из Јагодине. Саветници на пројекту су Александар Булатовић, научни саветник, и Иван Бугарски, виши научни сарадник, са Археолошког института, као и Невена Цветковић, виши кустос, палеонтолог Завичајног музеја Јагодина.

током актуелних рекогносцирања (2022–2024), а делом придодат из грађе Завичајног музеја Јагодина. Један од основних циљева овог рада јесте да се стари материјал из музејске збирке синхронизује са евидентираним налазиштима током проспекције (2022–2024) како би се разрешиле дилеме и недоследности везане за старија истраживања и публикације.

Геоīрафски оквир рада

Белица као област обухвата слив истоимене реке, леве притоке Велике Мораве. Налази се у централном делу Србије, у Левачко-беличкој котлини, која представља просторну целину југоисточне Шумадије. Котлина, окружена огранцима Јухора, Црног Врха и Гледићких планина, представља благо заталасану неогену равницу, вишу и сувљу од алувијалне равни Велике Мораве, са веома плодним земљиштем погодним за гајење пшенице (Врховац 1951, 80), по којој је можда и добила име (Радић 2003). Иако се данас административно везује за општину Јагодина, појам Белице је некада обухватао различите територијалне целине, што потврђују историјски извори из 12. и 13. века, где се помиње као жупа у повељама Стефана Немање (Ћоровић 1928, 1) и Стефана Првовенчаног (Miklosich 1858, 13).

Река Белица се формира у селу Доњи Мишевић на саставку Бешњаје и Вољевице, одакле наставља ток кроз благо брдовит терен све до великоморавске алувијалне равнице и ушћа у Велику Мораву. Географски, горњи ток Белице није издвојен као предеона или хидрографска целина, тако да смо произвољно одредили простор у првих 8 км тока (односно једну трећину укупне дужине тока од 25 км) од места њеног формирања до почетка атара села Шантаровац. Топографски то је област средње висине, са просечном надморском висином од око 250 м, док је највиша тачка у околини Шареник (565 м). Са десне стране реке налазе се благе косе Ћелијана, које су део обронака Гледићких планина, док се уз леву обалу простиру падине Црног врха.

Меīодолоīија исīраживања

Територија наведених катастарских општина систематски је рекогносцирана у периоду од 2022. до 2024. године. Током трајања кампања спровођени су организовани интервјуи са председницима месних заједница, локалним шумарима, ловцима и другим мештанима који су добро упућени у топонимију и положај одређених потеза. Поред тога, шири и ужи пејзаж око већине налазишта је снимљен, фотографисан помоћу дрона, одређени су њихови приближни габарити простирања и забележене су катастарске парцеле на којима је проналажен археолошки материјал.

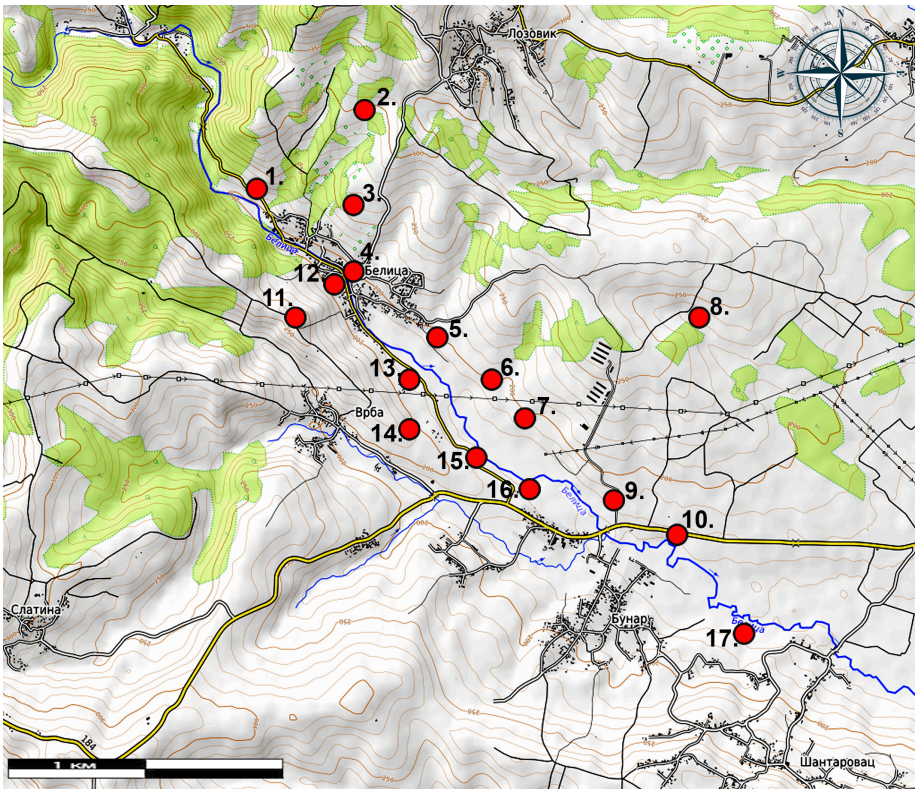

Сл. 1. Просторна дистрибуција археолошких налазишта у горњем току Белице: 1. Сватовско гробље, 2. Кошево–Крушар, 3. Више гробља, 4. Центар села, 5. Појате–Појило, 6. Ливаде, 7. Велике ливаде – Баре, 8. Бубан, 9. Река–Гробље, 10. Поље–Бујмир, 11. Јазбине, 12. Школа, 13. Игралиште, 14. Падалиште, 15. Церјак, 16. Звездана–Рибњак, 17. Попчица

Fig. 1. Spatial distribution of archaeological sites in the upper course of the Belica River: 1. Svatovsko Groblje, 2. Koševo–Krušar, 3. Više Groblja, 4. Centar Sela (village centre), 5. Pojate–Pojilo, 6. Livade, 7. Velike Livade – Bare, 8. Buban, 9. Reka–Groblje, 10. Polje–Bujmir, 11. Jazbine, 12. Škola, 13. Igralište, 14. Padalište, 15. Cerjak, 16. Zvezdana–Ribnjak, 17. Popčica

Прикупљани су искључиво површински налази, без примене квадратне мреже. Помоћу ГПС уређаја евидентирана је дистрибуција материјала, при чему су забележене зоне са највећом концентрацијом, као и границе до којих се налази простиру. Приликом документовања дистрибуције посебна пажња посвећена је односу налаза према конфигурацији терена, геоморфолошкој подлози и оближњим хидрографским елементима, при чему су бележени географски маркери око габарита налазишта, односно простирања археолошког материјала.

Налазишта и налази

У раду смо се ограничили само на локалитете констатоване у непосредној близини горњег тока реке Белице, односно на она налазишта која су у економском погледу сигурно гравитирала ка њеној долини. Узорак обухвата 17 углавном одраније познатих локалитета, која се највећим делом налазе у атарима села Белице и Бунара, док је само једно налазиште смештено у атару села Шантаровац.

Источни део атара села Доњи Мишевић такође обухвата горњи ток Белице али због ретке насељености и запуштености пољопривредних површина нисмо успели да лоцирамо ниједно налазише у овој области. На основу ограничених података из инвентарне књиге постоје индиције да је у селу Мишевић пронађен један примерак бакарне секире типа Патулеле (Pătulele) (T. III/12). Овај тип секира распрострањен је на подручју данашње Румуније, Бугарске и Србије уз појединачне налазе у Грчкој (Теба) и на Кавказу (Puskás 2018, fig. 24). Њихов настанак и најшира дистрибуција се хронолошки опредељују у рану фазу средњег бронзаног доба (Br A2–B1) (Puskás 2018, 250), али постоје аутори који сматрају да ове секире треба везати за рано бронзано доба (Ciugudean 1996, 124; Băjenaru 2025).

1. Жидовско / Сватовско гробље (43°56’59.5254” N, 21°07’10.6760” E, 225 м н. в.) налази се на левој обали реке Белице, поред пута који води од села Белица ка Доњем Мишевићу, приближно 1 км узводно од школе у Белици. Према казивањима мештана,[3] приликом уређивања бочног земљаног пута на овој локацији су пронађене људске кости, камене плоче и фрагменти грнчарије, који, нажалост, нису сачувани нити документовани. При теренском обиласку због густе грмасте и шумске вегетације једино је било могуће установити присуство иловастог земљишта, које је у домаћој традицији чест предуслов за формирање гробаља.[4] Оскудни подаци за сада не дозвољавају ближу интерпретацију налазишта, тако да ће остати неизвесно колика ја површина гробља и ком периоду припадају његови остаци.

2. Кошево–Крушар (43°57’16.0404” N, 21°07’52.7464” E, 295 м н. в.) потез је који се налази северно од села Белице на граници атара са Лозовиком. Локалитет је позициониран на јужним падинама Подшареника (362 м) у

[3] На подацима и вођењу екипе до саме локације захваљујемо Животи Милановићу из Белице.

[4] Потенцијални сепулкрални остаци се вероватно подударају са подацима С. Мијатовића (Мијатовић 1941, 122) који, пишући о селу Белици, наводи гробље на коме се често проналазе стари новчићи и фрагменти грнчарије. Мијатовић о његовом положају једино наводи да се налази више села, што у његовим записима обично подразумева узводни правац у односу на главни водени ток, а такво тумачење би одговарлао положају овог гробља.

уском међуречном простору (око 280 м ширине) два локална потока, која се 1,2 км ка југу уливају у Белицу. Налази се у веома запуштеној ораници површине око 0,5 ха, што је знатно отежало прикупљање материјала са површине. У литератури је овај локалитет евидентиран као старчевачко насеље из позне фазе културе (Ветнић 1998), док је у музејској збирци сачувано свега двадесетак фрагмената грубе керамике са доста плеве, испечене у тамносивом тону (Т. I/1–2), која се стилски и технолошки једино може определити у шире оквире раног или средњег неолита (Тасић 2009, 138). Неколико атипичних фрагмената, са компактнијом фактуром и уједначенијим печењем, као и један примерак са пластичном траком и косим урезима испод обода (Т. II/1), указују на присуство материјала из металних доба. Осим керамике, пронађена су и два кремена сечива (Т. III/18–19), као и један фрагмент жрвња[5].

3. Више гробља (43°56’53.3398” N, 21°07’50.4598” E, 270 м н. в.) потез је који се налази на падини изнад сеоског гробља у Белици и вероватно подразумева насеље протостарчевачке културе забележено у литератури као Река–Гробље (Ветнић 1989, 76–77). Налазиште је позиционирано на благо заравњеном платоу на релативно стрмој, јужној падини Подшареника, 700 м јужније од локалитета Кошево–Крушар. Поменути плато је овде исечен са истока и запада јаругама сезонских потока, који су вероватно и служили за снабдевање водом, с обзиром на то да је корито Белице удаљено око 400 м. На површини од око 0,5 ха под ливадом и воћњаком спорадично је проналажен керамички материјал, затим два ретуширана сечива од кварца, као и један фрагмент жрвња. У керамичком материјалу није било много препознатљивих облика, али се на основу фрагмента украшеног розетом (Т. I/3), импресо техником (Т. IV/1), као и на основу фактуре која садржи доста плеве (Т. I/4), може закључити да је на локацији било мање насеље из раног/средњег неолита (Перић 1998; Perić 2008).

4. Центар села / Стара задруга (43° 56’ 36.5655” N, 21° 07’ 47.0108” E, 200 м н. в.) у Белици подразумева локацију око заветног записа и звоника, на коме је данас постављено звоно фабрике стакла „Аврамовац”. То је заправо заравњени обод падине који је исечен левом обалом Белице на југу и током локалног потока са источне стране. Према речима мештана на локацији су приликом земљаних радова на изградњи и уређењу простора око звоника откривени скелетни остаци без прилога и без белега. На основу сачуваних

[5] Поменути материјал је до збирке Музеја доспео као поклон Животе Милановића, 1989. године.

традиција, претпоставља се да је на локацији постојало гробље из средњег и/или новог века.[6]

Са наведене локације до музејске збирке су доспела три спирално увијена украса од бронзаног лима, типа салталеоне (Т. III/11). Овај податак упућује на могућност да је гробље имало знатно старију традицију сахрањивања, будући да салталеони представљају широко распрострањен декоративни елемент из бронзаног и гвозденог доба, који се често појављује на некрополама у карпатско-подунавском и централнобалканском региону (Kapuran 2019; 2022; Милојевић и Кузмановић Цветковић 2019; Dizdar 2019; Ljuština 2024). На локацији данас није могуће установити постојање археолошког материјала, с обзиром на то да се простор налази под травњаком, зградама и окућницама.

5. Појате–Појило (43°56’ 21.5703” N, 21°08’13.4655” E, 200 м н. в.) представља једно од 4 налазишта у низу једнослојних старчевачких насеља распоређених при ЈЗ подножју брда Бубањ (Бубан) уз леву страну Белице, која помиње С. Ветнић на њеној деоници од ушћа Бешњаје до ушћа Врбске реке (Ветнић 1989, 61; 1998). Потез се налази одмах уз источну периферију села и подразумева простор на благо нагнутој падини која се простире уз леву обалу малог Падинског потока, недалеко од његовог ушћа у Белицу. На локалитету су 2002. године обављена једнодневна ископавања (Stojić i Milanović 2004; Стојић 2011) да би наредне, 2003. године била спроведена једномесечна археолошка истраживања.[7] У две сонде регистровани су остаци једнослојног неолитског насеља са фрагментима протостарчевачке керамике и једном јамом, која се тумачи као укопани део стамбеног објекта (Антоновић и Перић 2012).

Приликом проспекције 2022. године установљено је да се на површини која захвата око 2,5 ха спорадично проналази археолошки материјал из више различитих епоха. На основу поменутог материјала и оног старијег који је приликом рекогносцирања или преко поклона доспевао до Музеја, може се потврдити да на локалитету доминира заступљеност ранонеолит-

[6] Осим тога, податак забележен од непознатог путописца 1572. године можда указује на постојање гробља у близини данашњег звоника, с обзиром на то да помиње мештанке Белице које за Духовске задушнице у старој дрвеној цркви приносе жито и хлеб, а потом одлазе на гробље у околини порте, где пале свеће и, кроз нарицање и гребање по лицу, одају пошту прецима (Matаković 1892, 218). Повезаност овог податка са археолошким налазима постаје убедљивија уколико се узме у обзир да се простор око заветног записа и данас у локалу назива Порта.

[7] Ископавања 2003. године су обављена у оквиру пројекта „Стална археолошка радионица – средње Поморавље у неолитизацији југоисточне Европе”, под руководством Славише Перића, Археолошки институт.

ских налаза (Т. I/5–10; Т. III/4–6), док су у знатно мањем обиму заступљени фрагменти грнчарије из периода транзиције из бронзаног у гвоздено доба (На B) (Т. II/2–3) и новог века.

6. Ливаде (43°56’ 9.0803” N, 21°08’ 35.1384” E, 205 м н. в.) следеће су налазиште у поменутом низу старчевачких насеља уз леву обалу Белице (Ветнић 1989), које се налази 600 м низводно од локалитета Појате–Појило. Заузима језичасто истурени плато падине брда Бубањ са десне стране сезонског потока (Кључ) недалеко од његовог ушћа у Белицу. Плато је оштро терасасто исечен са јужне, источне и нешто блаже са западне стране, тако да се јасно истиче у локалном пејзажу, остварујући тако и добру визуелну прегледност терена у долинском делу Белице. На површини од око 0,7 ха заступљен је керамички материјал углавном атипичног облика са препознатљивом старчевачком фактуром, а пронађена су два фрагмента жрвња, као и једно кремено језгро.

Поред скромних налаза са рекогносцирања из 2022. године прегледан је и материјал из музејске збирке, прикупљен током 1991. године. Чине га углавном фрагменати дебелих зидова, грубе фактуре са доста плеве, печених у тоновима од светломрке до тамносиве боје. Издваја се шупља стопа пехара (Т. I/11), фрагмент питоса са крупним пластичним тракама на којима се нижу отисци прста (Т. I/12), неколико фрагмента украшених у импресо техници (Т. I/14, 16, Т. IV/9), који се јасно могу везати за старчевачку културу (Перић 1998; Perić 2008). Поред грнчарије, у збирци је заступљено и десетак продукта неолитске камене индустрије, међу којима се истиче готово комплетно очуван жрвањ (Т. III/1), кремена сечива (Т. III/24), глачалице и полуфабрикати (Т. III/7–8) (Antonović 2003; Антоновић 2008).

Малобројнија је керамика из бронзаног доба, представљена фрагментима заравњеног обода (Т. II/6–7) понекад украшених отисцима прста, који су такође и најчешћи декоративни елемент пластичних трака на врату посуде (Т. II/5). Поред тога јављају се посуде са широким хоризонталним канелурама (Т. II/4), као и масивне чепасте дршке (Т. II/8), тако да читаву збирку треба везати за оквире средњег бронзаног доба (Булатовић и Станковски 2012, 253).

7. Велике ливаде – Баре (43°56’3.5491” N, 21°08’46.9049” E, 205 м н. в.) представљају шири потез у подножју ЈЗ падине брда Бубањ (282 м), које се овде спушта ка левој обали реке Белице. Локалитет се у литератури помиње као група од три кластерски распоређена једнослојна насеља из позне фазе старчевачке културе (Ветнић 1989). На локалитету је 1981. годи-

не С. Ветнић извршио мања сондирања. Нажалост, као и у случају многих других локалитета из јагодинског краја, археолошка документација није сачувана у архиви Завичајног музеја. Највећи део откривеног материјала није публикован. Сликана керамика није заступљена, а издвајају се фрагменти на којима се срећу орнаменти изведени отисцима прста, импресо и барботин техником (Т. I/13, 15, 17–19; Т. IV/9), као и једна стопа зделе средње фактуре (Т. IV/12). Од осталих артефаката издвајају се кремена сечива (Т. III/13–17) и један перкутер (Т. III/2).

Приликом рекогносцирања 2022. године услед слабе култивисаности терена установљена је спорадична заступљеност археолошког материјала на деоници од око 450 м, која прати заравњени плато источно од ушћа потока Кључ у Белицу. Проналажени су керамички фрагменти карактеристичне старчевачке фактуре, без израженијих стилско-типолошких одлика, као и један фрагмент каменог перкутера, неколико кремених сечива и одбитака. Такође, са локације су у збирку музеја доспела и три случајна налаза. Два од њих су данас реконструисане коничне посуде мањих димензија[8] (Т. I/25–26), форма ређе заступљена у инвентару старчевачке грнчарије, али позната са налазишта у Винковцима, Течињу, Дреновцу и Гривцу (Dimitrijević 1972, Т. VII/4,7; XV/8; Ветнић 1998, Т. VIII; Bogdanović 2004, 47). Међутим, постоје индиције да су поменуте посуде лоше реконструисане и да се заправо ради о стопама пехара. Камено длето, израђено техником глачања од сиве стене гнајсолике структуре, са уочљивим траговима употребе на дорзалној страни (Т. III/9), вероватно представља још један индикатор присуства старчевачког хоризонта на овом локалитету (Antonović 2003).

8. Бубан/Бубањ (43°56’ 29.2178” N, 21°09’ 48.5048” E, 245 м н. в.) обухвата пространи потез истоименог брда (282 м) на нешто нижој коти од његовог врха. Простор овог благог побрђа је подељен између атара Белице и Бунара, а подразумева благо нагнуте падине ка југу које су данас под ораницама и шумом. Само налазиште је позиционирано недалеко од леве обале Трештинског потока у зони његовог изворишта. Узвишена позиција Бубња[9] пружа одличну прегледност како на долину Белице, тако и на долине Лозовичке и Јошаничке реке, односно ка путевима који воде ка Крагујевцу. Локалитет је у музејској евиденцији познат на основу материјала прикупљеног током проспекција 1983–1989. године, док се у литератури помиње као старчевач-

[8] С. Ветнић је грешком једну од ових посуда објавио као налаз са локалитета Попчица (Ветнић 1987: Т I/14), што је супротно подацима из инвентарне књиге и казивању Животе Милановића из Белице, који је предмет поклонио Музеју.

[9] Мештани локалитет називају Бубан, док је на топографској карти убележен као Бубањ.

ко насеље у завршној фази средњег неолита (Ветнић 1998, 81). Приликом рекогносцирања терена 2022. године, услед лоше култивисаности ораница, прикупљен је веома ограничен број налаза и само приближно одређена површина њихове дистрибуције на простору од око 0,7 ха.

Старчевачка керамика се јавља у виду дебелозидних изразито грубих фрагмената печених искључиво у тамносивом тону, са ретком декорацијом у виду пластичних трака (Т. I/20–21). Истом периоду вероватно треба приписати неколико кремених одбитака и сечива од балканског кремена (Т. III/20–22), као и налаз лоптастог перкутера од кварца са траговима коришћења (Т. III/3). Керамика из металних доба одликује се бољим степеном печења и компактнијом структуром, израђена од глине обогаћене примесама крупнозрнастог песка и ситних каменчића (Т. II/9). Издваја се фрагмент косо разгрнутог обода, украшен са унутрашње стране низом висећих троуглова са пунктираним убодима (Т. V/5). На основу стилско-типолошких одлика, овај налаз се, аналогно материјалу из средњег Поморавља, може датовати у период прелаза из бронзаног у гвоздено доба (Ha A2–Ha B3) (Stojić 1986). Поред праисторијске, проналажена је керамика израђена на витлу која својом фактуром и украсним мотивима указује на позни средњи и/или нови век.[10]

9. Река–Гробље / Изнад гробља (43°55’40.0839” N, 21°09’18.7899” E, 195 м н. в.) такође представља већ регистровани локалитет на простору око сеоског гробља у селу Бунар, које Ветнић помиње као део колоније старчевачких насеља уз леву обалу Белице (Ветнић 1989; 1998). Налазиште је позиционирано при ЈИ подножју Бубана, на његовим падинама северно од пута Јагодина–Крагујевац, тачно изнад ушћа Врбске реке.

Приликом рекогносцирања спроведених 1976, 1979. и 2022. године проналажен је материјал карактеристичан за старчевачку културу, који углавном представља керамика грубе и средње фактуре, на којој се издвајају посуде са кратким вертикално постављеним дршкама овалног пресека или дршкама са двојним језичком (Т. IV/7,13). Од орнаменталних мотива заступљени су фрагменти са малим брадавичастим налепцима (Т. IV/8), као и пластични ребрасти налепци (Т. IV/4), који су понекад комбиновани са техником организованог барботина (Т. IV/10), иначе декоративним елементима који се углавном везују за средњи неолит (Ветнић 1998; Перић 1998). По-

[10] Њена заступљеност се може везати за етимологију назива Бубан, односно Бубањ, синхроног у домаћој топонимији са османском праксом оснивања дербенских насеља и улогом дербенџија, који су ударањем у бубањ сигнализирали сигуран пролаз кроз стратешки важне путеве (Зиројевић 1974, 177–178).

ред налаза из неолита спорадично је проналажен недовољно хронолошки осетљив керамички материјал из металних доба (Т. II/12), као и керамика израђена на витлу карактеристична за позну фазу млађег гвозденог доба (Т. V/25) (Sladić 1986; Булатовић 2010, 19; Булатовић и др. 2011).

10. Поље–Бујмир / Река–Кључ (43°55'30.7961" N, 21°09'38.3952" E, 185 м н. в.) још једно је археолошко налазише у атару Бунара које помиње С. Ветнић у својим радовима (Vetnić 1974, 143) везујући га за позну фазу протостарчевачке културе (Ветнић 1998). Локалитет се налази око 500 м низводно од локалитета Изнад гробља. Простире се делимично на падини, а већим делом на речној тераси око меандрастог тока Белице, чију деоницу прати наредних 300 м у правцу Јагодине. На читавој површини, која покрива око 2,5 ха, проналази се археолошки материјал из различитих периода у мањим или већим концентрацијама, тако да се може претпоставити да је на локалитету развијена хоризонтална стратиграфија. На основу концентрације површинских налаза може се закључити да је на источној страни локалитета заступљенији старчевачки материјал, док у западном делу доминирају налази из металних доба.

Приликом рекогносцирања спроведених 1971, 2022. и 2024. године сакупљена је већа количина археолошког материјала из различитих периода прошлости. На основу стилско-типолошких карактеристика утврђена је заступљеност керамике из раног/средњег неолита, средњег/позног бронзаног доба, млађег гвозденог доба и средњег века. Налази који се могу везати за старчевачку културу углавном су представљени грубом и уситњеном керамиком најчешће без декоративних елемената. Изузетак чини један већи фрагмент посуде заобљеног обода, грубе фактуре испечене у светломрком тону (Т. IV/11), као и фрагмент посуде са језичастом дршком, израђен у истом маниру (Т. I/24). Карактеристичан фрагмент урне средње фактуре, приглачане текстуре, испечене у тамномрком тону са хоризонтално постављеном масивном дршком на средини трбуха (Т. V/21) углавном је заступљен на некрополама параћинске културе (Kapuran et al. 2022, fig. 1–2, 4–9). На основу апсолутних датума са некропола у јужном и великом Поморављу параћинска култура се поставља у период од 15. до 13. века п. н. е., док су у источној Србији датуми готово пола миленијума старији и крећу се у опсегу од 20. до 18. века п. н. е. (Kapuran et al. 2022). Нешто позницу фазу (На А) сугерише фрагмент већег суда са дубоким хоризонталним жлебом на прелазу врата и трбуха, испод кога се јављају косе канелуре (Т. V/1), попут дубоке зделе пронађене на гробљу у Свилајнцу (Stojić 1986, Т. 4/12), а истом периоду вероватно припада и фрагмент са урезима на ободу, као и фрагмент

крушколике посуде са кратком тракастом дршком (Т. V/2,26). Материјал из млађег гвозденог доба (Т. V/22–24, 29) препознатљив је по фрагментима са вертикалним дужима изведеним алатом у виду чешља (Т. V/23–24, 29), које се према бројним аналогијама опредељују у период од краја 2. века п. н. е. до почетка 1. века (Sladić 1986, Т. XXIV, Т. XL, Т. XLII/1–2, 4, 8; Булатовић 2010, 19; Булатовић и др. 2011).

11. Јазбине/Градина (43° 56’ 25.6158” N, 21° 07’ 27.1029” E, 270 м н. в.) налази се на заравњеном платоу Голе чуке (378 м), који представља издужени обронак Црног врха, ограничен током Белице са СИ и Јелице са ЈЗ. Иако сам плато (271 м) није изразито доминантан у односу на околно планинско залеђе, поседује добре дефанзивне особине и омогућава добар преглед долинског појаса. Положај локалитета уз стари планински пут (Мијатовић 1941, 47) који преко Бешњаје комуницира са долином горње Осаонице указује на његов стратешки потенцијал. У току теренске проспекције 2022. године, услед густе вегетације, није било могуће уочити археолошке остатке на површини, али је на основу старије музејске евиденције забележен налаз бронзане секире типа келт (Т. III/10), док се у литератури помињу фрагменти керамике и кућног лепа (Stojić 1986, 13). Наведена секира је у новијим радовима идентификована као налаз са ширег подручја Бунар–Белица и класификована у оквире централнобалканске варијанте D (Gavranović und Kapuran 2014). Ова варијанта представља регионалну интерпретацију шире декоративне традиције, препознатљиву по специфичном распореду вертикалних ребара. Опредељена је у период Ha A2 – Ha B1 на основу типолошких блискости са примерцима из Бугарске (Gavranović und Kapuran 2014; Gavranović 2017).

12. Школа / Дом културе (43° 56’ 35.3904” N, 21° 07’ 43.6858” E, 185 м н. в.) у Белици је локалитет познат из музејске евиденције на основу случајних налаза. Сам локалитет лежи на контакту источног подножја Голе чуке и алувијалне равни Белице. Интересантно је да се Школа налази у подножју брда на коме је смештен локалитет Јазбине (Градина), позиционирани на 80 м вишој коти.

Приликом земљаних радова у околини Школе проналажени су фрагменти праисторијске и античке керамике, као и новац 3–4. века.[11] Фрагменти са заравњеним ободом, веће коничне посуде са кратком вертикално постављеном тракастом дршком (Т. II/11), као и фрагмент трбуха са широко

[11] Новац се чува у Завичајном музеју Јагодина, на подацима захваљујемо музејском саветнику С. Додић.

размакнутим усправним урезима (Т. V/4) могли би се према аналогијама са оближњих локалитета у средњем и јужном Поморављу везати за крај средњег и почетак позног бронзаног доба (Br C–D) (Стојић 1996; Булатовић и Станковски 2012, 253). Фрагмент зделе косо фасетираног обода (Т. V/3) добро је познат облик на локалитетима у Поморављу (Stojić 1986), а према статистичким анализама највише је заступљен током периода прелаза из бронзаног у гвоздено доба (Ha A2–Ha B3) (Булатовић 2009).

13. Игралиште (43° 56’ 10.5173” N, 21° 08’ 8.5270” E, 185 м н. в.) заузима простор фудбалског терена и његову околину (око 2 ха) на ЈИ периферији села. Смештен је на благо нагнутом платоу падине коју је оштро исекла алувијална раван уз десну обалу Белице. Локалитет је археолошки ископаван 1981. године и том приликом је констатован културни слој (0,8 м) са два јасно дефинисана хоризонта насељавања из периода транзиције између бронзаног и гвозденог доба (Ha A2 – Ha B3) (Stojić 1986, 13). Поред мноштва керамичких налаза (Т. V/9–13), на локалитету су регистровани и остаци два надземна објекта са компактним слојем кућног лепа (Stojić 1986, 29). Керамички материјал из старијег стратума М. Стојић (1986) определио је у период гвозденог доба I b, што би било синхроно са фазом Ha A1, док је млађи стратум везан за гвоздено доба I c, односно фазу Ha B1–B2.

Поред добро стратиграфски дефинисаних слојева на локалитету су спорадично проналажени фрагменти грнчарије,[12] који се могу везати за средњи неолит (Ветнић 1998, 64), рани енеолит и старије гвоздено доба (Ha C) (Stojić 1981, 143), док је из историјских периода документован материјал из античке епохе. На заступљеност керамичког материјала из средњег неолита (Т. IV/2, 5–6) јасно указује један део посуде са апликативним орнаментом у виду розете (пластичном кружном површином украшеном отисцима прстију) (Т. I/22), попут примерака из оближњег Бунара (Ветнић 1987, Т. II/7) или Црнокалачке баре (Стојић и Чађеновић 2006, Т. CVII/84), на којима је старчевачки хоризонт везан за позну фазу средњег неолита (Ветнић 1987; Тасић и Томић 1969). Налазе карактеристичне за бакарно доба репрезентује мали број фрагмената, међу којима је најтипичнији представник зделе увученог обода (Т. II/14), понекад украшена плитким канелурама (Т. V/20), која је уједно и уобичајени инвентар из хоризоната Бубањ–Хум I групе (Bulatović et al, 2022). Најмлађи праисторијски слој везује се за Ha C – D фазу, којој припада фрагмент са крупним хоризонталним канелурама и урезаним низом S-орнамената (Т. V/30), као и фрагмент посуде са потковичастом дршком (Т.

[12] Поменути материјал је делимично проналажен приликом ископавања локалитета, а делимично приликом рекогносцирања спроведених 1980–1981. и 2022. године.

V/18) познат са налазишта у Тимочком и Јужноморавском сливу (Капуран и др. 2014, CII/13, 17–19, CIII/30; Булатовић и др. 2016, T. IV/32; Булатовић и др. 2016 b, T. III/34, T. IV/39).

14. Падалиште (43° 55’ 55.8820” N, 21° 08’ 7.7549” E, 210 м н. в.) потез је који се такође налази на СЗ падини Голе чуке, односно на простору између локалитета Игралиште и Церјак, с тим што у односу на њих заузима нешто вишу коту. Приликом рекогносцирања 2022. године није било могуће истражити комплетну површину локалитета због затеченог стања на пољопривредном земљишту, тако да је проспекција била ограничена на једну оранicу површине око 0,5 ха. Пронађен је скроман број атипичних керамичких фрагмената из праисторије, један део тесле од глачаног камена и неколико фрагмената грнчарије из античког периода.

У материјалу са старих рекогносцирања помиње се кремено оруђе високог квалитета од сировине која не потиче из овог региона, као и богато украшена керамика, коју је аутор везао за Бубањ–Хум I културу (Стојић 2011, 8–9). Наводи се керамички репертоар као што су коничне и благобиконичне зделе, крушколики пехари и амфоре, са украсима у виду вертикалних, косих или ређе метопски распоређеним канелурама (Стојић 2011, 8–9). Међутим, у наведеном раду није публикован наведени материјал, док поменути налази нису евидентирани у збирци Завичајног музеја Јагодина. Једини материјал са Падалишта доспео је као поклон Музеју из 2006. године. Састоји се од свега неколико керамичких фрагмената (T. II/13,16) и једног керамичког пршљенка (T. III/25). Пажњу привлачи примерак украшен густим низом шрафираних линија у форми квадратних поља (T. II/13), што је чест декоративни мотив на посуђу са Остриковца у слојевима из позног енеолита (Остриковац 1a–c) (Stojić 1996).

15. Церјак (43° 55’ 51.3193” N, 21° 08’ 31.4972” E, 180 м н. в.) налази се на платоу уске терасе у ЈИ подножју Голе чуке, између локалитета Падалиште (око 450 м ка СИ) и Звездана (око 400 м ка ЈЗ). Церјак се ретко спомиње у литератури (Стојић 1994; Булатовић 2011), док је археолошки материјал из збирке Музеја прикупљен током интензивних рекогносцирања С. Ветнића и М. Стојића (1983–1989). Приликом проспекције 2022. и 2024. године утврђено је да се ради о линеарном типу насеља које прати меандрасти ток Белице у дужини од око 180 м. Проналажен је керамички материјал из праисторије, а установљена је и једна већа концентрација лепа и запечене поднице која је била изорана на површини од 2–3 м² са керамичким фрагментима Бубањ–Хум I културе.

За овај локалитет карактеристичне су нешто оштрије профилисане зделе и пехари, затим зделе S-профилације и зделе увученог обода, понекад са кратким језичастим дршкама и украсима у виду канелура или жлебова (Т. VI). Присутни су и тањири задебљаног обода (Т. VI/7, 11, 16), као и посуде са малим вертикално постављеним дршкама (Т. VI/17). Керамика са Церјака има сличности са материјалом из оближњег налазишту Брдо у селу Деоница (Стојић 1994, 13) и Пањевачком риту (Стојић 2004, 142–143), али и са многим другим налазиштима у Србији (Bulatović et al. 2020, fig. 3–7; Милојевић и др. 2024, 71–75). Са локалитета је познат и један фрагмент пехара благобиконичног облика са тракастом дршком која не прелази висину обода (Svilar 2007, Т. XII/4), који се на основу аналогија из оближњег Рековца, Црнча и Бресја може везати за период раног бронзаног доба (Булатовић 2011, сл. 1–2, 5–8), док је налаз кратке тракасте вертикално постављене дршке са лепезастим наставком при врху (Т. VI/3) карактеристичан за позну фазу средњег бронзаног доба (Булатовић 2011, 18, сл. 21–22).

16. Звездана–Рибњак (43°55’41.6918” N, 21°08’47.7051” E, 180 м н. в.) подразумева потез на уској тераси са десне стране Белице, на тромеђи атара Бунара, Врбе и Белице. Локалитет је познат у литератури под називима Звездана–Рибњак (Stojić 1986; Ветнић 1987, 1998; Перић 1998) и Рибњак (Бошковић 1956, 26), док у старој музејској документацији наилазимо на називе Митина циглана и Звездана – Митина циглана. Потез почиње код речног газа на Белици, а завршава се код сеоске амбуланте у Бунару, односно код места некадашњег рибњака и Митине циглане, обухватајући тако терасни плато (ширине до 50 м) на деоници нешто краћој од 300 м. Ближа околина налазишта (r = 500 м) заузима зараван у међуречју Врбске реке и Белице, док простор на коме је проналажен археолошки материјал обухвата површину од око 1,5 ха.

Приликом рекогносцирања спроведених 1979, 1981, 1983–1989. 1995. и 2022–2024. године углавном је проналажен ручно моделован керамички материјал карактеристичан за рани/средњи неолит, средње/позно бронзано, период прелаза из бронзаног у гвоздено доба и старије гвоздено доба, док су знатно ређе проналажени фрагменти грнчарије израђени помоћу витла. Старчевачка керамика је ограничена на западни обод терасе, а представља је углавном веома груба, лоше печена грнчарија, са доста плеве у фактури и ретким орнаменталним мотивима. Изузетак је фрагмент украшен у техници неорганизованог барботина (Т. IV/3), који се у Поморављу и Шумадији јавља у свим документованим фазама културе уз акценат да је знатно заступљенији од средњег неолита (Перић 1998). Поред старчевачког

материјала заступљен је материјал из бронзаног доба који најупечатљивије представља фрагмент са мањом вертикалном дршком типа *ansa lunata*, постављене на трбуху одмах испод врата посуде (Т. V/15), која је позната из хоризонта Медијана I културе (Булатовић и Станковски 2012: 101). Керамику из На А2–В1 карактерише фрагмент зделе фасетираног обода, затим купаста дршка са уским концентричним канелурама, као и фрагменти украшени хоризонталним канелурама или пластичним тракама са урезима (Т. V/7–8, 16–17) (Stojić 1986; Булатовић 2009; Sava and Ursuţiu 2021). Материјал из млађе фазе старијег гвозденог доба (На D) илуструје дршка скифоса (Т. II/15), која се обично везује за период између 6. и 4. века п. н. е. (Kapuran 2013). Керамику из млађег гвозденог доба (Т. V/27–28) документује фрагмент грубе посуде украшен низом валовитих изломљених линија (Т. V/28), најприсутнији у хоризонту друге фазе латенског насеља на Жидовару (Жидовар II), која је оквирно везана за средину 1 века п. н. е. (Sladić 1986, 33–35, T./XXIX/4; 1997, 59).

17. Попчица (43° 55’ 8.7855” N, 21° 09’ 59.4427” E, 165 м н. в.) назив је за локалитет који се налази недалеко од западног засеока села Бунар, али катастарски припада Шантаровачком атару. Из тих разлога вероватно долази до забуне приликом убицирања налазишта, које је 1984. године ископавао С. Ветнић, а готово две деценије касније (2002. године) и С. Перић (Перић и Бајчев 2017). Истраживања из 1984. године делимично су публикована, при чему је налазиште именовано као *старчевачко насеље у Бунару*, без икакве ближе географске одреднице (Ветнић 1987). Заправо, локалитет се налази уз десну обалу Белице, у подножју благе падине која се из Шантаровца спушта ка алувијалној равни реке. Промене у водотоку Белице изазвале су обрушавање обале па је део локалитета однесен ерозијом, након чега се у речном профилу појавила основа полуземунице, у којој је, приликом истраживања из 1984. године, пронађен велики број артефаката.

Посуде грубе фактуре се јављају у лоптастим, полулоптастим и коничним формама, а украшаване су најчешће техником организованог барботина, док се нешто ређе јавља импресо техника изведена штипањем, убодима прста, нокта или дубоким убодима. Код керамике средње фактуре интересантна је појава посуда крушколике форме (Т. I/28), а декоративни елементи се изводе у импресо техници помоћу штипања, а јављају се и урезани мотиви (Т. I/27). Фина керамика укључује пехаре танких зидова са превлакама у црвеним, црним, светломрким и тамномрким тоновима, док је украшавање обухватало плитке канелуре, геометријске обрасце и сликање бојама. Насеље је окарактерисано као једнослојно, док су налази опредеље-

ни у позну фазу средњег неолита (Ветнић 1987). Међутим, фрагмент трбуха украшен урезаним низовима изломљених линија (Т. I/27), иако познат са средњонеолитских насеља (Стојић и Јоцић 2006, Т. XXI/17), сугерише на могућност постојања хоризонта из средњег бакарног доба и Чернавода III културе (Tasić 1995, 49).

Просторна дистрибуција и хронолошка позиција налазишта у горњем току Белице

Током теренских активности у оквиру пројекта регистровано је 17 налазишта у горњем току реке Белице, односно у првих 8 км њеног тока. Већина регистрованих налазишта представља насеља (бр. 2–3, 5–17), док за три локалитета постоје индиције да су у питању некрополе (бр. 1, 4, 10). Два налазишта (бр. 8 и 11) позиционирана су на стратешким пунктовима који омогућавају добру визуелну контролу ширег подручја и пружају одређене дефанзивне погодности.

Већина налазишта (76%) основана је на контакту благих падина или речних тераса са алувијалном равницом Белице (бр. 4–7, 9–17), док су у четири случаја (24%) (бр. 1–3, 8) локалитети позиционирани на вишим падинским странама. Такав распоред локалитета сугерише да су плански бирани простори са лаким приступом води и повољним условима за сточарско-ратарску пољопривреду, као и заштиту од поплава. Просечна надморска висина свих налазишта износи 212 м, док је медијана 200 м. Највише надморске висине достиже локалитет Кошево–Крушар (295 м), док најниже позиционирано насеље представља Попчица, на око 160 м н. в. Локалитети на вишим положајима који немају нарочите дефанзивне погодности као ни добар визуелни преглед околине (бр. 2–3) могу представљати специфичне тачке попут сезонских станица приликом експлоатације ресурса, пастирских и ловачких активности, као и потенцијална прибежишта услед нестабилног водостаја или других опасности.

На 11 од 17 локалитета потврђено је присуство археолошког материјала из раног и средњег неолита (бр. 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16), што представља 65% узорка. Рани енеолит, односно манифестације Бубањ–Хум I културе, забележене су на три локалитета (бр. 13, 14, 15) (18%). Позни енеолит (Коцофени–Костолац култура) једино је евидентиран на локалитету Падалиште (6%), док је рано бронзано доба (Бубањ–Хум III) потврђена само на налазишту Церјак (6%). Материјал из средњег (Br A2–B2) и позног бронзаног доба (Br C– Ha A1) заступљен је на 5 локалитета (бр. 6, 10, 12, 15–16), односно на 29% узорка. Период прелаза из бронзаног у гвоздено доба (Ha

A2–B3) идентификовано је на 7 локалитета (бр. 5, 8, 10–13, 15, 16) (41%), док је старије гвоздено доба (Ha C–D) поуздано забележено на два локалитета (бр. 13, 16) (12%). Материјал из млађег гвозденог доба евидентиран је на три локалитета (бр. 9–10, 16) (18%). Антички материјал заступљен је на пет локалитета (бр. 9, 12–16) (29%), а материјални остаци из средњег и/или новог века идентификовани су на три локалитета (бр. 4, 8, 10) (18%). Материјал из металних доба који није било могуће ближе хронолошки дефинисати забележен је на три локалитета (бр. 2, 8–9) (18%), док за локалитет Сватовско гробље немамо података о његовој старости.

Анализа хронолошке дистрибуције археолошког материјала у горњем току Белице показује вишеслојни карактер на 12 локалитета (бр. 2, 4–6, 8–10, 12–16) (71%), што потврђује повремени или континуирани значај истих микролокација кроз више миленијума. У ширем контексту, подаци показују да је избор станишта током читаве праисторије био дубоко условљен топографијом и хидрографијом подручја. Иако су постојала одређена одступања, доминира оријентација ка ниским падинама и речним терасама усмереним на пољопривредне и саобраћајне погодности алувијалних равница уз одржавање веза са брдско-планинским залеђем и његовим значајем у пасторалним активностима и експлоатацији минералних сировина. Коришћење великог броја локација током више епоха сведочи о њиховој дуготрајној привлачности и/или континуираним културним и друштвеним традицијама у овом подручју.

Закључак

Истраживања у оквиру пројекта „Систематска археолошка проспекција јагодинског краја" указала су на значајне недостатке у постојећој документацији, као и на потребу за стандардизованим и прецизним евидентирањем археолошких налаза и налазишта. Иако се у збирци Завичајног музеја Јагодина већ налазила знатна количина археолошког материјала, прибављеног приликом истраживања, преко поклона или откупа, било је неопходно утврдити конкретне локације са којих је поменута грађа прикупљена. Новооткривени археолошки материјал послужио је за упоређивање и синхронизацију са постојећом музејском грађом, чиме су допуњена сазнања о просторној дистрибуцији налазишта, као и о њиховој насељености у различитим хронолошким и културним контекстима. Оваквим приступом отклоњени су бројни недостаци у музејској евиденцији и формирана је основа за темељније анализе просторне организације и културне динамике у Беличкој котлини. Добијени резултати представљају допринос у изради детаљне археолошке

карте јагодинског краја и отварају простор за даља археолошка и интердисциплинарна истраживања образаца насељавања у сливу Белице.

Дијахрона анализа образаца насељавања у горњем току Белице показала је доминантну заступљеност насеља старчевачке културе. Она се углавном јављају на благим падинама у близини једног или више мањих водотока, у зонама које посредују између нископланинског залеђа и плодних алувијалних равни. Насупрот томе, готово потпуно одсуство локалитета винчанске културе представља показатељ значајних промена у моделима насељавања током млађег неолита. Сличан образац уочен је и на ширем простору Параћинско-јагодинске котлине (Перић 2010), што указује на потенцијалну реорганизацију друштвене структуре и стратегија насељавања у позном неолиту. Уместо мреже мањих, краткотрајних насеља, винчанска култура показује тенденцију ка концентрацији становништва у веће, континуирано насељене центре који гравитирају ка Великоморавској равници и њеним саобраћајним и аграрним погодностима. Овакве промене би могле бити условљене климатско-еколошким факторима, које прате адаптациони процеси повезани са технолошким иновацијама, економским стратегијама и популационим кретањима (Vajt 1970; Stjuard 1981).

БИБЛИОГРАФИЈА

Antonović, D. 2003. *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji*. Beograd: Arheološki institut.

Антоновић, Д. 2008. Абразивно оруђе у неолиту Србије. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 339–350.

Антоновић, Д. и Перић, С. 2012. О неолитској аутентичности налаза из Белице. *Старинар*, LXII: 257–268.

Băjenaru, R. 2025. The travel of metal axes along the Danube during the 3rd millennium BC. in: *The FLOW, Interactions–Transmission–Transformations, Long–Distance Connections in Metal Ages of Southeastern Europe*, (ed.) A. Bulatović, 87–104. Belgrade: Innstitute of Archaeology.

Bogdanović, M. 2004. *Grivac: Naselja protostarčevačke i vinčanske kulture*, Kragujevac: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu.

Бошковић, Ђ. прир. 1956. *Археолошки споменици и налазишта II: Централна Србија*, Београд: Археолошки институт.

Булатовић, А. 2000. Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Лесковачки зборник* 40: 321–333.

Булатовић, А. 2009. Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву. *Старинар* LIX: 89–108.

Булатовић, А. 2011. Културе бронзаног доба у средњем Поморављу, у: *Капија Поморавља*, (ур.) В. Стојанчевић, С. Мишић и А. Булатовић, 15–30. Варварин: СО Варварин – Крушевац: Историјски архив.

Булатовић, А., Капуран, А. и Јовановић, И. 2011. Латенски налази у околини Бора – прилог проучавању латенске културе у Тимочкој Крајини. *Зборник Народног музеја* XX: 119–128.

Булатовић, А., Филиповић, Д. и Капуран, А. 2016. Насеље из гвозденог доба на локалитету Меаниште у Ранутовцу код Врања, у: *Археолошка истраживања на аутопуту Е75 (2011–2014)*, ур. С. Перић и А. Булатовић, 91–114. Београд: Археолошки институт.

Bulatović, A., Bankoff, A. H., Powell, W. and Filipović, V. 2020. Some remarks on the genesis of the Early Eneolithic in the Central Balkans. *Starinar 70*: 9–40.

Булатовић, А. и Станковски, Ј. 2021. *Бронзано доба у долини Јужне Мораве и Пчиње.* Београд: Археолошки институт.

Vajt, L. 1970. *Nauka o kulturi*. Beograd: Kultura.

Ветнић, С. 1987. Старчевачко насеље у Бунару код Светозарева – прилог о финалној етапи старчевачке културе у Поморављу. *Гласник Српског археолошког друштва 4*: 95–101.

Ветнић, С. 1989. Насеља старчевачке културе у Горњој Белици код Светозарева. *Гласник Српског археолошког друштва 5*: 60–64.

Ветнић, С. 1998. О пореклу старчевачке културе у басену Велике Мораве, у: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ур. Н. Тасић, 75–96. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије науке и уметности и Универзитета.

Врховац, О. 1951. Привредно-географска карактеристика Светозарева. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”*, књ. 3: 77–98.

Gavranović, M. und Kapuran, A. 2014. Über einige Tüllenbeilvarianten im Zentralbalkan. *Starinar NS, vol. LXIIII*: 31–56.

Gavranović, M. 2017. Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, in *Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube*. Eds. D. Ložnjak Dizdar. and M. Dizdar. Proceedings of the International conference in Zagreb. November, 7–8 2013, 109–125, Zbornik Instituta za arheologiju 9. Zagreb: Institut za arheologiju.

Dizdar, M. 2019. New Late Hallstatt Finds from the Vinkovci Region (Eastern Croatia): A Contribution to the Study of Impacts from the Balkans to the southeastern Carpathian Basin, in, Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday, eds. V. Filipović, A. Bulatović & A. Kapuran, 319–340. Belgrade: Institute of Archaeology.

Dimitrijević, S. 1972. Problem stupnjevanja starčevačke kulture. *Materijali X*: 59–122.

Зиројевић, О. 1974. *Турско војно уређење у Србији (1459–1683).* Београд: Историјски институт.

Kapuran, A. 2013. Late Hallstatt pottery from North–East Serbia (6th–4th centry BC). *Starinar* LXIII: 39–52.

Капуран, А., Булатовић, А. и Јовановић, И. 2014. *Бор и Мајданпек, културна стратиграфија праисторијских локалитета између Ђердапа и Црног Тимока*. Београд: Археолошки институт – Бор: Музеј рударства и металургије.

Ljuština, M. 2024. Precious Resin for Rising Elites? Amber in the Bronze Age Funerary Contexts in Western Serbia, in The Mechanism of Power: The Bronze and Iron Ages in Southeastern Europe. Eds. M. Gavranović, D. Heilmann, M. Verčík & P. Ardjanliev. Proceedings of the 3rd PeBA Conference held in Ohrid. May, 25–28 2022, 321–335. Rahden/ Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Kapuran, A. 2019. *Velebit, a Tumulus Culture Necropolis in the Southeasern Carpathian Basin (Vojvodina, Serbia).* British Archaeological Reports, International Series 2492. Oxford: BAR publishing.

Kapuran, A. 2022. Women's Role Within the Regional Networks of Interaction – Case Study Vajuga – Pesak, in *Iron Age Female Identities in the Southern Carpathian Basi*n, Ed. M. Dizdar, 170–171. Zagreb: Institute of Archaeology.

Matković, P. 1892. Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, у: *Rad JAZU 112*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Мијатовић, С. 1941. *Белица: Насеља и порекло становништва*. Београд: Српска краљевска академија.

Miklosich, F. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.* Viennae: Apud guilelmum Braumüller

Милојевић, П. и Кузмановић Цветковић, Ј. 2019. Топографске и економске карактеристике налазишта из металних доба у Топлици. *Гласник Српског археолошког друштва* 35: 27–63.

Милојевић, П., Капуран, А. и Муминовић Божић, М. 2024. *Праисторија сокобањског краја: Културне манифестације на развођу Тимочког и Јужноморавског басена.* Сокобања: Народна библиотека „Стеван Сремац".

Перић, О. 2010. *Просторна анализа неолитских насеља средњег Поморавља.* Мастер рад, Универзитет у Београду.

Перић, С. 1998. Вишеслојна неолитска насеља и проблеми културне стратиграфије неолита на територији Србије, *Старинар* XLIX: 11–38.

Perić, S. 2008. Najstariji kulturni horizont sonde XV u Drenovcu. *Старинар* 58: 29–50.

Перић, С. и Бајчев, О. 2017. *Стална археолошка радионица – истраживања неолита у средњем Поморављу у периоду 2002–2016. години,* ур. А. Црнобрња и М. Кораћ, Програм, извештаји и апстракти, XL Скупштина и годишњи скуп Српског археолошког друштва и прослава 70 година Археолошког института, 5–7. јун 2017, Београд, 119–120. Београд: Српско археолошко друштво – Археолошки институт.

Puskás, J. 2018. Middle Bronze Age Settlement Pattern and Metal Discoveries in the Valley of the Black River, in *Bronze Age connectivity in the Carpathian Basin: proceedings of the International colloquium from Tîrgu Mureş,* 13–15 October 2016, eds. B, Rezi and R. E. Németh, 217–278. Târgu Mureş: Editura Mega.

Радић, Ј. 2003. *Топонимија Белице*. Београд: Српска академија наука и уметности.
Sava, V. and Ursuţiu, A. 2021. The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureș. *Journal of Ancient History and Archaeology* No. 8, 2/2021: 84–127.
Svilar, M. 2007. *Početak bronzanog doba u Pomoravlju.* Master rad, Univerzitet u Beogradu.
Sladić, M. 1986. *Keramika Skordiska: Latenska keramika u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
Stjuard, Dž. 1981. *Teorija kulturne promene: Metodologija višelinijske evolucije.* Biblioteka XX vek, 48. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
Stojić, M. 1981. Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren. *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*. Ed. P. Medović. Referate des symposium in Novi Sad 1979, 141–153, Novi Sad: Archäologischer Verein der Vojvodina
Stojić, M. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet – Svetozarevo: Zavičajni muzej.
Стојић, М. 1994. Керамика металног доба у средњем Поморављу. *Археолошка радионица* 1: 13–20.
Stojić M. 1996. L'Énéolithique final dans le centre des Balkans, in Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500–200 BC, Cal. Date), in *Reports of Prehistoric Research Projects I*, ed. L. Nikolova, 353–372. Sofia: Agatho Publishers.
Стојић, М. 1996. Налазишта ватинске културне групе у средњем Поморављу, у: *Зборник Народног музеја (Београд) XIV–1*: 213–220. Београд: Народни музеј.
Стојић, М. 2004. *Паљевачки рит.* Београд: Археолошки институт.
Stojić, M. i Milanović, Ž. 2004. Belica: nesvakidašnja lepota ranog neolita. SciTech: aktuelnosti iz nauke i tehnologije, 1. фебруар.
Стојић, М. и Јоцић, М. 2006. Ниш, културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији, Београд: Археолошки институт – Ниш: Народни музеј.
Стојић, М. и Чађеновић, Г. 2006. *Крушевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони састава Западне Мораве и Јужне Мораве*. Београд: Археолошки институт – Крушевац: Народни музеј.
Стојић, М. 2011. Белица: пример култа плодности из старијег неолита (крај VII миленијума пре н. е.), у: *Антика и савремени свет*, ур. К. Марички–Гаћански, 341–355. Београд: Друштво за античке студије Србије.
Стојић, М. 2011. Налазишта култура Бубањ и Салкуца IV у средњем Поморављу, у: *Капија Поморавља*, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић и А. Булатовић, 8–14. Варварин: Скупштина општине Варварин – Крушевац: Историјски архив Крушевац.
Tasić, N. 1995. *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans.* Belgrade: Institute for Balkan Studies.
Tasić, N. i Tomić, E. 1969. *Crnokalačka Bara naselje starčevačke i vinčanske kulture*, Kruševac: Narodni muzej Kruševac – Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
Тасић, Н. Н. 2009. *Неолитска квадратура круга*. Београд: Завод за уџбенике.

Ћоровић, В. 1928. *Списи Св. Саве.* Београд – Ср. Карловци: Српска краљевска академија.
Ciugudean, H. 1996. *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud–vestul Transilvaniei.* Bucureşti: Vavila Edinf SRL.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Petar Milojević
Institute of Archaeology, Belgrade
Sonja Perić
Regional Museum Jagodina

PREHISTORIC SITES IN THE UPPER COURSE OF THE BELICA RIVER

Keywords: *Belica, Jagodina, survey, Starčevo culture, Bubanj–Hum I, Bronze Age, Iron Age, necropoles, settlement patterns*

This paper presents the results of the project *Systematic Archaeological Survey of the Jagodina Region* (2022–2024), with a special focus on prehistoric material and sites located in the upper course of the Belica River. The primary objective of the research was to integrate newly collected field data with existing but imprecise documentation from earlier investigations, along with a revision of archaeological material held in the collection of the Regional Museum Jagodina. The primary methodological approach involved site mapping and spatial analysis using GIS software. The positions of the sites and the archaeological material collected during the field survey were used to synchronise with incomplete data from older museum documentation and previously recorded archaeological finds. This process enhanced our understanding of the spatial distribution and chronological-cultural context of these archaeological sites.

Seventeen archaeological sites were documented along the first 8 kilometres of the river's course, covering a chronological range from the Early Neolithic to the modern period. Most of these sites (nos. 2–3, 5–17) are settlements, while three (nos. 1, 4, 10) show indications of having served as necropoles. Two sites (nos. 8, 11) are situated at strategic locations, offering good visibility and potential defensive advantages.

Archaeological material from the Early and Middle Neolithic (Starčevo culture) was confirmed at 11 out of 17 sites (nos. 2, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16), representing 65% of the sample. The Early Copper Age (Early Eneolithic), corresponding to the Bubanj–Hum I culture, was recorded at three sites (nos. 13, 14, 15), or 18%. The Late Copper Age (Coțofeni–Kostolac culture) was documented only at the site of Padalište (6%), while the Early Bronze Age (Bubanj–Hum III) was identified exclusively at the site of Cerjak (6%). Material from the Middle (Br A2–B2) and Late Bronze Age (Br C–Ha A1) was found at five sites (nos. 6, 10, 12, 15, 16), accounting for 29% of the sample. The Bronze to Iron Age transition (Ha A2–B3) was identified at eight sites (nos. 5, 8, 10–13, 15, 16), representing 47%,

while the Early Iron Age (Ha C–D) was reliably recorded at two sites (nos. 13, 16), or 12%. Late Iron Age material was noted at three sites (nos. 9–10, 16), accounting for 18%. Roman-period remains were documented at five sites (nos. 9, 12–16), or 29%, and finds from the medieval and/or early modern period were identified at three sites (nos. 4, 8, 10), or 18%. Undiagnostic Metal Age material was observed at three sites (nos. 2, 8–9), or 18%, while no chronological data are available for the site of Svatovsko Groblje. The analysis showed that 71% of sites (nos. 2, 4–6, 8–10, 12–16) are multilayered, confirming long-term or repeated occupation of the same micro-locations across millennia.

The research conducted within the project *Systematic Archaeological Survey of the Jagodina Region* revealed significant shortcomings in the existing documentation, as well as the need for standardised and precise recording of archaeological finds and sites. Although the collection of the Jagodina Regional Museum already contained a substantial amount of archaeological material (acquired through excavations, donations, or purchases), it was necessary to determine the exact locations from which this material had been collected. Newly discovered archaeological finds served as a basis for comparison and synchronisation with the existing museum collection, thereby enhancing knowledge of the spatial distribution of sites and their occupation in various chronological and cultural contexts. This approach resolved numerous deficiencies in the museum's records and laid the groundwork for more in-depth analyses of spatial organisation and cultural dynamics in the Belica Basin. The results contribute to the creation of a detailed archaeological map of the Jagodina region and open new avenues for further archaeological and interdisciplinary research into settlement patterns in the Belica River catchment.

A diachronic analysis of settlement patterns in the upper course of the Belica River has revealed the dominant presence of Starčevo culture sites. These are primarily located on gentle slopes near one or more smaller watercourses, in zones that mediate between low mountainous hinterlands and fertile alluvial plains. In contrast, the near-total absence of Vinča culture sites suggests significant changes in settlement models during the Late Neolithic. A similar pattern has been observed across the wider Paraćin–Jagodina basin, indicating a possible reorganisation of the social structure and settlement strategies in the Late Neolithic. Instead of a network of smaller, short-lived settlements, the Vinča culture demonstrates a tendency toward population concentration in larger, continuously inhabited centres oriented toward the Velika Morava Plain and its advantages in terms of transport and agriculture. These changes may have been driven by climatic and ecological factors, accompanied by adaptive processes related to technological innovations, economic strategies, and population dynamics.

T. I Фотографије керамичког материјала из раног/средњег неолита са налазишта у горњем току Белице (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. I Photographs of ceramic material from the Early/Middle Neolithic found at sites in the upper course of the Belica River (Regional Museum of Jagodina)

Т. II Фотографије керамичког материјала из металних доба
са налазишта у горњем току Белице (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. II Photographs of ceramic material from the Metal Ages found at
sites in the upper course of the Belica River (Regional Museum of Jagodina)

Т. III Фотографије камених и металних налаза са налазишта у горњем току Белице (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. III Photographs of stone and metal finds from sites in the upper course of the Belica River (Regional Museum of Jagodina)

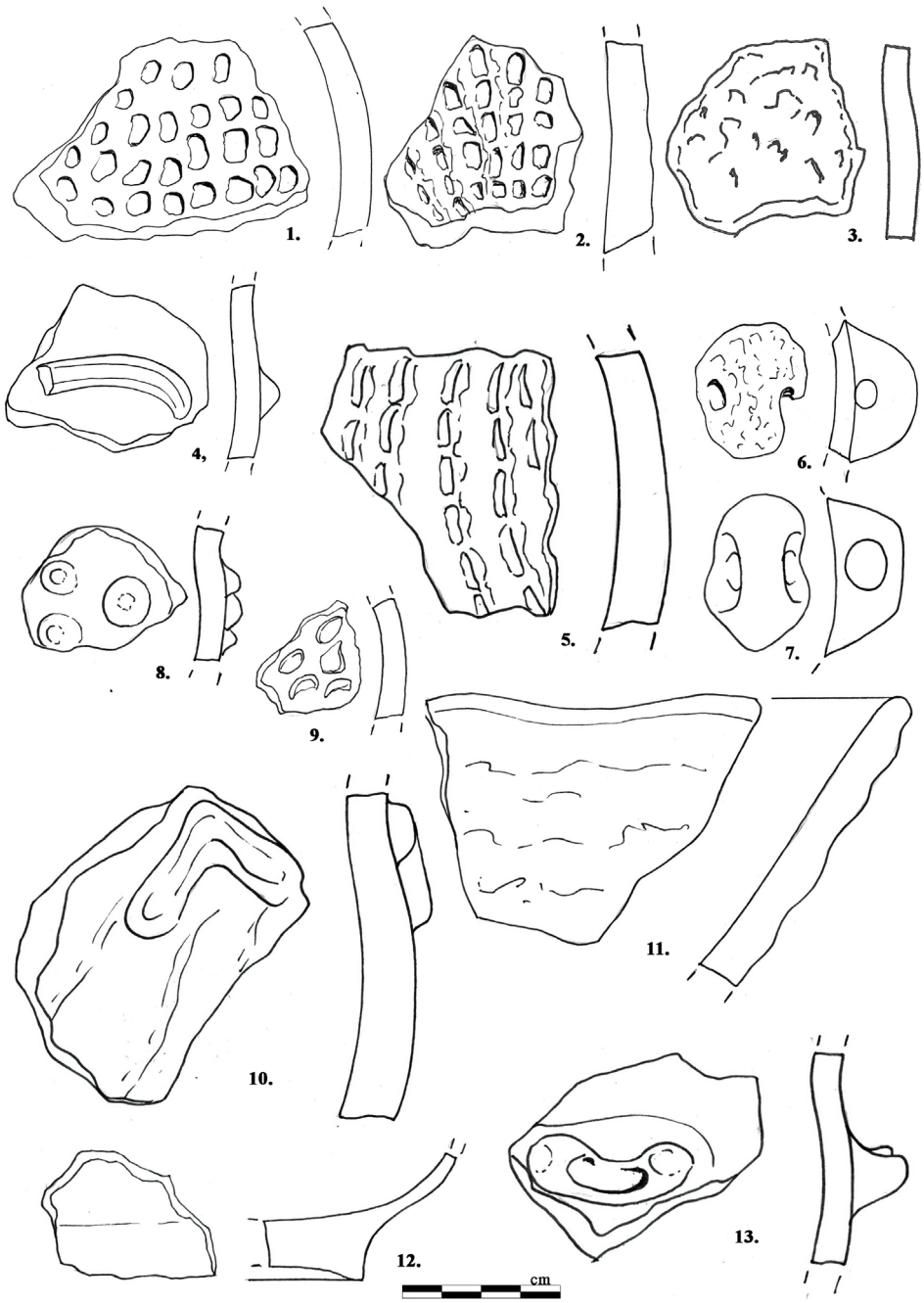

T. IV Цртежи керамичког материјала из раног/средњег неолита са налазишта у горњем току Белице (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. IV Drawings of ceramic material from the Early/Middle Neolithic found at sites in the upper course of the Belica River (Regional Museum of Jagodina)

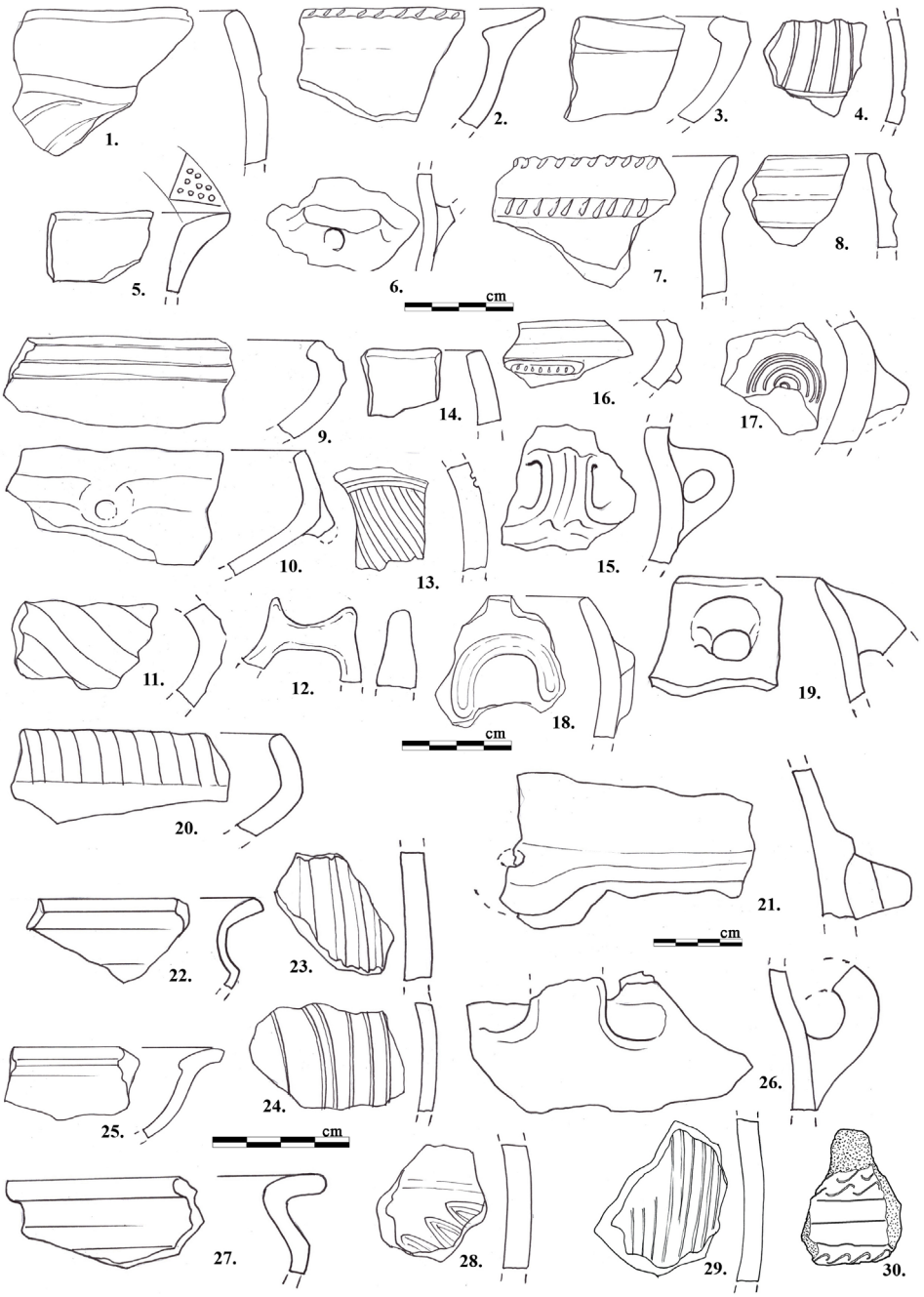

T. V Цртежи керамичког материјала из металних доба
са налазишта у горњем току Белице (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. V Drawings of ceramic material from the Metal Ages found
at sites in the upper course of the Belica River (Regional Museum of Jagodina)

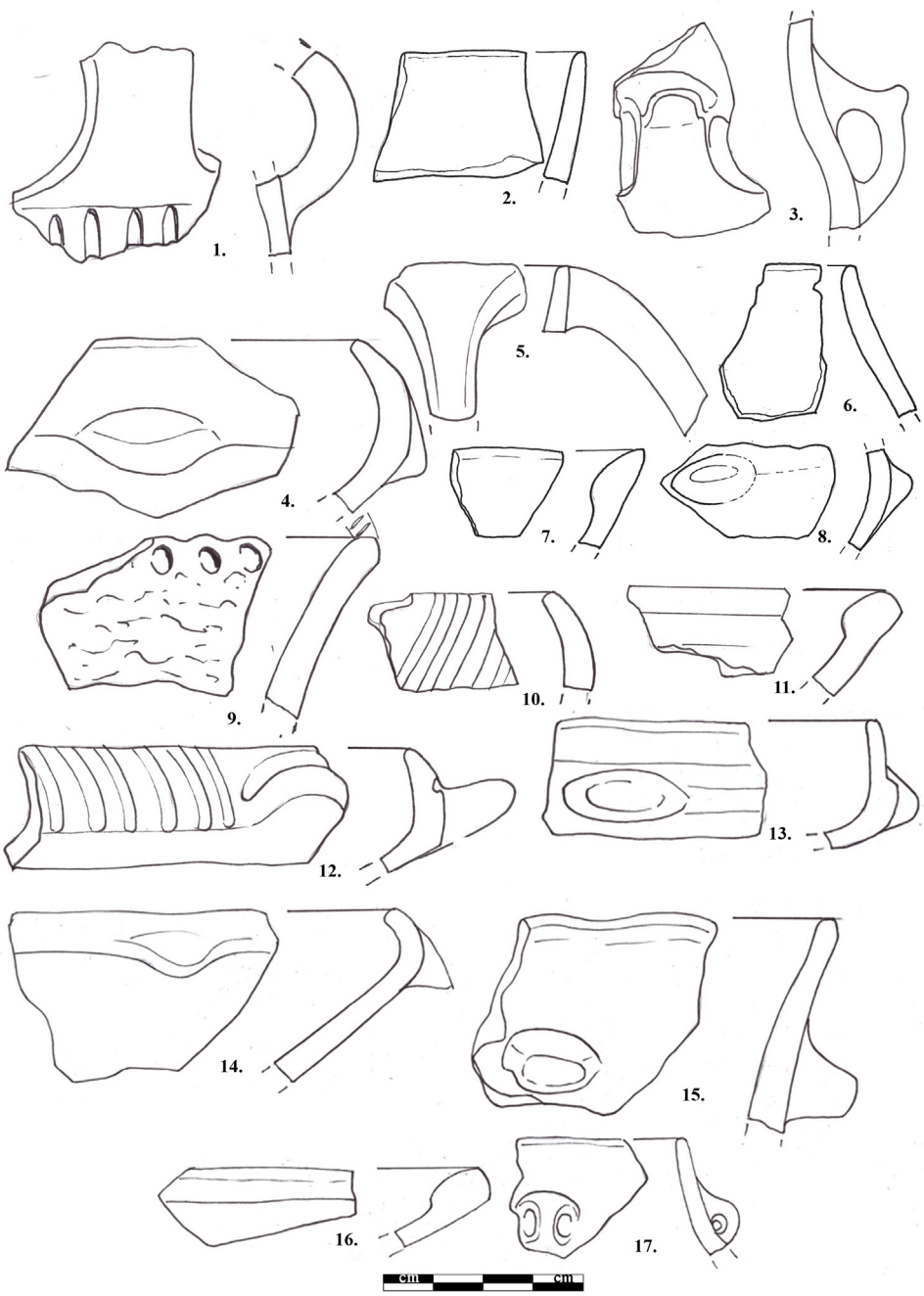

T. VI Цртежи керамичког материјала са локалитета Церјак код села Белица (Завичајни музеј Јагодина)

Pl. VI Drawings of ceramic material from the site of Cerjak near the village of Belica (Regional Museum of Jagodina)

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.11

РЕКОГНОСЦИРАЊЕ КРЕМАНСКЕ КОТЛИНЕ 2021. ГОДИНЕ

Владимир Михајловић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0003-4442-3905

Југослав Пендић
Институт Биосенс, Универзитет у Новом Саду
ORCID https://orcid.org/0000-0001-9721-9209

Александар Бандовић
Народни музеј Србије
ORCID https://orcid.org/0000-0002-9696-2241

Ирина Кајтез
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

Марко Јанковић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0000-0002-3891-8277

e-mail: v.mihajlovicc@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 28. 5. 2024.
УДК: 902.32(497.11)"2021"
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Апстракт: *У склопу пројекта истраживања привременог римског утврђења у селу Кремна код Ужица 2021. године обављено је рекогносцирање Кременске котлине. Циљ визуелне проспекције био је проналажење локалитета из римског или касногвозденодобског периода. Међутим, пошто је кременска област веома скромно археолошки истражена, одлучено је да се при рекогносцирању бележе сви остаци који се пронађу, без обзира на примарни тематски фокус. Рекогносцирањем је евидентирано стање на четири претходно позната локалитета, пронађено је 10 локација на којима се налазе могуће хумке и забележено је 20 локација са покретним археолошким материјалом. Од поменутог броја, највећи део чине локације на којима је пронађен од једног до три фрагмента керамичких посуда, док је у седам случајева реч о потенцијалним археолошким локалитетима. Пронађени материјал превлађујуће не допушта прецизно временско одређење јер се најчешће ради о веома фрагментованим керамичким комадима. Једна од уочених специфичности је доминантно присуство уломака који највероватније потичу из локалне грнчарске производње, а за коју постоји могућност да је у општим карактеристикама остала непромењена неовисно од периода у којем је настала. Још један општи закључак тиче се особености висинских терена, понајпре у смислу њихове вегетације која осетно утиче на могућности и домете археолошког рекогносцирања.*

Кључне речи: *Кременска котлина, рекогносцирање, ревизија стања археолошких локалитета, хумке, римски период, средњи век*

Сл. 1. Сателитски снимак остатака римског привременог утврђења на потесу Трговиште у Кремнима (Ужице, Србија; извор: GeoSrbija, https://a3.geosrbija.rs/)

Fig. 1. Satellite image of the remains of the Roman temporary camp at the site of Trgovište in Kremna (Užice, Serbia; source: GeoSrbija, https://a3.geosrbija.rs/)

Увод

У атару села Кремна, општина Ужице, на потесу Трговиште, приликом прегледања сателитских снимака (Google Maps и Google Earth) и увида на терену, двоје аутора овог рада (Ирина Кајтез и Александар Бандовић), независно једно од другога, 2018. године уочили су остатке структуре изразито правилне основе (сл. 1). Даљом и детаљнијом анализом доступних снимака закључено је да се ради о остацима земљаних бедема издуженог правоугаоног облика и заобљених углова, са четири улаза и улазним барикадама, као и одбрамбеног рова који је опасивао трасу бедема. Димензије, изглед, начин конструкције и релативно правилна оријентација поменутих остатака упућивали су на могућност да се ради о римском утврђењу привременог типа, односно такозваном марш-кампу који је по својим одликама одговарао примерима познатим из других делова некадашњег Римског царства и датованим у период принципата (1–3. века н. е.). Ови остаци претходно нису били познати у стручној литератури, нити су се налазили у евиденцији надлежних институција, те стога нису били ни званично регистровани и

проглашени за непокретно културно добро – археолошки локалитет. Из овог разлога иницира је пројекат истраживања[1] остатака на Трговишту, који је у првој фази подразумевао магнетометријско снимање унутар и око земљаних бедема, али и рекогносцирање ширег подручја села Кремна. Овај рад је посвећен резултатима спроведене визуелне проспекције, док ће исходи истраживања остатака римског привременог логора, на којем су у међувремену извршена и сондажна ископавања, бити представљени другом приликом.

Рекогносцирање које је извршено током седам дана (19–26. септембра) 2021. године било је део пројекта истраживања остатака римског земљаног утврђења, те је и циљ теренске проспекције постављен у односу на потребу расветљавања његовог постојања и функционисања. Обилазак и прегледање терена стога су се првенствено односили на проналажење и документовање остатака из касноговозденодопског и римског периода, и у том смислу се могу окарактерисати као тематско рекогносцирање. Међутим, ако се узме у обзир уопштено слабо познавање археолошких остатака у кремanском атару, одлучено је да се бележе све врсте трагова до којих би се долазило. Ово проистиче из чињенице да су археолошка истраживања кремanског краја била ретка, а да су објављена грађа и литература последично скромног обима. Тако су досадашња ископавања ограничена на истраживање једног гроба унутар некрополе са хумкама из касног гвозденог доба на локалитету Црквине–Мисаиловићи (Зотовић 1972), и на ископавања на потесу Црквине–Чулићи, чији резултати, међутим, нису објављени и познати су само на основу интерног извештаја који је 2007. године руководитељка упутила Народном музеју Србије (Мандић 2007; вид. даље у тексту). С друге стране, знања о археолошким остацима у кремanском крајолику постоје још од 19. века и тичу се три потеса на којима се налазе делови камених споменика из римског периода: Црквине–Мисаиловићи, Стаменића гробље и Ерића гробље (Мандић 2015, 206–211; вид. даље у тексту). Поред њих кратко се помињу три праисторијска тумула на потесу Ерића гробље (Зотовић 1972, 4), док смо од мештана добили сведочења о обиласцима терена које су спроводили Љиљана Мандић и Милоје Мандић, али која нису објављена и можда се налазе у интерној документацији Народног музеја Ужице. Укратко, кремanска област представља готово потпуну археолошку непознаницу, због чега смо се и водили одлуком да евидентирамо све уочене остатке, без обзира на примарни фокус пројекта.

[1] Чији је носилац био Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, а који су финансирали Министарство културе и јавног информисања Републике Србије и Град Ужице. Стручну екипу под руководством Владимира Михајловића чинило је десеторо чланица и чланова: Александар Бандовић, Ирина Кајтез, Југослав Пендић, Марко Јанковић, Тамара Шаркић, Димитрије Марковић, Невена Пантић, Предраг Ђерковић, Маша Богојевић и Немања Павловић.

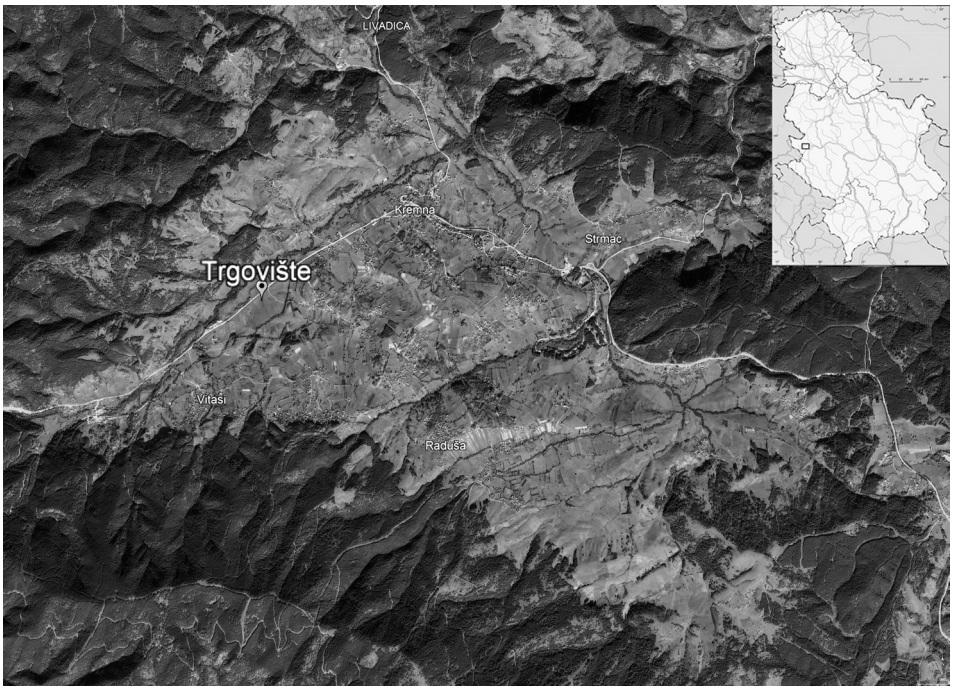

Сл. 2. Креманска котлина и позиција локалитета Трговиште (извор: Google Earth)
Fig. 2. Kremna basin and the position of the site of Trgovište (source: Google Earth)

Основне природне одлике креманскоī подручја

Креманска котлина припада западној Србији, Општини Ужице, и јасно је рељефно омеђена планинама у саставу Динарског масива: Таром на северу, Шарганом на западу, Златибором на југу и Кадињачом и Рудинама на истоку. Котлина је површине око 16 км^2 (мерено ваздушном линијом) и изгледа као висораван окружена поменутим планинским венцима (сл. 2; вид. топографску карту Titovo Užice 1:25000, 528-1-3 и 528-1-4 из 1971.). Њена релативна заравњеност и просечно нижа надморска висина (од око 800 м) у односу на планине које је окружују проистиче из чињенице да је кремански басен био језеро у периоду доњег миоцена (±21,4–17,7 милиона година пре садашњости). Пошто се у периоду 17,7–16 милиона година пре садашњости језеро исушило, услед каснијих тектонских покрета његова некадашња површина је уздигнута, а на језерски седимент су затим даље утицали ерозивни и алувијални процеси. Услед овога педолошку подлогу чине доњемиоценски језерски и алувијални седименти, серпентинисани перидотит и квартерни алувијални седименти, док се на њима налази хумусно силикатно земљиште упадљиво мале дубине до 0,3 м (Perunović

2014, 50–58; Мисаиловић 2015, 25–30; Зеремски 1954). Кременска котлина испресецана је бројним сталним и повременим воденим токовима који чине два већа слива. На северном делу басена налази се река која је позната по именима Братешина, Трговишка река и Јелав, у зависности од деонице свог тока. Она тече правцем З–И од Шаргана до североисточног краја Кременске котлине, где се спаја са Коњском реком, Ужичким и Томића потоком, образујући Ђетињу. У јужном делу кременског басена је слив Карачице, који чине бројни мањи токови, међу којима су најзначајнији Каони поток, Селачка река и Кривача поток (Мисаиловић 2015, 43–44). Пошто спада у ред високих котлина динарског система, кременски басен се одликује субпланинском климом, која у садејству са рељефом и педолошком подлогом исходује преовладавањем пашњака, ливада и шума, са веома малим уделом површина намењених земљорадњи (вид. Мисаиловић 2015, 46). Услед тога што представља релативно заравњен терен између великих планинских венаца, Кременска котлина је природна саобраћајница и кроз њу пролази савремени магистрални пут Ужице–Вишеград, пратећи исту вишевековну или чак вишемиленијумску трасу.

Методолошки оквири и поступци

Рекогносцирање Кременске котлине испланирано је и изведено уз поштовање установљених и општеприхваћених стандарда и поступака визуелне проспекције терена. Ово се пре свега односи на систематски и плански устројено прикупљање тражених података унутар просторно јасно дефинисаних мањих целина, са бележењем дистрибуције покретних и непокретних налаза и карактеристика терена, наравно у односу на постављене циљеве истраживања (Banning 2002; Hite and King 2016). Као што је наглашено, због веома ограниченог археолошког познавања кременског подручја истраживање је узимало у обзир све потенцијално релевантне археолошке остатке, иако је жижа интересовања била усмерена на касногвозденодопски и римски период. Важно је нагласити да је рекогносцирање подразумевало директан обилазак и прегледање терена (тзв. пешачко прегледање површине – Banning 2002, 41), са просторном евиденцијом непокретних, односно бележењем и прикупљањем покретних материјалних трагова са површине тла.[2]

[2] Рекогносцирање није обухватало ни неинвазивне методе детекције попут геофизичких, магнетометријских, радарских продирућих (Ground-penetrating radar) или ласерских (LiDAR) снимања (изузев простора римског земљаног утврђења на локалитету Трговиште), нити инвазивне попут мањих сондажних ископавања или прикупљања потповршинских налаза помоћу детектора метала.

Истраживање је било подељено у више фаза, од којих је прва обухватала предтеренске припреме. У ову групу активности је спадало консултовање претходне литературе о налазима и налазиштима у Кременској котлини, али још значајније, упознавање и анализа доступних картографских и аерофото извора података. Најпре се приступило детаљном прегледању сателитских снимака доступних преко програма Гугл Ерт (Google Earth), што је подразумевало тражење обриса и облика који из ваздушне перспективе могу да индикују археолошки интересантне остатке и структуре. У случају проналажења таквих појава, они су означавани у програму Google Earth и сви су на крају били обједињени у истом софтверском фајлу. Осим тога, анализирани су и авио-снимци Кременске котлине из ранијих периода снимања терена за војне потребе (прибављени из архиве Војногеографског института „Генерал Стеван Бошковић") како би се детектовале локације са конфигурацијом и карактеристикама терена које би могле бити археолошки релевантне. Са истом намером, али и са додатним циљем издвајања археолошки индикативних топонима, детаљно су анализиране и војне топографске карте (Titovo Užice 1:25000, 582-1-3 и 582-1-4 из 1971). Напослетку, сви подаци добијени помоћу побројаних поступака обједињени су и кумулативно интегрисани унутар истог Google Earth фајла, а овиме је заправо добијена карта која је служила као референтни оквир за даље спровођење истраживања, на којој су се налазиле локације прелиминарно одређене као вредне непосредне провере.

Следећи методолошки корак укључивао је дефинисање просторних целина намењених за теренски обилазак. Читава површина Кременске котлине најпре је подељена на три основна подручја, од севера према југу, тако да је свако од њих обухватало мањи, географски и топографски смислен део простора за рекогносцирање (сл. 3). Северно подручје (тј. сектор), означено римским бројем I, укључивало је делове кременске области у току реке Братешине, од Шаргана на западу до Кадињаче и Рудина на истоку. Главна просторна оса за овај сектор био је магистрални пут Ужице–Вишеград (поред којег се налази и римски земљани логор), односно заравњени терен који се простирао по ±250 м јужно и северно од саобраћајнице, односно до обронака Таре на северу, и почетка брдовитијег рељефа средишњег дела котлине на југу. Површина коју је захватало подручје I износила је око 4000 x 500 м (мерено ваздушном линијом). Друго подручје (тј. сектор), означено римским бројем II, захватало је средишњи део простора кременске области са димензијама око 3700 x 1400 м. Оно је укључивало данашњи централни део села са засеоцима, кућама и парцелама које се налазе на уздигнутом побрђу између слива Бра-

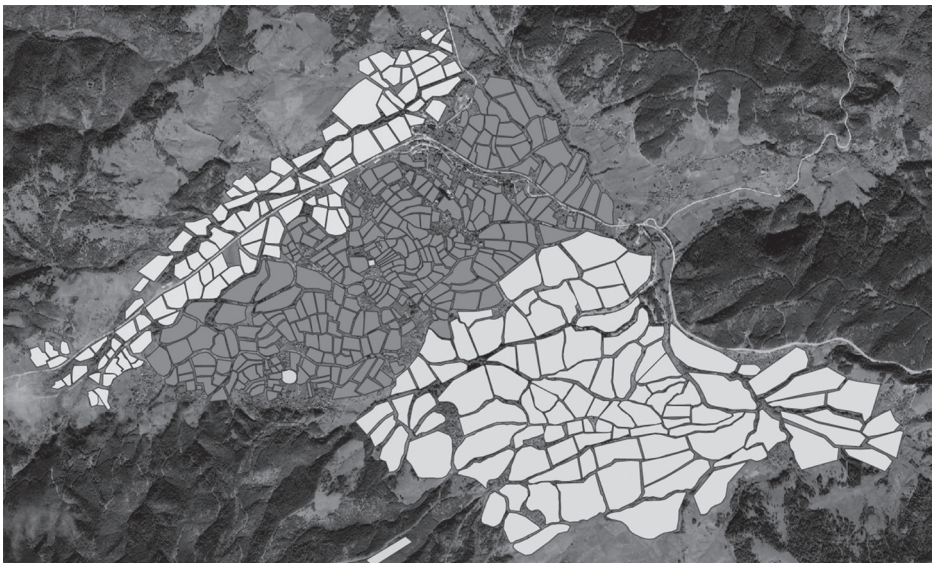

Сл. 3. Простор Кремanske котлине издељен на три „подручја за рекогносцирање", унутар којих су дефинисане мање „јединице за обилазак"

Fig. 3. The Kremna basin divided into three Prospection Sectors, each containing smaller Prospection Units

тешине на северу и слива Карачице на њеном југу. Коначно, треће подручје (III), на југу, обухватало је површину максималних димензија 4300 x 2300 м, а омеђено је тако да захвата реку Карачицу са њеним бројним притокама попут Каоног потока, Селачког потока и Криваје. Осим географско-топографских одлика, на дефинисање сектора је утицао и критеријум претходно познатих локалитета: у подручју I референтне просторне тачке била су утврђење на Трговишту и локалитет Црквине–Мисаиловићи; у подручју II локалитет Стаменића гробље; а у подручју III Ерића гробље.[3] Простор за рекогносцирање је раздељен на три мања подручја због намере да стручна екипа од једанаесторо чланова буде подељена у три тима, при чему би сваки преузео по један сектор за проспекцију. Подела посла по начелу унапред установљених сектора додељених тимовима имала је за циљ бољу међусобну координацију, максимално искоришћавање радног потенцијала, као и спречавање да различити тимови иду у вишеструке обиласке истих површина.

Три подручја на које је подељен простор Кремanske котлине додатно су издељена на још мање целине предвиђене за визуелну проспекцију. Ове целине су назване *јединицама за обилазак* (JO), а њихове границе су ручно

[3] Из описане просторне организације сектора искључене су парцеле у саставу касарне Војске Републике Србије, која се налази у источном делу, при самом улазу у котлину и село Кремна.

исцртане у програму Google Earth. Критеријуми за омеђавање јединица за обилазак били су видљиве карактеристике терена, постојеће визуелне, рељефне, вегетацијске или катастарске поделе, односно оне особине које су на снимцима поменутог програма деловале као јасан и смислен белег. И поред општег стандарда који се употребљава при површинској проспекцији терена, а који подразумева одређивање геометријски правилних јединица за рекогносцирање (најчешће правоугаоних и истих димензија), овде је слеђена логика праћења реалних просторних односа на терену, односно постојећих „чиниоца крајолика" (*landscape elements*, вид. Banning 2002, 87). Иако су овиме добијене целине неправилних страна и неједнаких површина, оне су у ствари много боље одговарале задатим топографским условима него што би то био случај са вештачки пројектованим јединицама истих облика и величина. Следећи ово начело, простор предвиђен за рекогносцирање издељен је на укупно 466 јединица за обилазак: у подручју I – 95, у подручју II – 272, и у подручју III – 99. Свака јединица за обилазак означена је посебним бројем, који се састојао од броја подручја/сектора обележеног римским бројем и редног броја јединице за обилазак који је континуирано обележаван арапским бројевима. Опцртане границе јединица за обилазак учитане су у обједињујући Google Earth фајл који је садржао и све податке унете у претходној предтеренској фази пројекта, тј. локације познатих локалитета, и индикативних топографских и топонимских места. Овим је решено и именовање локалитета у случају њиховог проналаска јер би, уместо провизорног и арбитрарног означавања какво се раније практиковало, они били обележени бројем јединице за обилазак, чије су границе веома прецизно, тј. георефернцирано одређене.

С тим у вези је још једна и кључна одлика овог поступка: у програму QGIS[4] учитане су и георефернцирано преклопљене све доступне подлоге: 1) Google Earth фајл са омеђеним јединицама за обилазак и другим унетим појединостима, 2) аерофотографије, 3) топографске и педолошке карте. На овај начин је добијена база свих прикупљених података на једном софтверском месту и у неколико различитих слојева подложних даљој манипулацији у току коришћења. Овај QGIS фајл је затим учитан на мобилне телефоне чланова сва три тима стручне екипе на којима је инсталирана апликација QField,[5] која омогућава тачно ГПС лоцирање мобилног уређаја при његовој повезаности са интернетом преко мобилних оператора. Ово је омогућило да на терену сваки тим има јасан увид у границе појединачних јединица за оби-

[4] https://www.qgis.org/en/site/.

[5] https://play.google.com/store/apps/details?id=ch.opengis.qfield&hl=en_US.

лазак, као и тачну локацију и руте сопствених кретања. Додатна добробит ових софтверских алата је могућност узимања тачних координата за реалне тачке у простору (са занемарљивим опсегом грешке од неколико десетина центиметара), односно евидентирања дистрибуције површинских налаза, простирања непокретних остатака, структура или површинских трагова и обриса.[6] Другим речима, помоћу мобилних телефона са андроид оперативним системом и инсталираним поменутим програмима, стручна екипа је у потпуности била опремљена за сналажење и кретање кроз реални простор, као и за евидентирање налаза узимањем тачака на лицу места.[7]

Обилазак терена је спроведен у току седам радних дана (19–26. 09. 2021.) који су у погледу функционисања испланираног начина деловања у потпуности били успешни и без икаквих сметњи. Пошто је због ограничених фондова период теренских активности морао бити ограничен, од почетка пројекта је напуштена идеја о идеалном исходу у којем је прегледан сваки педаљ простора предвиђеног за рекогносцирање. Уместо тога, предност је дата систему одабира јединица за обилазак за које је било највише индиција да се на њима нешто налази (на основу предтеренског припремног истраживања), као и онима које су по својој теренској конфигурацији деловале најпогодније за смештај насеља, некропола или других насеобинских, економских или религијских структура. Другим речима, донета је одлука да се пре свега провери површина римског земљаног логора, његово непосредно окружење, заравњени део Кремanske котлине око магистралног пута Ужице–Вишеград, већ познати локалитети и њихове околине, те заравњени терени у сливу Карачице у јужном делу котлине.

Резултати теренских активности

Визуелна проспекција терена је спроведена на укупно 281 јединици за обилазак (у подручју I – 78 од дефинисаних 95, у подручју II – 140 од 272, у подручју III – 63 од 99), што износи око 60% од првобитно предвиђеног броја просторних целина за проспекцију (сл. 4). Јединице које су остале нерекогносциране смештене су на рељефно неповољним просторима, ограђеним има-

[6] Употребу ових програма и апликације, учитавање података, подешавање и прилагођавање параметара потребама пројекта, као и обуку чланова екипе за њихово коришћење предложио је и спровео Југослав Пендић.

[7] Зарад предострожности, на терен су ношени и одштампани делови карте са дефинисаним јединицама за обилазак, као и копије топографске карте и друга уобичајена опрема за рекогносцирање по „пре-дигиталном" моделу. Подразумевано, за евидентирање је на располагању била и стандардна опрема за фотографисање (фото-апарати и дрон) и техничко скицирање.

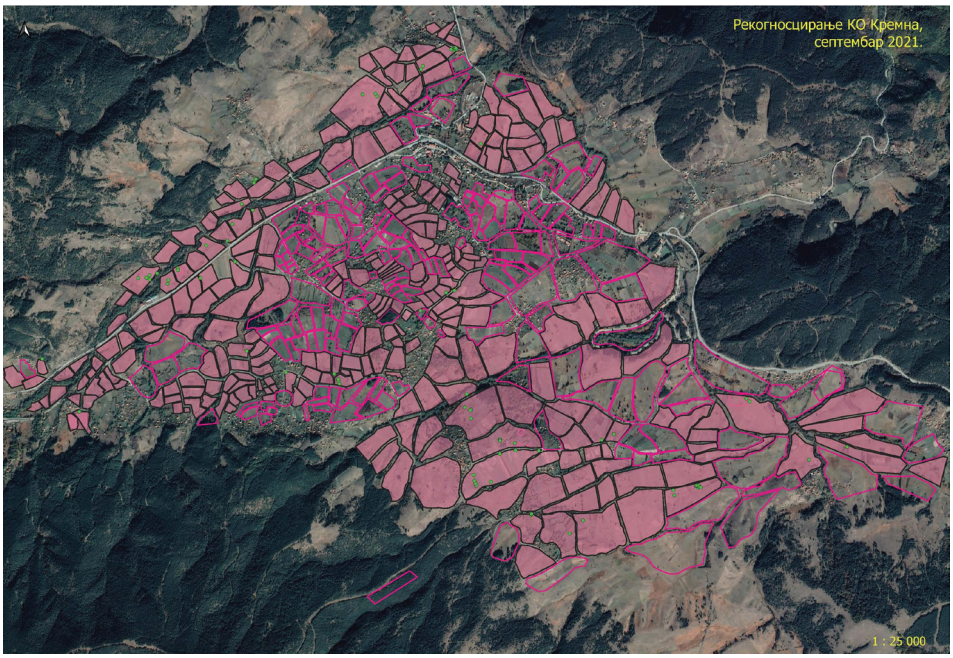

Сл. 4. Јединице за обилазак које су рекогносциране током теренских активности (осенчене површине)

Fig. 4. The Prospection Units surveyed during the field activities (shaded areas)

њима и окућницама, и насељеним деловима села, због чега је и највећи број њих на подручју II. Приликом рекогносцирања Креманске котлине стекао се увид у стање четири претходно позната локалитета, констатовано је 10 нових локација са (могућим) непокретним археолошким остацима и 21 локација на којој је пронађен керамички материјал из премодерног периода (сл. 5).

Претходно познати локалитети

Групу раније евидентираних локалитета у креманској области чине Стаменића гробље, Ерића гробље, Црквине у засеоку Мисаиловићи и Црквине у засеоку Чулићи. Прва три локалитета помињу се у публикованој литератури још од 19. века (вид. Зотовић 1972; 1973, 16; Мандић 2015, 206–211 са наведеном старијом литературом), док је четврти познат из извештаја о ископавањима спроведеним 2005. године (Мандић 2007). Циљ нашег обиласка ових локалитета био је увид у њихово тренутно стање, као и провера да ли се у њиховој ближој и даљој околини налазе остаци који раније нису констатовани, нарочито ако се има у виду да су на све четири локације претходно пронађени камени остаци (надгробни споменици, жртвеници и архитектонски делови) датовани у римски период.

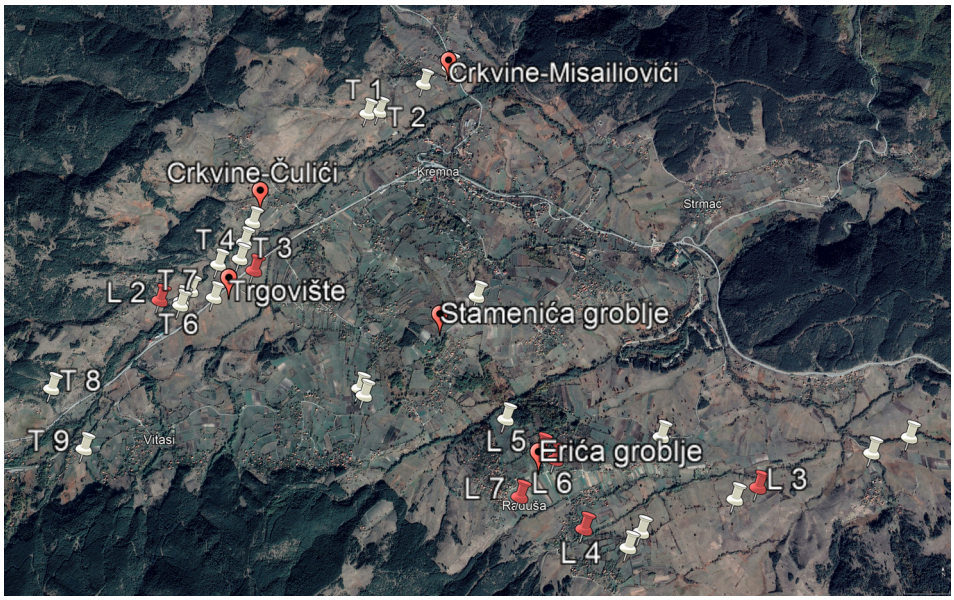

Сл. 5. Просторна дистрибуција констатованих локација са археолошким остацима: 1) локалитети познати одраније (кружне ознаке за место са називом локалитета); 2) могући непокретни остаци – хумке (беле чиоде са називом Т и редним бројем); 3) локације са керамичким материјалом – један до три уломка (беле чиоде), три до 15 уломака, тј. могући новооткривени локалитети (црвене чиоде са ознаком L и редним бројем)

Fig. 5. Spatial distribution of locations with archaeological remains: 1) previously known sites (red circle placemarks with the site's name); 2) potential barrows (white placemark pins labelled as T with number); 3) locations with pre-modern ceramic fragments: from 1 to 3 sherds (white placemark pins), from 3 to 15 sherds (red placemark pins labelled as L with number)

1) Локалитет Стаменића гробље налази се на брду непосредно поред устаничког шанца (катастарске парцеле 5853, 5854). Његова главна особина је присуство великог броја обрађених комада и блокова камена, од којих су неки несумњиво из римског периода и представљали су надгробне споменике или делове камене ограде за омеђивање гробних парцела. На ово упућују бордуре и профилације које су уоквиравале натписно поље, што је уочено на некима од њих, као и вегетабилне и фигуралне декорације видљиве на неколико других камених блокова. Највећи део комада камена је само тесан у форми блокова и вероватно су служили као део ограда гробних парцела на чијој је средини био ципус са натписом, што одговара гробној структури која је у домаћој литератури позната као *area maceria cincta*. Приликом обиласка локалитета уочен је 51 комад обрађеног камена различитих ди-

Сл. 6. Затечено стање римских камених споменика на локалитету Стаменића гробље

Fig. 6. The state of stone remains at the site of Stamenića Groblje

мензија, који су јасно уочљиви на простору савременог гробља, али бар још 10 таквих комада лежи испод густе багремске вегетације, те је до њих било немогуће доћи. Иако Вулић (1948, 246), следећи саопштење Сергејевског, наводи постојање шест камених блокова из римског периода (што понавља и Мандић 2015, 208–209), није могуће прецизирати да ли и неки од осталих комада нису припадали конструкцијама из римског доба јер се у највећем броју случајева ради о фрагментима архитектонских елемената који немају другу обраду осим тесања страница. Неопходно је напоменути да су неки од њих у скорије време доживели додатну фрагментацију и девастацију, да се сви налазе у лошем стању и неизбежно даље пропадају због изложености атмосферским приликама и деловању људи.[8] Тако је ципус са представом Атиса о којем су известили ранији истраживачи поломљен, а ниједан од споменика са фигуралним представама није виђен на локалитету, док је на неколико фрагмената који су некада имали фигуралну и орнаменталну декорацију она данас нераспознатљива и обриси се једва назиру (сл. 6).

Неки од камених блокова, а нарочито они чије су ивице неправилно притесане да задовоље форму гробних мраморова, највероватније потичу из средњовековног или каснијег периода (о томе поново сведочи и извештај Димитрија Сергејевског, који преноси Вулић [1948, 246] а понавља га и Љ. Мандић [2015, 208–209]). Према информацијама које нам је пружио Војкан Милутиновић, археолог Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, постоји могућност да су камени блокови из римског периода пренети на ову локацију и да су служили као надгробници у секундарној употреби, било у току средњег или раног модерног доба. Како ископавања на локалитету нису никада спроведена јер се у последњих двестотинак година овде налази једно од сеоских гробаља, остаје непознато да ли је овај локалитет био у употреби у римском периоду. Мада је за потребе овог истраживања као радна претпоставка узимано да Стаменића гробље јесте локација римскодобне некрополе, подаци које је пружио В. Милутиновић, као и чињеница да неки од блокова из римског доба изгледају недовршено (тј. као полуфабрикати), доводи у питање поменуту хипотезу. Додатно, на самом гробљу и у његовом непосредном окружењу нема никаквог покретног археолошког материјала који би могао да се очекује као последица укопавања савремених гробова (да се на овом потесу заиста налази локалитет из римског периода). Још значајније, у непосредној околини Стаменића гробља (у пречнику од око 150 м

[8] У том смислу је важно напоменути да смо од мештана добили информацију како је приликом изградње оближње куће и ограде поломљено и бачено неколико камених блокова који су били сметња грађевинским радовима.

ваздушном линијом) нису пронађени никакви покретни археолошки налази, чак ни на неколико земљишних парцела које се узоравају. Последично, остаје отворено питање да ли је Стаменића гробље заиста примарни положај римскодобног каменог материјала или је он ту донет са неког другог места. Сачувана декорација на неколико блокова према стилским одликама указује на период 2–3. века, што је време када се може датовати и локалитет са којег су они потекли, где год се он тачно налазио. Осим могућности да је на тој локацији постојала римскодобна некропола, ваља допустити и хипотезу да комади камена потичу из неке клесарске или каменорезачке радионице (ако се имају у виду недовршени примерци).

2) Локалитет Ерића гробље налази се на узвишењу у јужном делу Креманске котлине у истоименом засеоку (катастарска парцела 8545). Позиција на којој се налази има непосредну визуелну комуникацију са брдом на којем је Стаменића гробље, а ваздушном линијом су ови локалитети удаљени око 1100 м. Осим што је одранијe познато да се овде налазе комади обрађеног камена из римског периода, Зотовић (1972, 4) на овој локацији спомиње три праисторијска тумула пречника око 15 м који су потенцијално угрожени укопавањем савремених гробова. Поред тога, према Љ. Мандић (2015, 210) на локалитету је Републички завод за заштиту споменика културе 1968. спровео сондажна истраживања, у чије је резултате она имала делимичан увид кроз музејску документацију. Међутим, појединости ископавања нису објављене, те се за овај локалитет спомиње само један жртвеник са розетом без натписа, разбацани и полуукопани римски споменици и делови архитектонске пластике и претежно разлупани споменици који су девастирани ширењем и укопавањем нових гробова (Мандић 2015, 210).[9]

На основу нашег рекогносцирања је потврђено да се на локалитету налази један жртвеник са розетом у горњем делу и делимично очуваним натписом (од којег се препознају само понека слова),[10] као и да су мештани приликом нових укопавања гробова и зидања зграде за погребне помене повадили и на једном месту набацали велике комаде архитектонских елемената (сл. 7). Неки од ових комада имају јасну профилацију која указује да се највероватније радило о архитравним гредама или пак елементима ограде

[9] Важно је поменути и то да документација са ископавања које наводи Љ. Мандић није пронађена у архиви Републичког завода за заштиту споменика културе и остаје непознато о каквим истраживачким активностима се у ствари радило.

[10] Колега Предраг Ђерковић, члан стручне екипе, употребом фотограметријске методе и софтверске обраде података успео је да реконструише добар део натписа на споменику. Примена ове методе и добијени резултати предмет су његовог мастер рада одбрањеног на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду (Đerković 2023).

Сл. 7. Затечено стање камених споменика на локалитету Ерића гробље

Fig. 7. The state of stone remains at the site of Erića Groblje

израђене од великих камених блокова. Обрађени и тесани комади камена до којих се могло доћи фотографисани су, али је добар део остао при дну формиране гомиле, односно недоступан за документовање. Остаје непознато да ли су комади обрађеног камена на свом оригиналном месту или су овде допремљени још пре модерног коришћења простора као гробља. Њихове димензије и број, као и сведочење мештана да се и даље налазе у земљи приликом ископавања гробних рака, указују да се испод савременог гробља налази римскодобни локалитет. С друге стране, ако се има у виду пример

Стаменића гробља, не може се одбацити могућност да су блокови донети у средњем веку или раном модерном добу са неког другог места, а да су овде имали секундарну употребу као гробни белези неке касније некрополе на којој се формирало савремено гробље које је још увек у употреби.

Иако је овај локалитет претходно протумачен као римскодобна некропола, и када се остави по страни могућност да су комади обрађених камених блокова донети са неког другог места, на њему нису уочени остаци надгробних споменика који би то непосредно потврдили. Жртвеник и архитектонски елементи могли су бити у саставу неке сакралне целине, на пример храма, али је немогуће било шта тврдити без спровођења ископавања. Осим тога, на простору данашњег гробља нису пронађени покретни археолошки налази, док керамички материјал евидентиран на неколико локација у близини Ерића гробља (вид. даље у тексту) не може недвосмислено да се определи као римскодобни и постоји вероватноћа да је из других периода (тачније, он не показује типичне карактеристике римске провинцијске керамичке продукције). Другим речима, као и у случају „Стаменића гробља", и остаци на „Ерића гробљу" несумњиво сведоче о постојању римскодобних локалитета, али је за сада немогуће недвосмислено тврдити да је његова оригинална локација баш на овом потесу.

На крају, неопходно је напоменути да три праисторијска тумула која је евидентирао и у свом раду споменуо М. Зотовић (1972, 4) приликом нашег обиласка терена нису уочена и могуће је да су у међувремену потпуно поравната.

3) Локалитет Црквине у засеоку Мисаиловићи налази се на узвишењу, изнад пута који води за Тару (на катастарским парцелама 3240, 3217/1, 3217/2). Присуство комада обрађеног камена, од којих су неки очито из римског доба, познато је одраније (Зотовић 1972: 4–5), док Љ. Мандић (2015: 207) пише да су Археолошки институт и Народни музеј у Ужицу на локалитету спровели сондажно ископавање 1986, а да се теренска документација налази у Музеју. Међутим, она не спомиње какви су били резултати тих истраживања, те остаје непознато да ли је и шта тачно пронађено, односно из којег је периода. Постоји могућност да су ископавања из 1986. у ствари била наставак претходних истраживања гвозденодопских тумула и да се уопште нису тицала површине мимо хумки које су овде некада постојале (Зотовић 1972), али нисмо успели да уђемо у траг документацији.

На локалитету је приликом обиласка потврђено присуство 15 целих и фрагментованих комада обрађеног камена различитих величина (сл. 8). Од ових је један већ посведочени римски надгробни споменик на којем се

Сл. 8. Затечено стање камених споменика на локалитету Црквине–Мисаиловићи
Fig. 8. The state of stone remains at the site of Crkvine–Misailovići

раније видео натпис (који је и забележен), али који је у међувремену услед изложености атмосфералијама нестао и голим оком је видљиво тек неколико слова. Осим њега, из римског периода могу бити један камени квадер и остатак базе за стуб, док су остали комади тесаног камена могли бити део неке римскодобне архитектонске (фунерарне) конструкције (Зотовић 1972: 5; Мандић 2015: 207), али су такође могли да служе као надгробни белези у средњем веку или касније. На простору на којем се налазе камени блокови, као ни у његовој непосредној околини, нису пронађени непокретни или покретни археолошки налази на основу којих би се могло рећи нешто више о његовом карактеру и периоду коришћења. Као и у претходна два случаја, могуће је да се на овом потесу налази римскодобна некропола, али је такође могуће да су надгробни споменик, тесани квадер, база за стуб и остали комади обрађеног камена били у секундарној функцији и да су донети са неког другог места на којем су се оригинално налазили.

4) Локалитет Црквине у засеоку Чулићи налази се на побрђу испод Карађорђевог шанца (на катастарским парцелама 3851/3, 3852). Локалитет је познат на основу прелиминарног извештаја са ископавања која су извели археолози Народног музеја у Ужицу 2005. године на укупној површини од око 65 м^2. Ова ископавања су наставак дводневних интервентних сондажних

истраживања спроведених 2004, када су пронађени темељи зидова и подница са две фазе, као и римскодобни жртвеник за који је претпостављена секундарна употреба као часне трпезе. Зидови објекта су били грађени од камена и кречног малтера, у објекту је откривен „малтерни подни носач", а у грађевинском шуту остаци профилисане базе стуба. Ископавања су у знатно већем обиму радова настављена 2005, уз претпоставку да је реч о средњовековном сакралном објекту, и том приликом су пронађене велике групе плочастог и ломљеног камена, „откривени су периметрални зидови правца исток запад, у сонди 1, грађени од ломљеног камена и кречног малтера који међусобно дефинишу просторије објекта, и наговештавају његову сложену формалну организацију и суштинску структуру функционалне целине" (Мандић 2007, 1). Међутим, иако су ископавања 2005. трајала 25 дана, у извештају се помиње да нису откривени покретни налази који би хронолошки приближили време градње претпостављеног монументалног објекта.[11] Тренутно доступни део документације сугерише да је на локалитету пронађено укупно 26 комада камене пластике, и то фрагменти надгробних споменика, делови стубова и база за стубове, камене плоче (од којих једна са могућом рељефном представом), као и римскодобни жртвеник који се у извештају са ископавања тумачи као часна трпеза (Мандић 2007, 1). Како се за неке од ових фрагмената у списку инвентара наводи да на себи имају трагове малтера, док је за остатке објекта претпостављено постојање две хронолошке фазе, могуће је да су фрагментовани комади обрађеног камена служили као грађевински материјал. Међутим, како ни план ни хронологија пронађених грађевинских остатака нису јасно дефинисани, претпоставка о средњовековном сакралном објекту по свему судећи представља оквирну оцену.

Приликом нашег рекогносцирања локалитет је примећен јер су римскодобни жртвеник[12] (сл. 9) и комади камена из рушевинског слоја ископаваног објекта и даље видљиви на површини. На тлу се такође могу препознати трагови укопа сонди (мада се њихове величине и оријентације не

[11] У Народном музеју Ужице са ових ископавања чува се само део документације, тачније спискови: комада пронађене архитектонске пластике, „ситних налаза", теренског инвентара, теренских цртежа и теренских фотографија, као и нивелмански дневник. С друге стране, међу постојећом документацијом нема теренског дневника, самих цртежа, фотографија, нити је за сада у депоу Музеја пронађен покретни археолошки материјал са ових ископавања.

[12] У извештају са ископавања помиње се да је на натписном пољу жртвеника уочљиво само једно слово – С (Мандић 2007, 1). Међутим, применом фотограметрије и софтверске обраде добијеног 3D модела, Ђерковић је установио да је жртвеник окренут наглавце, а успео је да добије и знатан део натписа по којем је реч о ари коју су Либеру Патеру посветили извесни Т. Аурелије и још један дедикант чије име није могуће растумачити (2023, 28–30). Према стилу аре, морфолошким карактеристикама натписа и имену дедиканта, она се може определити у период од друге половине 2. до средине 3. века.

Сл. 9. Римски жртвеник на локалитету Црквине–Чулићи
Fig. 9. Roman votive altar at the site of Crkvine–Čulići

могу уочити), док се на фотографијама начињеним дроном примећују остаци зида правца пружања И–З, што је вероватно исти зид који се помиње у наведеном извештају. Важно је нагласити да су по површини локалитета прикупљени уломци керамичких посуда и опека који потичу из земље избачене приликом ископавања. Од 24 прикупљена примерка преовлађујућу већину чине релативно мали и хронолошки неодредиви фрагменти који највероватније потичу од трбуха посуда средње и грубе фактуре, са примесом ситних каменчића беле боје и у неким случајевима песка. Ови уломци имају различите боје спољашњих страна зидова (црвенкасте, сиве, тамносиве, браон и беж), неки од њих имају тамнију унутрашњост, а на неколико њих су приметни трагови употребе витла. Иако у овој групи постоје само два уломка која се могу уже приписати анатомским деловима посуда (један обод зделе и један дна – Т. I, 3, 4), према општим особинама се може претпоставити да се ради о средњовековном грнчарству. Поред поменута 22 фрагмента прикупљена су и два уломка од фино пречишћене глине: један је део профилисаног дна посуде (могуће крчага) светлонаранџасте боје, док је други вероватно део релативно танког трбуха, чије језгро има светлоси-

Сл. 10. Распрострањеност евидентираних земљаних хумки

Fig. 10. Spatial distribution of recorded earthen barrows

ву, а спољашња и унутрашња страна светлонаранџасту боју (Т. I, 1, 2). Ова два фрагмента се могу определити у римскодобну керамичку производњу, а уз присуство фрагмената камене пластике упућују на постојање слоја из римског периода. Поменуте околности покрећу питање да ли су остаци зидова пронађени приликом ископавања 2005. године оригинално и настали у средњем веку, или се радило о средњовековној изградњи на ранијим (касно) античким темељима и уз употребу фрагмената камене пластике као сполија.

(Потенцијални) непокретни археолошки остаци

Приликом рекогносцирања Креманске котлине констатовано је 10 локација на којима се налазе уздигнућа која би могла да представљају хумке. Сахрањивање под хумкама у креманском подручју познато је одранијe и М. Зотовић наводи три потеса на којима је забележио њихово постојање (Ерића гробље – 3 тумула, Милановића ставе – 5 тумула, Мисаиловића поље – 13 тумула), од којих је једна халштатска и истражена (Зотовић 1972). Међутим, ови раније евидентирани тумули нису уочени приликом нашег обиласка терена, а поменутих 10 случајева (сл. 10) налази се на другим локацијама (на катастарским парцелама 9343/1, 3496 и 3502, 3488/2, 5495, 5026, 5006/1, 5003, 5005/2, 4759/1, 5312/1). Другим речима, уколико би се испоставило да су ова уздигнућа заиста насуте хумке, радило би се о новооткривеним локалитетима.

Уочене структуре издвајају се у крајолику северног дела Кремanske котлине, у непосредној или даљој околини тока Братешине. Ова чињеница може бити проузрокована намерним одабиром речног терена за формирање тумула, било из разлога везаних за погребна уверења, или зато што је дуж тока ове реке природна комуникација којом је водио пут и у периодима када су хумке настале. С друге пак стране, околност да су ова узвишења просторно везана за водени ток отварају могућност да се ради о насипању земље деловањем речног тока и стварањем алувијалног рељефа, или пак ерозивним процесима спирања и нагомилавања земље са виших терена ка речном току, издвојених 10 узвишења не мора нужно да представља вештачки настале хумке, нити се поуздано може тврдити да сви ови случајеви неизоставно представљају гробне тумуле. Опрез је неопходан и због чињенице да на њиховим површинама и у непосредним окружењима није пронађен покретни археолошки материјал, као и да већина њих нема правилне овалне или кружне основе и идеалне купасте облике.[13] Измерене величине такође не показују правилности и крећу се у распону 5–19 м у пречнику и 1–2 м у висини. Узимајући све ово у обзир није могуће дати ни прецизније податке о њиховој хронолошкој припадности: иако је с једне стране оправдано очекивати да узвишења за која би се испоставило да су заиста хумке припадају периоду бронзаног и гвозденог доба (када је сахрањивање под тумулима било распрострањена појава), не може се искључити могућност да су хумке као гробне форме коришћене и у каснијим епохама.

Локације са покретним археолошким налазима

У ову групу спада 21 документована локација на којој је пронађен покретни археолошки материјал. Готово искључиво су у питању уломци керамичких посуда и опека, са изузетком два метална налаза (од којих је један са простора римског привременог утврђења, а други потиче из модерног периода). На само две локације пронађено је више од 10 појединачних налаза, на четири локације је пронађено пет до седам појединачних налаза, док је на осталим констатован од једног до четири налаза, најчешће уломака керамичких посуда и фрагмената опека. У четири случаја ради се о уломцима посуда које су настале и коришћене у току 19–20. века, што се јасно препознаје по њиховој фактури, боји глеђи и сјајном премазу. Такође, и уломци

[13] Само у три случаја (означена као тумули 2, 9 и 10 на сл. 10) могуће је говорити о релативно правилној кружници у основи и купастом облику насипа, док су у осталим ови параметри непотпуни или дискутабилни. Наравно, поменути критеријум није сигуран показатељ да неко узвишење не представља вештачки насталу хумку с обзиром на то да су оне могле бити девастиране и на различите начине знатно преобликоване од времена свог настанка.

опека проналажени на различитим локацијама припадају модерној продукцији, везаној за 20. век. Један број појединачних налаза је одбачен после прикупљања јер се приликом каснијег прегледа или прања испостављало да су у питању комади камена или фрагменти савремених црепова и цигли. Ова ситуација је резултирала издвајањем укупно 10 локација на којима је пронађен само један или два уломка керамичких посуда које су припадале премодерним епохама (Т. II). Међутим, ови уломци нису дијагностички ни у погледу хронолошке припадности, нити врсте и типова посуда, понајвише услед велике фрагментованости. Додатно, сви имају грубу или средњу фактуру коју одликује примеса од ситних каменчића беле боје (и понекад песка), а за коју се може претпоставити да представља локалну одлику грнчарске производње, будући да кременска котлина лежи на језерском стенском седименту беле и беличасто-жуте боје. Последично, на овом степену археолошке истражености, тј. недостатка контекстуализованих керамичких налаза из кременске области, за прикупљене уломке се не може пружити прецизније тумачење.

С обзиром на претходно изнете околности, није могуће тврдити да све локације на којима је пронађен керамички материјал представљају археолошке локалитете. Будући да су један или два фрагмента на место проналажења могли да дођу накнадно (нпр. ђубрењем или котрљањем са неке више коте у околини), такви случајеви не дају основа да се претпостави постојање археолошких остатака испод површине на којој су констатовани. Заправо, од 21 локације на којима је пронађен керамички материјал, само у седам случајева постоји већи степен вероватноће да се ради о материјалу са потповршинских локалитета, било на самом месту проналажења уломака, или у њиховој непосредној околини. Из овог разлога ће даље у тексту бити укратко представљено ових седам локација.

1) Локација се налази источно од привременог утврђења на локалитету Трговиште (катастастарске парцеле 5348/3, 5349, 5350), односно с друге стране пута који се одваја од магистрале Ужице–Вишеград и иде према засеоку Панићи (вид. сл. 5). На површини овог потеса нису приметни било какви трагови структура, биљни белези или обриси, нити су они уочљиви на сателитским, аерофото и LiDAR снимцима. Тачније, на овом потесу није уочљиво било шта што би могло да индицира постојање локалитета и његовог карактера осим пронађених покретних налаза. Приликом обиласка терена пронађено је пет малих фрагмената керамичких посуда и комад згуре (Т. III-A). Њихова дистрибуција налази се на површини максималних димензија око 65 x 30 м. Прикупљени фрагменти нису дијагностички ни у

смислу анатомских делова који би помогли идентификацији врста и типова посуда, нити се одликују особинама за ближе хронолошко одређење. Малих су димензија и грубих фактура, унутар свих је уочљива премиса у виду ситних беличастих каменчића (вероватно из локалног геолошког седимента језерског порекла), а у једном и песак. Уломци су неједнаких дебљина зидова и имају црвенкастобраон боју, док у три случаја унутрашње стране фрагмената имају тамнобраонцрну боју. Један уломак керамичке посуде има јасне трагове накнадног горења (структура му је промењена, а спољашња површина се „љуспа", Т. III-A, 1), што може бити индикативно ако се узме у обзир да је на овој локацији пронађен и комад згуре (Табла III-A, 2). На основу ископавања римског привременог утврђења 2022. и 2023. године установљено је да се уломци грубих керамичких посуда рађених у локалној преримској традицији налазе у унутрашњости утврђења заједно са римскодобним предметима попут закивака за обућу, делова војне опреме и стаклених посуда, што допушта могућност да су фрагменти са ове локације повезани са присуством војне јединице која је боравила у утврђењу. Свакако, ово је потребно узети са резервом и само као радну претпоставку.

2) Локација је пронађена на левој обали Братешине, северно од фабрике воде која се налази на магистралном путу Ужице–Вишеград (катастарске парцеле 4905/3, 4905/2, 4905/4, 4907). На површини нису уочени никакви непокретни остаци, вегетацијски трагови или обриси који би могли бити археолошки индикативни. На сателитском снимку, на површини где је концентрација пронађених уломака керамике највећа, уочљива је зона тамније боје у виду „флеке" максималних димензија око 50 x 40 м. Међутим, немогуће је рећи да ли ово сугерише постојање подземних археолошких остатака или је последица хидролошких процеса и ерозије. Осим тога, концентрација пронађеног керамичког материјала на заравњеном терену поред реке може бити последица спирања и котрљања са виших побрђа на северу, без обзира на то што приликом обиласка на њима није уочено ништа археолошки релевантно.

Када је реч о керамичком материјалу, ово је једна од ретких локација на којој је пронађено више од 10 уломака керамичких посуда на простору максималних димензија око 125 x 55 м, мада је њихова концентрација знатно већа на површини која заузима око 45 x 45 м (сл. 4). Укупно је пронађено 13 уломака (с тим да један потиче од савременог кровног црепа, а један од посуде из модерног доба), малих димензија и релативно „испраних" површина (што је вероватно последица тафономских или ерозивних процеса). Из ове групе издвајају се три фрагмента која потичу од посуда израђених од

веома добро пречишћене глине, при чему су на једном (релативно танких зидова и тамнобеле-беж боје) са унутрашње стране јасно уочљиви трагови употребе грнчарског витла (Т. III-Б, 1). Један уломак од фино пречишћене глине и светлонаранџасте боје могао би да буде део дна неке посуде или пак фрагмент грађевинске опеке, а један је припадао посуди танких зидова израђених од добро пречишћене глине која је при печењу попримила сивкасту боју (Т. III-Б, 2, 3). У сваком случају, за претходна три уломка постоји вероватноћа да потичу из римског периода, иако се то не може тврдити са потпуном поузданошћу. Осталих осам уломака припадало је посудама грубе фактуре, печених тако да су попримиле тамноцрвену, жућкасто-наранџасту, сиву и браон боју, са уочљивом примесом туцаног камена беле боје (могуће из локалног минералног седимента) и песка (у два случаја). На три фрагмента могуће је уочити трагове витла, од којих један са спољашње стране има и блага паралелна и згуснута удубљења налик „метличастом" орнаменту (Т. III-Б, 5). Један фрагмент је несумњиво накнадно горео, што се примећује по његовој измењеној структури (Т. III-Б, 4). За ову групу керамичких уломака није могуће пружити даље информације о врсти и величини посуда од којих потичу, а по својим карактеристикама неки од њих би могли да припадају позном средњем веку. На овом локалитету је такође пронађен мали комад згуре која највероватније потиче из процеса топљења гвожђа (Т. III-Б, 6).

Иако се на основу бројности керамичких налаза не може са сигурношћу говорити да се на овом потесу налази локалитет, ову могућност би свакако требало узети у обзир и додатно проверити локацију.

3) Локација се налази јужно од доњег тока потока Врелац, поред пута на потесу званом Луке (катастарска парцела 8021/1). Овде је, на узораној њиви, на површини од око 40 x 25 м, пронађено 11 уломака керамичких посуда. Четири уломка потичу од анатомских делова посуда: два фрагмента обода, један врата и један ивице дна (Т. IV-А, 1–4). Од ових је најиндикативнији уломак врата и разгрнутог обода лончића средње фактуре рађеног на витлу, црвенкастобраон боје са спољашње стране и тамносивоцрне са унутрашње, са веома плитким орнаменталним(?) удубљењима која се налазе на спољашњој страни зида око ивице обода, и ободом чија је горња површина благо ужлебљена. Остали фрагменти су грубе фактуре, са примесама комада белих каменчића, различите боје спољашњих страна зидова, при чему седам од њих имају унутрашње стране тамнијих боја (тамносивоцрних). Изузев једног, сви остали фрагменти имају зидове средње дебљине. Према општим карактеристикама прикупљених фрагмената може се претпоставити да припадају периоду позног средњег века.

Сл. 11. Земљане хумке Т1–10 на сл. 5
Fig. 11. Earthen mounds (T1–10 in Fig. 5)

Иако на терену нису примећени било какви други археолошки остаци, белези или обриси, на сателитском Google Earth снимку од октобра 2019. разазнаје се тамна линија која ограничава простор издужене овалне основе површине око 30 x 20 м и правца пружања СЗ–ЈИ. Интересантно је да се пронађени керамички уломци највећим делом концентришу управо унутар овог простора (сл. 11), док је с друге стране упозоравајуће да се на аерофотографијама и сателитским снимцима из претходних година ова линија не уочава, те се не може са сигурношћу рећи да ли је она индикативна у археолошком смислу.

4) Локација се налази на десној обали потока Врелац, северно од заселка Богдановићи, одмах поред пута који води уз поток (катастарске парцеле 8318/3, 8318/4). Пронађена су четири мала фрагмента керамике на парцели која се обрађује и служи као башта, и то на површини димензија око 15 x 5 м.

Уломци су грубе фактуре, начињени од глине у коју су као примеса додавани комадићи камена беле боје (Т. III-Ц). Најиндикативнији примерак је фрагмент ниског врата и благо разгрнутог обода лонца рађеног на витлу, чија су лица зидова црвенкастобраон боје, док је језгро тамносиве (Т. III-Ц, 1). Немогуће је прецизирати хронолошку припадност фрагмената, али постоји могућност да потичу из касноантичког или средњовековног периода.

5) Локација се налази на њиви одмах поред Ерића гробља, с његове северне стране (катастарска парцела 8545). Захваљујући томе што је парцела била узорана, на простору површине око 10 x 10 м пронађено је пет уломака керамичких посуда, од којих је један модерне провенијенције. Остали уломци потичу од посуда од средње пречишћене глине са комадићима белог уситњеног камена као примесом, сиве и тамносиве боје, са још тамнијом бојом унутрашњих површина зидова (Т. IV-Б, 1–4). На два фрагмента са унутрашње стране је приметан танак слој који не представља премаз и вероватно је настао хватањем садржаја посуда за њене зидове. Један уломак потиче од врата и обода лончића рађеног на витлу, два су највероватније из предела врата, а један од трбуха. Нема основа да се прецизно одреди хронолошка припадност ових уломака и вероватно се ради о локалној производњи керамике коју је немогуће дефинисати без јаснијег археолошког контекста. Прелиминарно се може претпоставити да припадају периоду касне антике или средњег века, но ово треба узети са опрезом. Непосредна близина Ерића гробља, на којем се налазе већ поменути архитектонски остаци из периода 3. века (и можда касније) могли би бити у непосредној вези са присуством ове керамике, али и то је у домену радне хипотезе. Ваља још нагласити да на овом потесу нису констатоване било какве структуре, белези или обриси на самом терену, на сателитским, аерофото и дрон снимцима.

6) Прекопута Ерића гробља, у горњим деловима њива које се налазе на падини одмах испод пута (катастарске парцеле 8403/2, 8407, 8409/1), пронађена су три уломка керамичких посуда средње фактуре са примесом уситњеног камена беле боје (Т. IV-Б, 5–7). Боја печења ових уломака је црвенкаста, браон и сива, а два фрагмента имају изразито тамне унутрашње стране зидова. Датовање се не може прецизирати, мада постоји могућност да се ради о средњовековној керамичкој производњи. Такође није могуће проценити да ли се ради о локалитету, куда се он тачно распростире и каквог је карактера. На терену и снимцима нема никаквих индиција о неким структурама, обрисима или белезима, а ова локација је посебно издвојена због близине Ерића гробљу и могућности да је пронађени материјал спран и доспео с друге стране пута.

Овој локацији треба додати још један налаз који је констатован на нешто удаљенијем месту од претходно поменутих, такође испод пута који пролази поред Ерића гробља, али ближе некадашњем току потока који је данас исушен (катастарске парцеле 8426/1, 8426/2). Ради се о релативно крупном уломку лонца сиво-браон боје који је рађен од средње пречишћене глине са примесом ситних белих каменчића (Т. IV-Б, 8). Лонац је имао разгрнут обод и профилисан врат, а по свим овим карактеристикама може се датовати у период позног средњег века. Као и у случају претходно поменутих фрагмената, ни овај није везан за било какве надземне структуре, обрисе, вегетацијске белеге или друге особине терена које се могу видети голим оком или на снимцима различитих врста. Услед нагиба читавог овог потеса врло је вероватно да је уломак на место проналаска доспео спирањем са виших кота.

7) Локација се налази у засеоку Ерићи, на косини између пута и некадашњег тока данас пресушеног потока, ЈИ од Ерића гробља (катастарске парцеле 8430/2, 8436/1, 8436/2). На овој падини, на парцелама које се обрађују, на површини максималних димензија око 100 х 40 м, пронађено је шест малих уломака керамичких посуда (Т. IV-Б, 9–14). Пет њих је грубе и средње фактуре са примесама уситњеног белог камена (и у једном случају песка), различитих боја печења (црвенкасте, браон, сиве и тамносиве). У једном случају ради се о фрагменту врата посуде, у једном о уломку дна, док се за два фрагмента не може одредити којем су делу посуда припадали. Један фрагмент потиче од зделе кратког врата и благо задебљаног обода испод којег је изведена декорација пластичним моделирањем у виду траке полукружног пресека (Т. IV-Б, 9), а по тим својим карактеристикама наликује праисторијској керамичкој производњи. Пронађен је и један уломак посуде рађене на витлу сиве боје печења од добро пречишћене глине, која је са унутрашње и спољашње стране изгледа била премазана (Т. IV-Б, 14), што би условно могло да се определи у касноантичко доба. И поред ова два донекле особенија уломка, није могуће прецизирати којем периоду ова керамика припада. Има индиција да се претпостави касноантичка и средњовековна провенијенција, али се за грубе ситне комаде не може искључити ни праисторијска. На локацији нису примећене никакве друге индиције о постојању археолошког локалитета, нити се оне разазнају на аерофото и сателитским снимцима терена. Постоји могућност да керамика потиче са виших кота, а да је на месту проналаска доспела услед нагиба и спирања земље. Ово није било могуће проверити на терену будући да се изнад пута налазе ограђене куће са окућницама.

Сл. 12. Локација 3 са дистрибуцијом пронађених уломака керамичких посуда и тамном линијом која ограничава неправилан овални простор видљив на Google Earth сателитском снимку из октобра 2019.

Fig. 12. Location 3 with potsherds distribution and dark line marking the elongated area visible at the Google Earth satellite image from October 2019

Закључак

Резултати седмодневне визуелне проспекције Креманске котлине могу се самеравати и окарактерисати из двојаке перспективе. Са становишта примарно постављеног тематског оквира истраживање је исходовало само делимичним успехом: није евидентиран ниједан локалитет који би без сумње могао да се припише касном гвозденом добу, односно времену непосредно пре укључивања овог краја у Римско царство, или пак раноримском периоду. Што се тиче римскодобних локалитета, на основу рекогносцирања је потврђено одраније познато присуство камене пластике на три локације (Стаменћа гробље, Ерића гробље и Црквине у Мисаиловићима), за коју је уочено драстично погоршање стања очуваности и знатна девастација. Међутим, и поред недвосмислене хронолошке припадности овог археолошког материјала, рекогносцирањем се није дошло до одговора да ли се на овим

локацијама заиста и налазе потповршински римскодобни локалитети, или су камени блокови, архитектонски делови, надгробници и жртвеници били у секундарној употреби, тј. допремљени на постојеће локације са неких других места. Као што је напоменуто, аерофотографије, сателитски снимци и карактеристике терена на поменутим локалитетима не упућују на постојање подземних археолошких остатака, нити је на њима прикупљен покретни материјал из римског периода. Последично, разрешење овог питања могуће је само употребом других метода истраживања, било да се они тичу неинвазивних снимања, или пак сондажних ископавања. Још је неопходно напоменути да су камени остаци на овим локалитетима каснији у односу на привремено утврђење на Трговишту: док је приликом ископавања 2022. и 2023. године установљено да оно потиче из 1. века и нема трагова употребе из потоњег времена, камена пластика са три претходно познате локације припада периоду друге половине 2. и 3. века. Другим речима, чак и да су римскодобни локалитети заиста тамо где камени остаци данас стоје, за њих се не може тврдити непосредна хронолошка и контекстуална повезаност са војним логором на Трговишту. Такође, ако се има у виду да камена пластика са Стаменића гробља и Црквина–Мисаиловића указује на некрополу (или више њих), док остаци на Ерића гробљу упућују на постојање сакралне структуре, остаје отворено питање где би могло да се налази истовремено насеље и каквог би карактера оно уопште било. Истраживање 2021. вођено је претпоставком да би насеље могло бити лоцирано негде дуж Каоног потока, будући да је његов ток отприлике на средини удаљености између Стаменића и Ерића гробаља и да је тамошњи терен релативно заравњен и погодан за насеобине. Међутим, ова хипотеза није потврђена теренским радом, а на читавом потесу (оквирних димензија 2000 x 200 м) није пронађена ниједна локација са покретним археолошким материјалом из премодерног периода. Негативни исход теренског рада у овом погледу добијен је и за сливове потока Врелац и Карачица у јужном делу Кременске котлине: упркос заравњености терена и постојању погодних потеса за формирање насеобинских структура, ни у овом пределу нису пронађени римскодобни трагови било које врсте.

С друге стране, за остатке из римске епохе значајан је потес Црквине–Чулићи, на којем су извршена сондажна археолошка ископавања 2004. и 2005. године (Мандић 2007). Иако је у прелиминарном извештају наведено да се на том локалитету истражени остаци средњовековног сакралног објекта за чију градњу су секундарно употребљене римскодобне сполије (жртвеник, фрагменти надгробника, архитектонски делови), присуство неколико фрагмената керамичких посуда са одликама римске грнчарске производње

(који су прикупљени приликом рекогносцирања, а потичу из земље избачене у кампањи ископавања) допуштају могућност да се на овом потесу налазио римскодобни локалитет. Као и у случају раније разматраних локалитета, и овде се ради о жртвенику с краја 2–3. века, што подвлачи могућност да је у том периоду постојало насеље које је могло бити смештено или на локалитету Црквине–Чулићи, или у његовој непосредној близини. Да је лева страна тока Братушнице могла бити насељена у римском периоду, можда сведочи и локација 2, која се налази око 1 км узводно од локалитета Црквине–Чулићи, а на којој су пронађени уломци посуда који одговарају (касно)античкој керамичкој продукцији. Наравно, и за локалитет Црквине–Чулићи и за локацију 2 била би потребна георадарска снимања и сондажна ископавања како би се ове претпоставке провериле. Напослетку, за разлику од претходно дискутованих, локација 1 би се могла сагледати у светлу функционисања привременог римског утврђења: иако малобројни керамички материјал прикупљен на овом потесу не допушта датовање, непосредна близина логора, као и чињеница да су приликом ископавања његове унутрашњости (2022. и 2023. године) пронађени уломци керамичких посуда грубе фактуре и (највероватније) локалне производње, отварају могућност да је овај простор користила војна јединица која је ту била смештена (или се доводи у везу са њом).

Из перспективе секундарно постављених циљева, тј. прикупљања података о локацијама са археолошким остацима без обзира на период из којег потичу, рекогносцирање је дало издашније резултате. Пре свега, евидентирано је постојање 10 локација на којима се налазе земљана узвишења која би могла да представљају хумке. Мада се о њиховој хронологији ништа не може рећи, а најлогичније је претпоставити да потичу из периода бронзаног и старијег гвозденог доба (Zotović 1985, 19–23), не може се искључити могућност употребе ове гробне форме у млађе гвоздено доба, нити у каснијим епохама. У сваком случају, чак и ако би се испоставило да су само нека од констатованих узвишења вештачки настали тумули, ово би представљало новооткривене локалитете које ваља укључити у укупну археолошку евиденцију. Исто важи и за локацију 3, на којој број пронађених фрагмената керамичких посуда из средњег века, као и издужени обрис који се на том месту види на сателитском снимку, говоре у прилог постојању потповршинских археолошких остатака који се бар прелиминарно могу сматрати локалитетом. Коначно, керамички материјал који је прикупљен у ближој и даљој околини Ерића гробља (локације 5, 6 и 7) упућује да овај потес, шире узето, заједно са засеоком Ерићи, има значајан археолошки потенцијал. Иако су прикупљени уломци грнчарије у највећем делу хронолошки неопредељиви,

постојање веће вероватноће да неки од њих припадају праисторијском, римском и средњовековном периоду, уз раније познате праисторијске тумуле и присуство римскодобне архитектонске камене грађе, индицирају употребу овог простора у више епоха. Могуће је да је узвишење на којем се налази засеок Ерићи (надморска висина око 850 м) пружало погодности за формирање доминантне просторне и визуелне тачке, те је било настањивано у више наврата.

Коначно, потребно је осврнути се и на једну општеважећу потешкоћу која је у огромној мери утицала на резултате рекогносцирања Кремanske котлине. Реч је о природним вегетацијским условима висинских предела, односно доминантни биљни покривач у виду ливада и пашњака, уз веома мало земљорадничких површина. Оваква ситуација проузрокује изузетно малу видљивост и распознатљивост археолошких остатака, нарочито малих покретних налаза, од којих метода (пешачке) визуелне проспекције терена поглавито зависи. Пример овог рекогносцирања то недвосмислено показује: највећи број површинских налаза прикупљен је на ретким њивама које се обрађују. С друге стране, на преовлађујућем уделу терена густина ливадског травног покривача готово потпуно онемогућава уочавање покретних налаза, односно препознавање било каквих индиција о постојању археолошких остатака испод тла. Поменута чињеница има неколико далекосежнијих импликација. Најпре, она поставља питање учинковитости метода површинске визуелне проспекције указујући на њен ограничен карактер у описаним околностима. Чак и уз коришћење аерофото и сателитских снимака у предтеренској и теренској фази истраживања, површинско проналажење остатака голим оком се испоставило као веома отежано, док је упркос методолошки јасно устројеном поступку (коришћењем унапред омеђених јединица за обилазак терена), добијени резултат насумичне и случајне природе. Друго, услед рељефних, климатских и вегетацијских условљености висинских крајолика, поставља се питање какве се врсте локалитета на њима уопште могу очекивати, да ли су они били сличног карактера као у низијским крајевима и колико је оправдано претпоставити њихову подједнаку видљивост. На крају, ако се узму у обзир овакве природне особине изразито планинских и висоравних области, какво је заправо и колико је квалитетно њихово археолошко познавање? Другим речима, отвара се питање како видљивост археолошких остатака на теренима ове врсте утиче на евиденцију, истраживање, заштиту, интерпретацију и презентацију археолошког наслеђа и које су размере непознаница са којима се суочавамо.

Захвалница: На подршци пројекту истраживања Кременске котлине, из којег је проистекао овај текст, захваљујемо Министарству културе и јавног информисања Републике Србије и Граду Ужицу. Институционалну помоћ и колегијалну предусретљивост добили смо од Завода за заштиту културе Краљево и Народног музеја Ужице. За консултације и помоћ при хронолошком одређивању пронађеног керамичког материјала захвални смо колегиницама Татјани Цвјетићанин (Народни музеј Србије), Весни Бикић (Археолошки институт, Београд) и колеги Војкану Милутиновићу (Завод за заштиту споменика културе Краљево). За помоћ око проналажења и пружање увида у документацију са ранијих истраживања благодаримо колегиници Марини Котарац (Народни музеј Ужице), а за фотографије покретних налаза колеги Предрагу Ђерковићу (Филозофски факултет, Београд). Медијску промоцију пројекта кроз снимање кратког филма пружила нам је екипа фондације „Неозоик". За пропусте и грешке аутори рада задржавају пуну одговорност.

БИБЛИОГРАФИЈА

Вулић, Н. 1941–48, *Антички споменици наше земље, Споменик Српске академије наука, 98*. Београд: САНУ.

Зеремски, М. 1954. Кременска котлина. *Гласник Српског географског друштва* 34/1: 3–21.

Зотовић, М. 1972. Некропола у Кремнима и потреба даљег истраживања територије Аутаријата. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак): 1–10.

Зотовић, М. 1973. Југозападна Србија у доба Римљана. *Ужички зборник* 2: 5–40.

Zotović, M. 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. Beograd i Titovo Užice: Savez Arheoloških društava Jugoslavije i Zavičajni muzej Titovo Užice.

Зотовић, Р. 1995. *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*. Ужице: Кадињача.

Мандић. Љ. 2007. *Археолошко сондажно ископавање на локалитету Црквина, засеок Родаљи–Чулићи у с. Кремна, СО Ужице у 2005. години, прелиминарни извештај*. Архив Народног музеја Србије, евиденциони број 14/154, 28. 12. 2007.

Мандић, Љ. 2015. *Античке некрополе југозападне Србије*. Ужице: Народни музеј Ужице.

Мисаиловић, И. 2015. *Кремна: село на путу Ужице–Вишеград*. Ужице: Народна библиотека Ужице.

Banning, E. B. 2002. *Archaeological Survey*. New York: Springer & Business Media, LLC.

Đerković, P. 2023. *Primena 3D fotogrametrije u analizi epigrafskih spomenika – primer rimskih spomenika iz sela Kremna*. Master rad, Univerzitet u Beogradu.

Perunović, T. S. 2014. *Proučavanje jezerskih sedimenata donjeg miocena primenom geohemijskih parametara (Kremna, Srbija)*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

White, G. G. and **King, T. F**. 2016. *The Archaeological Survey Manual*. London and New York: Routledge.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Vladimir Mihajlović
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Jugoslav Pendić
BioSense Institute, University of Novi Sad
Aleksandar Bandović
National Museum of Serbia
Irina Kajtez
Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia
Marko Janković
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY OF THE KREMNA BASIN IN 2021

Keywords: *Kremna basin, prospection, revision of archaeological sites, barrows, Roman period, Middle Ages*

In September 2021, a seven-day-long archaeological (pedestrian) field survey was organised as part of the project aiming to investigate Roman marching camp at the site of Trgovište (Fig. 1) in the village of Kremna (Municipality of Užice, Western Serbia). The aim of the research was to find surface evidence of sites from the Late Iron Age and Early Roman period by which the temporary fort could be better contextualised. However, since the Kremna basin (Fig. 2) has not been the subject of extensive archaeological investigations, it was decided to collect data from all periods indiscriminately.

The research included a preparation phase in which the data from published literature was collected. In this phase, satellite (Google Earth) images, aerial photographs and topographic maps were also analysed, and all of the indicative structures, vegetation marks and toponyms were compiled within the same software file which served as the basic referential frame. Afterwards, the survey area was divided into three large Prospection Sectors, while each of them was further subdivided into smaller Prospection Units. This was done manually in the Google Earth program, and instead of being demarcated as regular geometric shapes, Prospection Units were drawn by following topological features and landscape elements (Fig. 3). Since the survey crew was divided into three teams, each took one of the Prospection Sectors, and operated through selection of Prospection Units to be surveyed (with ones in most favourable positions be-

ing prioritised). In this way, ca 60% of the Kremna basin was surveyed, which equals to 281 out of 466 Prospection Units (Fig. 4).

The research resulted in: 1) revision of the state of four previously known sites (Stamenića Groblje, Erića Groblje, Crkvine–Misailovići, Crkvine–Čulići) with Roman era stone material (i.e., tombstones, altars and architectural elements, Figs. 6–9, Table I); 2) identification of 10 potential earthen barrows (*tumuli*), and; 3) 21 locations containing potsherds (Fig. 5). The 10 earthen mounds (Figs. 10, 11) were previously unknown and they can be regarded as potential new archaeological sites (or at least some of them, if not all, are artificially made structures). Their diameters span from 5 to 19 m, and heights from 1 to 2 m, but surface material has not been found in any of them, and it is not possible to say anything more precise about their chronology. Although *tumuli* are known to be a frequent burial type in the Bronze and Early Iron Ages in the area, later periods (e.g., Late Iron Age or Middle Ages) cannot be excluded either. Speaking of 21 locations with ceramic finds, it should be emphasised that the majority of them yielded only one or two potsherds from the pre-modern period (Table II), whereas more than three pottery fragments were found in seven locations only (Tables III, IV). Generally, the collected pottery sherds are of small sizes and the predominant number of them was most probably locally produced, which does not allow for specifying their chronology. It is possible that Location 1 was used by the military unit, judging by its proximity to the camp at Trgovište. Location 2 yielded potsherds from the Roman, but also medieval periods (Table III Б), and medieval ceramic was found in Location 3 (Fig. 12, Table IV A). In Locations 5, 6 and 7, varied ceramic material was discovered, but inconclusive in chronological terms since some could be attributed to prehistoric, some to the Roman and others to medieval epochs. It is indicative that these three locations are all concentrated in close proximity to the previously known site of Erića Groblje, which makes it a potential archaeological site with occupation in different periods.

When it comes to the aim of the research, which was to locate Late Iron Age and Roman sites in connection to the marching camp in Trgovište, it was achieved only on a limited scale. None of the previously known locations with Roman period stone remains has been confirmed as certain sites because there is a possibility of secondarily used parts of tombstones, altars and architectural elements in later periods. Additionally, these remains can be dated into the 2nd–4th century, which makes them later than the temporary fort (which is most probably from the 1st century, as indicated by excavations conducted there in 2022 and 2023). In other words, while it is probable that there was a settlement of some kind (or more of them) somewhere in the Kremna basin, it is yet to be located.

There is a chance that some occupation existed on the left bank of the stream of Bratušnica since Roman period potsherds were discovered both at the site of Crkvine–Čulići and at Location 2, but this should be researched further.

In the end, it is important to emphasise the conditions that frustrated the survey in great extent: the vegetation in the Kremna basin is predominantly of the meadow and pasture type, with scarce land that is agriculturally cultivated. Very dense grass vegetation thus completely disables visual identification of small finds that are crucial for pedestrian surveys. This opens the issue of how well the highlands (such is the Kremna basin) are actually evidenced, and questions on the implications to archaeological knowledge of these kinds of landscapes and regions.

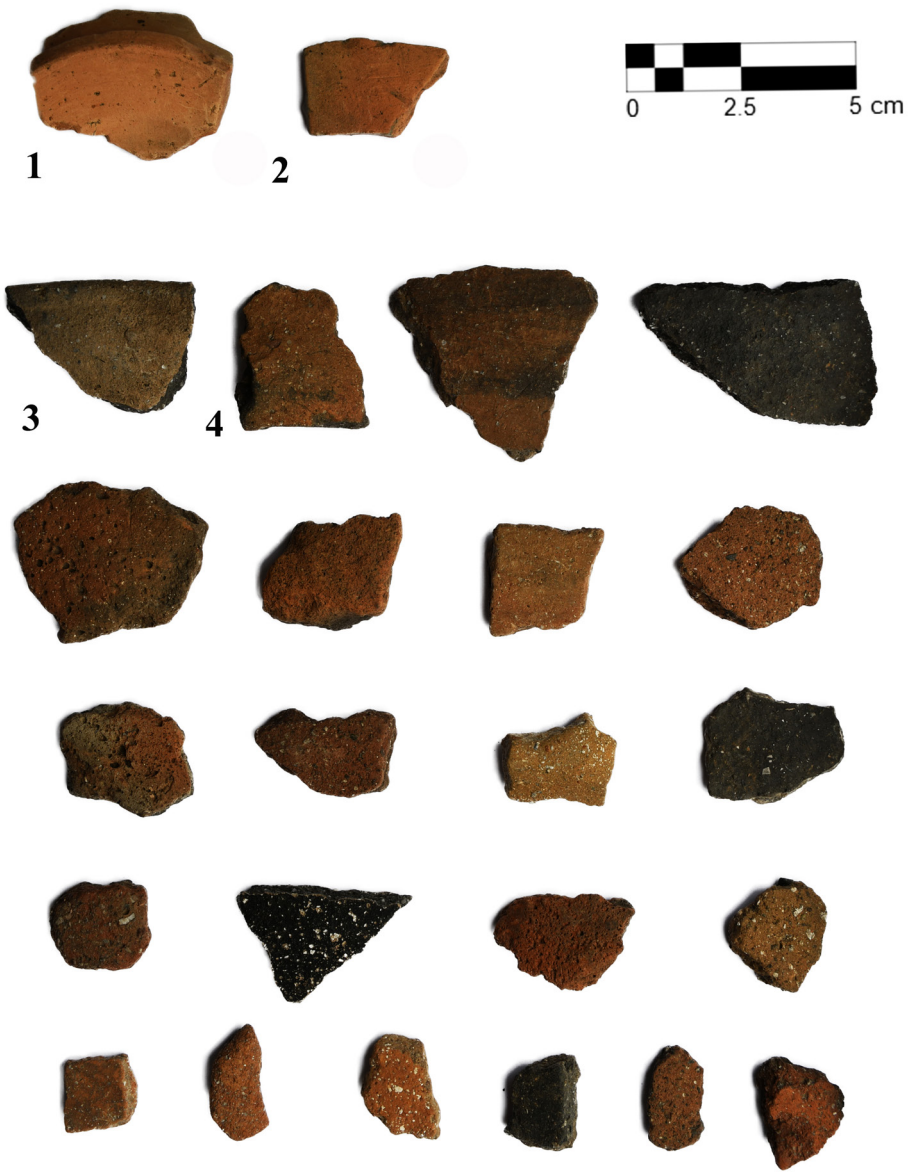

Т. I Уломци керамичких посуда са локалитета Црквине–Чулићи
Pl. I Potsherds from the site of Crkvine–Čulići

Т. II Уломци керамичких посуда са локација на којима је пронађен један примерак
Pl. II Potsherds from locations where only one piece was found

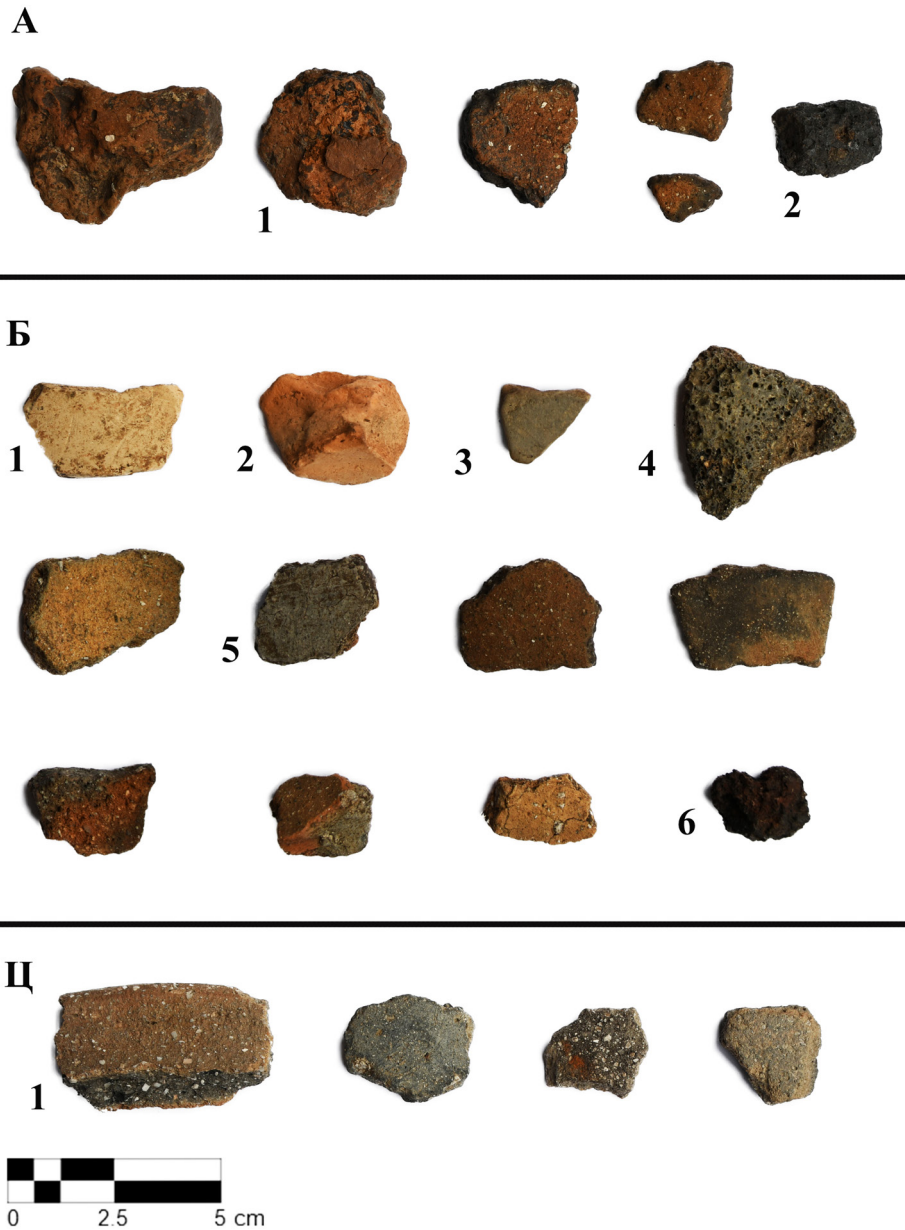

Т. III Уломци керамичких посуда са локација 1, 2 и 4
Pl. III Potsherds from Locations 1, 2 and 4

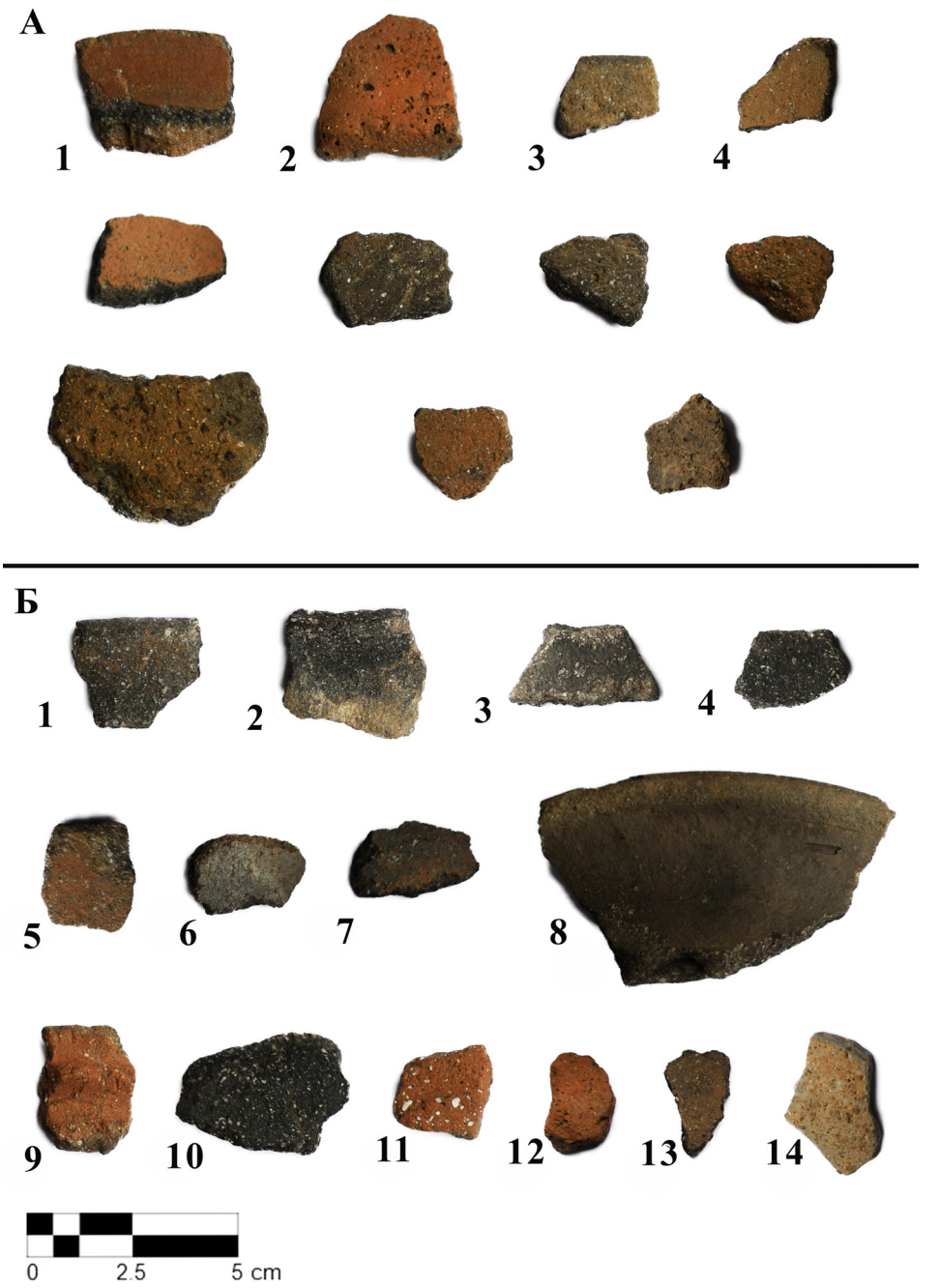

Т. IV Уломци керамичких посуда са локација 3, 5, 6 и 7

Pl. IV Potsherds from Locations 3, 5, 6 and 7

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.12

РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ ИСТРАЖИВАЊА У ДВОРИШТУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 2023. ГОДИНЕ

Катарина Дмитровић
Народни музеј Чачак
Драган Ћирковић
Републички завод за заштиту споменика културе Београд

e-mail: katarina.dmitrovic@gmail.com
Примљено: 19. 5. 2025.
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Претходно саопштење
УДК: 902.2:351.853(497.11)"2023"

Апстракт: *У тексту се презентују резултати заштитних ископавања у дворишту Музеја у Чачку обављених током 2023. године. У наставку обимних радова започетих претходне сезоне, потврђено је постојање зиданог античког утврђења у центру града, као и дуготрајно коришћење овог простора из времена пред римска освајања и током њих до периода османске и аустријске окупације. У источном делу дворишта, дефинисана је ширина објекта I, али и старији објекти и целине испод његових темеља до нивоа здравице. На два места је испитан западни део бедема и старији и млађи објекти уз његово унутрашње лице. Делимично откривање унутрашње куле негирано каснијим преправкама у 4. веку, више доприноси прецизнијем одређивању хронологије, промена изгледа и намене фортификације у Чачку. Најстарији хоризонт живота на овом простору потврђен је C14 датумом из угљенисаног дрвета из објекта XXI, на основу којег је датован у последњи век старе и почетак нове ере.*

Кључне речи: *Двориште Музеја, Чачак, утврђење, антички, касноантички, средњовековни, турски период*

1. Увод

Археолошка ископавања великог обима започета током 2022. године у дворишту Народног музеја у Чачку настављена су већ почетком наредне године.[1] Имала су за циљ завршетак радова у већ започетим целинама, дефинисање стратиграфије и што јасније одређивање хронологије и фаза у промени изгледа и намене античког утврђења и његове непосредне околине. Због великог обима археолошких сонди, а у циљу прецизнијег позиционирања и

[1] Археолошка истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку обављена су у периоду од марта до новембра 2023. године. Теренску екипу сачињавали су археолози Јелена Марјановић, Драган Ћирковић, Марко Марјановић и Љубинка Богићевић, а радовима је руководила Катарина Дмитровић, кустос чачанског музеја. Ископавања је у потпуности финансирао Град Чачак у оквиру програма „Град Чачак – Престоница културе Србије 2023. године".

Сл. 1. Ситуациони план дворишта Музеја у Чачку са секторима означеним црвеним линијама и заокруженим римским бројевима (израдио: Р. Борисављевић; допунио: И. Дмитровић)

Fig. 1. Plan of the Čačak Museum courtyard with sectors indicated with red lines and encircled Roman numerals (made by: R. Borisavljević; supplemented by: I. Dmitrović)

систематизације ископа и налаза, цела површина дворишта је подељена у 10 сектора (I–X) димензија 40 x 20 м. Сваки сектор је додатно издељен на квадрате димензија 10 x 10 м, означене бројевима 1–4 и словима A-D (сл. 1). Према овој шеми, радови су настављени у сектору V, проширивањем ископа уз сонду 6 и објекат I у источном делу дворишта. У западном делу је отворен већи ископ у сектору I, уз сонду 5/22 и објекте II, III и IV. Сонда 8 позици-

онирана је западно од сонде 5/22 и припада секторима II и VI. Димензије и облик сонди често су условљени положајем дрвећа и других елемента градске инфраструктуре (гасовод, водовод, постојећи објекти и целине), који се нису могли уклонити ради комплетнијег ископавања. У предстојећем тексту биће детаљно описан прелиминарни биланс радова обављених током 2023. године по секторима и дефинисаним целинама унутар њих, што ће наставити и допунити претходне резултате (Дмитровић и Ћирковић 2024).

2. Резултати истраживања

У складу са структуром недавно објављеног текста (Дмитровић и Ћирковић 2024) резултати истраживања из 2023. године биће представљени на исти начин, започињући са откривеним елементима фортификације у секторима I, II и VI. Истовремено се описују стратиграфија и остали објекти у наведеним ископима са основним подацима о карактеристичној покретној грађи, која је потом анализирана у посебном поглављу.

Сектор I. Ископ у сектору I имао је за циљ сагледавање шире слике око сонде 5/22, којом су током претходне кампање констатовани делови више објеката и укопа у сложеној стратиграфској ситуацији. Димензије првобитно планираног правоугаоног ископа износиле су 19,50 x 10 м, међутим, због већег броја стабала у ЈЗ углу тог простора није ископаван део приближно правоугаоне основе 4 x 8,50 м (сл. 2). Настављено је и са истраживањем на правоугаоном проширењу 1, започетим претходном кампањом, чији већи део лежи уз јужну ивицу новог, великог ископа. На овај начин формиран је пространи ископ неправилне основе, подељен сондом 5/22 приближно по дијагонали ЈЗ–СИ, укупне површине око 180 м^2.

Истуреним СЗ делом овог ископа захваћен је и краћи део трасе **западног бедема** касноантичког утврђења (▼239,65). Остаци бедема су очувани у темељној зони и истражени су у дужини од 1,50 м. Спољно лице се налазило испод западног профила и није било могуће измерити укупну ширину темеља бедема. У северном профилу ископа констатовано је лице темељне конструкције рађене у истој техници као и темељи бедема, од крупног речног облутка заливеног кречним малтером, које се пружа под приближно правим углом у односу на правац пружања бедема, у дужини од 4,28 м (▼239,54–239,08**)**. Спој овог темеља са супструкцијом бедема није захваћен ископом, те засада није сигурно потврђено да ли припадају једној грађевинској фази. Према положају и димензијама претпостављено је да се ради о остацима унутрашње куле. Темељи бедема и унутрашње куле били су укопани кроз слојеве мрке и стерилне светломрке песковите земље до

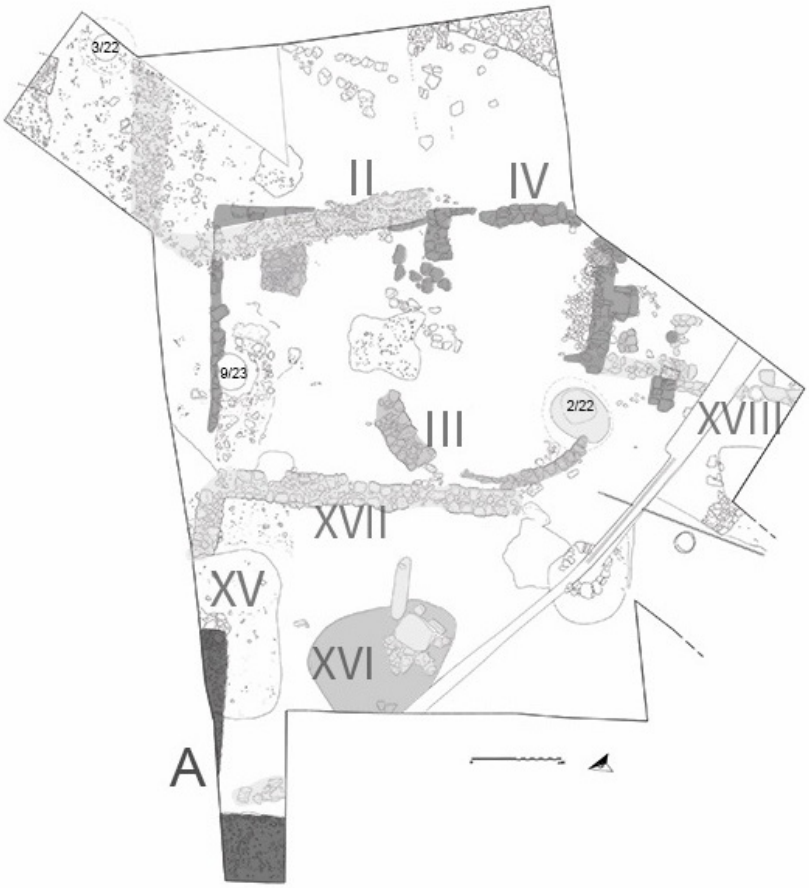

Сл. 2. Основа сектора I. Римским бројевима су означени објекти, а арапским јаме. А – западни део бедема са делом унутрашње куле (цртеж: Д. Ћирковић)

Fig. 2. Ground plan of sector I. Roman numerals indicate the structures, and Arabic the pits. A – the western part of the ramparts with part of the inner tower (drawn by: D. Ćirković)

коте 239,07, а прекривени моћним слојем интензивног шута, који заправо испуњава негатив почупаног надземног дела бедема.

Стратиграфска слика у сектору I махом потврђује претходно констатовано наслојавање у сонди 5/22, али га значајно и допуњује, нарочито када је у питању однос слојева према остацима бедема и постојање најстаријих хоризоната (сл. 3).

Површински слојеви насипа укупне дебљине до 0,45 м сачињени су од земље којом је крајем 19. века нивелисан централни градски плато. Они махом належу на тампон од ломљене опеке и црног шута дебљине 0,10–0,30

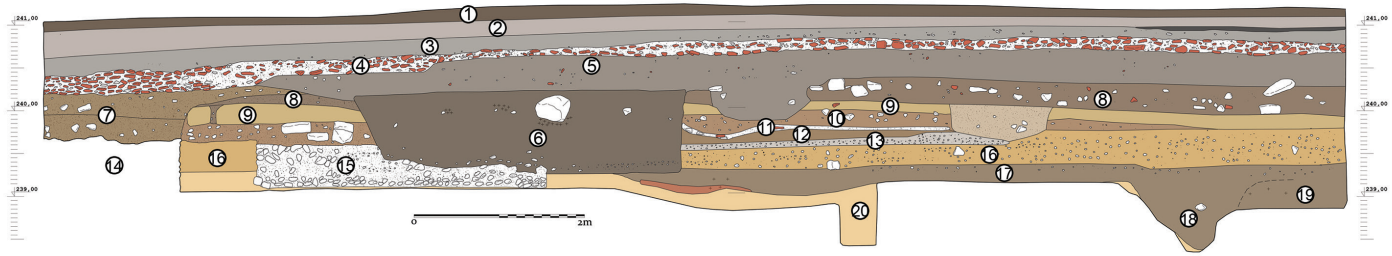

Сл. 3. Северни профил сектора I: 1–4 рецентни насипни слојеви; 5. сивомрка земља; 6. објекат XV; 7. негатив бедема (испуњен шутом); 8. тамномрка земља са елементима шута; 9. жутомрка земља; 10. жутомрка са елементима шута; 11. малтерни ниво са ситним шутом; 12. светломрка земља; 13. шљунак; 14. темељи бедема; 15. темељи унутрашње куле (капије?); 16. набој жуте земље са шљунком; 17. тамномрка земља са гарежи и грумењем запечене земље; 18. ров; 19. објекат XXI; 20. здравица (цртеж: Д. Ћирковић)

Fig. 3. Northern section of sector I: 1–4 recent layers; 5. grey-brown soil; 6. structure XV; 7. negative of the rampart (filled with rubble); 8. dark brown soil with rubble elements; 9. yellowish-brown soil; 10. yellowish-brown soil with rubble elements; 11. mortar level with fine rubble; 12. light brown soil; 13. gravel; 14. rampart foundations; 15. foundations of the inner tower (gate?); 16. yellow soil with gravel; 17. dark brown soil with soot and lumps of baked soil; 18. ditch; 19. structure XXI; 20. virgin soil (drawn by: D. Ćirković)

м, који је могао настати услед рушења објеката који су се крајем 19. и кроз прву половину 20. века налазили уз данашњу Улицу цара Душана. О честим нивелацијама овог простора говори и то што овај релативно рецентни шут, на највећој површини ископа належе на слој сивомрке земље са помешаним налазима од касне антике до времена османске окупације, а делом и директно на рушевински слој у негативу касноантичких бедема. Слој сивомрке земље је још током претходне кампање доведен у везу са великим земљаним радовима на изградњи или нивелацији чачанског редута (1728–1739) којима су на ширем простору срубљени сви слојеви млађи од касне антике (Дмитровић и Ћирковић 2024, 228–229). Спорадично су очуване само појединачне целине које су биле укопане кроз касноантичке слојеве, какав је каменом озидан бунар и парцијално откривени **објекат XV**, који залази у северни профил ископа, а у чијој је испуни било више фрагмената грнчарије (Т. I/11,12).

Најмлађи касноантички слој је тамномрке, односно мрке земље са елементима шута у виду махом ситнијег камења, спорадичне гарежи и зона црвено запечене земље. Настајање овог слоја доводи се у везу са готском кризом, на шта може да указује налаз новца Јулијана Апостате, Јовијана, Валентинијана I и Грацијана[2]. Не може се искључити ни могућност да се ради о више узајамних слојева деструкције, које није могуће раздвојити због настанка у кратким временским интервалима током последњих неколико деценија 4, могуће и почетком 5. столећа. Поједине конструкције уочене унутар овог слоја (**објекат II**, **објекат XVII**, **објекат XVIII**, концентрација камена у ЈИ углу сектора) иду у прилог евентуалној рашчлањености овог слоја.

Објекат XVII је имао супструкцију зидова од камена слаганог без везива откривеној на котама од 239,98 до 240,14, а зидови и кров су му највероватније били од дрвета и лакше грађе. Једном страном је могао да буде прислоњен уз западни бедем, а у оквиру сектора I истражени су остаци наспрамног зида, паралелног пружању бедема на удаљености од око 7,30 м. Северни зид је прекинут укопавањем објекта XV. Веома је могуће да је велики камени блок откривен у унутрашњости објекта (▼240,19**)** секундарно искоришћен као база дрвеног носећег стуба. Уколико је ова база коришћена за централни стуб, може се претпоставити дужина просторије од око 10 м. У остацима објекта XVII секундарно је употребљен фрагментован споменик са делимично очуваним натписним пољем (LIB P [---])[3] (Т. IV/1).

[2] ПН 98/23, ПН 78/23 (RIC VIII 424), ПН 79/23, ПН 131/23 (SMAQP. RIC IX Aquileia 18b, type xix(a).?) (новац обрадио М. Марјановић).

[3] Све фрагментоване епиграфске споменике откривене током ископавања 2023. године прелиминарно је обрадила С. Ферјанчић. У припреми је посебна публикација.

Објекат XVIII је парцијално истражен у јужном делу ископа (првобитном проширењу 2). Чине га остаци темеља од камена без везива на коти 240,00, приближног правца пружања север–југ, истраженог у дужини од око 2,50 м и мањег озиданог огњишта уз источно лице тог зида, димензија 0,50 х 0,90 м, са подницом на коти 239,88. Ова целина је била прекривена слојем тамномрке земље са интензивним остацима горења и лепа. Унутар овог слоја деструкције, поред уломака касноантичке грнчарије (Т. II/1, 2, 4), пронађени су и украшена коштана оплата дршке (Т. II/4) и три бронзана новчића (Т. II/5), међу којима је један највероватније ковање Јулијана Апостате (360–363?).[4]

Делимично је истражен јужни део **објекта II** уоченог током претходне године, чиме је дефинисана његова ширина, која износи 7,65 м. Остаци овог објекта представљају супструкцију направљену од шута (▼240,08–240,30) у слоју тамномрке земље са елементима шута, док ниво коришћења није уочен, јер се вероватно налазио на вишој коти. Засада се не може поуздано утврдити да ли је објекат II истовремен са објектима XVII и XVIII, или је млађи од њих.

Под слојем тамномрке земље са елементима шута налази се жутомрки набој, који је, како је већ претходно претпостављено (Дмитровић и Ћирковић 2024, 231–232) насут приликом преуређења или обнове утврђења, током прве половине 4. столећа. Горња кота овог слоја на простору сектора I креће се од 239,96 до 240,11 уз негатив бедема. У њему је откривен један новчић кован у славу града Рима од 333. до 336. године,[5] што представља *terminus post quem* за поменуту обнову. Овом хоризонту приписују се пећ 3/22, већи укоп дефинисан као објекат XVI и објекат III, чији су остаци кружне супструкције од камена слаганог без везива, већим делом девастирани млађим интервенцијама (приликом изградње објекта XVII, укопавања јаме 2/22 и др.).

Претходну фазу живота утврђења у овом делу локалитета представљају целине које указују на војно присуство. **Објекат IV**, који оријентацијом прати правац бедема, сачуван је у нивоу супструкције од камена (▼239,80–239,98) слаганог без везива, која је носила зидове од лаке грађе. Истражена површина овог објекта износи 9,50 х 5,25 м, при чему је дужа страна паралелна са правцем пружања бедема. Међу каменом искоришћеним за ову супструкцију било је више фрагмената поломљених и преклесаних споменика, неких са парцијално очуваним натписним пољима. Остаци објекта IV су у великој мери оштећени услед млађих интервенција и не

[4] ПН 98/23 (Av. DN FL CL IVLI-ANVS PF AVG]???; Rv. SPES REIPUBLICAE).

[5] ПН 81/23 (RIC VII Heraclea 114, Sear 3890).

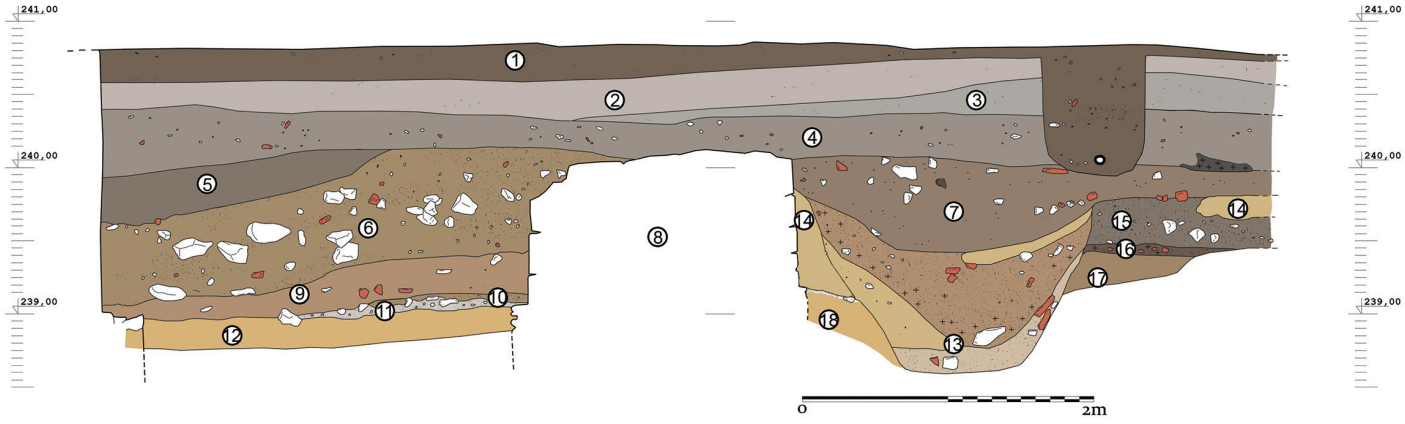

Сл. 4. Северни профил сонде 8: 1–3 слојеви насипа; 4. сивомрка земља; 5. мрка земља; 6. млађи слој шута; 7. тамномрка земља са шутом; 8. бедем; 9. старији слој шута; 10. прослојак малтера; 11. шљунак; 12. светломрка земља над здравицом; 13. јама 13/23: 14. жутомрка земља; 15. мрка земља са шутом; 16. прослојак шута; 17. мрка земља

Fig. 4. Northern section of trench 8: 1–3. recent layers; 4. grey-brown soil; 5. brown soil; 6. more recent rubble soil; 7. dark brown soil with rubble; 8. rampart; 9. older rubble soil; 10. layer of mortar; 11. gravel; 12. light brown soil above the virgin soil; 13. pit 13/23: 14. yellowish-brown soil; 15. brown soil with rubble; 16. rubble soil; 17. brown soil

може се рећи да ли је његова цела основа сагледана у целости. Састојао се од низа просторија широких око 4 м, од којих су две истражене у целој ширини, а трећа је излазила из оквира ископа. Унутрашњост прве две просторије је била запуњена шутом од фрагментоване опеке, међу којом су и уломци са печатом кохорте *II milliaria nova Delmatarum equitata* – COH II Ѡ (T. IV/3), и ситнијег камена у тамномркој земљи, који је вероватно служио као тампон за подницу. У овом слоју испод и око објекта IV пронађене су бронзане ламеле од оклопа (T. III/7), мањи врх копља (T. III/9), гвоздени нож, тегови за разбој (T. III/8) и спорадични уломци грнчарије (T. III/11,12). Хоризонт оквирно датује новац Клаудија Готског из 270. године[6] (T. III/10), откривен уз остатке објекта IV. У трећој просторији су откривени огњиште и камени жрвањ. Облик, димензије и оријентација указују да је објекат могао бити војна барака. За сада се може посредно датовати на основу сполија, које су биле у секундарној употреби и на другим објектима у окружењу из 3. и 4. века (Ферјанчић et al. 2008, 27, 30). Однос слојева према остацима одбрамбене архитектуре наговештава да је у овој фази унутрашња кула већ била разграђена, што указује на реорганизацију фортификације (сл. 3).

Слој светломрке земље над којим је подигнут објекат IV представља нивелацију којом је покривен слој шљунка, односно првобитни ниво коришћења каменог утврђења. У њему је пронађен новац Септимија Севера кован 197/198. године[7] (T. IV/6), што би слој хронолошки широко определило у 3. век. Међу керамиком издваја се фрагмент већег лонца са аплицираном главом змије на ободу (T. IV/4). Шљунак се јавља на котама између 239,60 и 239,80 уз северни профил ископа, и мада је његов однос са остацима бедема у профилу нарушен млађим укопом, уочљиво је да одговара горњој коти темеља бедема. На шљунку нису констатовани остаци објеката, а сматра се да су њиме нивелисане површине у унутрашњости каменог утврђења у 3. веку (Дмитровић и Ћирковић 2024, 234). Под овим слојем су најстарији хоризонти констатовани на основу зона црвено запечене земље и укопа разних величина и облика основе. Местимична преклапања ових целина указују на најмање две фазе. Старијој припада већа укопана целина дефинисана као **објекат XXI**, пресечена ровом правца север–југ – **објекат XXII** (сл. 5). На нивоу уочавања ров је био ширине од приближно 1 м, а испраћен је у дужини од око 13 м. Укопан је кроз песковиту здравицу до коте 238,12–238,35. У испуни објекта XXI, између осталог, пронађен је новац Тиберија, кован 35/36. године[8] (T. VI/14–16). Од посебног значаја за дато-

[6] ПН 144/23 (Av. IMP C CLAVDIVS AVG; Rv. ANNONA?).

[7] ПН 104a/23 (RIC 433).

[8] ПН 161/23 (RIC I 65).

Сл. 5. Ортофотографија сектора I са објектима најстарије фазе обележеним римским бројевима (фото: М. Вранић)

Fig. 5. Orthophoto of sector I with structures of the oldest phase marked with Roman numerals (photo: M. Vranić)

вање старијих целина је један C14 датум добијен из угљенисаног дрвета из објекта XXI. Датум добијен овом методом указује на време између 50. године п. н. е. и 78. године.[9]

Сектори II и VI. Сонда 8 је постављена у западном делу дворишта, дужом осом оријентисана претпостављеним правцем пружања западног зида утврђења, северно од сонде 7, у којој је претходно откривено 10 м спољног лица бедема. Укупна површина сонде износи 38,5 м^2, а у ЈИ делу делимично је преклопљена са ЈЗ углом сонде 5/22. У оквиру овог ископа откривен је **западни бедем** у дужини од 7 м и ширини 1,9 м. У северном делу сонде очуван је његов надземни део 1,1 м висине и дужине до 3,3 м. Зидан је правилно клесаним квадерима положеним у правилне водоравне редове, од

[9] Лабораторијска C14 AMS анализа угљенисаног дрвета из објекта XXI обављена је у лабораторији *Isotoptech Zrt*, у Дебрецину, Мађарска. Лабораторијски кôд узорка DeA – 46556; yrs. BP 2007 ± 25 (1σ); Calibrated calendar age (Cal AD/BC) (2σ) BC 50 – AD 75.

Сл. 6. Изглед западног дела бедема у сонди 8: арапским бројевима су обележене турске јаме. А – северни профил сонде 8 (приказан на сл. 4) (фото: М. Вранић)

Fig. 6. Photo of the western part of the rampart in trench 8: Turkish pits are marked with Arabic numerals. A – northern section of trench 8 (shown on Fig. 4) (photo: M. Vranić)

којих су са спољне стране остала очувана два, а са унутрашње пет редова, и средишњим делом испуњеним трпанцем и кречним малтером (сл. 6). Највиши део очуван је на коти 240,11, што је на 0,75 м испод савремене површине тла у овом делу дворишта. Темељ бедема је од крупнијих речних облутака заливених кречним малтером, ширине до 1,9 м и висине 0,9 м, укопан у слој песковите здравице до коте 237,63.

Са спољне стране бедема су се испод слојева нивелације рецентним насипом и сивомрком земљом налазили јаки слојеви рушења – тамномрка земља са крупним камењем, малтером, опеком и турском керамиком, која је постепено опадала од највишег очуваног нивоа бедема према западу (▼240,15–239,59) (сл. 4). Уз темељно проширење издвајао се старији ниво рушења, што је констатовано и у другим сондама у којима је већ дефинисан бедем – сонде 2 и 7/22 (Дмитровић и Ћирковић 2024, 217–220). На нивоу темељног проширења, а испод старијег слоја рушења налазио се слој шљунка дебљине око 10 цм у ширини од 1,8 м, а над њим се ближе бедему налазио тањи слој малтера (▼239,1). Под слојем шљунка је лежао слој светломрке глиновите земље са траговима малтера и облутком, који је досезао до ни-

воа темељног проширења (▼239,05–238,99). Поред мање количине античке грнчарије из овог слоја потиче оштећени гвоздени мач (Т. V/7). Здравица се јавља на котама 238,87–239,69.

Због преклапања са сондом 5/22 и укопавања јаме 13/23, недовољно је испитана стратиграфија уз унутрашње лице бедема. Ту је постојао јак слој жутог набоја, висине око 1 м (▼239,69–238,53), чија се доња кота релативно поклапала са нивоом темељног проширења. **Јама 13/23** је укопана у слој набоја уз унутрашње лице зида. Већи део ове јаме коничног облика, са заравњеним дном у слоју песковите здравице (▼238,59), залази под северни профил сонде. Испуна је тамномрка земља са траговима малтера и деловима шута попут камена, опека, позноантичке грнчарије, а издвајају се бронзана позноантичка фибула (Т. II/9) и новац, највероватније Констанција Гала.[10]

У темељну зону бедема јужно од очуваног надземног дела, кроз слојеве шута и тамномрке растресите земље са измешаним касноантичким и турским налазима, биле су укопане три јаме из турског времена, обележене бројевима 10–12 (сл. 6). Јаме се нису уочавале на основи, већ су дефинисане у доњим партијама, где су пробиле зидане делове фортификације и жутомрку земљу.

Јама 10/23 се налазила уз јужни профил сонде, укопана кроз темеље бедема у песковиту здравицу. На основи је кружног облика, благо укошених страна, пречника 1,1 м на дну (▼ 237,17) и 1,4 м у горњим сегментима. Испуну чини тамномрка растресита земља са крупнијим комадима керамике и већим уломком зделе украшене зграфито техником (Т. I/7,10) и бронзаном зделицом са очуваним семенкама на самом дну. **Јама 11/23** се налазила на свега 20 цм северно од јаме 10 и била је такође укопана кроз темељ бедема. Цилиндричног је облика, пречника 0,95 м, укопана до коте 237,64 у песковиту здравицу. Испуњена је тамномрком земљом са траговима малтера и керамиком турске провенијенције. Северно од јаме 11 налази се **јама 12/23**, којом је делимично поткопано језгро темеља у ширини од 1,1 м и на дубини од 0,6 м до коте 238,08. Испуна се није разликовала од оне у јамама 10 и 11. У слој шута укопан је **гроб 1/23**, који је поремећен радом механизације (▼239,47).

Сектор V, објекат I. Истраживање објекта I је настављено проширивањем ископа према северу и југу на површини од 34 м^2 и копањем до слоја здравице, тако да површина целог ископа око објекта I сада износи 200,2 м^2. У северном проширењу (Кв. B3) откривен је СИ угао објекта I, чиме је утврђена његова ширина од 8,8 м. У јужном проширењу (Кв. A3) на-

[10] ПН 156/23 (Av.DN CONSTANTIVS IVN NOB C?; Rv. FEL TEMP RE-PARATIO; ex:?).

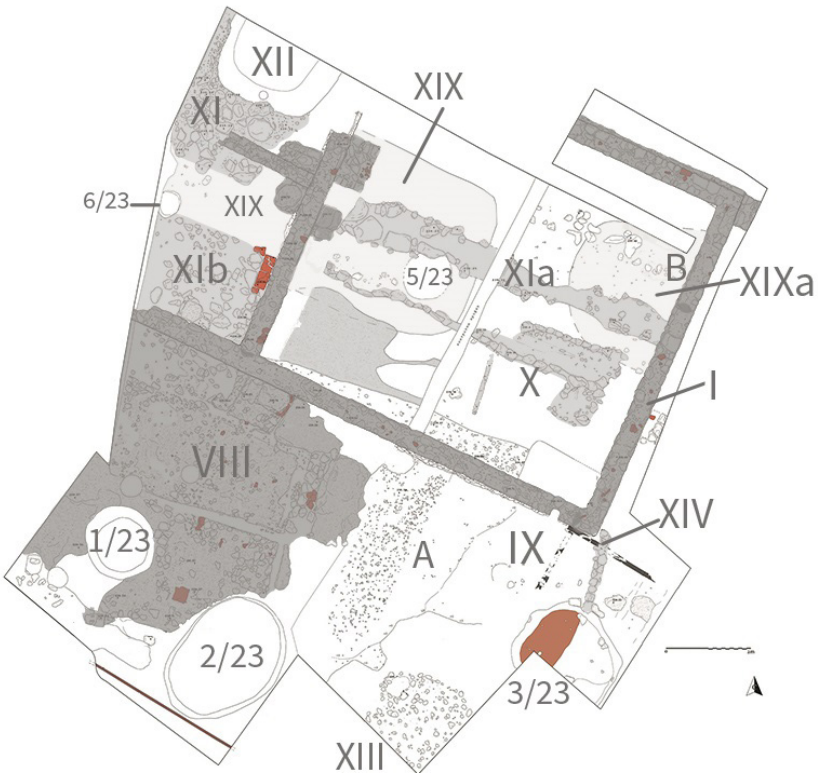

Сл. 7. Основа објекта I са старијим целинама. Римским бројевима су означени објекти, а арапским јаме. A – старији слој шљунка; B – Профил приказан на сл. 8 (цртеж: Д. Ћирковић, К. Дмитровић)

Fig. 7. Ground plan of structure I with older units. Roman numerals indicate the structures, and Arabic the pits. A – older layer of gravel; B – section shown on Fig. 8 (drawn by: D. Ćirković, K. Dmitrović)

стављено је истраживање просторије 3 (објекат VIII), доста оштећене услед каснијих активности, посебно услед укопавања великих јама 1/23 и 2/23.

Током претходне кампање истраживања су заустављена на нивоу малтерне поднице у просторији 1 објекта I и слоју тамномрке земље са шутом која се налазила испод пода. Уз ЈИ унутрашњи угао је тада отворен контролни ископ мањих димензија, на основу којег је утврђено да је стратиграфија овог простора врло комплексна (Дмитровић и Ћирковић 2024, сл. 11). Приликом ископавања 2023. године ова чињеница је потврђена, као и постојање више старијих целина негираних објектом I (сл. 7).

Испод нивоа првобитног пода у оквиру просторије 1 (▼ 239,35/40), простирао се слој тамномрке земље са шутом просечне дебљине око 20/25 цм,

Сл. 8. Северни контролни профил у објекту I и слојеви испод источног зида објекта. 1. сивомрка земља; 2. слој интензивног шута над првобитном подницом објекта I; 3. тамномрка земља са шутом; 4. слој млађег шљунка; 5. жутомрка земља; 6. мрка земља са гаром; 7. светломрка земља; 8. старији слој шљунка; 9. светломрка земља са црвено печеном земљом; 10. здравица; објекат XIXa из најстарије античке фазе (фото: К. Дмитровић)

Fig. 8. Northern control section in structure I and stratigraphy under its eastern wall. 1. grey-brown soil; 2. intensive rubble soil above the original floor of structure I; 3. dark brown soil with rubble; 4. more recent gravel soil; 5. yellow-brown soil; 6. brown soil with soot; 7. light brown soil; 8. older gravel soil; 9. light brown soil with baked earth; 10. virgin soil; structure XIXa from earliest Roman phase (photo: K. Dmitrović)

који је садржавао и мању количину животињских костију и керамике, ређе камена (сл. 8). Шут је на нижим котама интензивнији у источном делу, уз централну осу објекта и испод темеља јужног зида, и постепено се шири од ЈИ унутрашњег угла према западу и са јужне спољне стране објекта. Врло је могуће да је овим слојем терен нивелисан пре зидања објекта I, а приметно је да је на истој нивелети са млађим слојем шљунка испод северног дела објекта. На нивоу првобитног пода објекта I, откривена су два крупнија фрагмента равног прозорског стакла и крстаста фибула (Т. II/7,8), док из шута у просторији 2 потиче бронзана сонда (Т. II/6). У слоју тамномрке земље са шутом пронађена је стаклена дршка бокала или крчага, а из шута уз објекат X бронзане ламеле оклопа (Т. III/4, 5). Керамика је сивоглачана, а поједини примерци су декорисани преглачаним мрежастим орнаментом (Т. III/1–3).

Млађи слој шљунка дебљине 10–15 цм, понегде са нешто крупнијим камењем и врло ретким налазима, простирао се под северном половином објекта (▼ 239,10 на западу и ▼239,3 на истоку) и допире до доње коте темеља објекта I. Испод шљунка је жутомрка земља, просечне дебљине око 20 цм, а под њом је мрка земља са гаром и црвено печеном земљом, откривена на котама 238,8 у З и 239,08 уз источни зид. Овај последњи слој је лежао над здравицом, коју чини светломрка песковита земља (▼238,70 на северу и ▼238,6 на западу). Из жутомрке земље глиновите структуре потиче малобројна касноантичка керамика, мања количина животињских костију, бронзани клин, бронзана шиваћа игла и горски кристал.

У слоју мрке земље са гаром над здравицом пронађена је фрагментована шкољка (Т. VI/10) и већа количина керамике рађене руком и на ручном и ножном витлу. Старији слој шљунка (▼238,8–238,9) простирао се под јужним и источним делом просторије 1 и на површини јужно од објекта. Лежао је делимично на здравици, а делимично је испод овог слоја постојала светломрка, глиновита земља, посебно у јужном делу ископа. Појава овог слоја може бити везана за нивелацију објеката XIX и XIXа, који припадају најстаријем хоризонту живота.

Старије целине откривене на простору на којем се у каснијој фази формира објекат I биће описане почевши од оних откривених испод просторија 1 и 2, а потом из јужног проширења сонде.

Старија подница од солидног, испуцалог малтера, 2–3 цм дебљине, нагнута на источну страну (▼239,13–239,21), налазила се испод ЈЗ дела просторије 1. Највероватније је припадала неком старијем објекту, с обзиром на то да се налазила 30 цм ниже од пода објекта I. Старија подница је положена на слој жутомрке земље и била је у истом нивоу са млађим слојем шљунка.

Објекат X је делимично откривен под средишњим делом просторије 1. Чини га темељна зона од жутог пешчара и крупнијих облутака оријентисан дужом страном СИ–ЈЗ, димензија 7,5 х 2,1м (▼239,33/52). Положен је на млађи слој шљунка (▼ 239,2) и прекривен слојем античког шута и тамномрке земље са шутом, у којој су откривене бронзане ламеле истог облика као оне приказане на Т. III/5.

Објектима XI, XIa и XIb означене су темељне конструкције међусобно сличног начина формирања и кота, за које се не може са сигурношћу рећи да ли су припадале истом објекту или различитим целинама негираним приликом припреме терена за зидање објекта I. **Објектом XI** је названа конструкција од камена везана малтером под СЗ углом просторије 2, оште-

ћена укопавањем објекта XII, чини је површина од крупнијих облутака везаних малтером димензија 2,5 x 3,6 м (▼ 239,08/24), прекривена земљом светломрке боје. **Објекат XIa** чини темељна зона од крупнијег камена и малтера (▼239,04/28), положена на слој жутомрке земље под централним делом просторије 1. **Објекат XIb** откривен испод просторије 2 (▼239,01) представљала је површина поплочана жућкастим пешчарним каменом без везива. Према димензијама и начину формирања, објекти XI и XIb могли би се сматрати деловима поднице неког већег објекта или старије комуникације, чији се делови настављају под западним профилом ископа.

Објекат XII је већи укоп којим је пробијен објекат XI у СЗ углу ископа, уочен на коти 239,5, димензија 2,9 x 1,8 м. У основи је полукружног облика са прстенастом каскадом која се благо спушта до равног дна. Укопан је кроз слојеве античког шута у глиновиту жућкасту земљу до коте 238,6. Делом се налази под северним профилом. Уз западну ивицу објекта уочене су три јаме за стубове пречника око 20 цм. Испуну чини мрка растресита земља помешана са гаром, прослојцима пепела, креча, остацима уситњеног античког шута и керамике, међу којима се издвајају вероватно средњовековни комади (Т. I/3, 4), а откривен је и новац Констанса и могуће Валентинијана II.[11]

Објекти XIX и XIXa су већи укопи сличног карактера, укопани кроз здравицу и вероватно су првобитно припадали истој целини – могуће рову који је постојао око првобитног логора или насеља. Објекат XIX – укоп издуженог облика на основи и левкастог пресека, ширине 3,3 м, откривене дужине 8,2 м – налазио се испод централног и западног дела просторија 1 и 2. Стране су укошене, дно је релативно равно, ширине око 1,3 м, са најнижом тачком на коти 237,42, што је 90 цм испод горње коте здравице уз северни профил ископа. Објекат је дужом осом оријентисан правцем СЗ–ЈИ. Испуњен је тамномрком земљом са гарежи и грумењем црвено печене земље, у којој је било керамике, животињских костију и више посебних налаза. Керамику одликује мешавина руком рађених комада и оних на ручном и ножном витлу каснолатенске традиције (Т. VI/ 1, 2, 3, 4, 5, 6). Издвајају се и бронзана фибула типа *aucissa*, фрагментована перла са вертикалним ребрима, сребрни новац Веспазијана (Т. VI/12, 13, 17), бронзана кружна апликација, игла од кости.

Објекат XIXa се налазио на око 2,5 м од источне, лучно обликоване ивице објекта XIX и наставља се испод источног зида објекта I и источног профила. Представља га укоп коритастог пресека и приближно правоугао-

[11] ПН 22 (RIC VIII Thessalonica 109) и ПН 24 (Rv. VICTOR-IA AVGGG? (SECVRITAS / VIRTVS / SALVS?).

ног облика на основи, димензија 3 х 2,30 м. Испуњен је нешто већом количином мрке земље и потом интензивнијим слојем шљунка. Дно је покривао старији слој шљунка дебљине 20 цм у средишњем делу. Најнижа тачка укопа је на коти 238,41.

Јама 5/23 се налазила делимично испод Ј стране објекта XIа. Отвор јаме прекривао је слој песковите земље и слој шута, а њеним укопавањем је пробијен слој шљунка. Јама је на основи кружног облика, пречника око 125/135 цм. Странице јаме су благо звонасте, укопане у тврду глиновиту земљу, а благо овално дно се налазило 70 цм у односу на ниво уочавања. Испуну је чинила тамномрка земља са ретком керамиком, необрађеним животињским костима и шутом. **Јама 6/23** се налазила уз северни профил ископа. Кружног је облика, мањим делом под западним профилом, пречника 66 цм, дубине 30 цм, вертикално укопаних страница у тврђу глиновиту земљу, равног дна. Испуну је чинила тамномрка растресита земља са шутом.

У јужном проширењу су откривене **јаме 1/23 и 2/23**. Њиховим укопавањем поремећен је слој античког шута из којег потичу налази новца, могуће Константина II или Констанса и средњовековни српски сребрни новац цара Душана[12] (Т. I/1,2). Ивице јама су дефинисане тек на нивоу њиховог пробоја кроз подницу објекта VIII. Јама 1 се налазила у северном делу проширења, пречника 1,7 м на нивоу објекта VIII и 1,2 м на дну. Испуну је чинила мрка земља са гаром, деловима шута, животињским костима и фрагментима грнчарије (Т. I/6, 8), а од посебних налаза издваја се склопива прецизна бронзана вагица.[13] Дно је укопано у слој жуте песковите земље – здравице (▼237,88). Јама 2 се налазила јужно од јаме 1. Овалног је облика, димензија 3,2 х 2,3 м, вертикалних страница и неравног овалног дна (▼238,21). Испуну је чинила земља тамномрке боје са крупнијим камењем, фрагментованим опекама и више уломака турске грнчарије.

Јама 3/23 се налазила у источном делу ископа. Приближно је правоугаоног облика, укопана у слој светломрке земље, дубине око 30 цм. Мањим делом залази под јужни профил. Тамномрка земља испуне је уочена на котама истим као и суседни објекат IX, али се њене ивице нису јасно издвајале од околног шута и дефинисане су тек на нивоу светломрке земље. Испуну објекта

[12] ПН 2/23 (Rv. GLOR-IA EXERC-ITVS, RIC?) и ПН 3/23, реф. Јовановић 11.46.

[13] Покретне налазе откривене откривен приликом ископавања у дворишту Музеја у 2023. године до момента припреме овог текста готово у потпуности су обрадили конзерватори Народног музеја у Чачку Слободан Богојевић и Дејан Петровић. Неколико предмета, међу којима је и наведена вагица, и даље су у поступку конзервације и биће представљени неком наредном приликом.

чини мрка земља са грумењем гарежи, црвено печене земље, доста керамике из турског периода, животињске кости и фрагментоване гвоздене маказе (Т. I/9).

Објектом VIII је означена целина дозидана уз јужну спољну страну објекта I. Откривена је током прошлогодишњих радова, када је дефинисана као анекс или просторија 3 (Дмитровић и Ћирковић 2024, 222, сл. 10). Њен наставак је истражен у јужном проширењу и чини га оштећена подница објекта од камена заливеног малтером и са отисцима темељних греда. Укупне димензије откривене површине објекта износе 6 м (И–З) и 6,6 м (С–Ј) (▼239,57). Очувана лежишта за темељне греде уливена су у кречни малтер, оријентисана паралелно са јужним зидом објекта I и испуњена тамномрком растреситом земљом у којој је откривен касноантички новац, највероватније Валентинијана II.[14] Темељена зона објекта VIII је постављена на слој светломрке глиновите земље и прекривена слојем античког шута. Доста је оштећена у источном и јужном делу укопавањем већих турских јама 1/23 и 2/23. Будући да је дозидан уз објекат I и да се коте поднице подударају са нивелацијом пода унутар просторије 1, врло је могуће да ова целина припада фази обнове објекта I с краја 4. и почетка 5. века, можда анексу или неком сасвим независном објекту мањих димензија.

Објекат IX је делимично истражен током прошлогодишње кампање откривањем угљенисаних темељних греда, крупнијег камења и мањих површина малтера (▼239,53). Носећи стуб објекта је уштемован у спољни ЈИ угао објекта I и формира правилно удубљење димензија 25 x 25 цм. Наставком радова дефинисан је нов низ камења правца З–И, који се пружа од темељне греде даље према истоку и вероватно представља северну страницу објекта IX.

Објекат XIII чини површина од ситно ломљеног камена, димензија 1,80 x 1,75 м, уочена на коти 238,75 у ЈИ углу јужног проширења. Слој са ломљеним каменом, приближно облика четвртине кружног исечка дебљине око 20 цм, наставља се под јужни и источни профил. Дно објекта је лежало на здравици – светломркој песковитој земљи (▼238,52). Објекат XIII је био прекривен тањим слојем светломрке земље са гаром и црвено запеченом земљом, а над њим се налазио слој интензивно црвено запечене земље са траговима лепа. Ломљени камен је могао представљати супструкцију пода објекта који је страдао у пожару. Приликом уклањања ситно ломљеног камења у северној половини објекта, пронађен је један глинени жижак, израђен у калупу, са троугаоном главом, црвено бојен (Т. VI/9).

Објекат XIV је откривен испод слоја шута, уз спољни ЈИ угао објекта I (▼239,15/25). Чини га правилан слог камења постављен у низу правцем

[14] ПН 118/23 (Av. DN VALENTINIANVS PF AVG?; Rv. VICTORIA AVG).

север–југ, углавном речни облутак положен на слој тамномрке земље са гаром и црвено печеном земљом, дужине 3,3 м и ширине 20–30 цм. Северни део ове целине је испод објекта I, а на јужној страни је исечен укопавањем јаме 3/23. Дуж источног лица објекта XIV налазио се ров ширине 0,65 м коритастог пресека, дубине око 20 цм, укопан кроз слој шљунка до слоја светломрке земље, до коте 238,8. Из испуне рова потиче пар фрагмената касноантичке грнчарије, бронзана игла (T. V/6), а на самом дну била је мања количина пепела. Према стратиграфији, положају и оријентацији, може се довести у блиску везу са објектом X.

Са спољне, јужне стране објекта I констатована је следећа стратиграфска слика: под слојем шута дебљине 25–30 цм (▼239,5 у И до 239,4 у З делу) лежао је слој светломрке земље дебљине око 10 цм (▼239,10/15). На граници одвајања **слоја шута од светломрке земље** било је више налаза грнчарије и фрагментована стаклена наруквица (T. III/6), док је из слоја интензивног шута испод објекта IX откривен фрагмент латиничног натписа (T. IV/2). Овај слој се подудара са слојем млађег шљунка у северном делу ископа.

Испод је интензивнији слој мрке земље са гаром, пепелом и црвено печеном земљом, дебљине 20–30 цм, чија је горња површина откривена на коти 239,00/10. У средишњем делу проширења је слој црвено печене земље најинтензивнији и појављују се сиве зоне пепела. Овај слој се везује за првобитно коришћење каменог утврђења. Керамика грубе и финије фактуре је присутна у већој количини (T. V/1, 2, 8–11), а животињских костију је мање. Издвајају се обрађени коштани предмет од рога, гвоздени нож, бронзани поклопац кутијице за печат, укосница и шиваћа игла од кости (T. V/3, 4, 5).

Старији слој шљунка неједнаког интензитета, 7–10 цм, откривен је на котама 239,0 у западном до 238,8 у источном делу. Шљунак је на 70–75 цм испод очуваног нивоа јужног зида објекта I. Под њим је слој светломрке земља са гаром и траговима пепела на дну и грнчаријом такође грубе и финије фактуре (T. VI/3, 5). Откривени су и сребрна карика од жице са пребаченим и намотаним крајевима (T. VI/8), лунуласти привезак са перфорацијом и кариком за качење, обрађен животињски рог и бронзана игла за шивење. Здравицу чини слој жуте песковите, стерилне земље, констатоване на 0,90–1 м, испод јужног зида објекта I (▼238,7/6).

3. Анализа грађе

Покретни археолошки налази су хронолошки опредељени на основу стратиграфије и стилско-типолошке компарације са налазима из ширег

окружења. Анализа грађе је представљена од најмлађих секвенци према старијима, у складу са стратиграфским условима и контекстом налаза.

3.1. Аустријски, османски и средњовековни хоризонти

Најмлађи налази потичу из слоја сивомрке земље и затворених целина – објекта XV у сектору I, јама 10, 11 и 12 у сектору II и јама 1, 2 и 3 у сектору V (T. I/5–12). Слој сивомрке земље је већ идентификован као слој нивелације највероватније настао приликом подизања аустријског утврђења током првих деценија 18. века, са измешаним античким и каснијим материјалом (Дмитровић и Ћирковић 2024, 228–229).

Већина керамике из јама и слоја сивомрке земље припада времену 16–17. века. Зделе на стопи црвене боје печења и зелено или смеђе глеђосане, од којих је један примерак са унутрашње стране украшен у стилу једноставног колоритног зграфита (T. I/6, 8, 10) имају директне паралеле са керамиком из Београда (Bikić 2003, 21–26, tipovi I/1, I/2 и I/6). У истом окружењу налазимо паралеле и за лонце лоптастог трбуха и искошеног врата мрке боје, украшених једноставним урезаним орнаментом (T. I/5, 7, 11) (Bikić 2003, 41–42, tipovi II/16 и II/18).

Средњовековном хоризонту припада мали број налаза, међу којима се издвајају сребрни новац цара Душана, кован између 1345. и 1355. године, и неколико фрагмената керамике (T. I/2–4). Међу њима индикативан је фрагмент заобљеног трбуха тамномрке боје са урезаним паралелним линијама. Сличан примерак претходно откривен у западном делу дворишта Музеја (Дмитровић и Ћирковић 2024, T. I/8) датован је између 10. и 12. века (Вукадин 1993, 102, T. IV; Радичевић 2003, 232–238, сл. 2, 3, 4).

3.2. Касноантички хоризонти

3.2.1. Најмлађем касноантичком хоризонту опредељеном у време након готске кризе припадају малобројни налази, најчешће керамика из сектора I. Везани су за слој тамномрке земље са шутом и објекат XVIII. Издвајају се лонци грубље фактуре мрке боје оштрије профилације (T. II/1) који имају паралеле са сличним типовима из ближег окружења везаним за време од 4. до 6. века (Цвјетићанин 1988б, 123, T 2/ II/57). Слични конични поклопци (T. II/3), грубље израде равног дна са увученом ивицом обода потичу из Доње Паноније и датовани су у 4. век (Brukner 1981, 111, кат. 30–34, T. 131/32, 34). На Ђердапу се аналогни комади датују у шири временски распон, од 4. до 6. века (Цвјетићанин 2016, 100, тип По 6). Мањи фрагмент коштане оплате декорисане једноставним урезима (T. II/4) има паралеле са налазима окарактерисаним као дршке типа II према С. Петковић, које се

датују од 4. до 6. века (Petković 1995, 49, XXXVII/3, 4). Неколико комада новца није јасно читљиво[15] (Т. II/5), а један највероватније представља ковање Валентинијана II[16].

3.2.2. Хоризонту у који се сврстава старија фаза објекта I (пре половине до осамдесетих година 4. века) припада већи комад равног прозорског стакла зеленкасте боје (Т. II/7) као и бронзана крстообразна фибула са попречном гредом и луковицама (Т. II/8), откривени на нивоу његове првобитне поднице. Према трапезастом пресеку лука и правоугаоној стопи украшеној фасетама и облику пиниja фибула се може определити у тип 34B према типологији С. Петковић, које ауторка хронолошки детерминише између 306. и 361/363. године (Petković 2010: 263–264; T. LIV). Најближа паралела постоји са фрагментованим примерком из касноантичког хореума откривеног у дворишту Гимназије у Чачку.[17] Будући да је на подници објекта I претходно откривен и новац Валенса, кован између 364. и 367. године (Дмитровић и Ћирковић 2024, 230, Т. II/3), наша фибула би се вероватно датовала након половине 4. века.

Фибула из јаме 13 у сектору II (Т. II/3), према С. Петковић, могла би припадати типу 35A – лучне жичане фибуле са правоугаоном посувраћеном стопом, које се најчешће датују од друге половине 3. до друге трећине 4. века (Petković 2010, 309–310). Наш примерак би се могао определити од око половине 4. века, на шта указује оштећен новац највероватније Констанција Гала[18] пронађен у истој јами. Овакво датовање може да потврди и чињеница да је јама 13 укопана кроз слој жутомрког набоја, којим је нивелисано утврђење око или нешто пре половине 4. века (Дмитровић и Ћирковић 2024, 235). Бронзана сонда мањих димензија из слоја шута у просторији 2 (*auriscalpium*) (Т. II/6) представља чест налаз и у свакодневном животу Римљана је коришћена као медицински и козметички алат, али и као гардеробна игла, укосница или украсни предмет (Крунић 1992; Čaval 2013). Широко се датују, а најближи примерак потиче из шута улазне просторије касноантичког хореума из дворишта Гимназије и датује се у 4. век.[19] Наведени налази указују да је објекат I коришћен до првих деценија друге половине 4. века, а да је крајем истог столећа, највероватније након догађаја условљених готском кризом, обновљен, ојачан и дограђен у јужном делу (Дмитровић и Ћирковић 2024, 230).

[15] ПН 94/23.

[16] ПН 98/23.

[17] Публикација у припреми.

[18] Av. D N CONSTANTIVS IVN NOB C? Rv.FEL TEMP RE-PARATIO.

[19] Публикација у припреми.

3.2.3. Испод првобитне поднице објекта I, из слоја тамномрке земље са шутом и слоја шута којим је нивелисана површина испод његових темеља, потиче неколико индикативних налаза неопходних за ближе хронолошко одређење слоја и објеката X и XI. Фрагментована стаклена наруквица (T. III/6) припада једностраном, обручастом типу, сегментног пресека, тамноплаве боје. Чест је налаз у касноантичким хоризонтима свих римских провинција током целог 4. века на тлу Србије и представља луксузнији накит за разлику од коштаних или металних примерака (Šaranović Svetek 2009, 9, kat. 14–21, 43, 47–53; Dautova Ruševljan 2003, 102). Најближе паралеле су из некрополе уз Цркву Успења Пресвете Богородице у Чачку (Дмитровић и Радичевић 2009, 36, кат. 44), римским термама у центру града (Јеремић и Гојгић 2012, 79–81, кат. 125–127), док је примерак из дворишта Гимназије нађен са неколико примерака новца Констанција II.

Дршка бокала од плавозеленог прозирног стакла (T. III/4) могла би да припада боцама типа I/1a, I/1b, I/5b или крчазима II/2 који се широко датују од краја 1. до прве половине 5. века (Ružić 1994, 11–17; 83,84). Бронзане ламеле оклопа (*lorica squamata*) (T. III/5) истоветне су онима већ откривеним у слојевима испод темеља објекта I (Дмитровић и Ћирковић 2024, 230, T. 5–7, 8) и датују се у 2–3. век (Radman-Livaja 2004, 79–80; T. 28, 29; Vujović 2020, 51–52). Из слоја шута којим је нивелисана површина испод јужног зида објекта I потиче старији фрагментован натпис (T. IV/2).

Керамику најчешће одликују фрагменти лонаца заобљеног трбуха и разгрнутог и заобљеног, а на неким примерцима задебљаног и хоризонтално профилисаног обода (T. III/1–3). Керамика је са примесом ситног песка, од сиве до мрке боје, махом приглачане спољне површине, израђена на ножном витлу. На појединим фрагментима појављује се преглачани мрежасти орнамент (T. III/3). Аналогије су познате из Доње Панонији, где су опредељени у типове лонаца 4 и 5 и шире датовани између 2. и 4. века (Brukner 1981, 104, T. 110/18, 19; T. 117/93). За лонац благо задебљане усне (T. III/2) паралеле налазимо и са керамиком Сингидунума из друге половине 3. века (Nikolić Đorđević 2000, 68; tip II/7). Сличне форме из Чачка и околине датоване су у 3. и 4. век (Цвјетићанин 1988a, 108, T.3. II/15, 16; T. 4. II/32, 34).

Описани налази указују да је шут којим је делимично нивелисана јужна страна испод објекта I, као и слој тамномрке земље кроз који је укопан његов темељ, садржавао материјал од 2–3. до 4. века, односно времена непосредно пре зидања овог објекта. Стратиграфски, објекти X, XI, XIa и b, XIV и остаци малтерне поднице испод ЈЗ угла објекта I, који су лежали на слоју жутомрке земље, односно на нивелацији млађим шљунком над њим, а испод

слоја тамномрке са шутом, могли би се сматрати приближно савременим са објектом IV из сектора I и датовати од задњих деценија 3. до почетка 4. века.

За прецизније датовање објекта IV у сектору I од значаја је новац Клаудија Готског (T. III/10) из 270. године. откривен у слоју над којим је објекат подигнут, што може бити *terminus post quem* за формирање објекта. Из истог слоја је и фрагмент лонца са аплицираном змијом (T. IV/4). Сматра се да је посуђе ове врсте коришћено у култу, а у радионицама Виминацијума се производи од половине 2. века (Raičković et al. 2006, 71, 72).

Сличну хронологију пружа и остала керамика везана за овај објекат. Лонци заобљеног трбуха са хоризонтално профилисаним ободом (T. III/11) имају паралеле у Доњој Панонији (Brukner 1981, T. 124/154, 163. tip 13), а слични примерци из Ђердапа се опредељују од краја 3. до средине 5. века (Цвјетичанин 2016, 86, 87, тип Л46). Фрагмент четвртасто задебљаног врата (T. III/12) вероватно лонца са дршкама се према аналогијама из Ђердапа датује у крај 3. и почетак 4. века (Цвјетичанин 2016, 71,72, тип Л1). Из Сингидунума познате су сличне форме опредељене од 2. до 4. века (Nikolić Đorđević 2000, II/57).

3.2.3 Слој над старијим шљунком из времена по оснивању каменог утврђења, пружио је прилично обимну грађу. Керамика је рађена руком или на ручном или ножном витлу. Међу гњетеном керамиком најбројнији су лонци благо заобљеног трбуха и мање или више косо разгрнутог обода и равног дна (T. V/2). У фактури је присутно доста песка, површине су грубе, боје од светломрке до тамномрке. Поред ових облика, који имају паралеле у домородачкој продукцији Доње Паноније 1. века (Brukner 1981, 47, 48; T. III/3, 8, 9), пажњу привлачи и један фрагмент грубе израде са делимично очуваном пластичном траком са отисцима прстију (T. V/10), која има бројне паралеле са керамиком металних доба из ближе околине (уп. Стојић 2000).

Од посуђа фине фактуре издвајају се коничне зделе са благо увученим ободом, тамномрке, глачане спољне површине (T. V/1, 8) и један фрагмент црвено бојене зделе хоризонтално профилисаног обода са аплицираним орнаментима (T. V/11). Коничне зделе имају паралеле у Доњој Панонији и датују се у 1. век (Brukner 1981, зделa типа 43, 92, T. 78/12–18). Паралеле постоје са каснолатенским формама из Гомолаве најчешће из фазе VIb, које се датују у средину и крај 1. века п. н. е. (Jovanović et al. 1988, 88, 139, T. XVIII/6). Зделе израђене у калупу од добро пречишћене глине са аплицираним рељефним украсима (T. V/11) опредељују се од друге половине 1. до средине 2. века, а њихова појава, као и у нашем случају, са домородачким формама указује на процесе романизације провинције (Brukner 1981, 36,

37, Т. 55). Игле од кости за шивење и декоративна игла са пинијом на врху (Т. V/4, 5) представљају релативно чест налаз у насељима, али и некрополама (Golubović 2008, 98–99). За хронолошку детерминацију погоднија је игла-укосница са пинијом на очуваном крају, која би могла да припада типу VII према типологији С. Петковић опредељеном у крај 1. и 2. век (Petković 1995, 31, tabela 14, Т. XIV/1). Поклопац кутије за чување печата (Т. V/3) кружног облика је у области Рајне шире датован од 1. до 3. века (Derks and Roymans 2002, 92,93, Fig. 7.4). Слични налази из Виминацијума се одређују у варијанту 2 типа III и датују од друге половине 2. до прве половине 3. века (Milovanović and Raičković Savić 2013, 226, 227, Table 1).

Оштећен гвоздени мач (Т. V/7) откривен у слоју светломрке земље са облутком, са спољне стране бедема у сектору VI, сонда 8, добро датује слој кроз који је касније укопана фортификација. Дуги мачеви (спате) чешће се јављају од 2. века. Првобитно их је користила коњица, касније улазе у општу употребу. Наш примерак се може определити према паралели из Сремске Митровице у 2–3. век (Dautova Ruševljan i Vujović 2006, 91, kat. 7; Vujović 2020, 45–47).

3.2.4. Најстаријој фази припадају слојеви изнад здравице, а испод старијег слоја шљунка, означени као светломрка и мрка/тамномрка са гаром и објекти XIII, XIX, XIXa у сектору V и XXI и XXII у сектору I. Керамика ове фазе се може поделити у две групе – груба, рађена руком или на ручном витлу и она фина изведена на ножном витлу. У првој групи најчешћи облик су лонци заобљеног трбуха косо разгрнутог или благо увученог обода, сивомрке и мрке боје, са доста песка у фактури (Т. VI/1, 4, 5). Присутне су и једноставне зделе коничног облика и равног дна (Т. VI/2). Паралеле постоје из налазишта Доње Паноније и датују се у 1. век. Производња ове врсте сматра се домородачком са карактеристикама праисторијског грнчарства (Brukner 1981, 47, 48; Т. III/3, 8, 9) и указује на удео локалног становништва у најстаријим римским хоризонтима.

У производњу са карактеристикама каснолатенског периода могу се уврстити зделa са извијеном усном и пехар са две дршке сиве боје фине фактуре (Т. VI/6, 11), који такође имају аналогије са материјалом с краја старе и почетка нове ере (Brukner 1981, 47–48, Т. IV/2; Jovanović et al. 1988, 88, 141, 142, Т. XIX/3). Бронзана фибула типа *aucissa* (Т. VI/12) може се уврстити у тип 9Б према С. Петковић – зглобне фибуле тракастог лука сличне *aucissa* фибулама, које се датују у 2–3. век (Petković 2010, 56–58, 453; Т. VII:1, 2; Petković 2018, 70). А. Бусулаџић их опредељује у тип III *aucissa* фибула и датује у 1. и прву половину 2. века (Busuladžić 2010, 29–31). Фрагмент кера-

мичке лампе (Т. VI/9) из објекта XIII припада типу I, варијанте B или C, према С. Крунић, и шире се датују од краја 1. века до почетка 4. века (Крунић 2011, 36–38; кат. 7, 18). У Виминацијуму су одређене као тип Viminacium I, варијанте B и C, према М. Корађу, и опредељене од 1. до почетка 3. века (Korać 2018, 22, 30–85). У објекту XIX откривен је и новац Веспазијана[20] (Т. VI/17).

За ближе датовање настанка најстаријих структура од великог је значаја C14 датум добијен из угљенисане дрвене греде из објекта XXI, на основу којег се ова целина опредељује од 50. године п. н.е. до 78. године. У прилог овом датовању иде и новац Тиберија (Т. VI/16) из исте целине и већ поменут новац Веспазијана из објекта XIX.

4. Фортификација

Приликом истраживања дворишта Музеја током 2023. године откривено је више елемената каменог утврђења, али и старијих укопа, означених као објекти XIX, XIXa и XXI. За њих се према облику, димензијама и распореду може претпоставити да су представљали делове јарка око првобитног утврђења (*praesidium*). Њихово нивелисање и формирање слоја шљунка највероватније се може везати за припремне радове за изградњу зиданог утврђења у 3. веку, што потврђује и анализа покретних налаза из испуне.

Откривањем трасе западног бедема у сонди 8 и западном краку сектора I са делом унутрашње куле, настављено је истраживање елемената фортификације, чије су постојање и габарит дефинисани током истраживања претходне године (Дмитровић и Ћирковић 2024, 234, 235, сл. 1). За сада једини надземни део бедема откривен у сонди 8 указује на изглед зидина од правилно клесаних квадера са оба лица и трпанцем између њих. Бедеми су пресекли слој мрке/светломрке земље у којој је било налаза најчешће из 2. века, што уједно представља *terminus post quem* за изградњу каменог утврђења. Уз темељно проширење, са спољне стране бедема, испод старијег слоја рушења налазио се добро сабијен слој шљунка који би указао на евентуално постојање уређене површине са спољне стране фортификације.

Проналазак фортификације и других објеката у оквиру брањеног простора дефинишу низ тесно повезаних војних и цивилних структура од 3. до раног 5. века. Класични камени кастел са унутрашњом кулом може се довести у везу са одавно претпостављеним логором Друге кохорте Делмата (*Cohors II milliaria nova Delmatarum equitata*), која је, према доступној епиграфској грађи, у Чачку боравила бар до почетка друге половине 3. века

[20] RIC II.1-772; RSC-366.

(Ферјанчић et al. 2008, 49, 50). Положај куле и набој од туцаника констатован северним крајем сонде 5 указују на могућност да она фланкира капију од које се пружао декуманус. Овако пројектованој траси главне комуникације правца запад–исток одговарали би остаци објекта са портиком, откривеног испод Цркве Светог Вазнесења (Дмитровић и Ћирковић 2024, сл. 1/2). Наведени елементи, димензије и хронологија утврђења у центру Чачка указују на велике сличности са утврђењем *Timacum Minus* код Књажевца (Петковић и Илијић 2012, 155, 156; сл.1).

Крајем 3. и почетком 4. века уследила је рехабилитација утврђења, са негирањем унутрашњих кула и могућом обновом бедема. Објекат IV интерпретиран као војна барака, показује да се овом обновом наставља војни карактер утврђења, уз поштовање просторне организације и оријентације. Ова ситуација се мења са следећом фазом живота на локалитету, која одговара првој половини 4. века, када се подижу објекти који одступају од претходне шеме (објекат I), а појављују се и станишта лаке грађе са материјалом који указује на могуће присуство федерата (објекат III).

Динамика догађаја друге половине IV века огледа се у комплексним стратиграфским односима објеката истражених у сектору I и на накнадним интервенцијама на објекту I и доградњи објекта VIII. Већа деструкција настала је током кризе изазване готским пустошењима. Последња етапа коришћења бележи само спорадичне активности унутар бедема, везане за секундарно коришћење и рушење објекта I те евентуално подизање објеката II и XVII.

5. Закључак

Ископавањима дворишта Музеја 2023. године у највећој мери остварени су постављени циљеви истраживања, али су отворена и многа питања о обиму и значају налазишта, његовој заштити, могућностима презентације, као и будућности истраживања. Након почетних корака из 2022. године, новом кампањом су претходна запажања потврђена и проширена, а велика количина откривене грађе и њена предстојећа детаљна анализа омогућиће свеобухватније и прецизније сагледавање разних детаља. На основу досадашње, прелиминарне анализе стратиграфије, целина и карактеристика покретне грађе, тренутно се могу донети следећи закључци.

Хронолошка подела на фазе, која је предложена на основу претходних запажања М. Васића (1993) и резултата истраживања из 2022. године, у основи се уклапа у нове резултате. У односу на претходна сазнања, новину представљају најстарији слојеви, чији се почетак може определити у прелаз из старе у нову еру, што је потврђује и један C14 датум добијен из угљени-

саног дрвета из објекта XXI. Целине из почетне фазе представљају најстарије трагове живота – јарка око старијег утврђења из времена непосредно пред римских освајања овог дела Балкана и током њих. Објекти везани за ову фазу запуњени су приликом реорганизације целог простора за потребе зидања утврђења најкасније у 3. веку.

Од краја 3. и почетка 4. века, формирају се објекти IV, X, XI, XIa-b, XIV, који су током нешто касније реконструкције утврђења порушени. Током 4. и почетком 5. века настављају се динамични процеси реорганизације простора. Након ојачавања утврђења и старијих објеката у другој трећини 4. века, настаје више објеката и слојева. У оквиру ове фазе старијем хоризонту припадао би објекат III, а нешто млађем објекти I, VIII, XVII, XVIII, који највероватније трају до почетка 5. века.

На основу резултата истраживања у 2023. години, може се предложити следећа хронологија античких и касноантичких објеката:

Фаза I – од 1. века п. н. е. / 1. века до 3. века – најстарији хоризонти доморођачког и раноримског утврђења. Завршава се изградњом утврђења. Објекти XIII, XIX, XIXa, XXI, XXII.

Фаза II – од друге половине 3. века до почетка 4. века (ојачавање утврђења, објекти IV, X, XI, XIa-b, XIV).

Фаза III – од друге трећине 4. века до последњих деценија 4. века (зидање објеката III, а потом I, II?, XVII, XVIII.

Фаза IV – после 383. године до почетка 5. века (обнова након кризе изазване готским продором, секундарна употреба објекта I, објекти II?, VIII, XVII?).

Средњовековном хоризонту припада мали број налаза и целина. Могуће је да су средњовековни слојеви уништени османским активностима и током нивелације простора у склопу зидања аустријског утврђења. Овом хоризонту би се условно могли определити објекти IX и XII и јама 9. Османски хоризонт потврђен је јамама 1–3 и 10–12 и објектом XV.

Описани резултати упућују на дуготрајност коришћења овог простора током векова, више сукцесивних фаза током којих је цео простор више пута мењао изглед и намену. Од најранијих фаза до краја 3. и почетка 4. века, може се утврдити присуство војске на основу више елемената војне опреме. Уз то, новооткривена епиграфска грађа, међу којом се издваја и неколико опека са жигом Друге кохорте Делмата (*Cohors II milliaria nova Delmatarum equitata*), указује да је ова војна јединица током одређеног времена чинила посаду у фортификацији у центру савременог Чачка. У каснијим фазама је забележено обимније присуство цивилног становништва.

Захвалница: Аутори захваљују колеги др Владимиру Михајловићу и анонимним рецензентима за велику помоћ током рада на анализирању и организовању обимне грађе представљене у овом прилогу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Brukner, O. 1981. *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Beograd: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine, Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Bikić, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek).* Beograd: Arheološki institut.

Busuladžić, A. 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Васић, М. 1993. Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 9–18. Чачак: Народни музеј.

Vujović, M. 2020. *Rimska civilizacija na tlu Srbije*. Beograd: HeraEdu.

Вукадин, О. 1993. Археолошка ископавања црквене порте у Чачку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић. Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, новембар 1992, 99–105. Чачак: Народни музеј.

Golubović, S. 2008. *Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma*. Beograd: Arheološki institut.

Dautova–Ruševljan, V. 2003. *Kasnoantička nekropola kod Sviloša u Sremu*. Novi Sad: Matica srpska, Muzej Vojvodine.

Dautova Ruševljan, V. i Vujović, M. 2006. *Rimska vojska u Sremu.* Katalog izložbe. Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Derks, T. and Roymans, N. 2002. Seal-boxes and spread of Latin literacy in the Rhine delta, in: Becoming Roman, writing Latin? Literacy and epigraphy in the Roman west, ed. A. E. Cooley. *Journal of Roman Archaeology*, suppl. 48, 87–134.

Дмитровић, К. и Радичевић, Д. 2009. *Касноантичка некропола у Чачку*. Каталог изложбе. Чачак: Народни музеј.

Дмитровић, К. и Ћирковић, Д. 2024. Резултати заштитних археолошких истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2022. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 40, 213 – 247.

Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2012. *Римске терме у Чачку*. Прилози за историју Чачка 3. Чачак: Народни музеј.

Jovanović B., Jovanović, M., Borojević, K., Popović, P. Stančić, V. i Zoffmann, Zs. K. 1988. *Gomolava. Naselje mlađeg gvozdenog doba*. Novi Sad – Beograd. Vojvođanski muzej, Arheološki institut. Gomolava, knjiga 2.

Korać, M. 2018. *Oil Lamps from Viminacium (Moesia Superior).* Belgrade: Archaeological Institute.

Крунић, С. 1992. *Римски медицински и фармацеутски инструменти из Синīидунума и околине*. Београд: Музеј града Београда.
Крунић, С. 2011. *Античке светиљке из Музеја īрада Беоīрада и начини илуминације у Синīидунуму од I до средине V века*. Београд: Музеј града Београда.
Milovanović, B. and Raičković Savić, A. 2013. Seal boxes from the *Viminacium* site, *Starinar* LXIII, 219–236.
Nikolić Đorđević, S. 2000. Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda. *Singidunum 2*: Arheološki institut, Beograd, 11–244.
Petković, S. 1995. *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*. Beograd: Arheološki institut.
Petković, S. 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e*. Beograd: Arheološki institut.
Petković, S. 2018. Fibulae and the Roman Army on the Danube in Moesia Superior, in *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living at the Frontiers. Volume I*, eds. S. Golubović, N. Mrđić, 65–130. Belgrade: Institute of Archaeology.
Петковић, С. и Илијић, Б. 2012. Прилог проучавању римског насеља на локалитету Timacum Minus код Књажевца, источна Србија, *Гласник Срūскоī археолошкоī друштва* 28, 153–178.
Радичевић, Д. 2003. Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини, *Гласник Срūскоī археолошкоī друштва* 19, 223–247.
Radman-Livaja, I. 2004. *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
Raičković, A., Redžić, S. i Milovanović, B. 2006. Posude sa apliciranim zmijama iz zanatskog centra, *Arheologija i prirodne nauke* 2, 69–76.
Ružić, M. 1994. *Rimsko staklo u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. Centar za arheološka istraživanja, knjiga 13.
Стојић, М. 2000. Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри. *Зборник радова Народноī музеја* XXX: 15–20.
Ферјанчић, С., Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2008. *Римски епиīрафски сūоменици Чачка и околине*. Прилози за историју Чачка 2. Чачак: Народни музеј.
Цвјетићанин, Т. 1988а. Римска керамика Чачка и околине. *Зборник радова Народноī музеја* XVIII, Чачак: 103–118.
Цвјетићанин, Т. 1988б. Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околине Чачка. *Зборник радова Народноī музеја* XVIII, Чачак: 121–130.
Цвјетићанин, Т. 2016. *Касноримска керамика Ђердаūа*. Београд: Народни музеј.
Čaval, S. 2013. Late Antique decorative pins of the stylus type in Slovenia, *Arheološki vestnik* 64: 197–248.
Šaranović Svetek, V. 2009. *Rimske narukvice od stakla, staklene paste i gagata u provinciji Donja Panonija*. Beograd: Balkankult.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Katarina Dmitrović
National Museum Čačak
Dragan Ćirković
Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade

RESULTS OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE COURTYARD OF THE NATIONAL MUSEUM ČAČAK IN 2023

Keywords: *Museum courtyard, Čačak, fortification, Roman, Late Roman, Medieval, Turkish periods*

The continuation of rescue research in the courtyard of the Museum in Čačak during 2023 aimed at completing the previously opened trenches and the partially discovered structures. For these reasons, trench 6/22 (sector V), trench 5/22 (sector I) were expanded and trench 8 (sectors II and VI) opened in order to more clearly define the western rampart of the fortification.

The chronological division into phases, proposed on the basis of previous observations by M. Vasić (1993) and the research results from 2022, basically fits into the new results. The novelty is represented by the oldest layers. Their beginning is dated at the turn from the old to the new era, which is also confirmed by a C14 date obtained from carbonised wood from structure XXI. The structures from the initial phase represent the oldest traces of life – a ditch around an older fortification from the time immediately before and during the Roman conquest of this part of the Balkans. The structures related to this phase were closed during the reorganisation of the entire area for the needs of building the fortification at the latest in the 3rd century.

From the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, structures IV, X, XI, XIa-b, XIV were formed, which were demolished during the later reconstruction. Dynamic processes of spatial reorganisation continued during the 4th and the beginning of the 5th century. After the *castrum* was reconstructed during the first half of the 4th century, the inner tower and older buildings were demolished and several new units were created (structures I, III, VIII, XVII, XVIII), which most likely lasted until the beginning of the 5th century.

Based on the results in 2023, the following phasing of the Roman and Late Roman period can be proposed:

Phase I – from the 1st century BC/1st century AD to the 3rd century AD – the oldest horizons of the indigenous settlement and early Roman fort (structures XIII, XIX, XIXa, XXI, XXII, XXIIa).

Phase II – from the second half of the 3rd century to the beginning of the 4th century (structures IV, X, XI, XIa-b, XIV).

Phase III – from the second third of the 4th century to the last decades of the 4th century (structures III, slightly later I, II?, XVII, XVIII).

Phase IV – after 383 to the beginning of the 5th century (reconstruction after the crisis caused by the Gothic invasion, secondary use of structure I, II?, VIII, XVII?).

A small number of finds and units belong to the medieval horizon. It is possible that the medieval layers were destroyed by Ottoman activities and during the levelling of the area at the time of the construction of the Austrian fortification. Structures IX and XII and pit 9 could be conditionally assigned to this horizon. The Ottoman horizon is confirmed by pits 1–3 and 10–12 and structure XV.

From the earliest phases to the end of the 3rd and beginning of the 4th century, the military presence can be determined on the basis of elements of military equipment. In addition, newly discovered epigraphic material, among which several bricks with the stamp of *Cohors II milliaria nova Delmatarum equitata* stand out, confirming the stay of this military unit for a certain time in the *castrum* in the centre of modern Čačak. In later phases, there was also a significant presence of the civilians.

T. I Средњовековни и турски налази. 1, 2. слој шута изнад јама 1/23 и 2/23; 3, 4. објекат XII; 5. из слоја сивомрке земље; 6, 8. јама 1/23; 7, 10. јама 10/23; 9. јама 3/23; 11,12. објекат XV

Pl. I Medieval and Ottoman finds. 1, 2. rubble soil above pits 1/23 and 2/23; 3, 4. structure XII; 5. grey-brown soil; 6, 8. pit 1/23; 7, 10. pit 10/23; 9. pit 3/23; 11, 12. structure XV

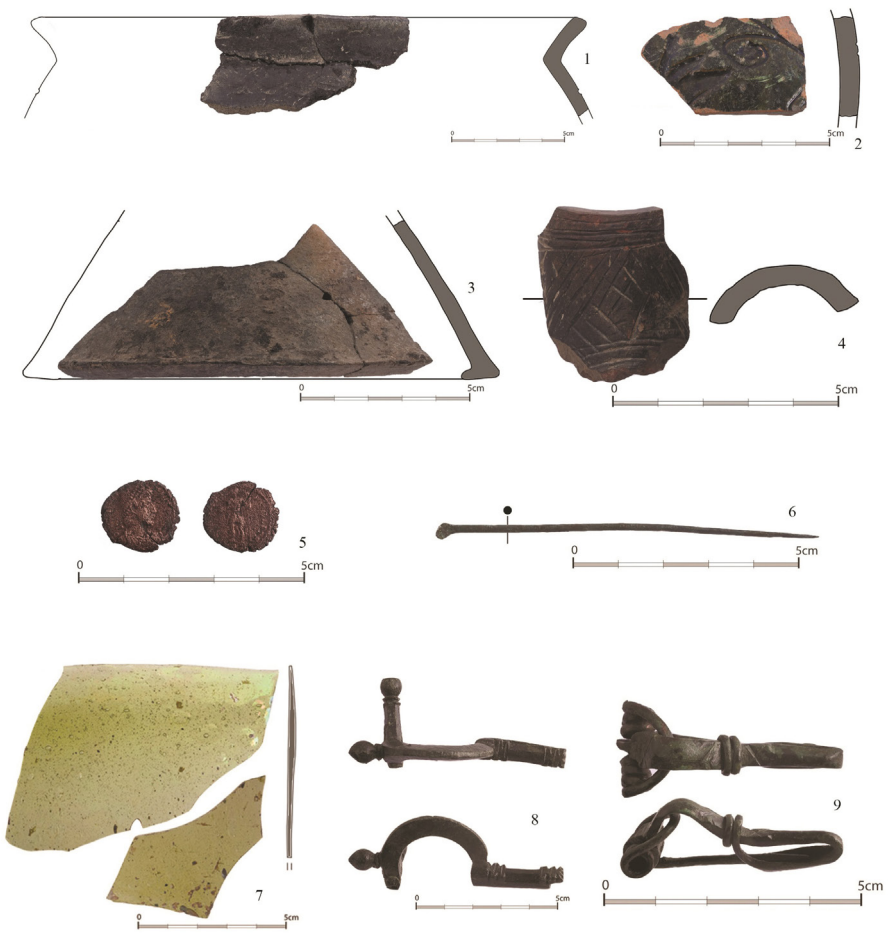

T. II Најмлађи касноантички хоризонти: 1–5. тамномрка земља унутар објекта XVIII; 6. слој шута у просторији 2 објекта I; 7, 8. са првобитне поднице објекта I; 9. јама 13/23

Pl. II The most recent Late Antique horizons: 1–5. dark brown soil inside structure XVIII; 6. rubble soil in room 2 of structure I; 7, 8. from the original floor of structure I; 9. pit 13/23

T. III Налази из слојева 3–4. века: 1–5. тамномрка земља са шутом испод објекта I; 6. из шута изван објекта I; 7–12. из слоја шута у објекту IV

Pl. III Finds from the 3rd–4th century layers: 1–5. dark brown soil with rubble under structure I; 6. from the rubble soil outside structure I; 7–12. from the rubble layer in structure IV

T. IV Налази 2–3. века у млађим објектима: 1. објекат XVII; 2. из слоја шута изван објекта I; 3. из слоја шута у објекту IV; 4–6. светломрка земља испод објекта IV

Pl. IV Finds from the 2nd–3rd century in more recent structures and layers: 1. structure XVII; 2. from the rubble soil outside structure I; 3. from the rubble soil in structure IV; 4–6. light brown soil below structure IV

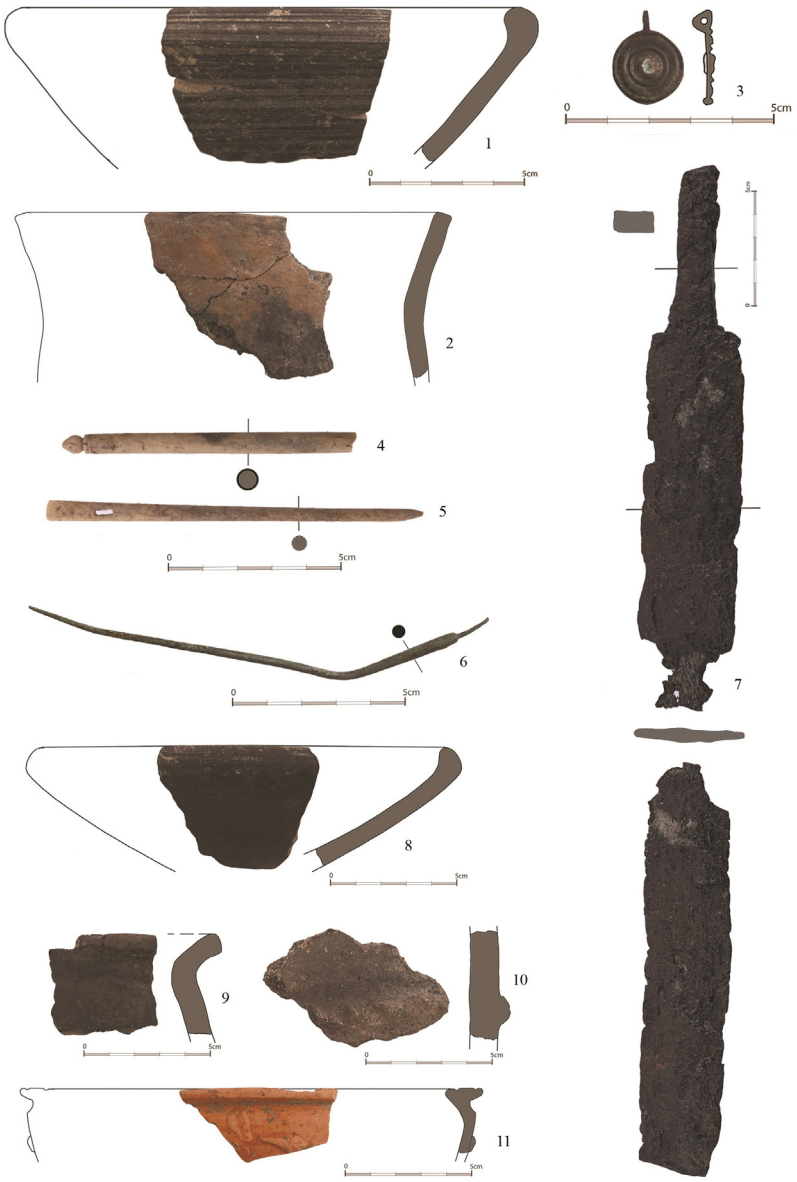

T. V Налази из слојева пред оснивање каменог утврђења и након њега: 1–6, 8–11. светломрка и мрка земља са гаром, изнад старијег слоја шљунка изван објекта I; 7. светломрка земља са спољне стране бедема у сонди 8

Pl. V Finds from the layers before and after the foundation of the stone fortification: 1–6, 8–11. light brown and brown soil with soot, above the older layer of gravel outside structure I; 7. light brown soil outside the ramparts in trench 8

T. VI Најстарији антички слојеви: 1, 2, 4, 6, 7, 10–13,17. објекат XIX; 14–16. објекат XXI; 3, 5, 8. светломрка земља над здравицом изван објекта I

Pl. VI The oldest Antique layers: 1, 2, 4, 6, 7, 10–13, 17. structure XIX; 14–16. structure XXI; 3, 5, 8. light brown soil above the virgin soil outside structure I

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.13

ЛОКАЛИТЕТИ ГРАДАЦ (ГРАДИШТЕ) И ЦРКВИШТЕ У РИЂЕВШТИЦИ КОД ТРСТЕНИКА – РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСКОПАВАЊА 1987. ГОДИНЕ

Александар Ристић
Течић
ORCID https://orcid.org/0000-0003-3224-2437
Дејан С. Радисављевић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID https://orcid.org/0009-0004-8761-1425

e-mail: arh.aleksandar.ristic@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљено: 29. 4. 2025.
УДК: 903/904"652/653"(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.
902.2(497.11)"1987"

Апстракт: *Циљ рада је да прикаже необјављене резултате краткотрајних археолошких ископавања локалитета Градац (Градиште) и Црквиште у атару села Ријевштица код Трстеника из 1987. године и да се критички осврне на њих. У старијој литератури и документацији насталој након поменутих археолошких истраживања изнесена је хипотеза по којој су ова два локалитета била у непосредној вези. Сматрало се да утврђење и црква представљају касносредњовековну целину и да заједно чине јединствено „феудално властелинство". На основу поређења резултата археолошких ископавања и извештаја са досадашњих рекогносцирања, може се закључити да се на локалитету Градац налазе остаци касноантичког/рановизантијског утврђења са улогом у локалном рударству и контроли саобраћајне комуникације, док старија црква на локалитету Црквиште потиче из касносредњовековног периода, и највероватније је подигнута на делу ранијег средњовековног насеља.*

Кључне речи: *утврђење, Црквиште, Градац, Ријевштица, касноантички и рановизантијски период, позни средњи век*

Географски положај локалитета Градац и Црквиште

Археолошки локалитети Градац и Црквиште (сл. 1 и 2) налазе се у северозападном делу атара села Ријевштице, око 22 км југоисточно од Трстеника, у јужном делу централне Србије.

Остаци утврђења на локалитету Градац (сл. 3 и 4) лоцирају се на купастом брегу (420 м), данас под грабовом шумом, чије се западне и северне падине стрмо спуштају према десној обали Трлинског и Радојковог потока (Рибница), док је на источној страни нешто блажа падина изнад леве обале

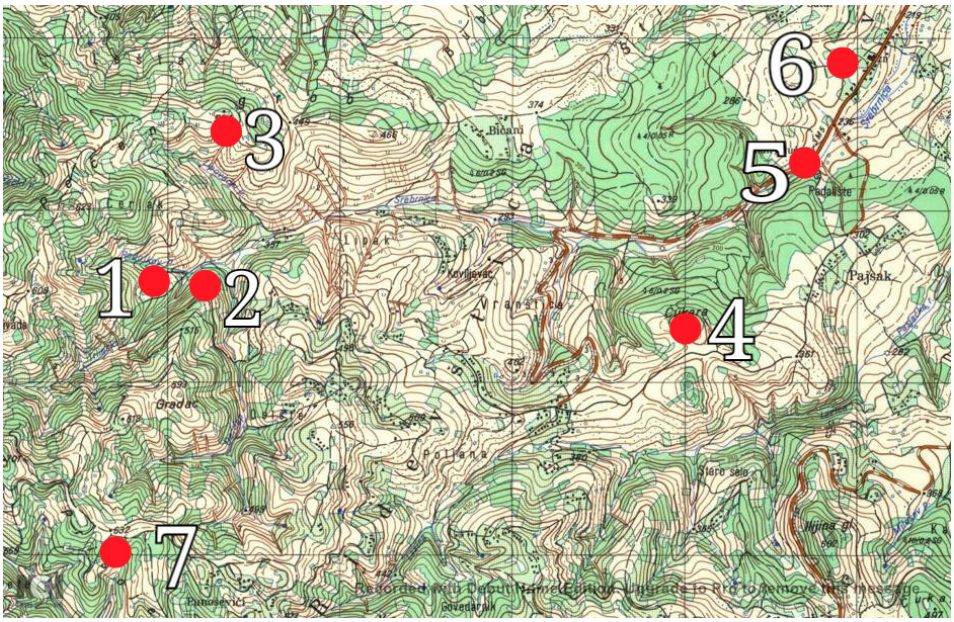

Сл. 1. Локалитети Црквиште – Црква Свете Марине (1) и Градац–Градиште (2) у Рићевштици и други локалитети у ближем окружењу: 3) Печени гроб, остаци старијих рударских активности, 4) Чукара, остаци мањег античког рудника, 5) Црква манастира у Велућу, последња четвртина 14. века, 6) Бабићке градине, остаци античког насеља или виле рустике и 7) Старо Село, остаци средњовековног и рановековног насеља

Fig. 1. Sites of Crkvište – Church of Saint Marina (1) and Gradac–Gradište (2) in Riđevštica, and other nearby sites: 3) Pečeni Grob, remains of earlier mining activities; 4) Čukara, remains of a smaller Antique mine; 5) Church of the Monastery in Veluće, last quarter of the 14th century; 6) Babićke Gradine, remains of an Antique settlement or a *villa rustica*; and 7) Staro Selo, remains of a medieval and an early modern settlement

потока Ђердап. Према југозападу терен се постепено уздиже до највишег врха Градца (593 м), одакле је и најлакши приступ утврђењу, заштићен вештачким ровом. Са локалитета поглед се усмерава према североистоку на предео око горњег тока реке Сребрнице, десне притоке Западне Мораве, која настаје подно Градца спајањем Трлинског и Радојковог потока (Рибница), као и потока Ђердап, а из чијег су корита донедавно испирани алувијални наноси злата и самородне платине.[1] Према северу видик је ограничен огољеним јужним обронцима брда Печени гроб (524 м) и Рудине (449 м), на чијим се заравњеним врховима евидентирају трагови највероватније ка-

[1] Доминантан минерал платинске групе елемената у речним наносима Сребрнице представља иридосмин (Krstić 1993, 14).

Сл. 2. Поглед на локалитете: 1) Градац (Градиште) и 2) Црквиште са североистока, са брда Печени гроб (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 2. View of the sites: 1) Gradac (Gradište) and 2) Crkvište, from the north-east, from the hill of Pečeni Grob (photo by D. S. Radisavljević)

сноантичких рударских активности (сл. 5),[2] као и узвишењима Мала Рудина (440 м) и Церјак (623 м). Ка истоку поглед затварају висови Липак (456 м) и Чукара (427 м), на ком се налази мањи антички рудник (Krstić 1993, 6, 13; Спасојевић 1993, 5; Марић 2017, 292, 294).

Локалитет Црквиште са Црквом Свете Марине (сл. 6) у визуалном контакту је са остацима утврђења на Градцу. Смештен је на заравни, сада под ливадама и воћњацима, која је у благом паду према северу и десној обали Радојковог потока (Рибница). Према истоку ограничена је нешто стрмијом падином на левој страни Трлинског потока, док се на западу терен уздиже до шумовитог врха брда Налинац (584 м). Око 100 м северно од

[2] У геолошкој грађи Печеног гроба и Рудина доминирају халцбургити и дунити, односно њихови серпентинасти еквиваленти, док су од минерала заступљени оливин, енстатит, хромит и, нешто ређе, клинопироксен. Од секундарних минерала јављају се серпентински минерали, талк, хлорит, амфибол, магнетит, магнезит и опал (Krstić 1993, 9–11; Спасојевић 1993, 9). У периоду од 1957. до 1967. године у Рићевштици је радио рудник никла, који је експлоатисан из окана на потесима Липак и Ковиљевац, изнад десне обале Сребрнице (Тодосијевић 2005, 598).

Сл. 3. Локалитет Градац–Градиште, поглед са севера (фото: Д. С. Радисављевић)
Fig. 3. The site of Gradac–Gradište, view from the north (photo by D. S. Radisavljević)

Сл. 4. Остаци зида на североисточном делу локалитета Градац–Градиште (фото: Д. С. Радисављевић)
Fig. 4. Remains of a wall in the north-eastern part of the site of Gradac–Gradište (photo by D. S. Radisavljević)

Сл. 5. Остаци старијих рударских радова на брду Печени гроб (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 5. Remains of earlier mining operations on the hill of Pečeni Grob (photo by D. S. Radisavljević)

Сл. 6. Црква Свете Марине, поглед са југозапада (фото: Д. С. Радисављевић)

Fig. 6. Church of Saint Marina, view from the south-west (photo by D. S. Radisavljević)

цркве налази се извор Рибница, данас каптиран, чију воду мештани сматрају лековитом. Нешто ниже од њега уочава се старији подзид пута, који се десном обалом Радојковог потока пење према Црквишту.

Долином Сребрнице, поред остатака касноантичке виле рустике на локалитету Бабићке градине и средњовековне баштинске, а сада манастирске Цркве Ваведења Пресвете Богородице у Велуђу, води најкраћа путна комуникација између трстеничког дела Западног Поморавља и Жупе александровачке, односно копаоничког подгорја, која је вероватно била у употреби и током ранијих раздобља (Рашковић 2002, 47–48; Рашковић и Берић 2002, 143–144; Марић 2017, 291–293).

Историјат истраживања локалитета Градац и Црквиште

Локалитети Градац и Црквиште[3] у Рићевштици предмет су научног интересовања већ 146 година. Први је о њима писао Милан Ђ. Милићевић, који бележи да се на пола сата западно од манастира Велуђа, на једном тешко приступачном вису, налази *ɡрадић*, који мештани не називају само Градац, већ и Сребрница, према истоименом потоку, чије је извориште у његовом подножју. Према локалном предању, град су подигли Латини, а приликом једног сукоба запосели Срби.[4] На обали Сребрнице, *неколико хвата од ɡодножја ɡрадскоɡ*, распознавали су се остаци објекта, за који се тврдило да је била *ливница сребра*. На локалитету се од покретних налаза бележе *неке ɡвоздене и ɡучане сɡвари*, а непознати житељ Рићевштице случајно је 1870. или 1871. године нашао на Градцу *једну као јабуку од злаɡа*, коју је продао неком златару у Крушевцу.[5] Аутор наводи и да се на пола сата западно од Велуђа, идући уз реку Сребрницу, на једном *избрешку*

[3] У литератури се локалитет са остацима утврђења, осим под именима Градац и Градиште, јавља и као Сребрница, док мештани користе и називе Јаринин град и Јеринин град. Такође, за локалитет Црквиште бележе се и топоними Рибница и Црквине (Милићевић 1876, 713–714, 720; Каниц 1989, 83; Петковић 1950, 54; Петковић 1955, 46; Здравковић 1951, 254; Бошковић 1955, 60; Ристић 1987, 173–179; Рашковић et al. 2000, 15–16; Рашковић 2001, 19–20; Рашковић и Берић 2002, 148–150; Марић 2017, 292).

[4] Милан Ђ. Милићевић преноси предање: *А била је нека хала, која је Србима доносила жито и сваку берићеш. Латини ухваће ɡу халу и закују је у Жељину, ɡа ɡада ударе* (Срби, прим. аутора) *низ косу на „Велики ɡоɡлед", сиђу у Градац (Сребрницу) и ɡрад запале, војску сву, која није била ɡобеɡла, ɡоɡуку. Војвода у Градцу заɡвори ɡодземни ɡодрум, а у ɡодруму су ɡри казана блаɡа, и на њима сɡава змија; још ɡу има ɡри ɡеɡачке љуɡе ракије, и мноɡо друɡих драɡоцених сɡвари! Мисли се да све ɡо сɡоји и данас, само се не зна ɡде су ɡодруму враɡа* (Милићевић 1876, 714). Ова легенда је и сада жива међу мештанима Рићевштице – казивачи Новак Б. Радисављевић, Светомир Р. Милосављевић и Синадин Јовановић из заселка Пуношевићи у селу Рићевштица.

[5] Житељи Рићевштице и данас приповедају о наводној златној јабуци.

налази стара црквина Рибница, коју походе многи болесници у потрази за излечењем (Милићевић 1876, 713–714, 720).[6]

Аустријски путописац и љубитељ старина Феликс Каниц, приликом свог путовања од Виткова у Жупи до Крушевца,[7] није обишао остатке утврђења и цркве у Ријевштици, већ преноси податке и народна предања које је раније прикупио Милан Ђ. Милићевић. Према његовом мишљењу, кастел Сребрница штитио је римску топионицу, коју су доцније користили и Дубровчани, на шта упућује и назив оближњег брда Металица[8] (Каниц 1989, 83).

Средином 20. столећа, историчар уметности и археолог Владимир Р. Петковић истиче да се према једном запису на антиминсу, манастир у Велуђу раније звао Сребрница, те да овај назив носи и поток, који покрај њега протиче, као *и један тешко приступачни градић, по часу западно удаљен од манастира, не једноме вису, испод кога извире овај поток* (Петковић 1950, 54; Петковић 1955, 46).

Архитекта Иван М. Здравковић бележи да се три четврти часа хода западно од манастира Велуђа, *код ушћа* (sic!)[9] речице Сребрнице, на једном оманьем брежуљку, који затвара њену клисуру, налази град Сребрница или Градац, малих димензија, са једном или највише две куле. У време његовог обиласка 1948. године град је био у рушевинама, док се остаци бедема нису назирали ни у конфигурацији терена. На основу веће количине обрушеног камена у његовом подножју, претпоставио је и постојање подграђа. Сматрао је да је по свој прилици реч о старом жупском граду. Указује и да се на локалитету Црквине налази мала црква, саграђена од дрвета, посвећена летњем Светом Јовану, за коју су мештани тврдили да је подигнута на старим темељима (Здравковић 1951, 254).

[6] М. Ђ. Милићевић казује да су се болесници најпре умивали на оближњем извору, а потом лежали у црквишту на плочи и привезали покоји кончић (Милићевић 1876, 720), највероватније о гране околног дрвећа. Црквиште је најпосећеније на дан Свете великомученице Марине – Огњене Марије (30. јул) и Усековања главе Светог Јована Крститеља (11. септембар). Посетиоци најпре одлазе на извор (данас чесма), који се сматра лековитим, око 100 м северно од Цркве Свете Марине, где се умивају и остављају новац, а болесници привезују делове тканина на гране дрвећа у непосредном окружењу. Након тога, одлазе у цркву, подигнуту између 1974. и 1976. године на месту старијег црквишта, где целивају иконе и пале свеће. Раније се на поменуте празнике одржавао и сабор покрај Цркве Свете Марине, који су у великом броју походили житељи Ријевштице, али и околних села – казивач Румена С. Радисављевић (рођ. Милосављевић) из Стопање, а пореклом из заселка Пуношевићи у селу Ријевштици.

[7] Путем из долине Ибра, преко Копаоника и Жупе, Ф. Каниц је прошао 1860. године (Каниц 1989, 56).

[8] Потес Металица смештен је у југоисточном делу атара Ријевштице, у изворишном делу потока Горњевац, леве притоке Тулешке реке, према заселку Срњани у суседном селу Тулеш. На основу тумачења мештана, назив је добио услед присуства руде (метала). На Металицу се према западу наслања потес Драгуље (*Topografska karta 1:25000, sekcija Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3*, Beograd 1971, drugo izdanje; Тодосијевић 2005, 599)

[9] Требало би: код изворишта.

Заслужни Ђурђе Бошковић, пишући о архитектури и каменој пластици цркве манастира у Велуђу, напомиње да се *нешто изнад* овог манастира, на један сат хода, односно око 4 км западно од њега, запажају остаци средњовековног утврђења, које мештани називају Градац или Градиште, а чији је првобитни назив вероватно био Сребрница, према имену потока у његовом подножју. Мање утврђење било је смештено на стрмој чуки, која се издиже око 60 до 80 м изнад водотока Сребрнице. У време његовог обиласка, средином 20. века, локалитет је био под ниском шумом, док је сам врх чуке, као и добар део падине био прекривен ломљеним каменом, тако да се основа утврђења није могла утврдити. Град је са залеђем, на југозападној страни, био повезан гребеном, који је пресецао вештачки ров, констатоване дубине око 5 м, ширине око 15 м и дужине око 30 м, са падом на обе стране гребена. Од посебне су важности и две достављене фотографије локалитета, са остацима утврђења и погледом на чуку са североисточне стране. Будући да Велуђе није било утврђено, Ђ. Бошковић је сматрао да су манастир и утврђење Градац *ӣрвобиӣно свакако сачињавали ӣовезану ӣривредну и одбранбену феудалну целину*. Скреће пажњу и да се недалеко од тврђаве налазила црквина, на којој је пре Другог светског рата (1941–1945) подигнута црквица од дрвета (Бошковић 1955, 60, нап. 2, сл. 40–41).

У јесен 1954. године, Никола Тасић и Драгослав Срејовић из Археолошког института у Београду извршили су археолошко рекогносцирање предела дуж средњег и горњег тока реке Сребрнице. На локалитету Градиште констатовани су остаци мањег утврђења, смештеног на невисоком брегу, у *југозайадном* (sic!)[10] делу атара села Рињевштице, уз десну обалу реке Сребрнице. На основу налаза фрагмената керамике на источном прилазу, утврђење је датовано у антички период. Према сведочењу мештана, проналажен је и римски новац, док су поједини примерци били од злата. Наводи се да се прекопута Градца, на другој обали Сребрнице, на удаљености од око 200 до 300 м, налази црквиште, на ком је приликом копања винограда Здравка Пантелића откривен већи број људских скелета, од којих су два била дечја. Скелетни остаци покојника, у опруженом положају, евидентирани су на дубини од око 0,80 м. Како у гробовима није било прилога, некропола се није могла ближе датовати (Ристић 1987, 173, нап. 7; Рашковић et al. 2000, 15; Рашковић 2001, 19).[11]

[10] Требало би: северозападном.

[11] Некропола је смештена на једном избрешку, око 70 м северно од Цркве Свете Марине, а који је сада под багремовом шумом. Такође, гробови су откопавани и приликом риљања земље за виноград у власништву Милана и Десанке Пантелић, око 15 м источно од поменутог сакралног објекта – казивач Драгомир Пантелић из Рињевштице.

У септембру 1986. године локалитет Градиште у Рињевштици рекогносцирали су Никола Берић и Јелена Боровић из Народног музеја у Крушевцу. Том приликом утврдили су да је утврђење елипсоидне основе, димензија око 25 х око 10 м, а потврдили су и постојање вештачког рова на његовој југозападној страни. Начинили су и сумарни цртеж основе новосаграђене цркве посвећене Огњеној Марији, која је подигнута на старијим темељима (Ристић 1987, 173, нап. 8–9).

Поновно рекогносцирање локалитета Градиште и Црквиште у Рињевштици изведено је током јуна и јула 1987. године.[12] Констатовано је да су остаци утврђења на локалитету Градиште, подигнутог на стеновитом терену, додатно девастирани просецањем шумског пута, те да су радом булдожера пресечени остаци североисточног бедема по дужини, који је готово сасвим уништен. Деградацији локалитета значајно је допринело и то што су мештани користили камен за изградњу кућа и помоћних објеката. На Градишту су у време обиласка били видљиви остаци једног зида (бедема ?), изграђеног од ломљеног камена везаног кречним малтером, чија се траса могла само делимично испратити. Судећи према правцу његовог пружања, основа утврђења била је потковичастог облика, са сувим ровом на југозападној страни. На читавој површини локалитета, као и у вештачки направљеном профилу пута евидентирани су мањи фрагменти неглеђосане керамике, која је опредељена у средњи век. У кориту Сребрнице, подно утврђења, приликом испирања злата пронађен је један комад бронзаног римског новца (3. век), део украсног предмета од бронзе са уметнутом тамноцрвеном пастом (14. век ?), али и два млетачка дуката из друге половине 14. века (Ристић 1987, 173–174, 179, нап. 10–11, 29, сл. 1–6, 11–12). У подножју Градца случајно је нађен и један златник, који представља ковање 53. венецијанског дужда Бартоломеа Граденига (1339–1342) (Рашковић 2015, 19, нап. 62, Т. V/1).[13]

У раздобљу између Првог и Другог светског рата, на локалитету Црквине (Црквиште) мештанин Новица Јовановић Крцић саградио је цркву дашчару. Током припремних радова за подизање нове цркве, отпочетих у пролеће 1974. године, поменута дашчара измештена је на оближњу локацију и преузела улогу „собрашнице". Изградњу новог сакралног објекта,

[12] Током јуна 1987. године истраживачку екипу чинили су Гојко Суботић, Никола Тасић, Емилија Томић и Владислав Ристић, а у јулу исте године поменути В. Ристић, Ема Радуловић, Биљана Мијајловић и фотограф Мирољуб Буцек (Ристић 1987, 173, нап. 10).

[13] У Народном музеју у Крушевцу, под инв. бр. 2702, чува се и један примерак новца византијског цара Анастасија I (491–518), наводно пронађен приликом археолошких ископавања локалитета Градац у Рињевштици 1987. године (Рашковић и Гаврић 2011, 453, нап. 6). Међутим, у пратећој документацији са поменутих истраживања не постоје никакви подаци о проналаску овог комада новца.

триконхалног плана основе, према пројекту архитекте Зорана Аћимовића из Трстеника, нису пратила археолошка истраживања. Мештани су сведочили да су током копања темеља за изградњу нове цркве, на дубини од око 1,20–1,40 м, откривени темељи старијег сакралног здања, зидани од црвенкастог речног камена везаног кречним малтером. Надограђени темељи консолидовани су истом врстом камена, који се налазио расут по површини локалитета, а након тога заливени цементним малтером, док су зидови цркве грађени опеком. Приликом рекогносцирања 1987. године део темеља од црвенкастих речних облутака запажен је испод малтерне оплате на југоисточном делу сокла, али је остала недоумица да ли представља остатке старијег темеља или ново дозиђивање. Судећи према размерама и нелогично постављеним бочним конхама, претпостављено је да је првобитна црква, која није поседовала припрату, највероватније била једнобродна грађевина, димензија 9,40 х 6,10 м, са олтарском апсидом која захвата готово читаву ширину брода.[14] Остављена је као отворена могућност да су бочне конхе могле бити и накнадно призидане, приликом неке обнове у периоду моравске Србије (Ристић 1987, 174–178, нап. 12–22, сл. 7–10).

Утврђено је да је некропола, коју су раније евидентирали Н. Тасић и Д. Срејовић, смештена око 60 м северно од цркве, те да је током скорашње обраде винограда откопано седамнаест људских скелета (Ристић 1987, 178, нап. 23).

Према мишљењу В. Ристића, тврђава на Градишту представљала је целину са претпостављеном придворном црквом и некрополом на локалитету Црквиште, односно јединствено утврђено средњовековно властелинство, које је оквирно опредељено у раздобље 13–14. века (Ристић 1987, 174, 178–179).[15]

У оквиру пројекта „Археолошко рекогносцирање западне Србије са сондажним ископавањем", под руководством Славенке Ерцеговић-Павловић из Археолошког института у Београду, а у сарадњи са Институтом за историју уметности у Београду и Народним музејом у Крушевцу, као део пројекта „Уметност крушевачке области у моравској Србији", под вођством Гојка Суботића, изведена су у септембру 1987. године сондажна археолошка истраживања

[14] На овакав план основе првобитне цркве, према мишљењу В. Ристића, упућују бочне конхе које неспретно и нелогично стоје, као и то да: *Унутрашња дужина основе одговара мери од два пуна круга апсидалног лика, тј. четири полупречника олтарске апсиде (укључујући и дубину апсиде) чији је центар тачно на попречној оси делова источног зида. Унутрашња ширина износи два полупречника увећана за дужине делова источног зида на прелазу наоса у олтарску апсиду. Овакво прецизно размеравање основе, што се не односи и на бочне конхе, указује на вероватну првобитну концепцију старије једнобродне цркве* (Ристић 1987, 178, нап. 22).

[15] Г. Гаврић и М. Ковачевић оспорили су ову хипотезу, с обзиром на то да археолошки материјал пронађен на Градцу (Градишту) не указује на живот брањеног простора утврђења током средњег века (Гаврић и Ковачевић 2015, 17).

на локалитетима Градиште и Црквиште, на потесу Градац у селу Рињевштица (Ercegović-Pavlović 1987, 1–2), чији ће резултати бити само сумарно саопштени (Рашковић et al. 2000, 15–16, сл. 6; Рашковић 2001, 19–20, сл. сл. 13–16; Рашковић 2002, 47–48; Рашковић и Берић 2002, 149, Т. III/1; Марић 2017, 292, нап. 4).

Приликом археолошког рекогносцирања дела територије општине Трстеник, које је 1998. године спровела стручна екипа Народног музеја у Крушевцу, обиђен је и локалитет Градац у Рињевштици. Том приликом потврђени су резултати ранијих проспекција локалитета, док је у непосредној близини утврђења, у једној њиви на десној страни *Сребрнице* (sic!),[16] на месту претпостављеног подграђа, прикупљен већи број уломака керамике, датоване у касноантички период (Рашковић et al. 2000, 15–16, сл. 6; Рашковић 2001, 18–20, нап. 30, сл. 13–17, Карта 1/14; Рашковић 2002, 47–48, Карта 2/13; Рашковић и Берић 2002, 148–150, сл. 1/17, 4/6–7, 5/1–2, 6/2, Т. III/1; Гаврић и Ковачевић 2015, 11).[17]

У оквиру пројекта „Аерофото проспекција територије општине Трстеник", под руководством археолошкиње Марије Д. Марић из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, у првој половини јула 2012. године извршено је снимање предела у непосредном окружењу локалитета Градиште (Градац) и Црквиште. Након тога, изведена су у неколико наврата и рекогносцирања овог терена у сарадњи са Народним музејом у Крушевцу, када су евидентирани остаци старих рударских радова и велике количине халде на узвишењу Печени гроб,[18] изнад леве обале Сребрнице, око 1,2 км ваздушном линијом североисточно од локалитета Градиште (Градац), као и мањи рудник на брду Чукара, на десној страни поменуте реке, око 3 км источно од Градца (Марић 2017, 292, нап. 3, 5).[19]

[16] Реч је о десној обали потока Ђердап, који са Трлинским и Радојковим потоком подно Градца образује реку Сребрницу (*Topografska karta 1:25000, sekcija Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3*, Beograd 1971, drugo izdanje).

[17] У башти (К. О. Рињевштица, бр. парцеле 2586) на левој обали Рибнице (Радојковог потока), насупрот остацима утврђења на локалитету Градиште (Градац), евидентирају се фрагменти лепа и керамике, која се опредељује у период старијег гвозденог доба, док је власник приликом копања јаме за кречану, испод ораха уз северну ивицу парцеле, уочио површину са дебљим слојем пепела – казивачи Бана и Новица Јовановић из Рињевштице.

[18] Према веровању, на превоју који спаја Печени гроб са суседним брдом Церјак, изнад изворишта Липовачког потока, леве притоке Сребрнице, налазе се остаци цркве на локалитету Црквина (Ристић 1987, нап. 19; Марић 2017, 292), али се тамо не запажају никакви трагови архитектуре.

[19] У литератури је изнет податак да је око 1,5 км источно од Градишта (Градца), на десној обали Сребрнице, смештена некропола, са које највероватније потиче касноантички и средњовековни новац случајно пронађен у кориту поменуте реке (Ercegović-Pavlović 1987, 3; Марић 2017, 292, 5). Међутим, реч је највероватније о својеврсној забуни, пошто се једина до сада евидентирана некропола налазила око 70 м северно од Цркве Свете Марине. На другој страни, око 1,8 км источно од поменутог локалитета лежи савремено гробље села Рињевштице, засновано у првој половини 19. столећа.

Археолошка ископавања локалитета Градац (Градиште) и Црквиште 1987. године

Сондажна археолошка истраживања локалитета Градац (Градиште) и Црквиште у атару села Рићевштица код Трстеника изведена су у периоду од 18. до 26. септембра 1987. године, док су пропратни радови трајали до 30. септембра. Како је претходно наведено, реализована су у оквиру пројекта Археолошког института у Београду под називом „Археолошко рекогносцирање југозападне Србије", чији је руководилац била Славенка Ерцеговић-Павловић, научни саветник Археолошког института. Истраживања су обављена у сарадњи са Институтом за историју уметности из Београда и Народним музејом из Крушевца, чији је тадашњи пројекат носио назив „Уметност крушевачке области у моравској Србији" (руководилац Гојко Суботић). Поред руководиоца истраживања, стручну екипу чинили су Никола Берић, кустос-археолог Народног музеја у Крушевцу и Владислав Ристић, виши кустос-историчар уметности крушевачког музеја. Руковођење ископавањима на локалитету Градац припало је Николи Берићу, док је радове на Црквишту Свете Марине у Рићевштици водио Владислав Ристић (Berić 1987, 1; Ercegović-Pavlović 1987, 1; Ristić 1987, 1).

Циљ истраживања локалитета Градиште било је утврђивање постојања средњовековног утврђења и његовог карактера, а на локалитету Црквиште откриће остатака старијег сакралног објекта, над чијим је остацима, према сведочењима мештана, подигнута садашња триконхална Црква Свете Марине (Ercegović-Pavlović 1987, 1–2).

Археолошка ископавања локалитета Градац (Градиште)

Ископавања на локалитету Градац (Градиште), смештеном на прилично неприступачном терену, била су на почетку усмерена ка дефинисању ширине откривеног бедема и правца његовог пружања у североисточном делу локалитета. Тада је констатовано лице масивног зида од притесаног камена, дебљине 2 м, а утврђен је и правац његовог пружања (Berić 1987, 1; Ercegović-Pavlović 1987, 2). Установљено је и лице још једног зида, удаљеног 2,57 м од претходног. Напослетку, откривена су укупно три зида, од којих је први био широк 0,90 м, други 2,40 м, а трећи 1–1,02 м, што је истраживаче навело на помисао да се ради о унутрашњем простору куле (сл. 7) (Berić 1987, 2), који је истраживан на крају ископавања. Том приликом утврђено је и постојање зида ка брањеном простору утврђења, што је додатно оснажило првобитну претпоставку да је реч о остацима куле (сл. 8). Ископ, ширине 0,80 м, ишао је до 1,10 м испод нивоа пута, али није евидентиран првобитни ниво терена (сл. 9) (Berić 1987, 5).

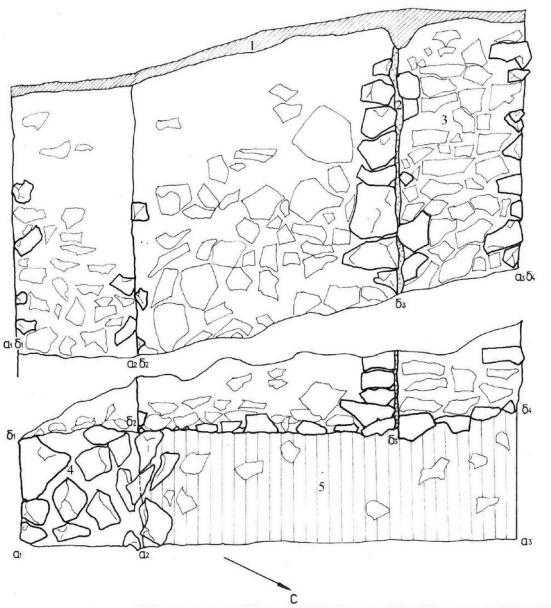

Сл. 7. Североисточни зид североисточне куле: 1. хумус; 2. малтер; 3. зид; 4. банак; 5. део прокопаног пута (Документација Археолошког института)

Fig. 7. North-eastern wall of the north-eastern tower: 1. humus; 2. mortar; 3. wall; 4. bench; 5. section of a dug-out road (Documentation of the Institute of Archaeology)

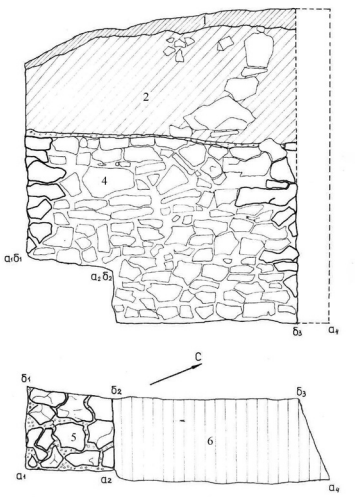

Сл. 8. Унутрашњи зид североисточне куле: 1. хумус; 2. обрушени зид; 3. малтер; 4. зид; 5. банак; 6. део основе куле (Документација Археолошког института)

Fig. 8. Interior wall of the north-eastern tower: 1. humus; 2. collapsed wall; 3. mortar; 4. wall; 5. bench; 6. part of the tower foundation (Documentation of the Institute of Archaeology)

Сл. 9. Унутрашњи зид североисточне куле
(Документација Археолошког института)

Fig. 9. Interior wall of the north-eastern tower
(Documentation of the Institute of Archaeology)

Једна сонда, димензија 3 х 2 м, отворена је изнад пута, око 30 м западно од североисточног зида.[20] Након копања кроз слој хумуса, на релативној дубини од 0,68 м појавила се стеновита подлога (Berić 1987, 2).

Очишћен је и зид, уочен у профилу пробијеног пута, а који се налазио око 60 м када се њиме иде лучно у правцу запада од североисточне куле.[21] Постављен је по оси север–југ, уз одступање од 20º његове северног дела према западу,[22] док му је ширина износила 2,10 м. Израђен је од притесаног камена, са трпанцем као испуном (сл. 10). Приликом чишћења оба лица бедема, са источне стране у нивоу од 0,10 м изнад пута, уочен је дебео слој гарежи. У наставку истраживања рашчишћаване су и откопаване обе стра-

[20] У дневнику ископавања наведено је да је сонда отворена источно од североисточне куле (Berić 1987, 2), док се на ситуационом плану јасно види да се она налазила западно (северозападно) од североисточних зидова.

[21] Као и у претходном случају, на основу скице се види да се ова целина налазила на западној страни, а не северној.

[22] У теренском дневнику убележено је да одступа према истоку.

Сл. 10. Северозападни зид – јужни изглед
(Документација Археолошког института)

Fig. 10. North-western wall – southern view
(Documentation of the Institute of Archaeology)

не северног бедема, у циљу утврђивања првобитног нивоа терена. Ископ је настављен 2 м источно од источне стране зида, ради дефинисања површине са гарежи. Отворена је сонда димензија 2 х 2 м, у којој је констатован слој гарежи дебљине 0,20–0,30 м (сл. 11). У том слоју пронађене су угљенисане животињске кости и дрво, као и уломци керамике. На дну слоја гарежи (дубина 1,30 м) нађен је фрагмент обода тамномрке глеђосане посуде израђене на витлу, димензија 8,3 х 5,9 цм (сл. 12 и 20а) (Berić 1987, 3).[23] Настављено је са ископавањем слоја гарежи са источне стране зида, где су поред угљенисаних костију и дрвета пронађени и профилисани фрагменти оплате од печене земље, на којима су уочени трагови дрвета. На источној страни слоја гарежи откривено је више редова нагорелог камена везаног малтером, који је лучно постављен, док се унутрашњост лука налазила испод веће гомиле невезаног камена. Под наведеном концентрацијом камена, а унутар нагорелог лука,

[23] Документација Археолошког института, инв. бр. 3386, Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište"), картон Ц/1..

Сл. 11. Слој гарежи у темељу северозападног зида – северни изглед (Документација Археолошког института)

Fig. 11. Layer of soot at the foundation of the north-western wall – northern view (Documentation of the Institute of Archaeology)

пронађени су профилисани фрагменти глинене конструкције, што је навело на претпоставку да се на том месту налазила већа земљана пећ, која је уз опрез опредељена као металуршка, пошто је подно Градишта пронађено и неколико комада згуре (Berić 1987, 4; Ercegović-Pavlović 1987, 2–3). С обзиром на то да је пећ само делимично откопана, њене укупне димензије нису могле бити утврђене (Ercegović-Pavlović 1987, 3).

Отворена је и сонда на највишој тачки Градишта, односно у његовом југозападном делу, а у циљу утврђивања трасе бедема и величине брањеног простора тврђаве (Berić 1987, 3).[24] Под слојем шута евидентирано је постојање спољашњег лица зида, поред ког је отворен ров, ширине 1 м, ради праћења правца његовог пружања. Услед велике количине обрушеног камена, претпостављено је да се и на овом месту налазила једна од кула утврђења. Сонда је копана до дубине од 2 м. На дубини од 1,40 м констатован је другачији начин зидања бедема, што је указивало на његову обнову. На

[24] Ова целина није представљена на ситуационом плану.

Сл. 12. Налаз керамике из слоја гарежи код северозападног зида (фотографију је доставио археолог Душан Рашковић)

Fig. 12. Ceramic find from the soot layer near the north-western wall (photo provided by archaeologist Dušan Rašković)

дубини од 1,70 м пронађен је гвоздени клин дужине 9 цм. Предмет је израђен ковањем, четвороугаоног је пресека и на једној страни је ужи. Недостаје му врх, док је са супротне стране проширен и савијен под правим углом (сл. 20б) (Berić 1987, 4).[25]

Око 70 м југоисточно од просеченог пута, истраживана је спољашна страна зида, лоцираног поред извора у шљиваку Душана Јовановића из Рињевштице. Зид, откопан у дужини од 4 м, квалитетно је грађен и претпостављено је да највероватније представља део спољашњег одбрамбеног бедема (Ercegović-Pavlović 1987, 3). На око 0,70 м дубине уочен је слој сиве (каолинске) глине, чије лежиште није познато у ближој околини. Праћењем овог зида откривен је и његов угао, одакле се преламао према северу (Berić 1987, 4; Ercegović-Pavlović 1987, 3).

Након археолошких радова зидови у профилу пута су заштићени, а преостали затрпани до висине од 1,2 м код северног зида (Berić 1987, 5).

[25] Документација Археолошког института, инв. бр. 3386, Arheološka istraživanja u Riđevšti-ci – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište"), картон Ц/2. У обрасцу стоји да је пронађен на дубини од 1,20 м.

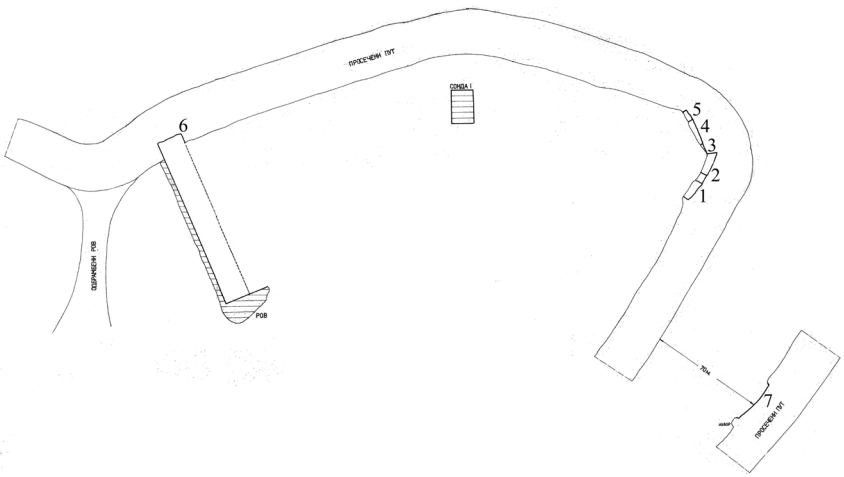

Сл. 13. Ситуациони план Градишта: 1. Југоисточни зид североисточне куле; 2. Унутрашњи зид североисточне куле; 3, 4, 5. Североисточни зидови североисточне куле; 6. Северозападни зид; 7. Зид код извора (Документација Археолошког института)

Fig. 13. Situation plan of Gradište: 1. South-eastern wall of the north-eastern tower; 2. Interior wall of the north-eastern tower; 3, 4, 5. North-eastern walls of the north-eastern tower; 6. North-western wall; 7. Wall near the spring (Documentation of the Institute of Archaeology)

Археолошка ископавања локалитета Црквиште (Црква Свете Марине)

Сонда 1 постављена је дуж темеља Цркве Свете Марине и обухватила је простор уз југоисточни део јужне конхе, јужни зид према истоку, као и уз југоисточни део зида олтарске апсиде. Циљ њеног отварања био је утврђивање правца пружања старијих темеља, као и дефинисање постојања старије олтарске апсиде и бочне (јужне) конхе. Димензије сонде, са додатним проширењима, износиле су 1,50 x 4,50 x 1,30 м. Најпре је уклоњен бетонски слој, као и камен и шут испод њега (Ristić 1987, 1). У првом откопном слоју налазила се већа концентрација крупнијег и ситнијег камена. Убрзо је откривена површина која је опредељена као *масивни камени зид*, израђен у техници сухозида, који се протезао у правцу југоистока. Дебљина откривеног *зида*, начињеног од ломљеног камена, износила је 2 м. У овом откопном слоју, на дубини од 0,10 м, у проширењима сонде пронађени су рецентнији косир и алуминијумски прстен (Ristić 1987, 2–3). У 3. откопном слоју, на дубини од 0,60 м, појавио се културни слој, где су

Сл. 14. Сонда 1, 3. откопни слој – западни изглед
(Документација Археолошког института)

Fig. 14. Trench 1, 3rd excavation layer – western view
(Documentation of the Institute of Archaeology)

пронађени готово сви покретни налази, односно уломци светлозелене и светлосмеђе глеђосане керамике, као и фрагменати црно печених неглеђосаних посуда (Ercegović-Pavlović 1987, 4; Ristić 1987, 4). Посебно се истиче уломак светлосмеђе глеђосане зделе са профилисаним ободом и урезаним низовима паралелних линија, димензија 5,4 x 6,3 цм (сл. 20в).[26] Утврђено је да су нови темељи источног дела јужног зида цркве, до олтарске апсиде, дубоки 0,50 м, те да се делимично ослањају на помињани „сухозид". Дубина темеља зида олтарске апсиде износила је 0,90 м, али није примећено да су лежали на остацима старијег објекта. Старији *зид* („сухозид") откривен у овој сонди био је формиран од једног реда камења, дебљине 0,20 м (сл. 14). Једино је у делу сонде уз олтарску апсиду, као и у њеном угаоном делу (са обе стране „сухозида") констатована здравица на дубини од 1 м (сл. 15) (Ristić 1987, 5).

[26] Документација Археолошког института, инв. бр. 3386, Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište"), картон Ц/13.

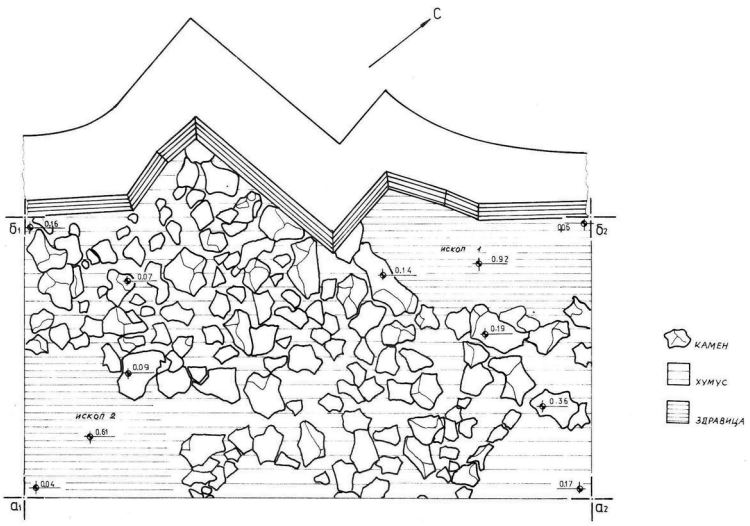

Сл. 15. Основа сонде I (Документација Археолошког института)
Fig. 15. Plan of Trench I (Documentation of the Institute of Archaeology)

Сонда 2, димензија 1,50 x 2 м, отворена је уз јужни зид цркве према западу. На дубини од 0,10 м пронађен је перфорирани новчић краља Милана Обреновића, као и други примерци рецентнијег новца, попут ковања истог владара из 1884. године, ковања из 1904. и 1925. године, али и мањи уломак рецентне глеђосане керамике.[27] На истој дубини појавио се и „сухозид", који је пратио трасу *зида* откривеног у сонди 1 (Ristić 1987, 2).

Сонда 3, димензија 1,20 x 1,50 м, постављена је уз северни зид цркве према олтарској апсиди. На дубини од 0,60 м констатован је културни слој са више уломака кухињске грнчарије, као и један фрагмент посуде са дршком. Керамика је грубо рађена, вероватно уз одсуство витла (сл. 20г).[28] Здравица се у овој сонди појавила на дубини од 1,05 м. Утврђено је да су темељи старијег објекта, дубине 0,50 м (сл. 16), изграђени од тзв. рудинског црвеног и жутог камена, те да су приликом подизања садашње цркве заливени бетоном, изнад ког су надзидани нови темељи, чија је висина такође износила 0,50 м (сл. 17) (Ristić 1987, 3).

[27] Рецентнији нумизматички налази из сонде 2 сведоче о томе да је становништво овај „сухозид" сматрало за остатке старије цркве и на том месту остављало новац.

[28] Документација Археолошког института, инв. бр. 3386, Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište"), картон Ц/18. На скици су приказана два уломка и дате су две димензије, док се у тексту помињу три уломка, што вероватно представља грешку.

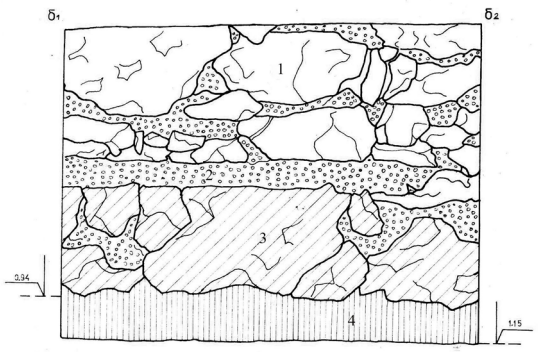

Сл. 16. Изглед темеља северног зида до олтарске апсиде:
1. камен новог темеља 2. бетон 3. камен старог темеља 4. здравица
(Документација Археолошког института)

Fig. 16. View of the northern wall foundation up to the altar apse:
1. stone of the new foundation; 2. concrete; 3. stone of the old foundation; 4. intact layer
(Documentation of the Institute of Archaeology)

Сл. 17. Сонда 3, 6. откопни слој – северни изглед
(Документација Археолошког института)

Fig. 17. Trench 3, 6th excavation layer – northern view
(Documentation of the Institute of Archaeology)

Сл. 18. Сонда 4, 2. откопни слој – западни изглед
(Документација Археолошког института)

Fig. 18. Trench 4, 2nd excavation layer – western view
(Documentation of the Institute of Archaeology)

Сонда 4, димензија 1,50 x 2 м, позиционирана је уз југозападни угао цркве. Одмах испод површине наишло се на новији темељ припрате, која није подигнута. На дубини од 0,20 м констатовани су остаци старијег *зида* (сл. 18), када је установљен и крај његовог простирања на западној страни, у односу на раније утврђену трасу. Евидентирано је да ширина нових темеља за припрату, дужине 3 м и изграђених од камена заливеног бетоном, износи од 0,65 до 0,85 м, као и да су на северној страни незнатно проширени од 0,10 до 0,20 м (Ristić 1987, 4).

Закључна разматрања

Правац пружања бедема у североисточном делу локалитета Градац (Градиште) навео је истраживаче на помисао о постојању засебног дела утврђења („Мали град”), који је био мањих димензија. Основа те целине била је неправилног елипсоидног облика, са оријентацијом у правцу исток–запад, док је констатован и вештачки одбрамбени ров на југозападној стра-

ни. Тада је установљена и ширина откривених бедема, која се кретала од 0,90 м до 2,70 м (сл. 13) (Ercegović-Pavlović 1987, 2).

Истраживачи су закључили да се на утврђењу издвајају две архитектонске фазе. Старију одликује квалитетно зидање тесаним каменом са педантно обрађеним лицима зидова и трпанцем везаним кречним малтером, док млађу фазу, која је подразумевала обнову трасе старијих бедема, карактерише лошији квалитет градње (Ercegović-Pavlović 1987, 2).

Покретних налаза приликом ових ископавања готово и да није било, с обзиром на то да је откривен само један уломак посуде, као и гвоздени клин (Ercegović-Pavlović 1987, 2). Пронађени фрагмент, према мишљењу одређених аутора, припада времену 3–4. века (Рашковић et al. 2000, 15; Рашковић 2001, 20).

Након ових временски ограничених ископавања, изнета је хипотеза да је утврђење могло представљати рударски центар сребрничке области и да је подигнуто у раном средњем веку.[29] За откривене остатке пећи претпостављено је да је имала улогу у металуршкој производњи,[30] јер је на површини испод Градишта проналажена гвоздена згура (Ercegović-Pavlović 1987, 3). Потврду о употреби утврђења у касноантичком/рановизантијском периоду дају и уломци касноантичке керамике проналажене приликом рекогносцирања његове непосредне околине (Рашковић et al. 2000, 15–16; Рашковић 2001, 20; Рашковић 2002, 48; Рашковић и Берић 2002, 149/сл. 5, 150/сл. 6). У појединим радовима наводи се да са утврђења Градац (Градиште) у Ријевштици потиче и налаз фолиса цара Анастасија I (491–518), искован у Константинопољу, који је пронађен приликом наведених археолошких ископавања (Рашковић и Гаврић 2011, 453 са наведеном референцом).[31] За другу, млађу фазу, предложено је датовање у време моравске Србије, и то на основу резултата истраживања на оближњем локалитету Црквиште, као и услед близине познатих моравских триконхалних сакралних здања, попут Велуђа, Дренче и Руденице. Указано је да горњи део тока реке Сребрнице, која извире испод Градишта, обилује платином и златом, те да се у њеном кориту проналази римски бронзани новац (Ercegović-Pavlović 1987, 3). Према Душану Рашковићу, првобитни карактер фортификације био је рефугијални, а тек касније је утврђење прерасло у стално насеље (Рашковић 2023, 331).

[29] По свему судећи, мисли се на рановизантијски период.

[30] На другој страни, Г. Гаврић и М. Ковачевић откривену пећ на Градцу опредељују као грнчарску и датују је у период 5–6. века (Гаврић и Ковачевић 2015, 11).

[31] О овом налазу нема података у документацији и другим радовима.

Сматрамо да би било какво прецизније датовање фортификације било преурањено. Узевши у обзир обим досадашњих истраживања, као и готово потпуно одсуство покретних налаза, хронолошко опредељивање у период позног средњег века требало би искључити. Једини хронолошки осетљив налаз из утврђења представља уломак керамике, датован у 3–4. век (Рашковић et al. 2000, 15; Рашковић 2001, 20). Већ је приложена претпоставка по којој је утврђење могло имати рударску улогу у „раном средњем веку", под којим се подразумева касноантички/рановизантијски период, те да је у „неко касније време" обновљено (Ercegović-Pavlović 1987, 3). Уз већу дозу опреза можемо наслутити да се прва фаза изградње може везати за касноантички период (3–4. век), док би се млађа фаза могла определити у рановизантијско раздобље (6. век).[32] Томе у прилог иду и налази касноантичке керамике из најнепосредније околине утврђења, док она из касносредњовековног периода, са простора евентуалног подграђа, за сада изостаје. Не искључује се могућност да је утврђење настало као продукт вертикалне миграције становништва, које је живело на локалитету Бабићке градине у селу Велуће, где је постојало насеље или вила рустика (?) (Рашковић и Берић 2002, 143; Марић 2017, 292, 294). Становништво је приликом наступања несигурнијих времена могло прећи на безбедније место, удаљено нешто мање од 4 км у правцу југозапада, на узвишење које са запада затвара клисуру Сребрнице. Извођење закључка о животу унутар утврђења у периоду моравске Србије на основу резултата ископавања Цркве Свете Марине, удаљене готово 400 м од Градца (Градишта), не може се прихватити (Ercegović-Pavlović 1987, 3).[33]

Мишљења смо да утврђење припада корпусу касноантичких/рановизантијских утврђења, у којима живот престаје најкасније почетком 7. века. Таква истовремена утврђења у околини Ријевштице су Грац у Брезовици (?), Грац у Стрменици (?), Градиште у Пуховцу (Повцу), Градиште (Милошев град) на размеђу Лаћиследа и Мрмоша, Градиште у Љубинцима, Гобеља код Бруса и др. Утврђење на локалитету Градац у Ријевштици, осим потенцијалне улоге у рударској производњи, могло је надгледати и комуникацију која је у касноантичком периоду водила од леве обале Западне Мораве, преко прелаза код Кукљина, Медвеђе или Богдања, уз реку Сребрницу ка Градишту у Пуховцу (Повцу) (Рашковић et al. 2000, 15–17; Рашковић 2001, 18–19; Рашковић 2002, 40–41/Карта 2, 43–44, 47; Рашковић и Берић 2002, 138/сл. 1, 147, 150–154). Узевши у обзир датовање пронађеног уломка керамике, може се претпоставити да Градац (Градиште) у Ријевштици припада

[32] О томе в. Рашковић et al. 2000, 6–7; Рашковић 2001, 22–23.

[33] Оставља се као могућност рефугијална улога напуштеног утврђења у том периоду.

корпусу висинских утврђења која су подигнута веома рано. Утврђења са истом фазом (3–4. век) има и у његовој најближој околини, те се може наслутити да је на овом мањем простору постојала потреба за њиховом ранијом изградњом (Ристић 2023, 34–35 са наведеном литературом).

***

Прве назнаке о постојању старије архитектуре испод данашње Цркве Свете Марине у Рињевштици јавиле су се већ након првог откопног слоја унутар сонде 1, када је откривен *камени зид* („сухозид"), који се неправилно пружао по оси исток–запад. Јужни део темеља нове цркве (јужни зид према истоку, јужна конха и јужни зид према западу) лежао је на овом *зиду* (Према С. Ерцеговић-Павловић, ова конструкција подсећала је на калдрму). Након проширења сонде, утврђено је да се наведени *зид* рачва према југу. У ископима са обе његове стране, на дубини од 0,60 м, пронађена је глеђосана грнчарија која је припадала средњовековном периоду. Отварање сонде 2 потврдило је једино правац трасе старијег каменог зида цркве. Најконкретнији подаци о старијем објекту на локалитету добијени су приликом ископавања сонде 3. Иако је основа данашње цркве начином размеравања сугерисала да је и евентуални старији сакрални био једнобродна грађевина, подаци су показали да се ипак ради о триконхосу. Старији зид откривен испод северног зида данашње цркве у источном делу везивао се за део лука старијег зида северне бочне конхе. Првобитни зидови израђени су од камена црвенкасто-жуте боје, у народу овог краја познатијем као „рудински", чије се лежиште проналази на источној падини брда Налинац, око 150 м северозападно од цркве.[34] Камен је био везиван кречним малтером, чији остаци нису очувани у већој мери. Установљено је да је висина старијих темеља износила 0,50 м. Мештани су преко њега налили бетон и потом надзидали нове темеље исте висине, тако да је укупна висина темеља на северној страни цркве износила 1 м (Ercegović-Pavlović 1987, 4).[35] Делови камена старије архитектуре налазили се у лучном правцу олтарске апсиде нове цркве, док су сачувани и у правцу на јужној страни (од олтарске апсиде до јужне конхе), као и од јужне конхе до данашњег западног зида цркве. Мештани су сведочили да су нови темељи сакралног објекта на јужном делу прекрили старије темеље до

[34] Археолошка истраживања потврдила су сведочења мештана о старијим темељима од црвенкастог камена везаног кречним малтером, које је претходно прикупио Владислав Ристић. Уп. Ристић 1987, 176.

[35] Из тог разлога су старији темељи откривени тек након уклањања бетонске „кошуљице". Мештани су посведочили да су старије темеље прелили бетоном управо из бојазни од археолога, који би им, према њиховом схватању, зауставили зидање нове цркве (Ercegović-Pavlović 1987, 5).

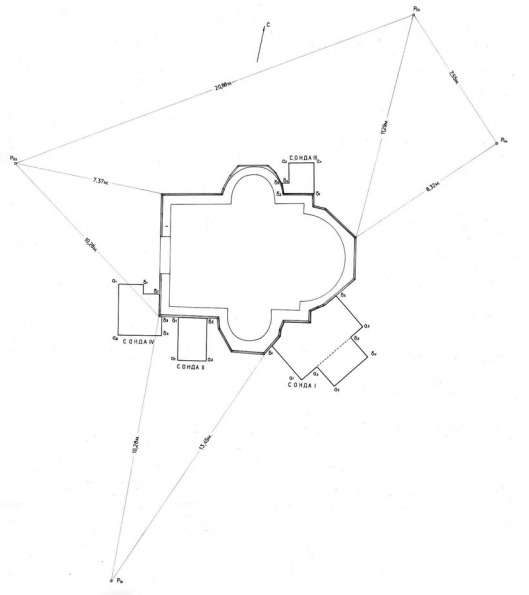

Сл. 19. Ситуациони план Црквишта (Документација Археолошког института)
Fig. 19. Situation plan of Crkvište (Documentation of the Institute of Archaeology)

половине (ка спољашњости), те би се они могли потврдити тек приликом неких будућих ископавања унутрашњег простора цркве. Ради понављања плана старије грађевине, становници су над остацима полукружне северне конхе надзидали конху истог облика, док су јужна конха и олтарска апсида, на основу предложеног пројекта, петостране. Према Славенки Ерцеговић-Павловић, покретни материјал откривен на дубини од 0,60 м унутар сонде упућивао је, највероватније, на трагове старијег насеља на чијем је простору подигнута првобитна црква. Како би се утврдило могуће постојање припрате или атријума, уколико је евентуално реч о рановизантијском трикохносу, отворена је сонда 4, али су откривени само започети темељи припрате нове цркве (Ercegović-Pavlović 1987, 5).

Археолошка ископавања Црквишта у Ријевштици потврдила су постојање мање триконхалне цркве без припрате, која је према плану основе приближно датована у 14. век (Ercegović-Pavlović 1987, 5–6).[36] Установљено је да се на око 60 м северно од цркве налази некропола, која је регистрована приликом свих ранијих рекогносцирања (Ercegović-Pavlović 1987, 6).

[36] У извештају нема помена о величини старијег сакралног здања, док дужина и ширина нису наглашене ни на самој скици. Владислав Ристић претпоставио је још пре ископавања да би објекат могао имати димензије 9,40 х 6,10 м (Ристић 1987, 178).

Као и у случају оближњег Градца (Градишта), ископавања на локалитету Црквиште (Црква Свете Марине) била су ограниченог обима и нису донела прецизније податке о времену настанка, употреби и изгледу старијег сакралног објекта. Сведено вођење теренског дневника и изостанак подробнијих информација у њему, као и пратећој документацији, отежавају извођење конкретнијих закључака о резултатима ових ископавања. Оно што се може констатовати јесте да откриће зидова и њихова оријентација указују да се на локалитету налазе остаци старијег сакралног објекта, на чијим темељима је недавно подигнута нова Црква Свете Марине (сл. 19). Поред тога, најзначајнији резултат ових ископавања представља откриће културног слоја на дубини од 0,60 м у сондама 1 и 3, који указује да источни део првобитне цркве највероватније лежи преко остатака старијег насеља, како је својеверемено и претпоставила С. Ерцеговић-Павловић (Ercegović-Pavlović 1987, 5). Међутим, детаљнија анализа откривеног покретног материјала није спроведена и публикована, што би у великој мери омогућило хронолошко опредељење откривеног слоја, али и саме цркве. Уколико прихватимо датовање старијег триконхоса у 14. век, *terminus ante quem* датовања претпостављеног насеља била би средина 14. века. Међутим, мали број података добијених током ископавања оставља отвореним питање хронологије изградње објекта, с обзиром на то да се сакралне грађевине оваквог плана основе, осим у раздобљу моравске Србије, јављају и у периоду 15–16. века (Бабић-Ђорђевић и Ђурић 1982, 181–182, са наведеном литературом; Шупут 1984, 50–56; Кнежевић 1986, 83–144). На другој страни, одсуство ископавања унутар сакралног објекта као и у његовој непосредној околини, ускраћује нам сазнање о његовом евентуалном карактеру, односно да ли је реч о парохијској цркви или манастирском католикону. Исто тако, још увек је нејасна веза између потврђене цркве и некрополе која је регистрована око 60 м северно, а која до сада није била предмет посебних археолошких истраживања. На наредним ископавањима остаје да се разјасни и однос откривеног *масивноī зида* („сухозида", „калдрме"), ширине 2 м, који је откопан у јужним сондама 1 и 2, са темељним зидом од „рудинског" камена црвене и жуте боје везаног кречним малтером. Оставља се могућност да је тзв. масивни зид у ствари шут настао обрушавањем горњих партија зидова првобитне сакралне грађевине, пошто се, као могућа последица тога, до здравице дошло само у једном делу сонде 1.[37]

[37] Могуће је да се ради о две архитектонске фазе, али се без даљих ископавања не могу хронолошки ближе детерминисати, иако се може наслутити да *зид* („сухозид") са јужне стране припада млађој фази.

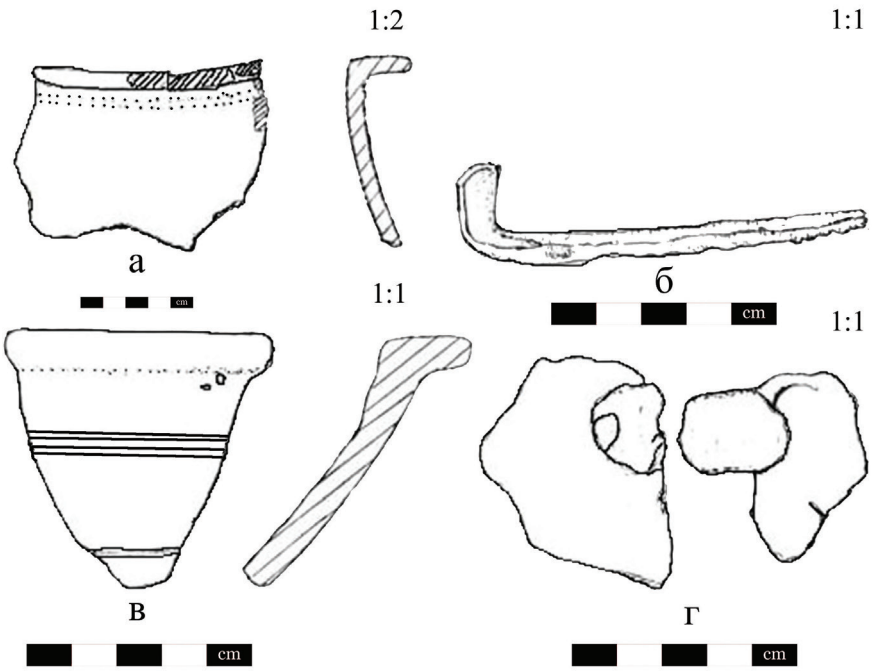

Сл. 20. а) Налаз керамике из слоја гарежи код северозападног зида; б) Налаз гвозденог клина уз западни зид; в) Уломак керамике пронађен у сонди 1, 3. откопни слој; г) Уломак керамике пронађен у сонди 3, 3. откопни слој (Документација Археолошког института)

Fig. 20. а) Ceramic find from the soot layer near the north-western wall; б) Iron nail find along the western wall; в) Ceramic fragment found in Trench 1, 3rd excavation layer; г) Ceramic fragment found in Trench 3, 3rd excavation layer (Documentation of the Institute of Archaeology)

На основу резултата досадашњих истраживања чини се најизвеснијим да се утврђење Градац (Градиште) и Црквиште Свете Марине не могу посматрати као једна целина, већ се, по свему судећи, ради о два локалитета из различитих периода.

Захвалница: Захваљујемо Археолошком институту у Београду на уступљеној документацији са археолошких ископавања локалитета Градац (Градиште) и Црквиште у Рињевштици код Трстеника, спроведених 1987. године. Захвалност дугујемо и др Милану Миловановићу из Археолошког института у Београду на свесрдној помоћи приликом техничког снимања и припреме споменуте документације, као и археологу Душану Рашковићу из Беча на достављеној фотографији и корисним саветима, али и житељима села Рињевштица на помоћи приликом обиласка терена и саопштеним подацима.

БИБЛИОГРАФИЈА

Бабић-Ђорђевић, Г. и Ђурић, В. 1982. Полет уметности, у: *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд: Српска књижевна задруга, 144–191.

Berić, N. 1987. Dnevnik arheoloških iskopavanja: Riđevštica – lokalitet „Gradište", *Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište")* (Документација Археолошког института, инв. бр. 3386), 1–5.

Бошковић, Ђ. 1955. Манастир Велуће. Архитектура и скулптура, *Старинар (н. с.)* III– IV (1952–1953), 60–76.

Гаврић, Г. и Ковачевић, М. 2015. *Манастир Дренча, од рушевине до храма*, Краљево: Завод за заштиту споменика културе.

Ercegović-Pavlović, S. 1987. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u Riđevštici. *Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište")* (Документација Археолошког института, инв. бр. 3386), 1–6.

Здравковић, И. М. 1951. Старине из околине манастира Велућа, *Старинар (н. с.)* II, 254.

Каниц, Ф. 1989. *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века, Друга књига*, Београд: Српска књижевна задруга.

Кнежевић, Б. 1986. Манастир Лапушња, *Саопштења* XVIII, 83–114.

Krstić, S. 1993. *Karakteristike rudnih minerala područja Veluće*, Magistarski rad, Rudarsko-geološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Марић, М. Д. 2017. Касноантичка купатила у рударским доменима: нова истраживања на Гочу, *Зборник Народног музеја Србије* XXIII/1 (археологија), 283–312.

Милићевић, М. Ђ. 1876. *Кнежевина Србија*, Београд: Државна штампарија.

Петковић, В. Р. 1950. Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, *Посебна издања Српске академије наука* CLVII, *Одељење друштвених наука (н. с.)* 4, 1–1258.

Петковић, В. Р. 1955. Манастир Велуће. Историја и живопис, *Старинар (н. с.)* III–IV (1952–1953), 45–59.

Рашковић, Д. 2001. Трстенички крај у антици, *Крушевачки зборник* 7–8 (2000–2001), 7–29.

Рашковић, Д. 2002. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић и Е. Радуловић, Београд: Византолошки институт САНУ и Крушевац: Народни музеј, 29–73.

Рашковић, Д. 2015. Крушевачки крај у светлу нумизматичких налаза од антике до средњег века, *Научни скуп „Црква Лазарица и моравска Србија", 20. јуна 2015. године*, непубликовано (academia.edu/35243793/Крушевачки_крај_у_светлу_нумизматичких_налаза_од_антике_до_средњег_века, приступљено 26. 12. 2024. године).

Рашковић, Д. 2023. Топоними и убикација рановизантијских рефугијума и кастела на подручју централног Поморавља, *Зборник Народног музеја Србије* XXVI/1 (археологија), 329–346.

Рашковић, Д. и Берић, Н. 2002. Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српског археолошког друштва* 18, 137–156.

Рашковић, Д. и Гаврић, Г. 2011. Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају, *Зборник Народног музеја* XX/1 (археологија), 443–469.

Рашковић, Д., Берић, Н., Бугар, М., Чађеновић, Г. и Трифуновић, М. 2000. *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју (Каталог изложбе)*, Крушевац: Народни музеј.

Ристић, А. 2023. *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду.

Ристић, В. 1987. Феудално властелинство у Рићевштици, *Саопштења* XIX, 173–180.

Ristić, V. 1987. Dnevnik arheoloških iskopavanja: Riđevštica – lokalitet „Crkvište" (Crkva Sv. Marine). *Arheološka istraživanja u Riđevštici – Gradac (lokaliteti „Gradište" i „Crkvište")* (Документација Археолошког института, инв. бр. 3386), 1–6.

Спасојевић, Ј. 1993. *Еколошко-фитогеографске карактеристике флоре општине Трстеник*, Дипломски рад, Биолошки факултет Природно-математичких факултета, Универзитет у Београду.

Тодосијевић, М. Р. 2005. *Поджупска села трстеничког краја*, Београд: Културно-просветна заједница Србије.

Topografska karta, *Sekcija Kruševac 3–3 (Trstenik), br. lista 531–3–3,* 1:25000, Beograd: Vojnogeografski institut, drugo izdanje.

Шупут, М. 1984. *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*. Београд: Филозофски факултет, Институт за историју уметности.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Aleksandar Ristić
Tečić
Dejan S. Radisavljević
University of Belgrade, Faculty of Philosophy

THE SITES OF GRADAC (GRADIŠTE) AND CRKVIŠTE IN RIĐEVŠTICA NEAR TRSTENIK – RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN 1987

Keywords: *fortification*, *Crkvište*, *Gradac*, *Riđevštica*, *Late Antiquity and Early Byzantine period*, *Late Middle Ages*

The aim of this paper was to present the unpublished results of the short-term archaeological excavations carried out in 1987 at the sites of Gradac (Gradište) and Crkvište, located within the territory of the village of Riđevštica near Trstenik, and to critically examine them. In earlier scientific literature and documentation produced following the initial archaeological excavations, a hypothesis was put forward suggesting that these two sites were closely connected. It was believed that the fortification and the church formed a single Late Medieval complex, constituting a "feudal estate". Based on a comparison of results from the limited archaeological excavations and reports from subsequent field surveys, it can be concluded that the site of Gradac contains the remains of a Late Antique / Early Byzantine fortification associated with local mining activities and the control of transportation routes, while the older church at the site of Crkvište dates from the Late Medieval period. The sacred structure was erected on the site of an earlier medieval settlement. What appears most certain is that the Gradac (Gradište) fortification and the Crkvište of Saint Marina cannot be regarded as a single entity ("feudal estate"), as they most likely represent two sites from different periods. Unfortunately, these excavations did not yield a greater number of finds that could more precisely date the archaeological layers and phases.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.14

СРЕДЊОВЕКОВНЕ И РАНОНОВОВЕКОВНЕ НАДГРОБНЕ ПЛОЧЕ ИЗ СЕЛА ЦЕРОВА КОД РУДНИКА

Александар Ђукић
Удружење за неговање културног наслеђа Челник, Љиг

e-mail: alekdjukic@yahoo.com
Примљено: 30. 4. 2025.
Прихваћено: 23. 7. 2025.

Прегледни рад
УДК: 904:726.82”653/654”(497.11)

Апстракт: *У оквиру радова на истраживању нововековних гробаља у околини Љига које спроводи са И. Кајтез, аутор је при обиласку сеоског гробља у селу Церова на западним падинама Рудника уочио већи број надгробних каменех плоча, које су по свом облику и форми знатно одударале од савремених надгробних споменика из 19. и 20. века. По аналогијама са надгробним белезима из ближе околине, јасно је да су у питању споменици из позносредњовековног и рановновековног периода, односно из периода од 14. до 16. века. О овом гробљу до сада није писано у литератури и оно није евидентирано, па је аутор пописао видљиве надгробне белеге из старијег хоризонта коришћења.*

Кључне речи: *Церова, Рудник, некрополе, надгробни белези, касни средњи век, рани нови век*

Уводне напомене

Село Церова налази се на западним падинама Рудника, 18 км северозападно од Горњег Милановца. Стрми брдски терен доминира у североисточном делу села и покривен је густом шумом, док се на југозападу терен спушта у долину Давидовачке реке са својим притокама, међу којима је највећа Мутањска река, која протиче средином села, где су сконцентрисана савремена домаћинства и обрадива земља. Под данашњим именом, село се не спомиње у средњовековним изворима, као ни у османским и аустријским пописима од 15. до првих деценија 18. века. Његово постојање пратимо тек након Руско-аустријско-турског рата и обнове Смедеревског санџака 1739. године (Павловић 2016, 314). У самом центру села на потезу званом Печурњак на десној обали Мутањске реке, позиционирано је сеоско гробље на крају једног гребена, окруженог водотоковима и сеоским путем са свих страна, изузев са истока, где се спаја са високим побрђем (сл. 1). Гребен има облик мање главице која се према југу окомито спушта ка Мутањској реци, на северу и западу се благо спушта ка долини једног мањег потока док је на његовом источном делу терен раван (Ракић 1905, 826–827).

Сл. 1. Панорама села Церова са некрополом

Fig. 1. Panorama of the village of Cerova with the necropolis

Приликом обиласка терена за потребе истраживања нововековних гробаља и надгробних белега у сливу реке Љиг, аутор је поред уобичајених надгробних обележја из 19. и 20. века уочио већи број надгробних плоча које су обликом подсећале на средњовековне и том приликом их пописао. У досадашњој археолошкој литератури, ово гробље није евидентирано, стога ће резултати овог пописа бити изнети у даљем тексту.

Првобитна некропола

Старије надгробне плоче сконцентрисане су на западном и централном делу некрополе. Плоче углавном имају равну површину или закошену у виду „рибљих леђа". Гробље се формирало у правилним редовима, а на терену је данас видљиво укупно 14 редова са 33 надгробна обележја, од чега је највећи број *in situ*, док су неки споменици склизнули низ падину или су секундарно коришћени за израду нових споменика. Овај број свакако није коначан, будући да су многе плоче утонуле у земљу или на лицу места секундарно коришћене за израду новијих споменика. Поједине плоче биле су видљиве свега неколико десетина центиметара изнад слоја хумуса, те није било могуће измерити њихову висину. На североисточном делу гробља, набацани су фрагменти старих споменика на једну гомилу, а за већину се може рећи да припадају старијем типу надгробних споменика. Сви споменици израђени су од ситнозрног црвенкастог гранита, са изузетком једног

Сл. 2. Снимак церовачке некрополе са означеним положајима споменика старијег типа

Fig. 2. Photograph of the Cerova necropolis with marked positions of tombstones of the older type

израђеног од кречњака. У даљем тексту, биће изнет приказ појединачних споменика. Ради боље прегледности, са пописом споменика пошло се од југозападног ка североисточном крају гробља (сл. 2).[1]

Први ред

Споменик 1. Полуобрађена плоча израђена од ситнозрног црвенкастог гранита, делимично видљива. Оријентација: југоисток–северозапад. Будући да се налази на падини, вероватно је склизнуо са првобитне локације. Нема видљивих орнамената. Димензије: 126 x 40 цм.

Други ред

Споменик 2. Делимично обрађена плоча израђена од ситнозрног црвенкастог гранита, делимично видљива. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 155 x 58 x 39. Без орнамената.

Трећи ред

Споменик 3. Полуобрађена плоча облика „рибља леђа", израђена од ситнозрног црвенкастог гранита, делимично видљива. Оријентисана је у смеру запад–исток. Видљиве димензије: 130 x 60 цм. Без орнамената.

[1] Преглед, распоред и нумерација споменика дати су само за потребе овог рада. Права слика стања на терену биће употпуњена након археолошког рекогносцирања и евентуалних ископавања, када би споменици добили и коначну нумерацију.

Споменик 4. Делимично обрађена плоча са заобљеним ивицама и пластично изведеним ребром по вертикалној оси, ширине око 20 цм и дебљине око 4 цм. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Видљив је само западни део споменика. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 80 x 75 цм. Без орнамената.

Споменик 5. Делимично обрађена плоча са заобљеним ивицама и равном површином. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 175 x 85 x 25 цм. Без орнамената.

Споменик 6. Делимично обрађена плоча са заобљеним ивицама и површином у виду „рибљих леђа". Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 210 x 67 x 32 цм. Без орнамената.

Четврти ред

Споменик 7. Полуобрађена плоча са благо наглашеним пластичним ребром по вертикалној оси и делимично закошеним странама, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 132 x 85 цм. Без орнамената.

Споменик 8. Полуобрађена плоча са равном површином и заобљеним ивицама, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 160 x 50 цм и сужава се на источној страни. Без орнамената.

Пети ред

Споменик 9. Полуобрађена плоча са равном површином и заобљеним ивицама, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 197 x 80 x 22 цм. Без орнамената.

Споменик 10. Делимично видљиво надгробно обележје, највероватније полуобрађена плоча са заобљеним ивицама. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 152 x 31 цм. Без орнамената.

Споменик 11. Полуобрађена плоча, веома оштећена са полукружним ивицама и површином у виду „рибљих леђа" која се сужавају од западне ка источној страни споменика. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 177 x 50 x 16 цм. Без орнамената.

Споменик 12. Делимично видљива плоча са равном површином, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 132 x 60 цм. Без орнамената.

Шести ред

Споменик 13. Делимично видљива плоча израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 140 x 30 цм. На видљивом делу надгробног споменика нема орнамената.

Споменик 14. Делимично видљива надгробна плоча заобљених ивица на којој се назире пластично изведено ребро по вертикалној оси споменика ширине око 18 цм и 6 цм дебљине. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 70 x 45 цм. Орнаменти на видљивом делу споменика нису уочени.

Споменик 15. Веома масивни хоризонтално постављен споменик са заобљеним ивицама и површином у виду неправилног бачвастог свода испод ког су обликоване ивице. Израђен је од ситнозрног црвенкастог гранита. По средини споменика вертикално је уклесано 13 плитких жлебова, равномерно распоређених, што указује да је у неком тренутку започето сечење камена које никад није завршено. На 70 цм од источне ивице налази се један дубљи жлеб дубине 7 цм, десно од линије жлебова. Димензије споменика су 205 x 87 цм, док је висина ивице 13 до 23 цм, а бачвастог свода 30 цм. Пресек овог споменика има облик петостране призме, што га сврстава у тип слемењака са лучно засвођеним кровом. Оријентација: запад–исток. Нема орнамената (сл. 3).

Споменик 16. Делимично видљива плоча, необрађене површине, израђена од ситнозрног црвеног гранита. Видљиве димензије: 120 x 54 цм. Оријентација: запад–исток. Нема видљивих орнамената.

Споменик 17. Делимично видљива плоча са заобљеним ивицама, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Површина плоче је неправилна. Видљиве димензије: 150 x 72 цм. Оријентација: запад–исток. Нема видљивих орнамената.

Седми ред

Споменик 18. Делимично видљив, неправилног облика, израђен од кречњака. Целом површином видљиви су мали повезани каналићи, вероватно део природне формације камена. Видљиве димензије: 140 x 26 x 20 цм. Оријентација: запад–исток. Нема видљивих орнамената. Споменик је делимично склизнуо низ падину.

Споменик 19. Делимично видљива плоча типа „рибља леђа", израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Видљиве димензије: 120 x 50 цм. Оријентација: запад–исток. Нема видљивих орнамената.

Споменик 20. Делимично видљива, полуобрађена плоча са равном површином и правоугаоним ивицама. Израђена је од ситнозрног црвенка-

Сл. 3. Споменик 15
Fig. 3. Tombstone 15

стог гранита. Видљиве димензије: 169 x 40 x 26 цм. Оријентација: запад–исток. Нема видљивих орнамената.

Осми ред

Споменик 21. Делимично обрађен и у потпуности видљив масивни споменик закошене површине типа „рибља леђа", испод које је обликована ивица. Израђен је од ситнозрног црвеног гранита и заузима централни део некрополе. Димензије: 203 x 65 x 42 цм, од чега је висина ивице 10, а висина свода 32 цм. По облику, димензијама и пресеку у виду петостране призме, може се определити у облик слемењака са лучно засвођеним кровом. Оријентација: запад–исток. Без орнамената (сл. 4).

Споменик 22. Делимично видљива плоча израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Видљиве димензије: 185 x 70 цм на западу, док се ка истоку сужава. Оријентација: запад–исток. Нема орнамената.

Споменик 23. Делимично видљива плоча равне површине и правоугаоних ивица, делимично обрађена. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 130 x 60 x 20 цм. Нема видљивих орнамената.

Сл. 4. Споменик 21

Fig. 4. Tombstone 21

Девети ред

Споменик 24. Делимично видљива плоча, највероватније типа „рибља леђа". Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. У западној зони плоче, исклесана је правилна трака ширине и дубине 5 цм, а дужине 50 цм, а тако да се спушта по дијагонали у правцу СЗ–ЈИ. Оријентација запад–исток. Видљиве димензије: 170 x 45 x 27 цм. Нема орнамената.

Споменик 25. Део плоче типа „рибља леђа", делимично видљива. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација запад–исток. Видљиве димензије: 80 x 55 цм. Нема орнамената.

Десети ред

Споменик 26. Масивна плоча типа „рибља леђа", израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Налази се на јужној падини гробља, оријентације северозапад–југоисток, што је последица клизања споменика са првобитног места. Видљиве димензије: 140 x 53 x 34 цм. Нема орнамената.

Једанаести ред

Споменик 27. Делимично обрађена плоча, равне површине и ивица које се сужавају ка истоку. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 134 x 50 цм. Нема орнамената.

Дванаести ред

Споменик 28. Делимично видљива плоча типа „рибља леђа", израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Налази се на јужној падини гробља, што је условило њено клизање са првобитног места. Оријентација: југозапад–североисток. Видљиве димензије: 130 x 40 цм. Нема видљивих орнамената.

Споменик 29. Делимично видљива плоча равне површине, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 105 x 43 x 11 цм. Нема орнамената.

Споменик 30. Делимично видљива плоча типа „рибља леђа", израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. Оријентација: запад–исток. Видљиве димензије: 120 x 51 x 20 цм. Нема орнамената.

Тринаести ред

Споменик 31. Делимично видљива плоча равне површине, без јасних назнака првобитног облика. Израђена је од ситнозрног црвенкастог гранита. Споменик је благо окренут по оси југозапад–североисток. Видљиве димензије: 140 x 52 цм. Нема видљивих орнамената.

Четрнаести ред

Споменик 32. У потпуности видљива плоча типа „рибља леђа". Споменик је у неком тренутку пресечен напола по вертикалној оси, што се види по равним ивицама са северне стране и вероватно није *in situ*. Оријентација: северозапад–југоисток. Видљиве димензије: 170 x 27 x 15 цм. Нема орнамената.

Споменик 33. У потпуности видљива робусна плоча неправилног облика, израђена од ситнозрног црвенкастог гранита. По вертикали се види покушај наглашавања слемена, а са страна се виде делимично обрађене ивице. Оријентација запад–исток. Видљиве димензије: 150 x 63 x 30 цм. Нема орнамената.

Облици

Видљиве надгробне плоче на сеоском гробљу у Церови показују уједначеност у техници израде и избору материјала. Све су грубе обраде без орнамената и натписа. Плоче су биле густо збијене. На појединим местима, размак између две плоче није био већи од 10 цм, док размаци између редова плоча износе од 30 до 120 цм.[2] Према видљивим и очуваним споменицима заступљени су:

[2] За одређивање облика споменика церовачке некрополе, можемо се ослонити на поделу коју је дала Јелена Ердељан за средњовековне надгробне споменике у области Раса (Ердељан 1996, 41–62).

Сл. 5. Споменик 4 са пластично изведеним ребром по средини
Fig. 5. Tombstone 4 with a decoratively designed rib in the middle

1. аморфне положене плоче – овом типу припадају споменици 7, 8, 9, 16, 17, 18, 22, 27 и 33. Пракса постављања аморфних надгробних плоча у области Рудника је уобичајена. Има их на самом Руднику на локалитету Дрење – Стационар (Радичевић, Цицовић 2013, 240–241). Затичемо их на некрополи Маџари у Штавици, средњовековној некрополи у Дићима, Мађарском гробљу у Ивановцима и Славковици код Љига (Ђукић 2022, 155–159), а има их у Страгарима (Мадас 1970, 93), Ђуриним ћелијама у Манојловцима (Радичевић и Миливојевић 2022, 208–210);

2. положене плоче равне горње површине – овом облику припадају споменици 1, 2, 5, 6, 10, 12, 20, 23, 29 и 31. Као подврста овог типа могу се издвојити примерци са пластично изведеним ребром по вертикалној оси. Овој подврсти припадају споменици 4, 7 и 14 (сл. 5). Овај тип надгробних обележја веома је раширен. Мотив пластично изведеног ребра по вертикалној оси споменика нарочито је заступљен у Дићима (Јеж 2001, 140–145);

3. положене плоче са испупченом горњом површином – „рибља леђа” – као обележје церовачке некрополе издваја се овај тип споменика коме при-

Сл. 6. Плоча типа „рибља леђа”
Fig. 6. “Fish back”-type tombstone

падају примерци 3, 11, 19, 24, 25, 26, 28, 30 и 32 (сл. 6). Попут осталих примера, плоче типа „рибља леђа” заступљене су на оближњим некрополама, као оне у Дићима, мада су примери из Церове далеко скромније обраде;

4. слемењаци – у овај тип споменика могу се определити споменици 15 и 21 чије висине прелазе 40 цм. Својим обликом монолитног псеудосаркофага са горњом површином која пада на две воде, овај споменик се може третирати као слемењак. Ш. Бешлагић у својој подели стећака издвојио је и тип средњих слемењака (40–80 цм) врсте петостране призме са лучно засвођеним кровом (Bešlagić 1982, 93–103), што управо одговара изгледу споменика 15 и 21. Слемењака у окружењу има на Мађарском гробљу у Љигу и Славковици (Ђукић 2022, 152–161).

Остаје отворено питање надгробних обележја у виду усправних аморфних усадника на церовачком гробљу који су такође израђени од ситнозрног црвенкастог гранита, а за које се у овом тренутку не може одредити ни оквирно датовање, будући да се такав вид надгробног обележја на простору који је предмет истраживања аутора појављује све до 20. века.

Положај и однос према околини

Положај гробља на крају гребена истуреног према долинама водотокова веома је чест за ове крајеве. На исти начин позиционирано је Мађарско

Сл. 7. Девастирана надгробна плоча
Fig. 7. Destroyed tombstone

гробље у Ивановцима, средњовековно гробље у Дићима, као и многе нововековне некрополе у долини Љига и Колубаре са својим притокама. Потреба да гробље буде одељено од остатка села са што више водотокова примећује се на већем делу некропола у ширем окружењу. Церовачко гробље одељено је водотоковима са свих страна осим на источној, где се наслања на остатак гребена. На сличан начин, омеђено је средњовековно гробље у Дићима, док су међу примерима нововековних некропола занимљива гробља у долини Оњега – десне притоке реке Љиг, где је једно напуштено гробље у селу Барзиловица истурено на први гребен изнад алувијалне равни реке, окружено реком на југу и два потока са источне и западне стране. Идентичан случај је у суседном Брајковцу на гробљу званом Грабовац. Позиционирање гробља око водотокова је пракса посведочена на ширем подручју Србије (Дудић 1995, 13–14). Какав је био положај церовачког гробља у односу на профано насеље, засада не можемо говорити, будући да оно није детектовано.

Трагови секундарног коришћења

У новије време, старе надгробне плоче, секундарно су коришћене као грађевински материјал за нове надгробнике или гробне конструкције. На гробљу постоји већи број делимично обрађених надгробних споменика из 19. и почетка 20. века израђених од ситнозрног црвенкастог гранита.

Исти материјал је служио за израду соклова новијих гробница. Споменик 32 је пресечен напола по вертикалној оси – (сл. 7), док се на споменику 15 виде жлебови исклесани по средини споменика који су очигледно служили за даљу сечу камена на мање делове. Делови старијих споменика разбацани су по читавој некрополи, а има их и у једној гомили од набацаних старих надгробних плоча. Пракса секундарног коришћења надгробних споменика позната нам је широм Србије. Занимљиво је стога запажање М. Филиповића да у области Такова *нема никаквог поштовања према старим гробљима* и да су надгробни споменици масовно коришћени као грађевински материјал у дугом периоду (Filipović 1962, 153).

Околне некрополе

Најближа некропола из средњовековног и рановековног периода (карта 1) налази се у оближњем Мајдану, на потезу званом Липа, који чини граничну зону овог села са Шилопајем. На овом потезу лежи локалитет Грчко гробље, на ком је М. Филиповић забележио око 200 надгробних споменика. Према датим описима, доминирају споменици типа плоча, махом грубо клесане од ситнозрног гранита. Међу типовима има и вертикалних усадника у виду стеле или крста, али и брижљиво клесаних и обрађених плоча. Као и на некрополи у Церови, украси и натписи готово у потпуности изостају са надгробних плоча, док се нешто орнамената запажа на усадницима (Filipović 1962, 155–156). Још једна некропола у Мајдану датована је у 14. век, а налази се у засеоку Красојевци (Радичевић 2014, 300–301). На самом Руднику, некрополе из овог периода налазе се на локалитетима Дрење–Стационар, који је оквирно датован у период 15. века, и Црквина у насељу Колонија (Радичевић 2013, 240–242). На источним падинама Рудника некрополе су познате на локалитету Петковица у Страгарима, датована на основу натписа у 14–15. век (Мадас 1970, 93–95), на локалитетима Црквине (14–16. век), Јовање (15–17. век) и Центар села (средњи век) у Каменици (Каличанин Крстић, Шаренац 2018, 227–246). На северним падинама Рудника позната је некропола на локалитету Ђурине ћелије у селу Манојловци, чији је најмлађи хоризонт сахрањивања датован у 17. век (Гордић, Ћирковић 2018, 207–223). У правцу северозапада, познате су некрополе на локалитетима Манастирине и Маџари у селу Штавица (14/15–17. век), Мађарско гробље у селу Ивановци (14/15–17. век), Мађарско гробље у Љигу (14/15. век до данас) (Ђукић 2022, 149–174), као и некропола уз цркву челника Влгдрага у Дићима као најистраженија некропола на овом потезу (14–17. век) (Јеж 2001, 135–147).

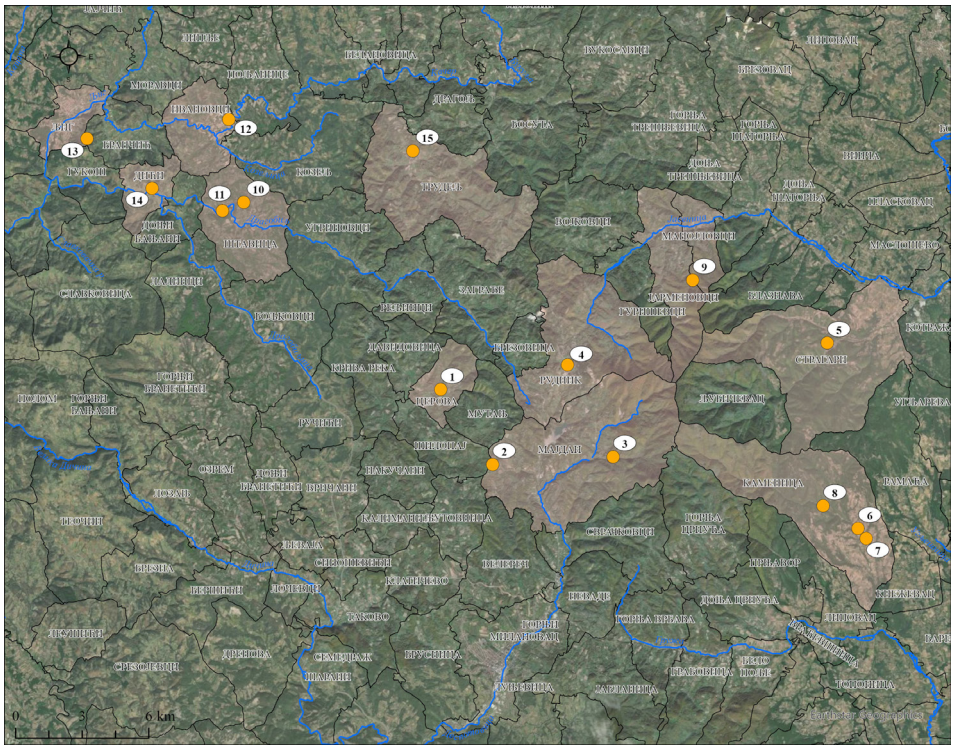

Карта 1. Некрополе из средњовековног и рановековног периода у области Рудника: 1. Церова – Сеоско гробље; 2. Мајдан – Грчко гробље; 3. Мајдан–Красојевац; 4. Рудник–Дрење– Стационар; 5. Страгари – Манастир Петковица; 6. Каменица–Јованье; 7. Каменица – Центар села; 8. Каменица–Црквине; 9. Манојловци – Ђурине ћелије; 10. Штавица–Мађари; 11. Штавица–Манастирине; 12. Ивановци – Мађарско гробље; 13. Љиг – Мађарско гробље; 14. Дићи–Манастирине; 15. Трудељ – Сеоско гробље

Map 1. Necropoles from the medieval and early modern period in the area of Rudnik: 1. Cerova – Seosko Groblje; 2. Majdan – Grčko Groblje; 3. Majdan–Krasojevac; 4. Rudnik–Drenje–Stacionar; 5. Stragari – Monastery of Petkovica; 6. Kamenica–Jovanje; 7. Kamenica – Centar Sela (village centre); 8. Kamenica–Crkvine; 9. Manojlovci – Đurine Ćelije; 10. Štavica–Madžari; 11. Štavica–Manastirine; 12. Ivanovci – Mađarsko Groblje; 13. Ljig – Mađarsko Groblje; 14. Dići–Manastirine; 15. Trudelj – Seosko Groblje

Аутор је забележио постојање једне полуобрађене надгробне плоче димензија 140 x 44 x 28 цм на главном сеоском гробљу у селу Трудељ (општина Горњи Милановац) која типолошки одудара од надгробних споменика из периода 18–20. века, те би се на основу аналогија са некрополе у Церови и Штавици њено датовање могло шире определити у период 14–17.

Сл. 8. Надгробна плоча на сеоском гробљу у Трудељу
Fig. 8. Tombstone in the village cemetery in Trudelj

века (сл. 8).[3] Треба споменути и читав низ некропола које је забележио М. Филиповић приликом антропогеографских истраживања области Такова у периоду од 1950. до 1954. године. У неким од села некадашњег Таковског среза, налазило се и по више „мађарских" гробаља на којима су постојали надгробни белези слични оним са цероваче некрополе, а који су добрим делом још тада били девастирани и развучени (Filipović 1962, 153–162), те ћемо их због немогућности прецизнијег датовања у овом раду заобићи.

Сличних надгробних белега има у ширем подручју западне и југозападне Србије. У области Раса најчешће носе назив Грчко гробље. Узмимо као примере из околине Новог Пазара Грчко гробље у Љуљцу, или Грчко гробље у Пољицама, где се, поред осталог, издвајају и споменици површине типа „рибља леђа", чије се датовање опредељује у период од 14. до 16. века (Премовић-Алексић 2014, 31–32; 74–76).

[3] У разговору са мештанима, аутор је забележио податак да се сличне надгробне плоче налазе у југоисточном крају оближњег села Крива Река, на његовој граници са Шилопајем, у непосредној близини Цркве Светог Николе, која се налази у КО Шилопај. Према казивањима, мештани су изоравали овакве надгробне плоче на једној од околних оранице.

Настанак и трајање

С обзиром на то да су техника израде, избор материјала и облика уједначени, можемо претпоставити да некропола није трајала дужи период. Најзаступљенији тип надгробног обележја старије фазе цероваčке некрополе јесу хоризонталне камене плоче. Емина Зечевић овај тип надгробног обележја у западној Србији датује у широк период од краја 13. па до почетка 16. века, што такође важи и за слемењаке (Зечевић 2005, 25–32, 38–44). На идентичан начин датовани су надгробни споменици у области Раса (Ердељан 1996, 85–106) који по типу одговарају онима са цероваčке некрополе. На подручју Рудника и околине, некропола на локалитету Петковица код Страгара оквирно је датована у период 14–15. века (Мадас 1970, 93–95). Сахрањивање на локалитету Црквине у Каменици код Крагујевца вршено је у периоду од 14. до 16. века (Каличанин Крстић и Шаренац 2018, 228–236), док је млађа фаза сахрањивања на локалитету Ђурине ћелије датован у период 16–17. века (Радичевић и Миливојевић 2022, 208–210). У области слива Љига некрополе из овог периода шире су датоване у период од краја 13. до краја 17. века (Ђукић 2022, 168–170). Стога би се оквир за датовање старијег хоризонта некрополе у Церови засада могао датовати у период од 14. до 16. века. Остаје отворено питање датовања аморфних усадника који се појављују на некрополи. Треба нагласити да је гробље у Церови једна од ретких некропола на овом простору где је сахрањивање у раном модерном периоду настављено на старијем, средњовековном и рановековном хоризонту. Такав случај познат је још само на некрополи у Дићима и Мађарском гробљу у Љигу (Ђукић 2022, 170–171). Будући да се под тим именом спомиње тек након 1739. године, наводи на закључак да је село имало други назив или је било део неког од околних села.

Закључак

Сеоско гробље у Церови представља пример сеоске некрополе са надгробним споменицима у виду камених плоча без икаквих обележја, сачињених претежно од ситнозрног црвенкастог гранита. Данас су видљива 33 положена надгробна обележја у четрнаест редова. Плоче су углавном аморфне, равних површина или закошених ивица типа „рибља леђа". Поједине плоче имају пластично изведено ребро по вертикалној оси, а два споменика се могу сврстати у тип слемењака. У односу на гробља у Ивановцима, Дићима и Славковици, цероваčки клесари нису показивали веће клесарско умеће, већ су своје споменике грубо клесали.

Гробље је позиционирано на гребену који је са свих страна, осим са источне, изложен према долинама водотокова. Не располажемо материјалним траговима или подацима о положају профаног насеља које је постојало истовремено са гробљем у Церови. Стога не можемо говорити ни о односу некрополе према профаном насељу. Засада се оквирно може датовати у период 14. до 16. века на основу аналогија са околним некрополама у околини и ширем подручју западне и југозападне Србије. Ово је једино познато гробље из средњовековног и рановековног периода на западним падинама Рудника, будући да су истраживања вршена углавном на другим падинама ове планине, а такође једно од изузетно ретких примера гробља у овом делу Србије где се сахрањивање вршило од периода 14–16. века па до данас. Неопходно је спровести опсежнија археолошка истраживања на овом локалитету како би се дошло до свеобухватнијих закључака, пре свега о тачном бројном стању надгробних споменика, њиховом начину израде и прецизнијем датовању.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bešlagić, Š. 1982. *Stećci: kultura i umjetnost*, Sarajevo, IRO „Veselin Masleša".

Гордић, Ј. и Ћирковић, Д. 2018. Манастир Ђурине ћелије: прелиминарни резултати археолошких истраживања у 2016. години, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета, 207–225.

Дудић, Н. 1995. *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, Просвета.

Ђукић, А. 2022. Стара гробља и белези од 13. до 17. века на територији општине Љиг. *Гласник Српског археолошког друштва 38*: 149–174.

Ердељан, Ј. 1995. *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд, Српско археолошко друштво.

Зечевић, Е. 2005. *Мраморје, стећци у западној Србији*, Београд, Српско археолошко друштво.

Јеж, Ж. 2000–2001. Некропола Дићи, прилог познавању средњовековних надгробних споменика, *Саопштења* XXXII–XXXIII: 135–147.

Каличанин Крстић, М. и Шаренац, Б. 2018. Археолошка истраживања у Каменици од 2012. до 2015. године, у: *Рудник и Венчац са околином у средњем веку и раној модерни*, ур. С. Мишић, Д. Радичевић, М. Шуица, Аранђеловац: Народни музеј Аранђеловац, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета, 227–246.

Мадас, Д. 1970. Црквине „Петковица" код Страгара, *Саопштења* IX: 93–95.
Мадас, Д. 1984. *Славковица, средњовековна црква, средњовековно гробље, гробови деспота Ђурђа, Јерине и Лазара Бранковића*, Крагујевац, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац.
Павловић, М. 2016. *Војно административно уређење Смедеревског санџака 1739–1788.* Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду.
Премовић-Алексић, Д. 2014. *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар, Музеј „Рас".
Радичевић, Д. и Цицовић, А. 2013. Нова истраживања средњовековних налазишта на Руднику, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић, Д. Антоновић, Београд–Ваљево: Српско археолошко друштво, Завод за заштиту споменика културе Ваљево, 237–248.
Радичевић, Д. и Миливојевић В. 2022. Манастир Ђурине ћелије на Руднику: археолошка истраживања 2018–2021. године, *Гласник Српског археолошког друштва 38*: 199–224.
Радичевић, Д. 2014. У потрази за средњовековним Рудником, у: *Рудник, шпат висина*, ур. Радош Љушић, 285–312, Београд: Службени гласник.
Ракић, Т. М. 1905. Качер: антропогеографска проучавања, у: *Насеља српских земаља, књига III*, ур. Ј. Цвијић, Београд: Српска краљевска академија, 735–859.
Filipović, M. 1962. Starinska groblja u predelu Takova: prilog proučavanju stećaka. *Glasnik Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti narodne republike Bosne i Hercegovine br. VIII:* 153–162.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Aleksandar Đukić
Cultural Heritage Society “Čelnik”, Ljig

MEDIEVAL AND EARLY MODERN GRAVESTONES FROM THE VILLAGE OF CEROVA NEAR RUDNIK

Keywords: *Cerova, Rudnik, necropolis, tombstones, Late Middle Ages, Early Modern era*

The village of Cerova is located on the western slopes of Mount Rudnik, 18 km north-west of Gornji Milanovac. In the centre of the village, on a ridge, there is a village cemetery, which is an example of a village necropolis with tombstones in the form of stone slabs without any markings, made mainly of fine-grained reddish granite. Today, 33 tombstones, laid out in fourteen rows, are visible. The slabs are mostly amorphous, with flat surfaces or bevelled edges of the “fish back” type. Some slabs have a decoratively designed rib along the vertical axis, and two monuments can be classified as a trunk with a gable roof. Compared to the cemeteries in Ivanovci, Dići and Slavkovica, the stonemasons of Cerova did not show greater stonemasonry skills, but rather roughly carved their monuments.

The cemetery is positioned on a ridge that is exposed to the valleys of watercourses on all sides, except the east. It can be roughly dated into the period from the 14th to the 16th century on the basis of analogies with surrounding necropoles in the neighbouring region and the wider area of western and south-western Serbia. This is the only known cemetery from the medieval and early modern period on the western slopes of Rudnik, since research has been carried out mainly on other slopes of this mountain, and it is also one of the extremely rare examples of cemeteries in this part of Serbia where burials were carried out from the period of the 14th–16th century to the present day. It is necessary to conduct more extensive archaeological research at this site in order to reach more comprehensive conclusions, primarily about the exact number of tombstones, their method of manufacture and more precise dating.

https://doi.org/10.18485/gsad.2025.41.15

НАВОДНИ ГРОБНИ НАЛАЗ СА НОВОГ БРДА ИЗ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА НИШ

Слободан Митић
Народни музеј Ниш

e-mail: smitic88@gmail.com
Оригинални научни рад
Примљено: 15. 1. 2025.
УДК: 069.51:726.8(497.11)
Прихваћено: 23. 7. 2025.
904:726.821(497.11)

Апстракт: *У средњовековну збирку Народног музеја Ниш највећи број предмета досао је путем откупа и поклона, а знатно мањи број потиче са археолошких ископавања. Углавном се радило о појединачним налазима и веома ретко се дешавало да у Музеј дође више предмета који чине целину. Управо је овде такав случај, наиме, 1938. године нишки музеј откупио је од извесног Ђорђа Паламаревића из Гњилана наводно гробни налаз који по његовим речима потиче са Новог Брда. Ради се о две сребрне чаше и пару сребрних масивних округлих наушница (колутасте наушнице). Због непоузданости података и услова налаза које треба узети уздржано, у раду ће се приступити стилској и типолошкој анализи и проналажењу аналогија на основу којих ће ови примерци бити датовани и атрибуирани.*

Кључне речи: *чаше, наушнице, сребро, Ново Брдо, Народни музеј Ниш*

Најзначајнији и највећи рудник средњовековне Србије и један од највећих трговачких центара на Балкану, Ново Брдо на Косову и Метохији, место је проналаска, како је наведено у инвентарној и улазној књизи нишког музеја, групног налаза који чине две сребрне чаше (кат. бр. 1, Т. I, сл. 1, 1а и кат. бр. 2, Т. I, сл. 2, 2а) и пар сребрних масивних округлих наушница – колутасте наушнице (кат. бр. 3, Т. I, сл. 3, 3а). Ови предмети заведени су као инвентар из гробне целине, међутим, детаљи и ближе одреднице нису забележени, те ће као аналогије послужити аквизиције пронађене током археолошких истраживања или оне набављене преко откупа или као поклон, а које се налазе у збиркама музеја широм Србије, тачније у Народном музеју Србије, Музеју примењене уметности у Београду, Народном музеју Ужице, Музеју Косова у Приштини, Народном музеју у Вршцу, али и у земљама у окружењу, суседној Бугарској, односно Националном археолошком институту са музејом у Софији и Северној Македонији, тачније Заводу за заштиту споменика културе и музеју у Прилепу.

Чаше

Експлоатација рудника сребра током античког периода на територији данашње Србије подстакла је интензивирање рударско-металуршке делатности. Због упада варварских племена долази до наглог престанка рударске производње (Simić 1951, 14), да би тек после неколико векова немачки рудари Саси, са својим доласком и увођењем нових техника експлоатације и обраде метала, подстакли развој рудника и формирање великих трговачких центара око њих, најпре у Брскову, а онда и у Руднику, Трепчи, Новом Брду, итд. (Ћирковић и др. 2002, 19, 33; Vranić 2021, 723). Од посебног значаја за средњовековну српску државу било је тзв. гламско сребро, јер је било највредније због одређеног удела злата у њему, по чему је Ново Брдо било и најпознатије (Ћирковић и др. 2002, 42).

Примерак новобрдске округле сребрне чаше у облику плиће зделе (кат. бр. 1, Т. I, сл. 1, 1а) има благо наглашено дно са флоралним орнаментом у централном медаљону на пунктираној позадини. За дно је занитована пластична фигурица јелена који лежи. Прве сребрне плитке чаше везују се за египатско Средње царство, док се касније појављују и у Сирији, као и у Персији за време сасанидске династије. Форму плитких чаша направљених од сребра преузима и византијски културни круг, који их украшава техником искуцавања (Радојковић 1966, 33). У историјским изворима са територије Венеције, Дубровника, односно Котора, посуде направљене од сребра мањих димензија спомињу се као *tazza*, *taza*, *taça*, док су на територији тадашње Србије оне познате као здела, плитица, чаша (Радојковић 1999, 563). Овакав тип посуда развија се континуирано, од римског, преко средњовековног, па све до савременог доба, уз мање или веће модификације. Скупоцене сребрне округле чаше сличног облика као наши примерци из 13. века скоро и да не постоје, док је из периода 14–15. века позлаћених сребрних чаша сачувано врло мало. Поред њихове основне намене, а то је испијање вина у свечаним приликама, имале су улогу и статусног симбола, али и пружале једну врсту сигурности у будућим немирним и смутним временима, пре свега због скупоценог материјала од којег су биле направљене. Друштвене прилике у 14–15. веку, односно турска освајања која су узроковала пропадање средњовековне српске државе, као и пад Цариграда, нису се превише одразила на уметност, како на европску, тако и на ону која је настајала на територији Балкана. Дух Западне и Средње Европе тада је био присутнији више него икада, поготову на одећи, али и у златарству, те управо у периоду 14–15. века настају изузетна уметничка дела. Ови производи стварани су и даље под византијским утицајем, али сада и са елементима

готике, која је пристизала на територију средњовековне Србије различитим трговачким путевима (Гајић 2010, 14–16, 23–24, 42, 46). Период друге половине 15. и прве половине 16. века обележили су чести сукоби и турска освајања и пљачкања. Ковање новца изискивало је претапање одређених количина предмета од племенитих метала, међу њима и сребрних чаша, пошто се вредност материјала ценила више од уметничке вредности предмета (Радојковић 1960–1961, 11). Средином 16. века мир који је завладао омогућио је обнову Пећке патријаршије, која постаје центар културног и уметничког живота у тадашњој Србији. Радионице на Косову и Метохији, с обзиром на близину Пећке патријаршије и Високих Дечана, постају најактивније у израђивању луксузних предмета од племенитих метала (Милошевић и Татић-Ђуровић 1969, 32; Гајић 2010, 45). Предмети настају под утицајем исламске уметности, која је распрострањена како на Балкану и у Турској, тако и у западној Европи. У 16, односно првој половини 17. века, створен је стил који представља спој нових персијских утицаја и италијанских, односно старих ренесансних мотива који још увек нису заборављени. Уплив оријенталних мотива нарочито прихватају златари косовскометохијске радионице уклапајући старе форме са новим представама, које сада углавном губе симболичка својства која су раније имала (Радојковић 1966, 82–83; Гајић 2010, 45–46). Представа јелена на чаши (кат. бр. 1) управо је један од тих мотива, поновно коришћен у новом веку. Током антике и средњег века представа јелена носи симболику која потиче од почетних стихова Псалма 42: „Као што (јелен) кошута тражи потоке, тако душа моја тражи Тебе, Боже! Жедна је душа моја Бога, Бога Живога, кад ћу доћи и показати се лицем Божијем?", што представља вапај душе човека за милошћу Господњом (*Свето писмо Старога и Новога завјета*, Псалам 42). У јелену који убија змије налазимо и хришћанске мотиве, према којима се јелен пореди са Христом, одсликавајући борбу између добра и зла (Ševalije i Gerbran 2004, 323–326). У модерним временима његова улога постепено бива заборављена. Оновременске чаше су често биле декорисане и овном на средини, јер је јелен интерпретиран као велики ован (Гајић 2010, 60). Аналогне примерке са представом јелена налазимо у Музеју примењене уметности датоване на почетак 17. века, као и у неготинској остави која се налази у приватној колекцији Витора Ристовића, где су две овакве чаше употребљаване у 16. веку (Гајић 2010, 59–60, кат. бр. 33, 34, 49). Слични примерци чаша пронађени су и у ризници у манастиру Високи Дечани и Пећкој патријаршији, и датовани у средину 16. века (Радојковић 1966, 152–153, сл. 59, 63, 146; Шакота 1984, 172, 226, предмети од метала, М-8, 3). Чаша сличног облика и са сличним

украсом чува се и у Народном музеју Србије и временски је опредељена у 17. век (Милошевић и Татић-Ђуровић 1969, 90, кат. бр. 160). Већи број оваквих чаша чува се и у Националном археолошком музеју у Софији, као и у самостану у Фојници, а датоване су у 16. век (Фехер 1970, 19, обр. 12. б, в, 13. а, 15. а, б; Stankova 2015, 173, fig. 8; Karamehmedović 1980, sl. 4). Морамо да напоменемо да у горенаведеним примерима углавном нема директних стилских аналогија са нашом чашом, пре свега због различито декорисаних бочних страна, већ се ради о типолошки аналогним чашама. Оно што карактерише све ове чаше и наш примерак јесте пластични приказ јелена на средини, односно дну посуде.

Други примерак новобрдске сребрне чаше у облику плиће зделе (кат. бр. 2, Т. I, сл. 2, 2а) има централни медаљон у којем се налази розета на пунктираној позадини, оивичена траком, односно пољем са цветовима. Руми орнамент којим су украшаване чаше 16. и 17. века у Србији под утицајем османске уметности подразумевао је мотив ситнијих листова на увијеном стаблу, односно лозици. Овакав орнамент се врло лако уклапао и са најзахтевнијим формама посуда (Гајић 2010, 56–57). Типолошки аналогне примерке украшене вегетабилном декорацијом налазимо у Алексинцу и Бањици датоване у 16. век (Гајић 2010, 57–58, кат. бр. 26, 27). У Музеју примењене уметности чувају се чаше орнаментисане другачије од нашег примерка, коришћене током 16. века (Гајић 2010, 58, кат. бр. 35, 39; Радојковић 1953, 41, кат. бр. 44). По облику исте посуде, али различито изведених декорација на бочним странама и дну, налазимо и у неготинској остави у чашама употребљаваним у 16. веку (Гајић 2010, 58, кат. бр. 29, 30). Чаша из Пећи типолошки слична нашем примерку направљена је у косовскометохијској радионици, тачније, израдио ју је златар из Пећи или Призрена и временски је опредељена у 16. век (Гајић 2010, 58, кат. бр. 28). Пећкој радионици приписује се и чаша која по облику и украсима подсећа на чашу из ризнице Пећке патријаршије и коришћена је у периоду 17. века (Гајић 2010, 58, кат. бр. 65). Примерци из Народног музеја Србије датовани су такође у 16–17. век (Милошевић и Татић-Ђуровић 1969, 34, кат. бр. 151, 155, 156, 157, 158). Директне стилске паралеле налазимо у остави из Сашке цркве са Новог Брда, која садржи две чаше временски опредељене у период с краја 16. века, настале под утицајем османског стила (Чершков 1958, 339; Радојковић 1966, 152, сл. 200, 201). У Народном музеју Ужице чува се чаша датована у 16. век која би по облику и декорацији одговарала нашем примерку (Томић 1973, 53, сл. 2). Примерке сребрних чаша из средњовековне збирке Народног музеја Ниш, с обзиром на место проналаска и особености самих

предмета у погледу форме и декорације, могуће је временски определити у период 16–17. века, а као место настанка лоцирати неку од радионица са простора Косова и Метохије које су биле активне у овом периоду.

Округле (колутасте) наушнице

Део ове целине чини и пар масивних, шупљих колутастих наушница (кат. бр. 3, Т. I, сл. 3, 3а), тела у облику округле, шупље кутије са полукружним исечком на горњем делу, на чијем је врху постављена карика на шарнир. Спајањем одређених елемената византијских и источњачких наушница настала је тзв. шупља кутија. Ова затворена форма конструкције наушница појављује се већ у 11–12. веку на простору других држава Словена, фатимидског Египта, односно Кијевске Русије, али са додатим аутохтоним елементима (Ewans and Wixom 1997, Cat. Nos. 170–171; Jenkins and Keene 1983, Cat. Nos. 41, 43, 48, 50a, 50b, 51a; Tait 2006, ill. 308; Pekarska 2011, Cat. Nos. 1–6). Архивски извори наушнице називају *cercelle* или *verchillo* или обоци. Б. Радојковић у свом делу, *Накит код Срба*, назначава да их „дубровачки писар разликује по стилу израде и дели их на: српске, бугарске, влашке, латинске и из Валоне. Уз њих, да би се означиле како су се носиле помињу се разне врсте ланчића-гривни-верижица-cadena, catanella, rigoletto, сребрни гајтани" (Радојковић 1969, 40–41, са нап. 116–120). Округле, колутасте наушнице у дубровачкој средњовековној терминологији биле су познате под именом *cercelli rotundi sclavici*. Њихов развој може се пратити почевши од округлих словенских обоца, преко накита властелинки и владарки касног средњег века до народног накита 16. и 17. века (Перишић и др. 1981, 51; Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 36). Директне стилске паралеле нашим примерцима (кат. бр. 3) налазимо у пару наушница који потиче из оставе из Сашке цркве на Новом Брду, а чува се у Музеју у Приштини и датован је у 16. век (Зечевић 2006, 242–243, кат. 147; Радојковић 1969, 246, Т. 179; Радојковић 1966, 103, сл. 97). Једина разлика између овог и нашег пара наушница јесте у украшавању задње стране, где је код наших примерака апликовано филигранском жицом много мањих прстенова, док је код примерака из Сашке цркве позадина наглашена са три већа тордирана прстена и више мањих. Још типолошки аналогних примерака чува се у Музеју примењене уметности датованих у период 16, односно 17. века (Гајић 2018, 53-54, кат. бр. 102, 103, 105). Централни део наушнице ових примерака украшен је апликованим декоративним позлаћеним медаљоном, у коме се налази фасунг испуњен стакленом пастом. Различито декорисане од наших налаза, али по облику сличне наушнице налазимо и у Музеју града Београда. Ради се о примерцима дато-

ваним у 17. век, чија налазишта нису позната и на чијој се предњој страни код полукружног исечка налазе розете већих димензија (код примерка под кат. 507, розете дијаметрално распоређене – укупно пет). Код примерка под кат. 514, предња страна је украшена овалним стакленим уметком, око кога је шест полулоптастих испупчења (Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 36, кат. 507, 508, 509, 514, Т. XXVIII, 1–4; Перишић и др. 1981, 51, кат. 392–395). Наушнице из оставе код Дубовца датоване у 17. век, чувају се у Народном музеју у Вршцу (Бирташевић 1961, 29, Т–I/9–10). Овај пар разликује се од нашег по гранулираној купици која се налази на полукружном исечку у горњем делу наушнице. Остава из Гргура садржи пар типолошки сличних наушница временски опредељених у 16–17. век, као и остава из Манасије, где је, између осталог, сачувана и једна наушница тог типа употребљавана у 17. веку (Иванић 1995, 129, 135, кат. бр. 205, 409, 434). Разлика између ових примерака и нашег пара огледа се у изведби ивице, наиме, код наших је ивица украшена низом цевчица од спирално навијене жице, док код наушница из Гргура и Манасије то није случај. У колекцији сликара М. Шербана налазимо и оставу из Пећи, која садржи и два пара колутастих наушница овог типа коришћених током 16, односно 17. века, а које су директна стилска паралела нашем пару (Радојковић 1968, 97, сл. 1, сл. 2). Једина разлика у односу на наш налаз јесте што се у средини првог пара наушница налази филигрански цвет који је наглашенији и већи, док се код другог пара уместо филигранског цвета налази фасунг квадратног облика. Ван граница Србије, аналогије налазимо у Прилепу у Северној Македонији у примерку датованом у 16–17. век који је опредељен као турски материјал (Манева 1992, 60, 207, 28/65/8а, 8б). Овај примерак у односу на наш пар има мањи број купица, тачније три. Поред Северне Македоније, у Бугарској, у селима Василовци, Горња Бела Речка и Копиловци налазимо наушнице истог облика, али различито украшене у односу на наше примерке, употребљаване у периоду 17. века. Дуж кружних ивица код ових примерака налазе се низови радијално распоређених гранулираних украса (Сотиров 1984, ил. 90, 93, 97, 101). Овакав тип наушница је веома распрострањен и налазимо га на територији Србије, Бугарске и Северне Македоније (Зечевић 2006, 243), док бисмо за примерке из нишког музеја могли да претпоставимо да су израђени у некој од радионица са територије Косова и Метохије и датовати их у период 16–17. века.

Закључна разматрања

Крајем 14, односно почетком 15. века, рудници и трговачки центри у ибарско-косовској области добијају све више на значају (Simić 1951, 43).

Средином 15. века, Ново Брдо, највећи и најплодоноснији сребоносни рудник, прераста оквире српске државе, позиционирајући се као главни рударски и трговачки центар Балкана (Ћирковић и др. 2002, 39). Сходно самом значају, то је био утврђени и најзаштићенији српски средњовековни град у оновременој Србији опасан масивним зидинама и стални или привремени дом занатлијама и трговцима из свих градова са јадранске обале, а понајвише Дубровчанима (Ћирковић и др. 2002, 42).

Прва археолошка истраживања Новог Брда започео је 1952. године Археолошки институт у сарадњи са Народним музејом и Војним музејом из Београда. Радови су обављани до 1962, настављени 1969. године, када су и прекинути. Током првих година ископавања, главна пажња била је усмерена на остатке фортификација (Здравковић и Јовановић 1954–1955а, 251–264; Здравковић и Јовановић 1954–1955б, 275–282; Кораћ 1954–1955, 265–274; Zdravković 1956, 331–345; Здравковић 1958а, 341–348; Здравковић 1958б, 349–357). Истраживања остатака Сашке цркве са некрополом на којој су откривена 52 гроба, вршена су, са прекидима, од 1955. до 1962. године (Чершков 1958, 338–340; Зечевић 2006, 21–25). Ископавања у комплексу новобрдске катедрале са некрополом започела су 1956. године, и са прекидима трајала до 1969. године, а истражено је укупно 970 гробова (Ћоровић-Љубинковић 1959, 323–331; Ljubinković R. i M. 1959, 170–176; Ljubinković R. i M. 1962, 264–269; Зечевић 2006, 13–15, 21, са нап. 39). После вишедеценијског прекида, 2015. године, настављена су систематска археолошка истраживања која су обухватала ископавања Цитаделе, као и зона уз бедеме Доњег града (Поповић 2016, 74–80). Разарање утврђених делова Цитаделе и њених здања поклапају се са османским опсадама и освајањима Новог Брда (Поповић и Бикић 2017, 391).

На основу резултата археолошких истраживања, али и проучавања историјске грађе, могуће је склопити делимичну слику развоја трговачких и рударских центара, какав је био и Ново Брдо, али и стећи увид у свакодневни живот како обичних људи, тако и занатлија који су обитавали и стварали у оваквим урбаним центрима тадашње Србије. Рудно богатство у околини Новог Брда омогућило је веома брзу транзицију из малог насеља у најзначајнији рударски и привредни центар оновременске Србије. Рударска производња подстакла је развој занатства и трговине током 14–15. века, у време средњовековне српске државе, а нарочито током српске деспотовине. Упоредо са развојем рудника и насеља, оснивају се еснафи различитих врста занатлија, између осталих и златара, као и ковница новца на Новом Брду (Зечевић 2006, 143). Од посебног је значаја књига Михаила Лукареви-

ћа из тридесетих година 15. века у којој се спомињу новобрдски златари, као и уређење самог града (в. Зечевић 2006, 143, 145, са нап. 257). Постепено пропадање града и расељавање становништва уследило је након коначног пада Новог Брда 1455. године. Локалне занатлије, а међу њима и златари, напуштали су Ново Брдо и махом се селили углавном у Дубровник, приморске и италијанске градове, али и у суседне градове који су пружали некакву сигурност, где су даље наставили да стварају (Динић 1962, 69; Радојковић 1966, 152; Јовановић 2004, 62). Од златара који су пребегли за Дубровник помињу се извесни Хранислав (дубровачки грађанин), Богић Прибојевић, као и Јован Прогоновић, најпознатији златар Новог Брда (Динић 1962, 82). Андрија из Новог такође је један од златара који је некад стварао у Новом Брду, а који потом израђује сребрне чаше за потребе Дубровчана (в. Зечевић 2006, 145, са нап. 265). Поред свих недаћа које је задесило немусли-манско становништво у првим годинама након пада, односно крајем 15. века, становништво и даље остаје већински хришћанско, а и у самом Новом Брду још увек има имућних људи (Јовановић 2004, 64; Поповић и Симић 2020, 41). Познавање рударске производње доносило је хришћанском становништву одређене привилегије, међутим, напори османских власти да исламизују сам град почели су да дају резултате већ у првој четвртини 16. века, када се бележе муслиманске махале, али и практиковање религије у новоизграђеној џамији. Због забране хришћанским мајсторима да се баве занатима муслимански мајстори су преузели водећу улогу (Јовановић 2004, 72). Ово се нарочито види по једном дефтеру из Вучитрнског санџака из 1526. године, у којем су забележене занатлије једне и друге вероисповести, где преовладавају муслимански мајстори, нарочито у рударској делатности (3 златара муслиманске, ниједан хришћанске вероисповести) (в. Јовановић 2004, 74, са нап. 218). Из средине 16. века потичу записи попа Недељка на основу којих можемо да видимо неке карактеристике становника града, али и цене намирница (Јовановић 2004, 78). С краја 16. века имамо писмо српских калуђера папи Клименту VIII, где траже помоћ у борби против Турака, али и истовремено говоре о богатству новобрдских рудника (в. Јовановић 2004, 78, са нап. 228). Међутим, иако неоспорно долази до промене у етничком супстрату, имамо податке да током 16. и почетком 17. века на територији Новог Брда обитава и даље мањи број Дубровчана, Саса, као и мањи број Јевреја (Урошевић 1950, 32–33). На почетку 17. века надбискуп из Бара, Марин Бици, бележи да у самом граду 40 кућа припада људима католичке вероисповести, 60 кућа онима православне вероисповести и 100 кућа Турцима или Јеврејима (Rački 1888, 122). Рудници Новог Брда у 17. веку и даље раде,

додуше, са смањеном производњом. Организација рада је била све лошија пре свега због исељавања рудара, али и трговаца и занатлија (Поповић и Симић 2020, 43; Simić 1951, 52). Последично, долази и до смањене производње луксузних металних предмета који су углавном рађени за људе на високим положајима, са довољно новчаних средстава да то могу себи да приуште (Zečević 2008, 162). Е. Челеби спомиње податак да у Новом Брду у 17. веку „ту имају три рукава сребрне руде", односно да је током године султану у виду закупа пристизало око 100 товара сребра из Новог Брда (Челеби 1957, 306; Симић 1951, 48). Рудници у Новом Брду престају са радом потпуно након Велике сеобе 1690. године и турско-аустријских ратова (Поповић 2019, 255; Јовановић 2004, 11; Hartmuth 2015, 109). Крајем 17. века, тачније 1685. године у новобрдској тврђави обитавало је 40 јаничара, док су се ван тврђаве налазиле куће „турских Албанаца" (в. Јовановић 2004, 14, са нап. 3 и 4).

Ново Брдо, како је раније речено, место је проналаска групног налаза, у који између осталог спада и примерак чаше (кат. бр. 1) који у медаљону у центру има лозицу стилизованог руми орнамента, на чијој се средини налази занитована ливена фигурица јелена који лежи. Ради се о старом и поновно васкрслом мотиву јелена који је већ изгубио симболичку улогу и у новом веку се у већини случајева јавља као декоративни детаљ. За ове старе заборављене теме можемо да захвалимо златарској радионици у Цариграду, где су стварали мајстори из најразличитијих делова планете, а међу њима и Персијанци, чији су мотиви трговачким путевима врло брзо стигли на простор Балкана (Радојковић 1960–1961, 14). На боковима посуде налазе се поља наизменично украшена мотивима источњачке провенијенције. Наслеђе старијих чаша прављених по узору на оне западне, односно италијанске примерке, управо се огледа у овој подели на поља (Томић 1973, 52). Б. Радојковић сматра да су овакве чаше најчешће производ настао под утицајем турско-персијске уметности (Радојковић 1966, 153). Други примерак новобрдске чаше са наглашеном вегетабилном декорацијом (кат. бр. 2) очигледан је пример посуде турске провенијенције. У њеној средини је већа розета сложеније форме која подсећа на стари готички мотив. У 16. веку јављају се чаше попут наше, чија је скоро цела – или цела површина – украшена турско-персијским декоративним мотивима (Радојковић 1966, 89). М. Шакота наводи да су се чаше из 16. и 17. века, између осталог, користиле и као „ктиторске чаше, славске или свечарске, за служење при столу, за скупљање прилога у цркви, а биле су и у приватној употреби па се њима пила вода на путу и вино у кући" (Шакота 1984, 171). Поред функције, М. Гајић, врши класификацију нововековних чаша (16–17. век), и по декорацији на „чаше са сценама лова или међусобне

борбе животиња (са стварним и фантастичним животињама), чаше са нефигуралним, апстрактним представама османске стилизације (геометријски и биљни мотиви) и чаше са представама светитеља" (Гајић 2010, 46). На основу примерака (в. Гајић 2010, 57–60, кат. бр. 26–30, 33–35, 39, 49, 65), примерак новобрдске чаше са јеленом (кат. бр. 1) могли бисмо да сврстамо у неку од подваријанти, с обзиром на то да се испод пластичне фигуре јелена налази подлога од руми орнамента. Овакво комбиновање мотива говори нам да се посуде овог типа нису користиле у литургијској пракси и да су мајстори пуштали машти на вољу стварајући наизглед неспојиво, „у оквиру чаша са традиционалним приказом животиња срећемо биљне мотиве у духу отоманске уметности" (Гајић 2010, 46). Новобрдска чаша (кат. бр. 2) припадала би групи чаша са нефигуралним, апстрактним представама османске стилизације (геометријски и биљни мотиви).

Округле колутасте наушнице из периода 16–17. века омогућавају нам да пратимо развој старих форми којима се додају нови елементи како би се удовољило новом грађанском слоју, а у складу са новим друштвеним околностима (Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 34). Овакви облици већих наушница обложених бисерима први пут се јављају у 14. веку, о чему сведоче ликовни извори, пре свега портрети са фресака средњовековних манастира (Гајић 2018, 53, са нап. 88; Ћоровић-Љубинковић 1949, 109–110), али и сам археолошки материјал. У средњем веку користећи старе византијске форме и додајући нове готичке елементе, у складу са новим друштвеним околностима и страним утицајима из западне Европе, мајстори стварају јединствен стил који дубровачки извори описују „на српски начин" (*ad modum sclavicum*), а њему су припадале и неке од ових колутастих наушница (Zečević 2008, 157; Зечевић и Гајић 2016, 178). Овај тип наушница један је од омиљених у турском периоду, када и доживљавају препород. Једна од главних карактеристика, поред предимензионисаности, јесте постепена транзиција на ободу наушница, где се уместо бисера јављају гранулиране бобице (в. Гајић 2018, кат. бр. 102–103, в. Зечевић 2006, кат. 147). Лунуласти облик у потпуности ишчезава јер се сада украшава цела површина наушнице, најчешће аплицираном филигранском жицом, али и гранулама различите величине. Код мањих примерака често се додају низови ланчића различитих дужина, за које су се качили привесци од сребрног лима, односно трепетљике (Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 35). Б. Алексова је до тада пронађене наушнице овог типа поделила у две групе са подгрупама. Према недостајућем полукружном исечку на самом врху наушнице, наш пар наушница (кат. бр. 3) припадао би III варијанти II групе (Алексова 1957, 14, сл. 5).

Две округле, колутасте наушнице, као и две сребрне плитке чаше о којима је било речи у претходним редовима, према подацима из инвентарне књиге средњовековне збирке Народног музеја Ниш, наводно чине инвентар гроба са територије Новог Брда. Нажалост, нема ближих одредница о самом налазу, односно о његовој тачној локацији, као и о томе да ли су ови предмети чинили целокупан инвентар гроба, те смо за то сазнање остали ускраћени. С обзиром на наведени контекст налаза, треба се осврнути на податак да је на основу пронађених новчића из неколико гробова из времена Мехмеда II Освајача и Бајазита II, али и ван њих, утврђено да се простор Сашке цркве користио за сахрањивање и у периоду турске владавине у 16. и спорадично током 17. века (в. Зечевић 2006, 23–25, са нап. 47). Такође, морамо имати у виду и да су гробови на Новом Брду у великом броју опљачкани када су Турци запосели Ново Брдо (Зечевић 2006, 153), те не можемо искључити могућност да се то дешавало и касније, у 16, односно 17. веку. Директне стилске паралеле из гробних целина налик нашим примерцима чаша не налазимо, али у Стобима, у једном од гробова, пронађена је позлаћена чаша са новцем краља Вукашина (1366–1371) и датована је у другу половину 14. века. Ова посуда чува се у Народном музеју Србије (Радојковић 1962, 38, сл. 18; Радојковић 1966, 35; Гајић 2010, 38, 88, кат. бр. 5). Такође, приликом истраживања цркве манастира Манастирак код Рековца, у једном од гробова некрополе пронађено је дно сребрне чаше, односно медаљон са новцем угарског краља Жигмунда Луксембуршког (Гајић 2010, 28). Као гробне прилоге, ван наше територије, налазимо и две сребрне чаше из кургана бр. 30 и 38, у Кубанској области, на северу Кавказа, у Белореченском рејону. Ове посуде чувају се у Ермитажу, српског су порекла и датоване су у 14–15. век. За чашу из кургана бр. 38 као место израде се претпоставља подручје Косова (Радојковић 1972–1973, 23, 30, сл. 1, сл. 2). С друге стране, за колутасте наушнице не налазимо хронолошке аналогије у материјалу из других збирки а да потичу из гробних целина, док је примера из остава много (остава из Дубовца, Гргура, манастира Манасије). На територији Новог Брда такође су пронађене две оставе, остава из Сашке цркве вероватно је закопана крајем 16. века током немирних времена, а чиниле су је, између осталог, две сребрне зделе турске провенијенције које су директне стилске паралеле једном од наших примерака (кат. бр. 2) (в. Зечевић 45, са нап. 88). Остаци оставе констатовани су и у угаоној кули 8, на споју северног и западног бедема, датоване у крај 14, односно почетак 15. века, где је поред два предмета са сребрним оплатама дршки, нађен и медаљон са аплицираном фигуром јелена (Поповић и Бикић 2017, 391, 394, 396, 401), што је случај и са нашим примерком (кат. бр. 1), иако се ради о каснијем периоду 16–17. века.

Иако не можемо потпуно одбацити могућност да се ради о инвентару једног гроба, мишљења смо да је претпоставка да се ради о садржају једне оставе склоњене током или крајем 17. века вероватнија, док би време израде предмета припадало нешто ранијем периоду 16, односно почетку 17. века, када на територији Косова и Метохије као велики златарски центри активно делују Пећ, Призрен, Приштина, Ђаковица, Јањево (Радојковић 1966, 53). Не смемо искључити као место израде ни најпознатији златарски и трговачки центар 14–15. века, Ново Брдо, у којем према пописима из 16. и 17. века и даље стварају мајстори златари муслиманске вероисповести. У свим овим местима израђују се значајни, али и веома слични златарски радови у комбинацији тема заосталих из дубровачког, односно византијског златарства са новим персијско-турским мотивима, што је случај и са нашим примерцима.

КАТАЛОГ

1. Чаша
16–17. век
Сребро, ливење, цизелирање, пунктирање
Пречник обода 12,4 цм; пречник дна 5,5 цм; висина 2,7 цм
Косово и Метохија, Ново Брдо
Инв. бр. 535/Св.

Округла чаша у облику плиће зделе благо наглашеног дна. У централном медаљону налази се стилизовани руми орнамент на пунктираној позадини. Медаљон је оивичен низом тачака са спољне стране. На њега се наслања поље са полукружно засвођеним завршецима у горњем делу у којима се налазе латице цвећа са пунктираном средином. За дно је занитована пластична фигурица јелена који лежи. Декорација по боковима је подељена у двадесет трака украшеним вегетабилним орнаментом наизменично, смењују се украшене и глатке тракасте површине.

Необјављено

Аналогије: Гајић, М. , *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, 59–60, кат. бр. 33, 34, 49; Радојковић, Б., *Уметничка обрада метала*, кат. бр. 45; Милошевић, Д. и Татић-Ђуровић, М., *Средњовековна уметност у Србији*, кат. бр. 160.

2. Чаша
16–17. век
Сребро, ливење, цизелирање, пунктирање

Пречник обода 12,4 цм; пречник дна 8,4 цм; висина 2,8 цм
Косово и Метохија, Ново Брдо
Инв. бр. 534/Св.

Округла чаша у облику плиће зделе са благо наглашеним дном. У централном медаљону розета на пунктираној позадини оивичена траком, односно пољем са стилизованим руми орнаментом. Појас око поља са цветовима завршен је низом тачака изведених са спољне стране. На боковима чаше изведен је вегетабилни орнамент у виду гранчица са срцоликим листовима. Испод ивице чаше узан појас без декорације. На два места са стране оштећена.

Необјављено

Аналогије: Гајић, М. *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, 57–58, кат. бр. 26, 27, 28, 29, 30, 35, 39, 65; Радојковић, Б., *Старо српско златарство XVI и XVII века*, 152, сл. 200, 201.

3. Наушнице – пар
16–17. век
сребро, ливење, искуцавање, филигран, гранулација, апликовање
Пречник 4,7 цм; дебљина 1,5 цм; дужина гајтана 1,5 цм
Косово и Метохија, Ново Брдо
Инв. бр. 533/1-2/Св.

Пар масивних шупљих колутастих наушница, тела у облику округле кутије са полукружним исечком на горњем делу на чијем врху је постављена карика на шарнир. Уз ивице украшене низом цевчица од спирално навијене жице са по две гранule, аплициран је још један низ с једне стране, односно два низа са гранулама истих цевастих навијутака, с друге стране. Средишњи део наушница украшен је украсом од пет купастих филигранских цветова са једном већом гранулом на врху. С друге стране украс је изведен апликовањем филигранске жице по целој површини, формирајући пуно мањих прстенова. Наушнице су спојене гајтаном од уплетене сребрне жице са алкицама и рупицом на крају. Очуван само мали део ланчића.

Необјављено

Аналогије: Зечевић, Е., *Накит Новог Брда,* 242, кат. 147; Бајаловић Хаџи-Пешић, М., *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, 36, кат. 507, 508, 509, 514, Т. XXVIII, 1–4; Перишић, С., Бојовић Д., Хаџи-Пешић, М., Маринковић, З. *Накит из збирки музеја града Београда*, 51, кат. 392–395.

БИБЛИОГРАФИЈА

Алексова, Б. 1957. Наоди во средновековите гробови во Кратово, *Гласник на Институтот за национална историја,* год. 1, бр. 1: 7–30.

Бајаловић Хаџи-Пешић, М. 1984. *Накит VIII–XVIII века у Музеју града Београда*, Београд: Музеј града Београда.

Бирташевић, М. 1961. Збирка средњовековног и касног народног накита из Дубовца, *Рад Војвођанских музеја* 10: 25–49.

Бошковић, Ђ. 1974. Археолошка истраживања Новог Брда, у: *Велика археолошка налазишта у Србији*, ур. Д. Вученов, Београд: Коларчев народни универзитет: 99–117.

Vranić, M. 2021. Uticaj srednjovekovnog rudarstva na životnu sredinu centralnog Balkana, *Етноантрополошки проблеми,* н. с. год. 16 св. 3: 723–738.

Гајић, М. 2010. *Сребрне чаше позног средњег века у Србији*, каталог изложбе, Београд: Музеј примењене уметности.

Гајић, М. 2018. *Класично и симболично – прстење и минђуше од антике до средњег века*, Београд: Музеј примењене уметности.

Динић, М. 1962. *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II део, САНУ, пос. изд. књ. CCCLV, Одељење друштвених наука, књ. 41, Београд: Научно дело.

Ewans, H. C. and Wixom, W. D. (ed.). 1997. *The Glory of Byzantium: Art an Culture of the Middle Byzantine Era A.D.* 843–1243, New York: The Metropolitan Museum of Art.

Здравковић, И. и Јовановић, Д. 1954–1955а. Ново Брдо, радови извршени 1952. године, *Старинар* (н. с.) 5–6: 251–264.

Здравковић, И. и Јовановић, Д. 1954–1955б. Ново Брдо, радови извршени 1954. године, *Старинар* (н. с.) 5–6: 275–282.

Zdravković, I. 1956. Arheološko-konzervatorski radovi na Novom Brdu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1: 331–345.

Здравковић, И. 1958а. Ископавања на Новом Брду 1955. године, рад на конзервацији тврђаве и „Сашке цркве", *Старинар* (н. с.) 7-8: 341-348.

Здравковић, И. 1958б. Откопавање цркве Св. Николе на Новом Брду 1956. године, *Старинар* (н. с.) 7–8: 349–357.

Зечевић, Е. 2006. *Накит Новог Брда – из Археолошке збирке позног средњег века*, Београд: Народни музеј.

Zečević, E. 2008. *Novo Brdo: A Serbian City between East and West an heir to European Culture*, in: The Archaeology of Kosovo and Metohija, (ur. A. Bačkalov), Proceedings of the Conference held at the National Museum in Belgrade, Belgrade: The Priština Museum, MNEMOSYNE – Centar for Protection od Natural and Cultural Heritage of Kosovo and Metohija: 151–164.

Зечевић, Е. и Гајић, М. 2016. Византијски предлошци и сјај готике – интернационалност српског занатско-уметничког израза, у: Процеси византинизације и српска археологија, (ур.) В. Бикић, Београд: Српски комитет за византологију, Службени гласник, Византолошки институт САНУ: 175–183.

Иванић, Б. 1995. *Накит из Збирке Народног музеја у Београду од 15. до 19. века – Каталог збирке Уметност под турском влашћу*, Београд: Народни музеј.
Jenkins, M. and Keene, M. 1983. *Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art*, New York: The Metrolitan Museum of Art.
Јовановић, С. В. 2004. Ново Брдо, средњовековни град, у: *Ново Брдо,* ур. М. Омчикус, Београд: 11–163.
Karamehmedović, M. 1980. *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo: Veselin Masleša.
Кораћ, В. 1954–1955. Ново Брдо, радови извршени 1953. године, *Старинар* (н. с.) 5–6: 265–274.
Ljubinković, R. i Ljubinković, M. 1959. Novo brdo – katedrala, *Arheološki pregled* 1: 170–176.
Ljubinković, R. i Ljubinković, M. 1962. Katedrala i Saška crkva, Novo Brdo, *Arheološki pregled* 4: 264–269.
Манева, Е. 1992. *Средновековен накит од Македонија*, Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата Скопје.
Милошевић, Д. и Татић-Ђуровић, М. 1969. *Средњовековна уметност у Србији, каталог изложбе*, Београд: Народни музеј.
Pekarska, Lj. 2011. *Jewellery of Princely Kiev: The Kiev Hoards in the British museum and the Metropolitan Museum of Art and Related Material*, Mainz-London: Römisch-Germanischen Zentralmuseums, British Museum.
Перишић, С., Бојовић, Д., Хаџи-Пешић, М., Маринковић, З. 1981. *Накит из збирки музеја града Београда*, каталог изложбе, Београд: Музеј града Београда.
Поповић, М. 2016. Цитадела града Новог Брда – истраживања 2015. године, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 40: 74–80.
Поповић, М. и Бикић, В. 2017. Остаци једне средњовековне оставе из Новог Брда, *Зборник Народног музеја* XXIII-1: 387–407.
Поповић, М. 2019. Латинске цркве средњовековног града Новог Брда, *Ниш и Византија* XVII: 245–256.
Поповић, М. и Г. Симић, 2020. *Утврђења средњовековног града Новог Брда*, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Студије и монографије 20.
Радојковић, Б. 1953. *Уметничка обрада метала*, Београд: Музеј примењене уметности.
Радојковић, Б. 1960–1961. Сребрна ренесансна чаша из Музеја примењене уметности у Београду, *Зборник музеја примењене уметности*, бр. 6–7: 7–17.
Радојковић, Б. 1962. *Старо српско златарство*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
Радојковић, Б. 1966. *Старо српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад: Матица српска.
Радојковић, Б. 1968. Остава из Пећи, колекција сликара Миленка Шербана, *Зборник Музеја примењене уметности* 12: 97–104.
Радојковић, Б. 1972–1973. Сребрне чаше српског порекла из Белоречанске некрополе, *Зборник Музеја примењене уметности* 16–17: 23–34.

Радојковић, Б. 1999. Посуде, у: *Лексикон српскоī средњеī века*, (прир.) С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд: 562–564.
Rački, F. 1888. Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju godine 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji, *Starine JAZU,* knj. XX: 50–156.
Simić, V. 1951. Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd: Izdavačko-štamparsko preduzeće saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ.
Сотиров, И. 1984. *Чипровска златарска школа*, София: Агато.
Stankova, L. 2013. Sixteenth-century silver vessels from the collections of Sofia's National Archaeological Institute with Museum and National Historical Museum, in *Ottoman Metalwork in the Balkans and in Hungary,* eds. Ibolya Gerelyes and Maximilian Hartmuth, Budapest: Hungarian National Museum: 163–179.
Tait, H. (ed.) 2008. *7000 Years of Jewellery*, 3rd ed., London: The British Museum Press.
Томић, Г. 1973. Касносредњовековне чаше из Народног музеја у Титовом Ужицу, *Ужички зборник* 2: 49–65.
Ћоровић-Љубинковић, М. 1949. Налаз из Маркове вароши код Прилепа, *Музеји* 2: 102–113.
Ћоровић-Љубинковић, М. 1959. Археолошка ископавања на Новом Брду у току 1957. године, *Старинар* (н. с.) 9–10: 323–331.
Ћирковић, С., Ковачевић-Којић, Д., Ћук, Р. 2002. *Старо српско рударство*, Београд: Вукова задужбина, Нови Сад: Прометеј.
Урошевић, А. 1950. Новобрдска Крива река: антропогеографска истраживања, *Српски етноīрафски зборник* књ. LX: 1–176.
Фехер, Г. 1970. Принос към изучаването на златарството на Балканите от XVI-XVII в., *Известия на Археологически институт* XXXII: 36–51.
Hartmuth, M. 2015. Mineral Exploitation and Artistic Production in the Balkans after 1250, in: *Ottoman Metalwork in the Balkans and in Hungary*. Hrsg. Ibolya Gerelyes & Maximilian Hartmuth, Budapest: Hungarian National Museum: 97–110.
Čelebi, E. 1957. *Putopis: Odlomci o Jugoslavenskim zemljama*, II, ur. M. Grabovac, Sarajevo: Svjetlost.
Чершков, Е. 1958. „Сашка црква" код Новог Брда, *Старинар* (н. с.) 7–8: 338–340.
Шакота, М. 1984. Дечанска ризница, Београд: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Приштина: Јединство.
Ševalije, Ž. i Gerbran, A. 2004, Rečnik simbola, Novi Sad: Stylos.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Slobodan Mitić
National Museum Niš

ALLEGED GRAVE FIND FROM NOVO BRDO FROM THE MEDIEVAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM NIŠ

Keywords: *bowls, earrings, silver, Novo Brdo, National museum Niš*

This paper deals with the processing of two silver shallow bowls and a pair of massive round (circular) silver earrings from the medieval collection of the National Museum Niš. These objects originate from Novo Brdo (the territory of Kosovo and Metohija), and they are a group find, purchased in 1938, from a certain Đorđe Palamarević from Gnjilane. According to the data from the inventory book, the context of the find was designated as a grave unit.

Medieval shallow silver bowls are mostly derived from Antique forms that survived into the modern era. The period of the second half of the 15th and the first half of the 16th century was marked by frequent conflicts and Turkish conquests and pillaging, and for the purposes of coinage, it was necessary to melt down certain quantities of objects made of precious metals. In the middle of the 16th century, the peace that prevailed enabled the restoration of the Patriarchate of Peć, which became the centre of cultural and artistic life in Serbia of that time. Workshops in Kosovo and Metohija, due to the proximity of the Patriarchate of Peć and Visoki Dečani, became very active, making luxury items from precious metals, and among them, shallow silver bowls. The decorative figure of a deer on the first bowl from Novo Brdo is an old motif, reintroduced in the 16th–17th century, but it had already lost its symbolic role, and in most cases, it started to appear merely as a decorative detail. These old forgotten motifs were reintroduced thanks to the goldsmith workshops in Constantinople that employed craftsmen from the most diverse parts of the world, including Persians, thus, these motifs reached the Balkans very quickly, through trade and exchange routes. Another bowl from Novo Brdo, with an emphasised vegetal or floral decoration, is a typical example of a vessel of Turkish provenance. In its centre, there is a larger rosette of a more complex form, reminiscent of an old Gothic motif, a narrow concentric ring around the medallion is decorated with a stylised Rumi ornament, while the third, widest band is ornamented with heart-shaped leaves on a twig. In the 16th century, bowls like this started to appear, and almost their entire surface was decorated with Turkish-Persian motifs. It can be concluded that both of these vessels were created under the influence of the Turkish-Persian art during the

16th–17th century, but with a combination of motifs from previous periods, such as the figure of a deer, or a rosette at the bottom of the vessel.

Circular earrings of larger dimensions covered with pearls first appeared in the 14th century, as evidenced by artistic sources, primarily portraits from medieval monastery frescoes, but also the archaeological material itself. By using old Byzantine forms and adding new Gothic elements, in accordance with new social circumstances and foreign influences from western Europe, the craftsmen created a unique style that sources from Dubrovnik describe as: "in the Serbian manner" (*ad modum sclavicum*), to which some of these circular earrings belongs. In the later Turkish period, they experienced a revival under oriental influences and became ornate, bulky, and granules started to appear on the rim, in place of the pearls. Circular earrings created in the 16th–17th century, to which our examples also belongs, allow us to follow the development of old forms to which new elements were added in order to satisfy the new citizen class, and in accordance with the new social circumstances.

The most famous Serbian mining, economic and trade centre in the 14th–15th century – Novo Brdo, after its final fall in 1455, slowly decayed. Local artisans, including goldsmiths, left Novo Brdo and mostly moved to coastal and Italian cities, but also to neighbouring cities, where they continued to create. In the 16th century, it is mentioned that craftsmen and goldsmiths of the Muslim religion still worked in the territory of Novo Brdo. However, due to extremely difficult living conditions that prevailed at that time, there were fewer and fewer members of the wealthier strata of the population who could have afforded luxury goods, and therefore the production of luxury goods also declined. Records of various travel writers tell us that the mines of Novo Brdo were still working even in the first half of the 17th century, but with reduced intensity.

Due to the unreliability of the data and the finding conditions, the author of this paper opted for a stylistic and typological analysis for the bowls and the earrings, on the basis of which they were dated into the period of the 16th–17th century. However, analogies found in the territory of Serbia and its surroundings mostly originated from hoards or monastery treasuries, while direct parallels from other grave units generally do not exist. Based on this, we can assume that this was the contents of a hoard dated into the 17th century. We cannot determine the place of creation of these items with certainty, we can only assume that it was a workshop from the territory of Kosovo and Metohija, because in the period of the 16th–17th century, Peć, Priština, Prizren, Đakovica and Janjevo were also active goldsmith centres in this area, along with Novo Brdo, which is still active. In these places, significant, but very similar jewellery works were made in a combination of motifs from Dubrovnik, i.e., Byzantine goldsmithing, with new Persian-Turkish motifs, as was the case with our examples as well.

T. I 1, 1а. Чаша са вегетабилним орнаментом и фигуром јелена на дну; 2, 2а. Чаша са вегетабилним орнаментом; 3, 3а. Пар округлих (колутастих) наушница (фото: Ж. Цајић)

Pl. I 1, 1a. Bowl with a vegetal ornament and figure of a deer at the bottom; 2, 2a. Bowl with a vegetal ornament; 3, 3a. Pair of round (circular) earrings (photo: Ž. Cajić)

Selena Vitezović, Christoforos Arampatzis (eds.)
HUNTING AND FISHING IN THE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC: WEAPONS, TECHNIQUES AND PREY
Archaeopress, 2024, 302 pp., ISBN 978-1-78969-466-6

The volume *Hunting and Fishing in the Neolithic and Eneolithic: Weapons, Techniques and Prey*, edited by Selena Vitezović and Christoforos Arampatzis, comprises thirteen papers, an introduction by the editors, and a list of contributors. This volume seeks to investigate the scope of hunting and fishing practices during the Neolithic and Eneolithic (Chalcolithic) periods, examining their significance not only in subsistence strategies but also within broader social and cultural contexts. Geographically, the contributions focus on regions across southern Europe and Anatolia, while the chronological and cultural framework centres on communities traditionally classified as Neolithic and Eneolithic. The volume addresses a wide array of topics, including technological, typological, and functional analyses of hunting and fishing weapons; assessments of strategies and techniques employed in these practices; and zooarchaeological investigations into the economic, symbolic, and social roles of wild fauna.

The first paper, authored by **A. Siddiq** and **V. Özkaya**, provides a comprehensive overview of hunting and fishing practices in Neolithic Anatolia, drawing upon archaeologically and zooarchaeologically well-documented sites spanning from PPNA hunter-gatherer groups to Late Neolithic farming and herding communities (ca. 10400–5500 BC). The substantial zooarchaeological record allows the authors to assess the role of hunting and the exploitation of diverse wild species. Species presence and absence are systematically presented in several tables, categorised by faunal families and divided across three chronological phases – PPNA, PPNB, and PN – covering mammals, birds, reptiles, amphibians, fish, and molluscs. In addition to faunal data, the paper examines hunting tools and techniques, including direct archaeological evidence of their use. Notably, the role of dogs in Neolithic hunting is given particular emphasis, highlighting the close relationship between humans and dogs in hunting contexts. In the final section, the authors turn to the social and ritual dimensions of hunting, and seasonal variability in both hunting and fishing practices.

In the second paper, **P. Crabtree** and **D. Campana** present the results of the faunal analysis conducted at the Early Chalcolithic site of Çiftlik-Tepecik in Central Anatolia, based on the material from the 2013 field season. Table 1 provides a summary of relative frequencies (by NISP – Number of Identified Specimens) of mammal and bird taxa identified in the assemblage. Beyond these

general figures, the authors also examine the roles of some species in greater detail. They point out that a particularly notable aspect of the assemblage is the abundance and taxonomic diversity of wild mammal species.

M. Nikolaidou and **E. Elster** provide a comprehensive overview of the evidence for the broad exploitation of wild resources in the early farming communities in north-eastern Greece, with a particular focus on the site of Sitagroi. Through the analysis of faunal remains, tools and ornaments, the authors demonstrate how people utilised a diverse range of natural resources in accordance with seasonal cycles and local ecological conditions. While Sitagroi remains the primary focus, the discussion extends to include comparative examples from other sites in the northern Aegean, as well as parallels from Old Europe and the New World.

The paper by **S. Papadopoulou** presents an analysis of chipped stone projectile points from the Neolithic lakeside settlement of Anarghiri IXb in western Macedonia, Greece. In the introductory section, the author provides essential background on the site's natural environment and archaeological excavations, which yielded a substantial assemblage of chipped stone artefacts, forming the basis of the study. The hunting toolkit, composed of chipped stone, is examined from multiple perspectives, including raw material selection, typological classification, production techniques, and functional use. Within the broader chronological framework of Neolithic northern Greece, the author includes a valuable table illustrating the distribution of projectile points and geometric microliths across different phases. The final section of the paper addresses subsistence strategies and evaluates the role of hunting within the subsistence strategies of Anarghiri IXb.

Following Papadopoulou's contribution, the subsequent paper by **C. Arampatzis** shifts focus to hunting equipment made from antler, also recovered from the same Neolithic site. The author begins with a concise overview of the settlement's environmental setting, excavation history, and chronological placement, before turning to the main subject: the antler artefact assemblage. The hunting implements are systematically categorised into five types: harpoons, harpoon heads, archer's thumb rings, fishhooks, and projectile points. Each category is discussed in detail, supported by numerous high-quality illustrations that effectively complement the descriptive analysis.

The paper by **N. Elenski**, **H. Markova** and **D. Markov** focuses on hunting and fishing equipment from the Early Neolithic site of Dzhulyunitsa-Smardesh in eastern Bulgaria. The authors provide a brief overview of the site's archaeological, archaeobotanical, and zooarchaeological context. The central portion of the paper is devoted to a detailed analysis of hunting and fishing implements, including bone projectile points, fishhooks, and stone net weights. Each arte-

fact category is examined individually, with attention to typology, manufacturing techniques, and functional interpretation. The assemblage is well illustrated, enhancing the descriptive accounts and supporting the authors' interpretations.

In his paper, **K. Boyadzhiev** presents an overview of the development and distribution of projectile points during the Chalcolithic period in present-day Bulgaria. The study offers an extensive description of various categories of weapons, including bows and arrows, as well as bone, copper, and flint arrowheads, and flint and copper spearheads. For both osseous and chipped-stone projectiles, the author provides a general typology accompanied by detailed illustrations, including adequate photographs and technical drawings of the artefacts. In addition to the morphological and technological analysis, the paper addresses the chronological and cultural context of these artefacts, exploring potential patterns of specialisation, functional variation, and regional differentiation in their use. This comprehensive study contributes significantly to understanding the complexity of Chalcolithic weaponry and its role in both hunting and potentially warfare.

The paper by **M. Mărgărit** presents the results of the analysis of harpoons from the tell-settlement of Căscioarele in Romania. The study begins with an examination of the raw materials used in the manufacture of the harpoons, followed by a detailed presentation of the archaeological assemblage. The artefacts are contextualised within two chronological phases of the site – Gumelniţa A2 and B1 – and are accompanied by informative illustrations that support the descriptive analysis. The author further investigates the technological aspects of harpoon production. A significant component of the study involves a use-wear analysis, which contributes to the understanding of the functional application of these tools. By combining typological, technological, and functional data, the paper offers valuable insights into the production and use of harpoons in Gumelniţa culture contexts.

The paper by **M. Savu** and **C.E. Ştefan** presents an analysis of the osseous fishing hook assemblage from the Late Neolithic settlement of Şoimuş–La Avicola in Romania. Following an introductory section that provides the background of the site, the authors detail their research design in the materials and methods section, outlining the diverse methodological approaches employed in the study. The analysis integrates morphological, morphometric, technological, and fracture pattern assessments, further supported by statistical evaluations and comparative ethnographic data. A series of tables and illustrations complement the main text, enhancing the clarity and accessibility of the finds.

Hunting and fishing equipment in the Neolithic period in the central Balkans is discussed in the paper by **S. Vitezović**, **D. Antonović** and **D. Mihailović**. The paper is concise and well-structured. The authors gave a comprehensive

overview of the topic, by examining a wide range of artefact types manufactured from various raw materials, including bone and antler, clay, and lithics. These artefacts are observed within two major chronological and cultural phases: the Early Neolithic Starčevo culture and the Late Neolithic Vinča culture. The paper is supported by well-integrated illustrations, which enhance the clarity and accessibility of the items.

The paper by **H. J. Greenfield** and **A. Brown** explore wild animal exploitation during the Neolithic of the central Balkans (6200/6100–4600 BC). In the first part of the paper, the authors address six major driving forces to account for hunting practices in the central Balkans, previously proposed by Orton (2008): micro-regional specialisation, seasonal resources, risk management/buffering, raw materials, opportunistic/garden hunting and social role of hunting. These are briefly discussed using examples from other studies in the region. Furthermore, the authors present data on faunal assemblages from nine Neolithic sites from Serbia and south-western Romania. Changes in hunting – diversity and frequency of wild taxa are discussed within three chronological phases of the central Balkan Neolithic – Early, Middle and Late. Then, the authors discuss regional trends in wild animal exploitation during the Neolithic, in different environmental settings.

The paper by **I. Clemente-Conte**, **J. Ramos-Muñoz**, **E. Vijande-Vila**, **J. J. Cantillo-Duarte**, **J. A. Riquelme Cantal**, **N. Mazzucco**, **D. Fernández-Sánchez**, **J. M. Corona Borrego**, **M. Soriguer-Escofet**, **R. Cabrera-Castro**, **D. Cuenca-Solana**, **M. Sánchez Aragón** and **A. Barrena-Tocino** presents an interdisciplinary research of hunting and fishing implements from various prehistoric periods in the region surrounding the Strait of Gibraltar, encompassing both European and North African coastal zones. The study begins with an overview of the natural environment and archaeological sites included in the research framework. Subsequently, the authors examine the faunal record, offering detailed data on malacofauna, ichthyofauna, and terrestrial species. The next part of the paper focuses on hunting and fishing tools and weapons, particularly lithic artefacts, supported by a use-wear analysis, as well as tools made from shell. In the discussion section, the authors contextualise subsistence strategies within a diachronic framework, considering how environmental and chronological factors influenced resource exploitation in this transcontinental coastal region.

The paper by **P. Martin**, **J. Nadal**, **X. Oms** and **J. M. Vergès** investigates hunting practices in two Neolithic sheepfold caves – El Mirador and Cova Colomera, located on the Iberian Peninsula. The study presents faunal analyses of wild animal remains from both sites, with results organised by occupational period and area, and supported by detailed tables containing quantitative data.

In addition to examining species distribution, the authors consider anatomical representation and taphonomic evidence related to processing and consumption, enabling a more nuanced understanding of the role of hunting within these contexts. The paper concludes with a clearly structured synthesis of the main finds, emphasising the variability and continuity of hunting practices in enclosed pastoral settings during the Neolithic.

Overall, this volume represents a valuable resource that enhances our understanding of the often-overlooked roles of hunting and fishing in the Neolithic and Eneolithic societies, revealing their continued technological, economic, and cultural importance within early farming communities.

Ivana Dimitrijević
Institute of Archaeology, Belgrade

IN MEMORIAM

Андреј Михајлович Обломски
(Андрей Михайлович Обломский)
(1957–2023)[1]

Године 2023, 30. децембра, преминуо је шеф Одељења за археологију Велике сеобе народа и раног средњег века Археолошког института Руске академије наука, доктор историјских наука Андреј Михајлович Обломски. Неколико година раније, објављен је есеј посвећен његовим бројним изузетним достигнућима поводом његовог 60. рођендана (*Российская археология*. 2017. № 3; *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур*: К 60-летию А. М. Обломского / Отв. ред. В. Е. Родинкова, О. С. Румянцева. Москва: ИА РАН, 2017. Раннеславянский мир. Вып. 19; *Верхнедонской археологический сборник*. Вып. 8 Липецк, 2017). Иако су његова достигнућа делом обрађена и у бројним референтним књигама, укључујући и енциклопедијске публикације, сматрамо да и овде треба подсетити на одлике како његовог научног рада тако и на одлике његове личности које нам се чине посебно важним.

А. М. Обломски је рођен у Москви, у граду који је волео и добро познавао. Његови преци су из Украјине, из Санжара у Полтавској области,

[1] Текст на руском готово у целини публикован у часопису *Российская археология*, № 2 за 2024. с. 199-201.

што је он веома ценио и чиме се поносио. Украјински је говорио течно као и руски. Године 1979. Андреј је дипломирао на Одсеку за археологију Московског државног универзитета и одмах уписао постдипломске студије на Институту за археологију Академије наука СССР-а. Од 1975. године учествовао је у археолошким експедицијама, а његов први научни извештај о теренском истраживању којим је руководио датира из 1981. године. Међу својим учитељима посебно је истицао Надежду Михајловну Кравченко, кијевског археолога у чијим је експедицијама учествовао, и Ирину Петровну Русанову, московског археолога под чијим је руководством 1983. године одбранио докторску тезу на тему „Горњодњепарска верзија зарубињецке културе".

Већ до средине осамдесетих година 20. века, Обломски је био признати научник са препознатљивим стилом. Особина коју овде пре свега треба истаћи јесте самоорганизованост. Он је (на изненађење многих) успевао све.

Почнимо са основним пољем делатности за археолошку науку – теренским радом. Ослањајући се на темељно познавање и суптилно разумевање историографских прилика, Обломски је успео да идентификује „болне зоне" које су посебно захтевале теренско истраживање, да спроведе темељна рекогносцирања на правим местима, идентификује референтне локалитете и, с лакоћом, добије основни материјал о њима. Главни правац ових радова огледа се у наслову „Ранословенска експедиција", који се појављује у извештајима А. М. Обломског од 1984. (прво са додацима „Белгородская", затим „Левобережнаја", а од 1995. без таквих појашњења). Овај огроман и веома плодан рад није прекинут током ниједне сезоне све до 2023. године. У архиви Археолошког института Руске академије наука налазе се 63 извештаја о његовим теренским истраживањима (за неке године и по два).

Ништа мање не изненађује ни то што су сви значајни резултати ових радова врло брзо уведени у науку у виду систематских публикација на нивоу савремених научних захтева. А. М. Обломски је веома ценио брзину и потпуност размене информација (као и њену тачност), сматрајући то једноставно нормом научне праксе, и што је најважније, и сам ју је поштовао.

Такође, за Обломског је карактеристично и то што је покушао да чак и публиковање материјала постави као колективни труд. Чак и онда када је био у прилици да публикује резултате својих ископавања, давао је предност колективној монографији, у којој би се што потпуније приказао рад колега у сродним областима, у којима је прикупљен материјал био од значаја за одређену тему. Понекад „убеђивање" да аутори напишу и предају чланке у што краћем и одговарајућем року, као и њихово уређивање, није захтевало ништа мање труда него да припреми свој део књиге, али он је то увек чинио са из-

узетном упорношћу, до крајњих граница. Наравно, Обломски је, иако је био веома упућен у појаву и развој једне или друге групе предмета, покушао да укључи „уже“ стручњаке у анализу чак и својих најупечатљивијих открића.

Најпре у публикацијама, а затим и у чисто аналитичким радовима, А. М. Обломски сагледава нове материјале кроз широк културни и историјски контекст. Међутим, оно што Обломског издваја као професионалног историчара од оних многобројних који пишу о историјској проблематици јесте његов рад са оригиналним изворима, колико је то било могуће. Пријатељи и колеге се сећају његовог карактеристичног обрта у научном разговору: „Па да видимо...”, и фасцикли са читавима комплексима керамичких целина, често исцртаним на милиметарској хартији (умногоме главног извора у ранословенској археологији, али не и само у њој), као и других предмета из десетина музеја од Пољске и Србије до Санкт Петербурга и Самаре. Такви ауторски (јасни и поуздани) цртежи у великом броју посебно су посвећени налазиштима из Подњепровља и Подоња.

На овој добро разрађеној основи рађале су се у великој мери иновативне и утемељене претпоставке и конструкције, формирали концепти и холистички поглед на рану словенску историју. Наравно, ерудиција А. М. Обломског је невероватна и најмање обухвата огроман хронолошки (од латенског доба до раног средњег века) и географски (од Дунава до Волге) низ. Ништа мање није важна ни иновативна методологија рада са овим материјалом, коју је он, као један од главних стручњака, развијао Кључно схватање у овој методологији јесте „културно-хронолошка група налазишта”. Специфичност оваквих група открива се пре свега на основу карактеристика керамичког сета. Овде нису битне само карактеристике форми и њихов детаљан опис заснован на добро осмишљеној типологији већ у истој мери и однос типова и варијанти посуда у целинама и налазиштима, који означавају њихову специфичност. Ништа мање није значајна ни пажљива анализа хронолошких показатеља и састављање каталога који одређују положај групе налазишта у времену и простору, што захтева огроман и педантан рад. Управо рад на групама налазишта, идентификованим на овај начин, омогућава нам да сагледамо како су се културе мењале и правилно разумемо њихов међусобни однос и однос са суседним културним комплексима. Ово је основа за разумевање етнокултурних процеса и холистичког погледа на рану словенску историју у делима А. М. Обломског.

Говорећи о томе шта је Обломски успео да уради, треба бар укратко поменути његове активности као организатора научноистраживачког рада. У ширем смислу, то укључује и пријатељске односе са многим колегама.

Круг људи са којима је Андреј делио материјале и идеје, којима је великодушно помагао и са којима је расправљао (а да притом неслагања на научном нивоу не пренесе на лични ниво), био је веома широк. Међу њима су и они који су постали како његови блиски пријатељи тако и пријатељи његове породице. У таквој средини су се рађали и реализовали многи пројекти – од теренских до издавачких – за које је често био иницијатор.

Ову пријатељску атмосферу А. М. Обломски је такође неговао у тиму научника истомишљеника, формираном 2002. године као група, а потом и одељење Археолошког института Руске академије наука. Више од 20 година Обломски није био само званични шеф (са огромним оптерећењем које је уследило) већ и неформални вођа овог већ општепризнатог центра за археолошко проучавање ранословенског света. Штампани орган овог центра, уз ангажовање многих колега, постала је серија „Ранословенски свет. Археологија Словена и њихових суседа" (РСМ).[2] А. М. Обломски је био на његовом челу, био је члан „тријумвирата" уређивачког одбора и иницијатор, састављач, уредник и коаутор многих бројева овог гласила. Број 23 „Ранословенског света" планиран је да буде објављен као збирка чланака и материјала (укључујући библиографију публикација А. М. Обломског), посвећених успомени на њега.

Напоменимо и годишње сесије-семинаре о теренским истраживањима које је спроводило Одељење са Обломским на челу, а у које су били укључени и аутори из других институција/установа који су учествовали у ископавањима. Без учешћа А. М. Обломског тешко је замислити организовање и одржавање научних скупова који су одиграли важну улогу у сарадњи словенских археолога – од серије конференција „Кијевска култура, њено порекло и наслеђе" почетком деведесетих година до Руско-српских конференција, од којих је четврта одржана у јесен 2023. године.

Посебно је важно истаћи велику улогу коју је А. М. Обломски имао у спровођењу активне, званичне, археолошке сарадње између Археолошког института РАН и Музеја Војводине (Нови Сад, Србија), на различитим нивоима. У оквиру те сарадње допринео је и организовању велике европске конференције одржане у Музеју Војводине 2021. године, посвећене словенској археологији „Словени и њихови суседи у 1. миленијуму нове ере".

А. М. Обломски је био и дугогодишњи члан редакције *Гласника Српског археолошког друштва* (од броја 17 за 2011).

Тешко је навести заслуге А. М. Обломског у свим областима његове вишестране активности, укључујући чланство у научном савету Археоло-

[2] Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей (РСМ).

шког института РАН, низу уређивачких одбора и савета за дисертације, као рецензента, предавача и научног ментора.

Наслеђе Андреја Михајловича Обломског тек треба сагледати. У будућности предстоји израда његове систематске научне (а можда и не само научне) биографије, међу чијим ауторима бисмо желели да видимо његове ученике.

Андреја Михајловича Обломског ћемо памтити као дивног научника, настављача традиције и иноватора, аутора блиставих открића и фундаменталних каталога налазишта, генератора идеја и темпераментног полемичара, нашег пријатеља, симпатичног и многима вољеног човека.

Игор Олегович Гавритухин
Николај Владимирович Лопатин
Археолошки институт РАН, Москва, Русија

IN MEMORIAM

Љиљана Мандић
(1952–2024)

... Најјефтиније се продају даровити и способни људи, јер њих лукави купци траже, а они сами врло често нису ни свесни своје вредности. Ту треба тражити узрок многих великих трагедија изузетних људи...
(А. Шопенхауер)

Нажалост, скоро све што знамо о другима долази из друге руке. Ако се човек исповеда, он брани своју ствар, прецизније, његова апологија је унапред припремљена. Зато што не схватамо јасно другога, ми лутамо са нашом осећајношћу трагајући за оним круцијалним зрнцима истине, која ће личност истраживача или уметника, а у нашем примеру и пријатеља – боље осветлити. Али по правилу, то чинимо тек када га више нема међу нама. Јер се тада осети потреба за речима онога кога више нема, онога ко заиста није превише давао обећања, али много тога је знао и умео.

Сваки одлазак је тежак, а посебно кад нас неко прерано и изненада напусти. Одлазак пријатеља којих по правилу никада немамо довољно оставља нас бескрајно тужним. На питање зашто и зашто тако брзо и изненада – нема одговора. Одговор је скривен као што је и много тога од нас скривено. Одлазак Љиљане Мандић јесте изненађење за све оне који су је познавали,

а посебну тугу осећају сви они који су јој били пријатељи, међу којима је и моја маленкост. Да ли у овом тексту има смисла нагласити да смо били пријатељи и сарадници, будући да сам неко време био директор Народног музеја, у коме је она радила. Много тога је оствареног и реализованог, али рад сваког руководиоца прате и неки недостаци, па у том случају нисам изузетак ни ја. Следећи редови за које сам имао обавезу да испишем изражавају бескрајну тугу, која је и својеврсна супституција трагике која нас без сумње обузима када се растанак ближи или је већ стигао. Овај текст није могао да обухвати сва њена дела, реализоване пројекте, остварења, као и награде којима је овенчана. Дакле, неки програмски циљеви Љиљане Мандић нашли су се ето у овом писанију њеног сарадника и пријатеља.

Прерани одлазак је увек трагика. Добро је знано да ћемо сви да отпутујемо, раније или касније; неко сувише рано а да није ништа ни започео, а неко ко је доста тога већ завршио не стиже да нам о томе да извесне словне парадигме, да их памтимо како ми тако и поколења која долазе. Једна од оних која је доста тога већ завршила, пројектовала, откопала и налазе оставила у музејским витринама јесте и магистар археологије Љиљана Мандић. Тешко је овом приликом пронаћи сва њена успешна остварења у археологији; неке је вредно истаћи да се не забораве[1]. Примерице, радови у Кремнима, где се посветила римским споменицима, затим делатност у Ариљском крају, са бриљантном изложбом фресака из цркве у Брекову; откриће црквице у Високој, радови на Стапарској градини, у Орашцу, Кривој Реци, као и бројне друге археолошке радове и исписане текстове и књиге, које је на овом месту веома тешко досегнути и избројати.

Добијене награде се такође не могу заобићи. Неизоставно се мора поменути рад на систематизацији и типологији, постављању римских споменика у Лапидаријуму. Идеја о којој ће бити више речи у следећим редовима, о формирању праисторијског насеља у Стапарима (Стапарској бањи), потиче управо од археолога Љиљане Мандић. Ужичка општина је ту идеју прихватила и она је готово реализована, али нажалост без помена носиоца те идеје.

Љиљана (Чарнојевић) Мандић рођена је 1952. године у Београду, где је завршила основу школу и Шесту београдску гимназију. Дипломирала је на групи за археологију Филозофског факултета у Београду за три године, као студент генерације. На истом факултету је и магистрирала 1984. године. Научни и стручни рад започела је у престижном Институту за старословенску културу у Прилепу, на територији некадашње југословенске Републике

[1] Посебно истичемо да се њен рад у Македонији није могао у овом тексту апострофирати.

Македоније, где је као сарадник учествовала на реализацији значајних археолошких пројеката како у Македонији, тако и на територији других словенских држава – Пољске, Бугарске, Словачке. Постоје наводи да је Љиљани Мандић било отворено место у Народном музеју у Београду, али је силом прилика отишла у Прилеп у Институт за старословенску културу.

У Народном музеју у Ужицу радила је у два наврата. Први пут било је то 1986. и 1987. године, након чега се вратила у Македонију, да би поново од 1992. до одласка у пензију, почетком 2017. године, завршила радни век у Ужичком музеју. У том периоду реализовала је драгоцене програме и пројекте, и коначно била је руководилац античке и праисторијске збирке у оквиру Археолошког одељења. Аутор је сталне поставке „Лапидаријум античких споменика Народног музеја у Ужицу" и један је од коаутора сталне поставке „Ужице настанак и развој", као и бројних тематских изложби. Објавила је знатан број научних и стручних радова, изложбених каталога и две монографије – *Античке некрополе југозападне Србије* (Ужице, 2015) и *Крива Река, некропола бронзаног и гвозденог доба* (Ужице, 2022). Народни музеј у Ужицу је 2022. за поставку археолога Љиљане Мандић „Лапидаријум античких споменика" добио је престижну Међународну награду за заштиту и очување римског културног наслеђа. Међутим, та награда нажалост није била довољно промовисана у јавности, тако да се ово признање ње мало дотицало.

Са доласком у Народни музеј у Ужице, најпре са другим сарадницима, а касније са колегама Милојем Мандићем и Јармилом Ђурић, Љиљана Мандић, врсни археолог, учествује у рекогносцирању терена, сондажним, систематским и заштитним ископавањима на готово читавом подручју Златиборског округа, па и шире (Македонија, Црна Гора, Република Српска). Ова теренска истраживања рађена су у оквиру научноистраживачких пројеката: „Археолошко ископавање античких налазишта у Златиборском округу", „Античка насеља, некрополе и комуникације на источној периферији провинције Дамације", „Археолошко истраживање праисторијске некрополе у Крајчиновићима код Прибоја", „Етногенеза становништва западне Србије од индоевропске сеобе до завршетка римске доминације" и „На светим водама Лима", и то како би се направила Археолошка карта Србије и прикупило што више музејског материјала.

Истраживања у којима су учествовали археолози Народног музеја у Ужицу Љиљана Мандић, Милоје Мандић и Јармила Ђурић одвијала су се или самостално или у сарадњи са релевантним институцијама: на Цркви Јањи у Рутошима и Белој Реци (Нова Варош), у Вранама, Бреко-

ву и Високој (Ариље), Парамуну, Годечеву (Косјерић), у Вишесави, Рачи и Солотнику (Бајина Башта), затим у Висибаби и Савинцу (Пожега), на манастирском комплексу Увац (Чајетина), на Мокрој Гори, у Кремнима, у порти Беле цркве Каранске, затим у Ужицу, на Ужичком граду и Кривој Реци, што је резултирало и монографском јединицом о овом локалитету. Најзад радови и истраживања реализовани су углавном у долини оближњих река Лужнице, Ђетиње, Скрапежа, Катушнице, Приштевице, Рзава, Моравице итд.

Можда је неопходно издвојити Стапаре као и Стапарску градину и Мађарско гробље у делу тога села. Бројни налази са Стапарске градине, тачније из овог блиског села Стапара, говоре о цивилизацијама које су ту живеле столећима, а можда и миленијумима. То је и подстакло Љиљану Мандић да дâ предлог о формирању и концепцији праисторијског насеља у Стапарима као својеврсну туристичку атракцију за будуће генерације. На срећу, реализација овог насеља је при крају, и оно делује са свих позиција – веома убедљиво и бриљантно. Коначно, општинске структуре Ужица нису овом надареном археологу одале признање за ову врсну идеју која је најзад спроведена у дело.

Пошто је тешко набројати све програме и археолошке пројекте које је Љиљана Мандић као врсни археолог реализовала, покушаћемо да издвојимо бар неке јер сматрамо да ћемо тиме, будући да јој признање за достигнућа није адекватно додељено, ипак увећати њено скромно житије, које остаје за неке друге генерације археолога и истраживача. Трагајући за Стапарском градином и Стапарима, вреди издвојити све оно написано, како у извештајима тако и у радовима о овом врсном локалитету, за који су археолози веровали да је претеча града Капедунума, будућег Ужица.

У уверењу да је Капедунум колевка Ужица, археолози Ужичког музеја Љиљана Мандић и Милоје Мандић постављају основано питање: „... да ли је праисторијско насеље у Стапарској градини претеча данашњег града на реци Ђетињи, јер о томе казују три откривена слоја становања: из неолита, бронзаног доба и халштатског периода". Даље, „... у нетакнутој природи, далеко од људи, Стапарска градина уздиже се над пољем. Наспрам ње високо у каменој литици налази се пећина Мегара. По средини, водопадима са запада дотиче истоимена и најчистија притока Ђетиње. Све то заједно гради један скоро затворени круг у дну кланца, наткривен маглом и небом: то је место на коме три миленијума пре нове ере почиње историја града, то су у вековима пре Христа, Аутаријати, и друга балканска племена, а касније романизовани староседеоци оставили трагове цивилизације 17 векова старије од првог писаног помена Ужица".

Стапарска Градина, поглед са истока

О Стапарској градини, Љиља (и вероватно Милоје) написали су и друге прерогативе, попут чињенице да је она била „... дом – Аутаријатима. Ужичко подручје била је гранична зона са Трибалима, које ће покорити. На крају свог дугог трајања, верује се да су подлегли најсуровијим од свих освајача, Келтима Скордисцима. Од изгубљеног језика којим су Аутаријати говорили, наука је доказала, данас нам је остало тек име планине Таре и истоимене реке. Верује се да су уместо Аутаријата у ужичком крају просторе заузели Скордисци и да њиховој заоставштини припада натпис на једном каменом споменику из околине града MVNICIPIUM CAP (Муниципијум Капедунум). То извесним чини претпоставку да су на овом простору боравили граничећи се са Илирима – Партинима. Није међутим познато да ли су се Скордисци усталили на простору Стапара и данашњег Ужица...". Драгоцени експонати из праисторије, као и новије епохе, чије фотографије доказују да је то био продуховљени етнос, који је живео и смењивао се на просторима Стапарске градине, Стапара, тачније бившег Капедунума и околине.

Враћајући се идејном пројекту обнове, реконструкцији неколико иначе откривених праисторијских кућа на Стапарској градини, Мандићи су записали да тај пројекат 2014, 2015. као и 2016. није био одобрен. „Верујемо да ће се то 2017. године ипак догодити и да ће владајуће структуре препознати значај овог посла не само за Ужице, већ и за целу Србију – каже Љиљана Мандић, из ужичког Народног музеја. ... Желимо да реконструишемо куће из неолита и млађег бронзаног доба. Тако бисмо оживели насеље у ком

Лапидаријум у Народном музеју у Ужицу, аутор поставке Љиљана Мандић. Народни музеј Ужице је 2022. за поставку добио међународну награду ISTER IBP Awards у категорији заштите и очувања римског културног наслеђа

су се људи бавили израдом предмета од камена и кости старим техникама. ... Истражујући овај локалитет Мандић (Милоје; прим. аутора) се поново осврнуо и на најинтригантније питање Капедунума, претече Ужица – да ли се Капедунум налазио баш у Стапарима?" (*Новости*, 7. фебруар 2017).

„... Током кратких и једини до сада истраживања, спроведених само на малом делу Градине, пронађене су и откривене четири неолитске куће зидане лепом, кољем и прућем, једина камена кућа из раног бронзаног доба, остаци неолитских пећи поткивичастог облика, посуђе и употребни предмети од камена и кости, неолитске фигурине – као и садржаји духовне културе. У насељу је откривен и депо жита, сачуваног са пшеницом пореклом из средње Азије..." (*Новости*, 7. фебруар 2017). Све чињенице упућују на изванредну аналогију ужичког археолога Љиљане Мандић, на основу које је започето формирање неолитског насеља на падини покрај пута који води ка Ужицу и реке Ђетиње. То је данас занимљива и доступна туристичка атракција, која мами многе знатижељнике са свих страна света. Такође, укључивањем других организација, завода и удружења није разбијена, нити је то могуће, кључна иницијатива о градњи насеобине археолога из Народног музеја – Ужице. Најзад, много тога упућује на несебичну заоставштину овог рано отпутовалог археолога. Скромност, посвећеност професији и драгоцена акрибија красе њену већ помињану духовну инкорпорацију, коју

је тешко речима дочарати. О њеном несебичном делу више ће писати у текстовима и публикацијама будућих генерација.

Њени дуги аналитички и развојни програми захтевају неупоредиво више простора и писања, што је у овом раду немогуће остварити, па су неки њени програми само поменути без свестраније анализе и трагања за потпунијим остварењима. Љиљана Мандић напустила нас је нечујно. Тако одлазе велики људи које не прати превише помпе, или су неки од њих помпу оставили за друге. Није случајно да је на Рембрантовој сахрани било неколико случајних пролазника, просјака и бескућника, а Моцартове сахране, као што се зна, није ни било, јер је положен у заједничку сиротињску гробницу. Обичне људе приликом последњих испраћаја прате пријатељи, чланови фамилије, рођаци, комшије и радознали. Само великани одлазе нечујно. Као да су негде аманетом записали да се што мање људи због њих узнемири и растужи. Мора да је и Љиља Мандић некога задужила па је помпа остављена за неку другу величину; она је отпутовала нечујно без значајније (општинске) комеморације и постхумног величања. Ипак њена кућа (Народни музеј у Ужицу) у којој је провела већи део радног века организовала је пригодну комеморацију, са беседама које је без сумње и заслужила. Нажалост, општинска олигархија није нашла за сходно да се одлазак овог врсног археолога значајније обележи. Оставили су то за неке друге политичке величине, којима очигледно, припада и већа слава. Са наше стране, последње због и слава ти, Драга Госпођо, Пријатељу и Сараднице, Љиљо Мандић!

Драгиша Милосављевић

IN MEMORIAM

Душан Крстић
(1927–2024)

Улога пријатеља је да буде уз вас кад грешите.
Када сте у праву, сви ће бити поред вас.
Марк Твен

Пожелео сам да цитатом великог Марка Твена започнем ове редове које посвећујем свом пријатељу, ментору и колеги Душану Крстићу. Све хумане установе, установе културе, сва струковна удружења с племенитим циљем, попут нашег Друштва, основали су људи добра срца. Уколико нису били у могућности да их оснују из својих материјалних средстава, они су давали идеју за те установе, радили на њиховом оснивању, одржавали их својим заузимањем и радом. Међу тим људима, у нашој струци, налазио се и, увек отмени, Душан Душко Крстић.

Душан је био ретка личност. Редак по начитаности и прибраном знању. Редак по енергији. Редак по плодности идеја. Редак по природној интелигенцији својој, која му је помогла да са породицом преброди, у окупираном и уморном престоном Београду, све недаће које је Други светски рат свима донео. Био је велик по љубави према својим ближњима као и према свом Народном музеју. Велик и племенит по души и по срцу.

Његови фини манири, јасно и хладно просуђивање и велико познавање факата чинили су га одличним археологом, саветодавцем и верним пријатељем. Душан је увек знао наћи прави пут и никада није ишао у екстреме. Премда првенствено музеалац, Душан је био и одличан научник. Није волео да се истиче, али је инстиктивно разумео положај и значај археологије у свакој прилици. Душан Крстић се до савршенства развијао у врлинама добра, стручна и поштена човека, што се нарочито испољавало у његовим односима према колегама, којима је био очински и искрено наклоњен, помажући им саветом и делом. Примеран супруг Зоре (рођ. 1932), отац Александре (рођ. 1954), деда и прадеда, почивши Душан је у браку уживао непомућену срећу.

Музејски саветник и виши научни сарадник др Душан (Чедомира и Росе) Крстић рођен је 18. јануара 1927. године у Београду.[1] У родном граду је завршио основну школу док је гимназију похађао у зло време фашистичке окупације. После ослобођења Београда, с јесени 1944. добровољно је радио у Комисији за додељивање помоћи страдалним партизанским породицама. Филозофски факултет Универзитета у Београду уписао је 1946. године, где је дипломирао 2. јуна 1951, на групи за историју уметности и археологију. Током студија радио је као волонтер у Праисторијском одељењу Уметничког музеја у Београду. У периоду од 26. јуна 1951. до 25. септембра 1952. године, обавио је приправнички стаж као асистент у Античком одељењу Уметничког музеја у Београду. Као асистент био је задужен на помоћним пословима у оквиру постављања нове изложбене поставке и уређења археолошких збирки. Почетком септембра 1952. године одлази привремено из музеолошке средине на одслужење војног рока. Време проведено у некадашњој ЈНА користи мудро те завршава и Школу резервних официра. Из војске се вратио септембра 1953. године и релативно брзо се опет обрео у средини која ће му обележити читав радни век. Запослио се као приправник 20. јула 1954. године у Народном музеју у Нишу на месту конзерватора и ту је остао до 29. фебруара 1956. године. Исте године, првог марта, вратио се у родни град, где је засновао радни однос у Народном музеју у Београду. Стручни испит је положио и стекао звање кустоса 31. марта 1957. године, и од тада ради као кустос у Одељењу за праисторијску археологију, где је и дочекао одлазак у пензију као музејски саветник. Више пута у радном веку Душан је у Народном музеју привремено обављао и дужност в. д. директора (током 1971, 1975. и 1982. године). Током седамдесетих година био је и шеф

[1] Коришћени су биографски и службени подаци о Душану Крстићу из архивске грађе Народног музеја Србије. Овом приликом захваљујем колегама Снежани Ђорђевић, Вери Крстић, Слободану Трипковићу, Ивани Поповић и Јовану Д. Митровићу на пријатељској помоћи.

Одељења за материјалну културу и уметност, а од 1981. до 1985. године и шеф Одељења за археологију. Учествовао је у више музејских подухвата као комесар изложби (*Неолит централног Балкана*, 1968; *Археолошко благо Словеније*, 1982; *Праисторијске културе на тлу Војводине*, 1985), сарадник и аутор изложби и каталошких јединица (*Уметност на тлу Југославије. Од праисторије до данас*, 1971; *Метално доба на тлу југозападне Србије*, Титово Ужице, 1976; *Неолит на тлу Србије*, Лењинград, 1979; *Археолошко благо Србије из музејских збирки*, 1983; *Археолошко благо Србије*, 1984; *Винча у праисторији и средњем веку*, 1984) и члан организационог одбора (*Бронзано доба Србије*, 1972). Пензионисан је 18. јануара 1992. године.

Душан Крстић је одбранио докторску дисертацију 2. децембра 1965. године на Филозофском факултету у Београду под насловом *Дубовачко-жутобрдска група и њена историјско-етничка припадност*, пред комисијом коју су чинили проф. др Душан Глумац, проф. др Бранко Гавела и проф. др Милутин Гарашанин. Комисија за оцену научних и стручних квалификација Археолошког института у Београду поднела је позитиван извештај Научном већу да Душан Крстић буде изабран у научно звање научни сарадник, које је и стекао 16. јуна 1974. године. Године 1986, 26. фебруара, на основу позитивног извештаја који је Научном већу упутила комисија у саставу Милутин Гарашанин, Борислав Јовановић и Растко Васић, Душан Крстић је постао виши научни сарадник.

Душан Крстић је у својој каријери био члан екипе на више десетина археолошких истраживања у тадашњој Југославији. Прво ископавање на коме је учествовао, као студент, било је на Жидовару 1948. године са проф. Бранком Гавелом. Затим је током 1949. године, са Милутином и Драгом Гарашанин, учествовао у истраживањима Београдске тврђаве, 1951. Нишке тврђаве, остатака рановизантијске базилике у центру Ниша, као и Царичиног града, са Ђорђем Мано-Зисијем, а са Блаженком Сталио на налазишту Поповац код Ниша. Самостално је, 1954. године, спроводио испитивање касноантичке гробнице у Нишу, а исте године је, са Миодрагом Грбићем био на рекогносцирањима у области Понишавља. Током 1955. у сарадњи са Милутином и Драгом Гарашанин рекогносцирао је средње Поморавље, учествовао је у истраживањима Милутина Гарашанина на епонимном праисторијском налазишту Бубањ а самостално је организовао рекогносцирања околине Ниша. У оквиру припремних радова за изградњу ХЕ Ђердап I, Народни музеј у Београду је током 1957–58. године спроводио систематска ископавања праисторијског локалитета Гламија код Корбова, којима је руководио Душан Крстић. Лета 1959. године Народни музеј у Београду је организовао истраживање

Душан Крстић и Ненад Радојчић (слева надесно) на археолошком налазишту Вајуга–Корбово, август 1981. године (лична архива Н. Радојчића)

бронзанодобног и гвозденодобног налазишта у Орешцу покрај Жидовара. Душан Крстић је руководио и тим истраживањима у сарадњи са Блаженком Сталио. Током 1960. је водио истраживања неолитског налазишта Лукићки брег у Витошевцу код Ражња. У јесен 1962. године Народни музеј у Београду је вршио истраживање гвозденодобног локалитета Орлов Камен у Горњој Стражави код Прокупља, којим је Душан Крстић такође руководио у сарадњи са Блаженком Сталио. Музеј источне Босне у Тузли је од 1968. до 1979. и 1982. године обављао систематске археолошке радове на гвозденодобним тумулима код села Пађине код Зворника, којима је руководила Милица Косорић у сарадњи са Душаном Крстићем. Од 1968. до 1973. године коруководио је са Савом Ветнићем систематским археолошким истраживањима на неолитском налазишту у Дреновцу код Параћина. Познавање немачког, француског и енглеског језика умногоме му је помогло да у периоду од 1976. до 1979. године коруководи са Рут Трингам систематским ископавањима неолитског локалитета Старо Село у Селевцу код Смедеревске Паланке, која су заједно организовали Народни музеј у Београду и Пибоди музеј Харвардског универзитета из Бостона (Peabody Museum, Harvard University, Boston, USA). Ова истраживања спроведена су у оквиру мултидисциплинарног пројекта под називом *Културне промене и прилагођавање животној средини раних произвођача хране у Доњем Поморављу.* Сарадња са колегама из САД није се

тада завршила. Током 1977. и 1980. године је са Х. Артуром Банкофом водио мултидисциплинарна рекогносцирања у сливу реке Јасенице као и истраживања на вишеслојном, металнодобном налазишту Новачка ћуприја код Смедеревске Паланке, која су организовали Народни музеј у Београду, Бруклин колеџ Универзитета у Њујорку (Brooklyn College, City College of New York, USA) и Народни музеј у Смедеревској Паланци. У оквиру припрема за изградњу ХЕ Ђердап II, Народни музеј у Београду је спровео низ систематских истраживања на простору дунавског Кључа. Сондажна испитивања која је водио Душан Крстић 1980. обављена су на налазишту Обала код Корбова, док је 1981. и 1986. године руководио ископавањима на вишеслојном налазишту Вајуга–Корбово.

На крају, морам да истакнем да је светла успомена на увек преданог Душана Крстића представљала неисцрпно *врело* из кога сам се напајао најчистијом животном снагом за добар, поштен и користан рад у српској археологији и у Народном музеју Србије. Искрено верујем да сам то пренео и на свог наследника и да ће пак и он то пренети на будућа поколења археолога и музеалаца.

Зато, драги Душко, нека ти је светао и вечан помен међу нама. Памтићу твоја добра дела која си као човек чинио и осведочене заслуге у српској археологији, а твоја харизма којом си пленио у друштву увек ће бдети нада мном.

Слава ти!
твој Ненад Неша Радојчић

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукописи се предају на српском језику на ћирилици (са подршком Serbian Cyrillic) или неком од широко распрострањених европских језика (енглеском, немачком, француском, италијанском, руском). Уколико се рукопис предаје на српском језику, аутор је дужан да приложи и резиме на енглеском језику. Уколико се рад предаје на страном језику, треба да садржи и резиме на српском језику. Потписи испод слика и кључне речи треба да буду на српском и на енглеском језику уколико је основни текст на српском или енглеском, односно на српском и на основном језику текста уколико је основни текст француски, немачки и др. Речи, наводи и наслови писани на неком од страних језика треба да буду написани у свом изворном облику.

Чланци који се предају редакцији ***Гласника Срӣскоӣ археолошкоӣ друштва*** треба да се припреме тако да садрже следећим редоследом: наслов, име и презиме аутора са афилијацијом, сажетак (апстракт), кључне речи, основни текст, захвалницу или напомемну (није обавезна), библиографију, резиме (посебан документ), графичке прилоге (посебни документи), наслови и текстуални садржај илустративних прилога (посебан документ) и контакт податке (посебан документ). Сви фајлови који се предају треба да садрже име аутора у називу фајла, на пример: petrovic-tekst.doc, petrovic- slika1.jpg, и слично.

Рукописи ће бити примљени само уколико су писани и опремљени у складу са наведеним правилима. Редакција ће вратити на дораду текстове који нису припремљени у складу са правилима. Сваки од приспелих радова редакција ***Гласника Срӣскоӣ археолошкоӣ друштва*** проследиће анонимним рецензентима. Редакција одлучује о категоризацији позитивно оцењених рукописа, у складу са критеријумима наведеним у важећим актима о уређењу научних часописа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Радови се предају у дигиталној форми, на адресу sad.glasnik@gmail.com.

Цело Упутство се налази на сајту *Гласника Срӣскоӣ археолошкоӣ друштва*: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

The manuscripts are submitted in Serbian language in Cyrillic version of script (with Serbian Cyrillic support) or in some of the widespread European languages: English, German, French, Italian, Russian. If the manuscript is submitted in Serbian or , the author is required to also enclose a résumé in English. If the author submits the work in a foreign language which is not his or her native language, it is required to state the name of the translator, or the press corrector who prepared the version of the text in a foreign language. Besides, key words, résumé, and captions below the illustrations in Serbian language should be added to the works written in a foreign language. Words, quotations and titles written in some of the foreign languages should be written in their original form.

The articles submitted to the editorial board of Glasnik Srpskog arheološkog društva should be prepared to contain, in the following order: the title, the name of the author with the affiliation, summary (abstract), key words, body text, bibliography, acknoledgments (not required), résumé (separate file), graphical appendices (separate files), list of illustrations and textual content of illustrative annexes (separate file) and contact details (separate file).

The manuscripts will be accepted only if they are written and structured in accordance with this Guidelines. Editorial board of Glasnik Srpskog arheološkog društva will forward each of the incoming works to anonymous reviewers for peer review. The editorial board decides on the categorization of the accepted manuscripts, in accordance with the criteria listed in the valid acts on editing scientific journals of Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

The papers should be submitted in digital form via e-mail sad.glasnik@gmail.com.

The full text of the Guidelines is available on the website of the Journal of the Serbian Archaeological Society: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

Часопис *Гласник Српског археолошког друштва* је покренут 1984. као научно-стручно гласило Српског археолошког друштва и посвећен је свим темама из области археологије и сродних дисциплина које су укључене у археолошка истраживања (антропологија, архитектура, етнологија, историја уметности, историја, геологија итд.). У њему се објављују оригинални, претходно необјављени радови (оригинални научни радови, прегледни радови, кратка саопштења, извештаји с ископавања, осврти, критике, прикази, библиографије, биографије значајних археолога, некролози). *Гласник Српског археолошког друштва* излази једном годишње. У *Гласнику Српског археолошког друштва* објављују се радови на српском, енглеском, немачком, француском, италијанском и руском језику.

Часопис *Гласник Српског археолошког друштва* је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons – Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Поступак предавања рукописа, рецензија и објављивање радова су бесплатни.

Све достављене радове прегледају два компетентна анонимна рецензента, које одређује редакција. Рецензирање је потпуно анонимно (*double-blind*): идентитет аутора је непознат рецензентима и обрнуто. Идентитет рецензената остаје непознат ауторима пре, током и након поступка рецензије.

Аутори задржавају ауторска права на објављене радове и дају издавачу неискључиво право да чланак објави, да се у случају поновне употребе наведе као изворни издавач и да га дистрибуира у свим облицима и медијима. Чланци ће се дистрибуирати под Creative Commons-Attribution Nekomercijalno-NoDerivatives (CC BY-NC-ND).

Објављени материјал може да се користи у некомерцијалне сврхе под условом да се наведе одговарајућа заслуга и да се наведе линк ка лиценци.

Цео текст Уређивачке политике се налази на сајту *Гласника Српског археолошког друштва*: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

EDITORIAL POLICY

The *Journal of the Serbian Archaeological Society* was established in 1984 as a scientific professional journal of the Serbian Archaeological Society and it is dedicated to topics from all areas of archaeology and related disciplines that are included in archaeological research activities (anthropology, architecture, ethnology, history of arts, history, geology, etc.). It publishes original, previously unpublished papers (original scientific papers, scientific reviews, short and preliminary reports, excavation reports, book reviews, critical reviews, bibliographies, biographies of significant archaeologists, necrologies). The *Journal of the Serbian Archaeological Society* publishes papers written in Serbian, English, German, French, Italian, and Russian.

The *Journal of the Serbian Archaeological Society* **is an** Open Access Journal. All articles published in the *Journal* can be downloaded free of charge from the website of the *Journal* and used in accordance with the Creative Commons license Attribution-NonCommercial-NoDerivatives (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

The process of submitting papers, peer reviews and publishing is free of charge.

All submitted papers go through the peer review process performed by two competent Reviewers, chosen by the Editorial Board. All reviews are completely anonymous, based on the double-blind peer review system: the identity of the Authors is not known to the Reviewers and vice versa. The identity of the Reviewers will remain unknown to the Authors before, during, and after the reviewing process.

Authors retain the copyright of the published papers and grant to the publisher the non-exclusive right to publish the article, to be cited as its original publisher in case of reuse, and to distribute it in all forms and media. Articles will be distributed under the Creative Commons-Attribution NonCommercial-NoDerivatives (CC BY-NC-ND).

The published material may be used for non-commercial purposes provided that the appropriate credit is given and a link to the license is provided. If the published material is remixed, transformed, or built upon, the modified material cannot be distributed.

The full text of the Editorial Policy is available on the website of the Journal of the Serbian Archaeological Society: https://arheologija.rs/en/jsas-about-the-journal/

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; уредник Драгана Антоновић. - 1984, бр. 1- . - Београд : Српско археолошко друштво, 1984- (Београд : BiroGraf). - 24 cm

Годишње. - Наслов од бр. 10 (1995) на срп. и енгл. језику: Гласник Српског археолошког друштва = Journal of the Serbian Archaeological Society. - Друго издање на другом медијуму: Гласник Српског археолошког друштва (Online) = ISSN 3009-3503
ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско археолошко друштво
COBISS.SR-ID 6519298